ȘTEFAN LEMNY

Ștefan LEMNY este absolvent al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași (1976) și doctor în istorie al aceleiași universități (1984), precum și al École des Hautes Études en Sciences Sociales din Paris (1999). A fost cercetător la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" din Iași (1980-1990), al carui membru de onoare este în prezent. Între 1991 și 2019, a lucrat la Biblioteca Națională a Franței, unde a fost responsabil de colecțiile de istorie referitoare la Europa Centrală și de Est. Este autorul unor lucrări de referință pentru istoriografia română și franceză, printre care: *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română* (București, 1986), *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc* (București, 1990; ediția a II-a, 2017), *Jean-Louis Carra, parcours d'un révolutionnaire* (Paris, 2000), *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul XVIII* (Paris, 2009; ediții în limba română, 2010-2024), lucrare distinsă de Academia Română cu Premiul „N. Iorga". Recent, a publicat textele inedite și corespondența marelui istoric francez Alphonse Dupront, reunite în volumul *Despre România* (Paris, 2023; Iași, 2025).

„Am avut ocazia și bucuria de a însoți uneori și de a intersecta traseul profesional croit de istoricul Ștefan Lemny, coleg cândva la institutul ieșean de resort și colaborator la unele inițiative cărturărești, de care îmi aduc aminte cu emoție. Când a plecat din Iași, la începutul schimbării de regim, avea un palmares bine conturat, de care a știut să profite și la Paris. […] În acea metropolă, cu aura de multiculturalism și liberalism, și-a derulat Ștefan Lemny o parte semnificativă a muncii sale erudite, chiar la «Bibliothèque Nationale», unde s-au intersectat adesea pașii atâtor istorici români […]. Muncind cu osârdie, obligat să-și dividă timpul între obligațiile biblioteconomice și proiectele proprii de cercetare, izbutise deja să facă un nou doctorat, să publice studii de strictă specialitate, să inițieze chiar un studiu amplu pe seama principilor Cantemir, personalități destul de bine plasate, în acel veac al Luminilor, ca să obțină laudele istoricului Emmanuel Le Roy Ladurie."

Alexandru ZUB

ȘTEFAN LEMNY

Istorie și istorici:

50 de ani de note de lectură

CARTIER POPULAR

CARTIER
Editura Cartier, SRL, str. București, nr. 68, Chișinău, MD2012.
Tel.: fax: 022 20 34 91, tel.: 022 24 01 95. E-mail: vanzari@cartier.md
cartier.ro
cartier.md

Cărțile CARTIER pot fi procurate online pe cartier.ro & *cartier.md*
și în toate librăriile bune din România și Republica Moldova.
Cartier eBooks pot fi procurate pe iBooks și pe cartier.ro & *cartier.md*

LIBRĂRIILE CARTIER
Librăria din Centru, bd. Ștefan cel Mare, nr. 126, Chișinău.
Tel./fax: 022 21 42 03. E-mail: librariadincentru@cartier.md
Librăria din Hol, str. București, nr. 68, Chișinău.
Tel./fax: 022 24 10 00. E-mail: librariadinhol@cartier.md

Distribuție în România prin *Librăriile Humanitas*.
Comenzi online: libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723 684 194

Colecția *Cartier popular* este coordonată de Gheorghe Erizanu
Editor: Gheorghe Erizanu
Lector: Lucia Țurcanu
Coperta seriei: Vitalie Coroban
Coperta: Vitalie Coroban
Design/tehnoredactare: Marina Darii
Prepress: Editura Cartier
Tipărită la Tipografia Centrală

Ștefan Lemny
ISTORIE ȘI ISTORICI
Ediția I, noiembrie 2026

© 2026, Editura Cartier pentru prezenta ediție.
Cărțile Cartier sunt disponibile în limita stocului și a bunului de difuzare.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții
Lemny, Ștefan.
Istorie și istorici: 50 de ani de note de lectură/Ștefan Lemny. – Ed. 1. – [Chișinău]: Cartier, 2026 ([F.E.-P. „Tipografia Centrală"]). – 403, [1] p. – (Cartier popular/ colecție coordonată de Gheorghe Erizanu, ISBN 978-9975-79-891-4).
Ref. bibliogr. în subsol. – [500] ex.
ISBN 978-9975-86-979-9.
Text: nemediat.
930
L 44

Prefață

Paginile de față au valoarea unei mărturii. Mărturia unei activități despre care mi-e dat să constat că s-a desfășurat, cu unele întreruperi, timp de cincizeci de ani: aceea de comentator al cărților de istorie, utilizând diverse forme de analiză: de la simple note de lectură și recenzii în revistele de strictă specialitate, la cronicile publicate în paginile unor reviste culturale de largă audiență; de la paginile scrise cu stângăcie în anii studenției, până la textele de dată recentă.

N-aș fi avut vanitatea de a le aduna acum într-un volum dacă n-aș avea iluzia că ele pot constitui o panoramă subiectivă și selectivă a producției istoriografice din ultima jumătate de secol. O panoramă din perspectiva pasiunii de recenzent care m-a însoțit cu o anume constanță.

În nașterea acestui gen de exercițiu istoriografic, hazardul își are partea sa de rol. Prima „cronică" a fost sub impresia unei cărți de istorie (*Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, de Alexandru Zub, Iași, Editura Junimea, 1974), care m-a fascinat în anii studenției la Universitatea din Iași, atunci când îmi încercam condeiul în paginile revistei „Opinia studențească"[1]. Aventura jurnalistică din anii studenției a condus și la alte comentarii livrești ocazionale,

[1] „Opinia studențească", ianuarie-februarie, 1975, p. 6.

scrise cu toată sinceritatea, atât în elogiile aduse unora – cele mai numeroase –, cât și în critica altora[2].

Perioada de cercetător la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" a dat cel mai puternic imbold zelului de comentator al producției istoriografice, mai ales în momentul în care am devenit membru al comitetului de redacție al „Anuarului", publicația Institutului, în calitate de coordonator al rubricii de recenzii și note bibliografice. Apărută cu începere din 1964, revista se bucura de o prețuire deosebită din partea istoricilor, publicarea în paginile ei fiind atunci pentru mulți dintre ei un titlu de mândrie. Partea de recenzii și note bibliografice avea o pondere însemnată, din dorința de a oferi o frescă cât mai amplă a producției istoriografice din România și din străinătate. Misiunea care mi-a revenit era aceea de a o dezvolta în continuare prin stimularea de noi colaborări (îndeosebi venind din partea celor tineri, inclusiv studenți), prin revizuirea redacțională a textelor propuse și, mai ales, prin datoria de a acoperi golurile ivite în cazul unor titluri importante, orfane de amatori pentru nevoile imediate ale rubricii.

În frenezia acestei activități, am scris poate prea mult, uneori peste măsura competențelor, animat doar de ideea de a semnala cititorilor – mulți pasionați de cercetările istorice, dar departe de informațiile necesare – noutățile editoriale de interes istoriografic, în sensul larg al cuvântului, inclusiv în domeniul unor discipline conexe.

În paralel m-a călăuzit și o altă dorință, în prelungirea experienței jurnalistice studențești: aceea de a contribui la semnalarea publicațiilor importante de istorie în paginile unor reviste cul-

[2] De exemplu, extravaganta carte *Da. Ksa. God's Country*, scrisă de inginerul Nicolae Miulescu, publicată în 1975 într-o editură italiană, finanțată de miliardarul Constantin Iosif Drăgan, curtezanul Regimului, în „Opinia studențească", noiembrie, 1975, p. 10.

turale de mai largă audiență publică, o activitate destul de rară în preocupările istoricilor (cel puțin de atunci). Dascălii mei de istorie nu mi-au putut servi de exemplu, fiind ei înșiși prea puțin tentați să răspundă acestui gen de scriitură – mai apropiat de exigențele cronicilor literare decât de acelea ale recenziilor publicate în revistele de specialitate. Singura influență benefică a venit din partea lui Alexandru Zub, atunci cercetător la Institutul de Istorie amintit, care a avut generozitatea de a revedea primele mele texte cu sugestii utile pentru a le da mai multă limpezime și un anume stil.

Reunite, experiențele de la „Anuar" și de la revistele culturale care mi-au acceptat colaborarea („Cronica", „Convorbiri literare" la Iași, „Luceafărul" și „România literară" din București) au avut un rol formator în critica principalelor realizări editoriale în domeniul istoriei.

Stabilirea în Franța (1990), cu șansa de a lucra la Biblioteca Națională (înainte ca ea să ia numele de Biblioteca Națională a Franței), a marcat o cotitură majoră în activitatea mea: din istoricul *à plein temps*, am devenit istoricul „de duminică", după expresia lui Philippe Ariès, a cărui carieră istoriografică s-a dezvoltat la început în puținul timp liber lăsat de obligațiile profesionale pentru câștigarea existenței. Parcursul meu era invers, dar n-aveam de ce mă plânge: îmi găsisem un loc ferit de „grija zilei de mâine" (cum spunea Eminescu atunci când a devenit bibliotecar) – și nu orice loc, pentru un istoric avid de surse de documentare.

Noua condiție nu m-a împiedicat să continui vechile preocupări, dar m-a obligat să urmăresc alte tematici și, mai ales, să țin seama de o altă economie a timpului de cercetare. Din acest moment, zelul cronicăresc s-a temperat, dar nu a dispărut, limitându-se doar la cărțile de interes deosebit pentru propriile preocupări – secolul al XVIII-lea, Revoluția Franceză – despre care am scris ocazional în unele reviste franceze de specialitate, îndeosebi „Dix-huitième siècle".

Cu publicarea cărții despre Cantemir (2009) și reluarea legăturilor cu noile generații de istorici din România, am descoperit contribuțiile lor istoriografice care mi-au reținut atenția, oferindu-mi și plăcerea de a le comenta în reviste culturale românești care m-au găzduit cu generozitate în paginile lor. O activitate punctuală, în paralel cu experiența de recenzent în publicațiile franceze.

Continuitatea și discontinuitatea acestei activități ar merita poate unele reflecții în lumina a ceea ce ea poate reprezenta în istoria istoriografiei și în opera unui istoric. În ceea ce mă privește, ea este o pasiune. O pasiune nu se explică: există sau nu. Chiar și atunci când imboldurile pot veni din afară (la îndemnul unui mentor, al unui coleg sau al unei reviste), ea rămâne înainte de toate expresia unei vocații personale, a unei vibrații intelectuale sub impresia lecturii unei cărți, cu bucuria de a o recomanda și altora și, eventual, de a contribui la critica ei în peisajul istoriografiei sau al vieții culturale mai largi. A comenta cărțile altora înseamnă un dublu dialog: cu autorul lor, dar și cu publicul mai larg, servind oarecum de punte de legătură – inevitabil subiectivă – între ei.

Fiecare categorie de comentarii comportă anumite particularități. Nota de lectură se dorește mai curând o simplă semnalare, precizând, în puține rânduri, esența unei contribuții. Recenzia este mai amănunțită și riguroasă, atât în descrierea conținutului, cât și în analiza acestuia, relevând meritele, dar și aspectele discutabile sau contestabile. În fine, cronica aparține unui registru aparte: la intersecția dintre comentariul strict profesional și întrebările unui public mai larg, prin intermediul revistelor culturale. Fiecare gen de analiză, între care nu există de fapt frontiere bine stabilite, își are exigențele sale; fiecare este deopotrivă util în efortul de cunoaștere și de iradiere a contribuțiilor istorice în rândul cititorilor (nu doar de profesie), participând în ultimă instanță la peisajul unei istoriografii.

Nu știu dacă s-a întreprins un studiu al acestui gen de exercițiu ca aspect al istoriei unei istoriografii, urmărind compoziția, stilul și dinamica rubricilor de recenzii ale unei reviste, într-o anume epocă sau de-a lungul timpului. Xenopol a dat, la vremea sa, un exemplu remarcabil prin asiduitatea contribuțiilor de acest fel în „Revue historique", îndeosebi pentru a da seama lumii occidentale de realizările compatrioților săi. Iorga a fost el singur o uzină de producție, în „Revista istorică" și alte publicații. Exemplele sunt mai multe, inclusiv în zilele noastre, când flacăra aceleiași pasiuni continuă să ardă, întreținută de numeroși slujitori ai lui Clio.

Textele de față se doresc încă o mărturie. Ele reflectă o parte a propriilor curiozități livrești ce m-au însoțit de-a lungul timpului: o parte, fiindcă am renunțat aici la notele de lectură ce mi s-au părut lipsite de interes, fie ca încercări naive ale începuturilor, fie ca simple semnalări bibliografice, fără o notă de originalitate. Alte texte au necesitat din partea-mi unele revizuiri de formă, fără a șterge patina anilor 1970-1980 când au fost scrise. Dar, în fond, ca analiză critică, ele mi se par la fel de valabile ca interpretările de dată mai recentă, meritând sa stea alături de ele.

Prezentarea textelor urmând ordinea cronologică a publicării lor ar fi putut spune ceva despre evoluția curiozităților, despre unele stereotipii de limbaj, despre peisajul publicistic unde am avut acces, dar mult mai semnificativă mi s-a părut regruparea lor tematică. Poate că astfel se va distinge mai bine importanța câtorva direcții de preocupări care au avut un rol esențial în lecturile ce m-au călăuzit: istoria istoriei (de la cronicari la unii dintre istoricii contemporani); istoria culturii în câteva momente majore (de la studiile consacrate tradițiilor populare livrești la cele privind umanismul și Luminile); istoria mentalităților, care mi-a deschis interesul spre alte domenii, îndeosebi istoria literaturii.

În afara acestor teme privilegiate, n-am pierdut din vedere istoria în sensul total al cuvântului, mai ales atunci când cei

care au scris-o au ridicat-o la înălțimea locului ei de oglindă a unei societăți în devenirea ei de lungă durată sau a caracteristicilor specifice unei epoci, prin prisma unor personalități sau a oamenilor ordinari (fără a uita femeile) și a realităților diverse: lumea ideilor, revoltele, grijile sănătății etc. Ca un complement la acest peisaj, un grupaj modest de recenzii privește documentele și studiile istorice despre conexiunile și relațiile între români și alte popoare și culturi.

Ultima selecție tematică s-a impus de la sine, regrupând lecturile inspirate de istoriografia franceză. Ele datează încă dinainte de a bănui noul curs al vieții care mi-a permis să simt pulsul acestei istoriografii la fața locului, dar motivele interesului au rămas aceleași ca mai înainte: insolitul subiectului adus în discuție, stilul și metodologia analizei, dar mai ales cutezanța deschiderii de noi drumuri în domeniul cercetării.

Trebuie să constat cu regret că lipsesc din aceste pagini autori și cărți care au avut și continuă să aibă un loc prețios în lecturile mele. Această lipsă nu este cauzată decât de hazard și predispozițiile ocazionale, uneori – de ce n-aș recunoaște-o? – și de afinitățile personale ce contribuie la lectura unei cărți și conduc la nevoia intimă de a intra în dialog cu ea în prezența publicului cititor.

Îl las însă pe eventualul cititor să constate caracterul inegal și eteroclit al acestor pagini: de la o anume naivitate a unora (mai ales a scrierilor de început) la elaborări (sper) mai exigente; de la evocări sintetice sau prea rezumative la analize mai în profunzime; de la lectura unor lucrări de factură tradițională la cele deschizătoare de noi orizonturi metodologice și reflexive; de la scrieri de popularizare la contribuții solide, de erudiție, tratând cele mai variate teme și fiind publicate în reviste de specialitate sau de cultură generală, pe hârtie sau online, în România – cu deosebire la Iași, punctul de pornire al drumului profesional – sau în Franța.

Istorici şi istoriografie

Biruit-au gândul

Dintre multiplele unghiuri din care ar putea să fie privită întreaga operă istoriografică de până acum a lui Alexandru Zub, unul ni se pare mai puțin relevat: acela al sensului ei în propria definire spirituală a autorului. Fiindcă, dincolo de contribuția propriu-zisă la analiza și restituirea unor momente însemnate ale istoriografiei românești, scrierile sale trădează – cel mai adesea în subtext – lumea ideilor și frământările unui istoric de vocație, trăindu-și condiția cu exemplară conștiință profesională. O notă a spiritului său, lesne sesizabilă, ar fi mai întâi însăși tenacitatea, munca febrilă, lipsită de vacanțe și pauze, într-o încordare dramatică a voinței de a birui timpul, fără de care anevoie s-ar înțelege rapida și spectaculoasa ascensiune a istoricului în primele rânduri ale slujitorilor lui Clio. În exprimarea acestui zel neistovit, ultima sa carte are o semnificație aparte. Ea marchează înainte de toate un moment oarecum „bilanțier" în activitatea autorului, discret sugerat de lista cărților sale apărute din 1971 încoace. Simpla parcurgere a celor 15 titluri de volume aduce o mărturie incontestabilă pentru prodigioasa operă științifică a lui Al. Zub, cuprinzând instrumente de lucru (seria biobibliografiilor despre Kogălniceanu, Xenopol, Pârvan), culegeri și ediții și, mai cu seamă, prețioase exegeze care au întrunit aprecieri unanime în țară și dincolo de fruntarii (*Mihail Kogălniceanu, istoric*, 1974; *Vasile Pârvan: efigia cărturarului*, 1974;

Junimea: implicații istoriografice, 1976*; A scrie și a face istorie*, 1981; *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, 1983). Scrierile destinate cu deosebire străinătății, precum sintezele despre M. Kogălniceanu (1978) sau A.D. Xenopol (1983), întregesc dimensiunea unei opere bogate, recomandând pe autorul ei ca pe un spirit dintre cele mai laborioase ale istoriografiei actuale.

Gestul său recent de a reuni între aceleași coperți o parte din studiile și eseurile tipărite anterior în diverse reviste sau prezentate radiofonic și în conferințe[3], îngăduie reliefarea mai clară a unei alte însușiri: râvna de a fi mereu prezent în dialogul actual de idei, cu sugestii desprinse din reflecția pe marginea fenomenului istoriografic. Gestul său era astfel de mult necesar pentru a facilita accesul spre o altă latură a creației istoricului, altminteri greu accesibilă, fiind vorba de sute de colaborări risipite în presa vremii de-a lungul câtorva ani. Produs acum, el are și o valoare sentimentală, una ce trimite la o legătură de obârșie și de confraternitate, enunțată în frumoasa dedicație a cărții: „Părinților mei, nu doar de trup; fraților mei, nu doar de sânge". S-ar putea spune despre exegetul istoriografiei noastre, schimbând adresa unei reflecții ce-i aparține, că recursul manifest la această rudenie (de spirit mai ales) este și un simbol al unei alte vârste a conștiinței de sine. Dar impresia s-ar putea să fie așa numai în aparență. Sintagma bine știută a lui N. Iorga, care făcea din istoric „un bătrân prin experiență", pune mereu sub semnul rezervei vârsta spirituală a aceluia care, prin natura profesiei, poartă pe umerii săi povara duratei. Cine parcurge textele volumului de față ar putea astfel să fie deziluzionat de una din afirmațiile preventive ale autorului, conform căreia textele respective ar fi „caracteristice deopotrivă pentru epoca în care au fost scrise și pentru evoluția autorului". În realitate, între textul cel mai „vechi" – din câte, se pare, e articolul care a împrumutat

[3] Al. Zub, *Biruit-au gândul*, Iași, Editura Junimea, 1983.

volumului titlul său (în „Magazin istoric", nr. 9, 1968) – și ultimele texte apărute în 1982 nu există o distanță de idei, concepții și stil. Cititorul se convinge mai curând de „un gând unitar și persistent", provocat de analiza unei direcții de seamă în evoluția istoriografiei românești. Se înțelege astfel, credem, că textele în cauză nu sugerează atât o evoluție, cât o stare de spirit, una ce evidențiază mai curând spiritul clasic al autorului, definibil în sens lovinescian ca „perfecție și echilibru, în sânul oricărei formule". Constatarea ar părea paradoxală, cunoscut fiind contactul îndelung al autorului cu problemele renașterii naționale și ale construcției moderne a României, în care cultura și scrisul istoric au avut un loc de seamă. Ele ar fi putut să-i transmită câte ceva, în plan spiritual vorbind, din neliniștile unui veac prin excelență al romantismului, dacă puterea detașării – condiția istoricului autentic – nu i-ar fi însoțit orice demers. Deschiderile ocazionale spre alte zone ale dezvoltării istoriografiei i-au sprijinit, de asemenea, efortul de obiectivare a cunoașterii în raport cu problemele de durată ale culturii. Pilda lui Vasile Pârvan a exercitat apoi un puternic efect modelator mai ales prin aceea că, „spirit romantic – cum îl definește Al. Zub –, el a făcut din continua depășire de sine o normă inexorabilă […], legea vieții sale, relevabilă în orice articulație a operei" (p. 280). „Evoluția" la care face trimitere autorul, vorbind discret despre sine (p. 9), nu exprimă astfel un spirit ce parcurge drumul obișnuit spre cunoaștere, ci unul bine definit ca personalitate, ce domină cu siguranța erudiției cunoașterea însăși, lărgindu-și doar sfera și direcțiile de anchetă pentru a găsi răspuns la o dilemă de metodă: „cum se poate evita în istoriografie jena inerentă produsă uneori de alte imperative?"

Întrebarea a îndreptat inevitabil analiza spre sondarea unei întregi tradiții a scrisului istoric românesc de la primii analiști până în zilele noastre, iar soluțiile care s-au tot formulat de-a lungul timpului la „urâcioasa dilemă" reflectau un spirit tensio-

nat, propriu nu numai gândirii istorice, ci și culturii române în general. Sondajul autorului, îndreptat spre momentele cele mai expresive ale gândirii istorice românești, a îngăduit astfel reliefarea unei preocupări constante a slujitorilor istoriei de a împăca angajamentele morale ale scrisului cu nevoia de adevăr, luptând împotriva subiectivismului excesiv, el însuși generat de realitatea istorică. Nimeni n-a înfățișat dilema mai dramatic ca Miron Costin, istoricul care avea să plătească cu propria-i viață excesivele angajamente de ordin conjunctural. Ezitând între acestea din urmă și datoriile scrisului, el exprima cel dintâi tensiunea interioară a culturii române, stânjenită de ingerința conjuncturalului peste care s-a ridicat, salvatoare, biruința gândului. „Biruit-au gândul" din sintagma costiniană a devenit astfel expresia unui crez, valabil nu numai în plan istoriografic. Titu Maiorescu o așeza solemn deasupra intrării în biblioteca sa, iar G. Călinescu o avea în minte când s-a decis, în „timpuri de suferință națională", să scrie monumentala *Istorie a literaturii române*… pentru a arăta că „nasc și în Moldova oameni".

Scrisul istoric a simțit însă cel mai dureros ingerințele din afara profesiei și, nu întâmplător, el a cultivat cu deosebire sensul metodologic al cugetării costiniene. Notele lui Al. Zub despre istorismul românesc – cum se subliniază în cartea sa din urmă – au meritul, esențialmente științific, de a descifra sensul unei obsesii (nu numai) pentru gândirea istorică românească, iar asupra contribuției sale s-ar putea medita îndelung și cu folos. Dar stăruind, ocazional și intermitent, într-o atare direcție a gândirii, Al. Zub își mărturisește de fapt propria obsesie, una ce evidențiază de altfel însușirea cea mai de preț a istoricului: grija de a sluji demnitatea istoriei, eliberând-o de vechile excese, „la care o pot expune dependența prea strictă de factori conjuncturali" (p. 312). De aici continua sa veghe la sugestiile dinăuntrul sau din afara domeniului, capabile să-i sporească disponibilitățile cognitive și

obiectivarea cunoașterii. Meditația din *Biruit-au gândul* definește o personalitate de excepție, sensibilă la nuanțele de gândire și la virtuți expresive, și înzestrează gândirea noastră istorică cu una dintre cele mai incitante contribuții produse de la ultima ediție a *Generalităților* lui N. Iorga încoace, una pe care slujitorii adevărului din orice domeniu se cuvine să o aibă mereu în față ca pe un credo stimulativ și tonic.

„Cronica", 13 aprilie 1983, p. 1-2

Cunoaștere de sine și integrare

Fie în direcția exegezei, fie în aceea a marilor proiecte restitutive, Alexandru Zub s-a angajat, an de an, în construcția unei opere de seamă. Fiecare nou volum participă în acest sens, îngăduind alte explorări în trecut și, odată cu ele, o mai corectă înțelegere a fenomenului românesc. Este ceea ce se poate spune și despre cartea sa cea mai recentă, carte[4] ce pune în relație două idei, greu separabile: *cunoașterea de sine*, ca emanație a efortului de autodefinire etnică, și *integrarea* pe această cale în cultura universală.

Nu e vorba totuși în cazul de față de o cercetare sistematică și perfect unitară. După exemplul unui volum precedent (*Biruit-au gândul*, 1984), cartea reunește diverse texte ale autorului, publicate anterior în reviste de specialitate sau în presa culturală, unele chiar inedite. Însumate acum, ele atestă preocupările constante ale autorului pentru ideile ce structurează volumul. Câteva sunt studii întinse, întemeiate pe o bogată bibliografie („De la seria istorică la istoria serială", „Resurecția demnității colective", „Studioși români la universități europene" etc.), altele reprezintă articole

[4] Alexandru Zub, *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, Editura Junimea, 1986.

sau eseuri în care reflecția se desfășoară în mai multă libertate („Contextul european al revoluției", „Cunoaștere de sine și integrare", „Perspectiva ecumenică" ș.a.), alegându-se uneori cronica pe marginea unor cărți drept punct de plecare spre noi interogații. În comentariul scurt ca și în exegeza de mai mare desfășurare, spiritul autorului este însă același, asigurând coeziunea interioară a cărții, una ce își are originea în tensiunea ideilor și maniera de problematizare. Sensibil la dilemele efortului cognitiv, autorul indică, prudent, doar câteva repere „provizorii", convins că tema trebuie ferită de pericolul retoricii festive spre a fi definită mai exact și mai util (p. 8). Faptul e de natură să sporească interesul deosebit al demersului prin care Alexandru Zub sugerează de fapt o lectură nouă a trecutului, evitând clișeele ce au persistat în tratarea sa. Istoria – ca dimensiune epistemică a duratei – poate lămuri astfel mai bine cunoașterea de sine a unui popor și inserția sa pe această cale în conștiința lumii. În această perspectivă, contribuțiile autorului însuflețesc cu adevărat o problemă de cel mai viu interes și-i permit readucerea în atenția spiritului critic. Varietatea compozițională a volumului se dovedește în acest sens chiar în profitul temei, fiindcă permite îmbogățirea ei din unghiuri variate, mereu înnoite și incitante. Tentativa se distinge de la început prin punerea în relație a ideii naționale cu accelerarea ritmului istoric. Se știe că marile evenimente au conferit mereu timpului o dimensiune subiectivă, încât „momentele de afirmare națională, de tensiune, alternează în chip necesar cu cele de acalmie" (p. 12). Faptul e sesizabil și în societatea românească unde, începând din ultimele decenii ale secolului XVIII, s-a produs o subminare a vechilor rânduieli, în consens cu schimbarea de sensibilitate și percepția timpului. „Dialectica duratei" a dobândit dimensiune în perioada următoare, la generația Unirii, spre exemplu, când timpul a cunoscut o densitate aparte și o cadență ce impunea „adaptarea din mers" (p. 20). A identifica, pornind de aici, o

obsesie a timpului e firesc, iar pilda lui Eminescu se dovedește sugestivă. Ea arată frământările unei generații marcate de sensul duratei și – cum Eminescu însuși spunea – „sarcinile impuse cu necesitate de locul pe care-l ocupă în înlănțuirea timpilor" (p. 27).

„Obsesia" temporalității nu a fost doar a poetului. O regăsim la istorici unde, prin „seria istorică" a lui Xenopol, a căpătat coerența necesară, la V. Pârvan, a tulburat „ritmizarea subiectivă a devenirii", sau la N. Iorga. Încă un exemplu, acela al lui Mircea Eliade, întreține reflecțiile lui Al. Zub, convins că „nostalgia totalității" îl așează pe autorul lui *Maitreyi* în rândul spiritelor tutelare ale culturii românești. Din alăturarea acestor exemple s-a putut astfel detașa imaginea despre timp cu toate sugestiile ei pentru cunoașterea unei societăți angajate, relativ târziu, pe calea recuperării decalajului față de lumea occidentală. Este și calea pe care o evocă autorul, pornind chiar de la resurecția demnității colective ca element restructurant al conștiinței naționale din secolul XIX. Revoluția de la 1848, Unirea Principatelor, Independența au dat dimensiunea geniului național și a aspirației sale de emancipare și progres. Victor Hugo avea, de aceea, motive să considere că „autonomia română și libertatea română fac parte esențială din civilizația Europei", dovadă că evenimentele amintite au deschis o punte însemnată spre afirmarea românilor în lume. Confluențele și legăturile culturale grupate de Al. Zub în altă secțiune a cărții au dat expresie unei atari năzuințe. Studioșii români la universitățile europene au contribuit „la o mai bună cunoaștere a propriei spiritualități și la elaborarea formelor culturii moderne românești" (p. 142). Impactul lui Herder în definirea specificului național sau al lui Buckle în cristalizarea ideologiei evoluționiste au avut consecințe în același proces. Se înțelege astfel că România, afirmată economic și politic în a doua jumătate a secolului XIX, trebuia să facă și dovada forței sale spirituale. Xenopol a avut poate contribuția cea mai de seamă în acest sens, atrăgând atenția

lumii savante de la începutul secolului nostru asupra poporului său. „Cunoaștere de sine și integrare" – aceasta era și deviza ce i se potrivea și lui V. Pârvan, alt nume de prestigiu al culturii românești, convins că nimic nu poate fi mai important pentru un individ sau pentru o etnie decât să ia cunoștință de sine cât mai exact și, în acest fel, să-și asigure o integrare armonioasă în lume" (p. 188). „Eforturi integratoare" se intitulează de fapt și ultimul capitol al acestei cărți, punctând câteva tentative menite să înscrie istoria românilor într-o problematică universală. Regăsim aici, între altele, pagini despre cărțile lui Paul Henry, Wilhelm Nyssen, Em. Turczynski, dar și ale unor specialiști români de la N. Iorga, Gh.I. Brătianu, Victor Papacostea la Gh. Platon, Sergiu Al. George, Gh. Buzatu ș.a. Ceea ce-i reunește în incursiunea autorului este efortul lor competent și asiduu în slujba cunoașterii fenomenului românesc. Înscrierea culturii românești în lume apare astfel drept prelungirea firească a manifestării unei identități creatoare, demnă de respect și atenție. Aceasta este în subtext și pledoaria cărții, încă una din cărțile de idei cu mesaj vădit către conștiința publică. Autorul, marcat de universul lecturii, implantat el însuși într-un labirint de cărți, are astfel meritul de a-și afirma propria identitate, întemeiată și acum pe slujirea sensului înalt al scrisului istoric: cunoașterea de sine și integrare.

„Revista de istorie", 40, 1987, p. 1147-1148

Istorie și conștiință națională

Într-un secol prin excelență al istoriei și de maximă ecloziune a sentimentului național s-a spus despre istorie că este „cea dintâi carte a unei nații". Aprecierea, formulată mai întâi de Gh. Asachi, ar putea să fie însă extinsă cu egal temei pentru alte epoci, fiindcă generații de-a rândul au văzut în istorie nu doar un domeniu al erudiției, ci, deopotrivă, unul al militantismului civic, cu însem-

nate urmări în edificarea conștiințelor. O asemenea funcție conferise scrisului istoric și V. Pârvan, convins că formarea conștiinței naționale la români se datora în bună parte operei cronicarilor din veacul XVII, după cum toate mișcările naționale ulterioare marcaseră, la rându-le, „noi etape în istoria istoriografiei noastre" (*Scrieri*, 1981, p. 131). Constatarea este în legătură cu însăși menirea scrisului istoric de a oglindi și de a interpreta realitățile trecutului, proiectându-le apoi, în sens valorizant, în existența prezentă și în prefigurarea viitorului. Nu contribuise cercetarea trecutului la continua modelare a imaginii de sine pe care societățile și-au conturat-o în acord cu nevoia lor de autocunoaștere? Fără îndoială că da, iar fenomenul românesc, nicidecum singular, se dovedește îndeajuns de exemplar pentru relația neîntreruptă ce a existat între evoluția conștiinței naționale și progresul științei istorice.

Aportul primelor „anale" românești este în acest sens mai puțin elocvent, în consens cu vârsta unei istoriografii aflate sub semnul începutului. Pe măsură ce cultivarea scrisului istoric câștiga însă în profunzime, o anume imagine de sine prindea contur în spiritele alese ale culturii pentru a se difuza apoi în conștiința epocii. Ea se întemeia pe „descoperirea" originii romane, motiv îndeajuns de îndreptățit pentru a se revendica prestigiul Romei antice și a scoate „lumii la vedere felul neamului nostru". Înflăcărat de această idee, „biruit-au gândul" cronicarului Miron Costin de a evoca „începutul țărilor acestora și neamului moldovenesc și muntenesc și câți sunt în țările ungurești". Convingerea că „toți de la Râm ne tragem" și numele Daciei (se avea în vedere Dacia Romană) deveniseră astfel factori restructuranți ai conștiinței de neam, cu semnificații majore în evocarea unității politice și, nu întâmplător, veacurile următoare au reținut această idee, nuanțând-o de la o etapă la alta, în raport cu cristalizarea continuă a conștiinței naționale. Școala Ardeleană nu a pierdut-o o clipă din atenție, înglobând-o în amplul ei arsenal ideologic, după cum avea

să apeleze cu insistență la ea și resurecția națională din Principate la începutul veacului XIX. Mai mult decât în opera cronicarilor, evocarea romanității capătă în noile împrejurări o funcție mobilizantă, cu menirea de a încuraja mândria etnică, antrenându-i mai activ pe români în lupta de emancipare națională. Cu sentimentul „că mult iaste a fi născut român" se adresa compatrioților Samuil Micu, după ce le amintise „mărirea" strămoșilor și-i îndemnase să le urmeze pilda, astfel încât neamul lor să fie „iarăși cinstit, iarăși mărit". Ulterior, alte cercetări aveau să îmbogățească în mod simțitor orizontul de cunoștințe cu privire la trecutul românilor. Între acestea, cele despre etnogeneză dobândeau o însemnătate aparte, căci, grație lor, factorul dacic, ignorat o vreme, își căpăta locul cuvenit în evaluarea propriei noastre fizionomii etnico-spirituale. Desigur, D. Cantemir și C. Cantacuzino făcuseră la vremea lor considerații demne de luat în seamă, ultimul sugerând chiar sinteza etnică dintre daci și romani, dar ele au cunoscut audiență abia mai târziu, odată cu secolul XIX, când Naum Râmniceanu sugera amintita osmoză printr-o formulă cu ecou în epocă („Dacii romanizează, romanii dacizează"), iar M. Kogălniceanu îndrepta analiza pe același făgaș, recomandând – împotriva „romanomaniei" ce amenința pe unii istorici – mai mult simț justițiar și modestie în prețuirea contribuției celor două popoare. Faptul a avut urmări însemnate pentru dezvoltarea conștiinței naționale, fundamentată, în acest fel, pe o cunoaștere mult mai obiectivă, în care sentimentul originilor reprezenta un adevărat factor catalizator. Conștiința comunității etnice, a individualității, a disocierii de alte națiuni, a specificului național se împletea astfel cu conștiința trecutului istoric comun, temeinic pregătită, dând expresie deplinei maturizări a conștiinței naționale în veacul XIX sub semnul căreia a vibrat întreaga cultură și gândire românească.

Motivul originilor nu era însă singurul susceptibil să exprime rolul istoriei în modelarea conștiinței naționale a românilor în

epoca modernă. Urmări la fel de însemnate a avut rememorarea unor momente marcante din trecutul medieval (Alexandru cel Bun, Mircea cel Bătrân, Iancu de Hunedoara, dar mai ales Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul), cărora li s-au adăugat treptat efigiile simbolice ale câtorva „precursori" ai modernității românești (Horia, „rex Daciae", Grigorie Ghica, apărătorul Bucovinei, Tudor Vladimirescu), apel firesc, căci fiecare din numele amintite dăduse românilor măsura posibilității lor de a făuri o istorie demnă de stima lumii, stimulându-le încrederea în forțele proprii și sentimentul demnității naționale.

Cum contribuise istoria într-o atare direcție în veacul următor, un veac marcat în evoluția sufletului național de Marea Unire? Secolul XX nu va mai avea aceeași amprentă a naționalității. Multe din problemele acesteia își găsiseră, fie și pentru moment, rezolvarea, încât generația născută în cultura României Mari resimțise chiar un moment lipsa paralizantă a unui program și a unui ideal de realizat (M. Eliade, *Proba labirintului*, în „Luceafărul", 6 martie 1982). Ca și în alte momente, recursul la istorie s-a dovedit însă profitabil. Mulțumită lui, multe din neliniștile epocii – o epocă febrilă în căutări – au găsit în vasta experiență a trecutului o companie reconfortantă. Ea sugera, între altele, „conștiința așezării noastre între Orient și Occident", stimulând pe această cale aspirația românilor de a-și fixa un loc distinct în cuprinsul umanității. Opera însăși de edificare a conștiințelor în perioada interbelică, prin infuziunea zilnică de idei și sentimente, operă pe care și-o asumase intelectualitatea progresistă, se întemeia pe cultivarea istoriei, încât în viziunea lui Lucian Blaga „omul deplin" ajungea să întruchipeze „prin definiție ființa istorică" (*Ființa istorică*, 1977, p. 34). Într-o asemenea ambianță, cercetările istorice au cunoscut o extindere considerabilă, făcând posibilă prospectarea mai temeinică a trecutului românesc. Mergând mai departe spre obârșia neamului, V. Pârvan contura atunci cu noi elemente dimensiunile spirituale

ale etnogenezei, văzând în sufletul românesc pecetea dacă peste care s-a altoit spiritul concret și ordonator al Romei. Viziunea s-a dovedit stimulatoare și ea a provocat o întreagă mișcare de idei și sentimente în sprijinul originilor preistorice, cu inerente excese tracomane, încât s-a putut chiar vorbi de o „complementare" a conștiinței naționale în perioada interbelică prin contribuțiile lui V. Pârvan (Petru Comarnescu, *Ideile veacului și spiritualitatea*, în „Acțiune și reacțiune", 1929, 1). La contribuția savantului, s-ar putea adăuga multe altele, a lui N. Iorga mai ales, întreaga istoriografie românească interbelică dovedindu-se luminatoare nu numai a trecutului, ci și a conștiinței naționale. A o radiografia pe aceasta din urmă, pornind de la achizițiile privind cunoașterea trecutului, ar fi astfel o întreprindere fascinantă, una de maxim interes științific pentru o râvnită istorie a conștiinței naționale, înțeleasă, la rându-i, în raport cu istoria spiritului public și a spiritualității românești. Funcția esențială care a revenit istoriei în stimularea demnității naționale și a conștiinței de sine s-ar detașa într-un atare demers cu ușurință. Nu e de mirare, într-un astfel de context, interesul care s-a manifestat la noi, după o dramatică sincopă, pentru recuperarea progresivă, mai ales după 1964, a tradiției istoriografice (Al. Zub, *Istoria și conștiința ei de sine*, în „Luceafărul", 19 iunie 1982) și e de sperat că ampla acțiune de „apărare și ilustrare" a istoriei naționale pe care și-o asumă timpul nostru va rodi nu numai în câmpul științei, ci și în acela, mai generos, al conștiinței. Rolul de căpetenie al istoriei în viața Cetății nu se va dovedi astfel decât profitabil, de natură să stimuleze noi energii și sensibilități creatoare pe care afirmarea ascendentă a națiunii noastre le râvnește într-un număr cât mai mare.

„Cronica", 20 ianuarie 1984, p. 2

Tradiție și inovație în istoriografia actuală

Ceea ce distinge mai întâi de toate istoriografia românească produsă de două decenii încoace privește însăși condiția ei esențială. O condiție care nu face din scrisul istoric un simplu depozitar al experienței trecute, ci un factor de continuă revitalizare, conservând specificitățile și stimulând solidaritatea națională. Mai ales factorul acesta fusese ignorat în decursul deceniului șase și reconsiderarea sa nu era lipsită de sens într-un moment (ca acela din 1964) când trebuia „să plecăm în toate de la noi înșine", în consens cu amplul program de construcție internă și de afirmare în viața mondială. Dar acesta nu putea să fie eficient fără „cea mai deplină și serioasă cunoștință a tuturor puterilor și slăbiciunilor noastre", cum ar fi spus N. Iorga, și în acest sens, recursul la istorie s-a dovedit încă o dată profitabil, fiind menit nu numai să slujească cunoașterea de sine prin pilda trecutului, ci să imprime organicitate evoluției noastre etno-culturale. Apelul s-a dovedit revelator pentru gândirea colectivă din interstițiul amintit, o gândire marcată de afirmarea demnității de sine și de încrederea în funcția tonifiantă a acestui sentiment, încât adagiul romantic care văzuse în istorie „cea dintâi carte a unei nații" părea a-și fi redobândit valoarea de odinioară.

Se poate astfel vorbi în cuprinsul programului de activare ideologică a conștiințelor de contribuția hotărâtoare a scrisului istoric, contribuție ilustrată de o literatură fecundă pusă în slujba cunoașterii trecutului, a civilizației și culturii, a luptei românilor pentru libertate și conservarea ființei statale. Câteva mari momente și procese ale acestui trecut (întemeierea statului dac, domniile exemplare ale lui Mihai Viteazul sau Ștefan cel Mare, revoluția lui Tudor Vladimirescu și revoluția română de la 1848, unirea din 1859 și Unirea cea Mare, Războiul de Independență etc.) au devenit veritabile idei obsesive, definitorii pentru o gândire preocupată

de destinul național și, în această perspectivă, s-a văzut în istorie terenul cel mai prielnic pentru înțelegerea – nu o dată în subtext – a unei condiții istorice dramatice, cu prelungiri până în plină contemporaneitate. Nota militantă, prin excelență patriotică, a istoriografiei românești este astfel evidentă și, cultivând-o, slujitorii acestui domeniu au contribuit la repunerea în drepturi a trecutului unui popor a cărui istorie fusese o vreme ignorată sau pusă în discuție după alte criterii decât acelea ale științei adevărului. Situația din urmă explică chiar – fără a justifica – exagerările și supralicitarea unor motive, fiindcă orice negație excesivă făcută în deceniul șase a reclamat o contrapondere egală și intensitatea ei a atras cu sine angajarea patosului.

De aceea, ținta de indiscutabilă acuitate pentru istoriografia răstimpului ce a urmat a fost adâncirea sistematică a cunoașterii trecutului „așa cum a fost". Asumându-și o asemenea finalitate, cultivarea istoriei a câștigat în profunzime științifică, dar și în mesajul ei restructurant, unul întemeiat pe valoarea etică a adevărului. Călăuzită de o asemenea aspirație a evoluat istoriografia română în ultima vreme și ea a fost favorizată de un întreg context cultural (învățământ, instituții de cultură, cercetare, reviste de specialitate, manifestări științifice, mijloace mass-media etc.), în care istoria scrisă nu reprezintă decât o parte, nu întotdeauna mai reprezentativă decât istoria orală, asupra căreia nu putem să stăruim acum.

Desigur, o apreciere globală și sintetică a realizărilor din acest domeniu este greu de schițat, chiar dacă bilanțuri în această materie s-au mai făcut, îndeosebi în legătură cu al XV-lea Congres de științe istorice. Mai edificatoare pentru dimensiunea producției istoriografice din acest interstițiu este „Bibliographia Romaniae Historica", însumând selectiv (!) nu mai puțin de 27607 referințe (titluri de studii, articole, cărți, restituții documentare) apărute între 1944 și 1979, dintre care cele mai multe (circa 25000) au apărut în ultimele două decenii.

Judecând după cifre, avansul cercetării istorice din acest răstimp ar părea în afara oricărei îndoieli. Dacă impresia corespunde și realității, aceasta nu se datorează însă argumentului de ordin cantitativ. Alt fapt, mult mai însemnat, îi conferă conținut și el decurge din revizuirea mijloacelor de anchetă și a viziunii istorice, elemente de natură să imprime cunoașterii trecutului un fundament mai riguros, analitic, dar și conceptualizant. Elementele acestea sunt în legătură cu tensiunea intelectuală a epocii, o tensiune alimentată – în parte – de relația dintre „tradiție" și „inovație". O cunoscuse o arie istoriografică mai largă (franceză, vest-germană, italiană) încă după Al Doilea Război Mondial, dar în spațiul românesc ea și-a găsit adevărata expresie mai târziu, în contextul amintitei reconsiderări a scrisului istoric.

Ce reprezenta în fond această relație?

Pe de-o parte, reînnoirea legăturii organice cu tradițiile istoriografiei românești, asigurând domeniului continuitate, pe de altă parte, recursul la noi metode și teme de cercetare, menite să extindă și să modernizeze investigația trecutului. De altfel, însăși reînscrierea lor pe făgașul propriilor tradiții reprezenta, în mod paradoxal, o veritabilă „inovație", fiindcă aducerea în atenția zilei a operelor clasice echivala cu recomandarea unor modele de natură să îndrume în chip profitabil cercetarea. Simptomatică în acest sens s-a dovedit restituirea operei lui N. Iorga. După ediția a III-a (1944) a *Generalităților*, prefațată de Gh. Brătianu, a urmat o lungă „uitare" până la cel dintâi gest restitutiv, în 1965, când Mihail Berza publica volumele de *Pagini alese*. Au urmat apoi alte editări sau reeditări, semn că istoriografia actuală a înțeles întoarcerea la Iorga și ca pe o „necesitate de metodă". Aprecierea poate fi extinsă și asupra altor istorici reeditați în această vreme, fie sub forma unor ediții ocazionale, în afara unui plan de perspectivă anume stabilit, fie sub forma edițiilor de „opere complete". Au reintrat astfel în circuit D. Cantemir, S. Micu, Gh. Șincai și Petru Maior, M. Kogălniceanu și

N. Bălcescu, I. Bogdan, I. Lupaș, I. Moga, V. Pârvan, Gh. I. Brătianu ș.a. Fiecare dintre aceste restituiri – la care se pot adăuga și altele – a avut dramatismul ei, reflectând dramatismul unui spațiu geopolitic, în care trecutul a fost mereu o componentă activă a prezentului, incitând la comparații nu o dată stânjenitoare. Este aceasta și o explicație – nu singura – pentru evoluția cu destulă timiditate a efortului restitutiv. Dar acest efort a pus în lumină năzuința noii istoriografii de cunoaștere a experienței trecute, pentru ca pe temeiul ei să poată fi gândită dezvoltarea organică, în acord cu marile valori ale culturii naționale. Sensul acestui deziderat se desprinde și din reactualizarea operei lui Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, dens studiu despre „valoarea tradiției ca izvor istoric" pe care autorul îl recomanda judecății cu un mesaj valabil până astăzi: „Ce le pot dori mai mult (cititorilor) decât să afle în această încercare, de-a reașeza pe temeiul tradiției dezvoltarea istoriei noastre politice, după cum a fost așezată acea a originilor noastre ca neam, sentimentul de securitate ce ți-l dă, în mijlocul revoluțiilor celei mai frământate epoci a istoriei, reazemul unui element de permanență și de continuitate?"

Astfel înțeleasă, tradiția n-a reprezentat în spațiul culturii noastre un factor inhibant și, cu atât mai puțin, unul de negație, așa cum s-a întâmplat în alte arii. Dimpotrivă, repunerea în circulație a marilor istorici a însoțit și a stimulat exegeza preocupată de revalorificarea gândirii istorice în perspectiva celor mai actuale probleme ale domeniului. Preluând sugestii sau contribuții mai vechi s-a conturat astfel o interesantă filozofie românească a istoriei, o teorie și o logică a istoriei, susceptibile să contribuie la problematizarea discursului istoriografic, sensibil acum la rigoarea spiritului critic, la relația științei cu fantezia și literatura, cu psihologia și sociologia, la serii, legi și structuri istorice, problema valorii, adevăr și militantism, conținut și formă în maniera de scriere a istoriei etc. Pe un asemenea teren a fost posibilă regândirea

unei metodologii a istoriei în care optica dogmatizată a marxismului a făcut loc unei viziuni mai nuanțate, receptive la specificul realităților românești și la inovațiile istoriografiei contemporane.

Câteva cărți s-au scris în această direcție (de N. Bagdasar, Radu Florian ș.a., recent de Al. Duțu), în timp ce altele – e drept, puține – s-au tradus în limba română, sau au fost însoțite de numeroase comentarii, dovedind interesul general față de nevoia de înnoire în acest domeniu. O bibliografie selectivă (*Teorie și metodă în istoriografia română, 1965-1979*) dădea seamă asupra realizărilor din acest domeniu, nu fără a remarca efortul istoriografiei noastre de a ține pasul cu cercetarea istoriografică modernă, prin cunoașterea realizărilor de pretutindeni, prin explorarea unor domenii noi, aplicând metode noi și o integrare pluri și interdisciplinară. „Noua istorie" propulsată mai ales de Școala Analelor a găsit astfel audiență în spațiul românesc nu numai prin prezentarea direcțiilor noi, ci și prin ilustrarea lor creatoare, în scrierea și teoria istoriei. „Sociologizarea" istoriei, psihologia socială și istoria mentalităților, etnoistoria și geografia istorică cu climatologia au lărgit considerabil orizontul de înțelegere a istoriei, punându-l într-o lumină mai nuanțată decât anterior.

Fără a se contrazice, tradiția și inovația au avut, prin urmare, o funcție esențială metodologică, înțeleasă nu numai în legătură cu tehnicile de lucru și de anchetare, ci și cu viziunea interpretativă a istoriei, una de largi cuprinderi, globalizantă. Evoluția scrisului istoric din ultimele două decenii a profitat de pe urma ei, fără a pierde din vedere celălalt plan – mereu problematic – reprezentat de instrumentarul cercetării.

Repunerea în circulație a textelor marilor istorici se înscrie într-un asemenea plan, a cărui cuprindere este însă mai largă. El își propune să restituie izvoarele istoriei naționale, reprezentând documente interne și externe, inscripții și însemnări, cronici, relatări ale călătorilor străini, ecouri în presa vremii, heraldica și

iconografia ș.a. *Documenta Romaniae Historica*, volumele tematice cu privire la secolul XVIII, colecțiile documentare pentru epoca modernă, grupate pe mari evenimente (1784, 1821, 1848, 1859, 1877). Seria nouă a colecției Hurmuzaki, cronicile medievale ale României și cronicile străine (*Fontes Historice Daco-Romanae, Scriptores Byzantini*, *Cronici turcești*, *Călători străini despre țările române*), colecțiile de inscripții etc. fac parte din acest instrumentar la care s-au mai adăugat – nu în ritmul dorit – adjuvante de lucru (biografii și bibliografii, indici de publicații, cataloage și inventare de colecții etc.), menite să-l călăuzească pe cercetător în „jungla deasă și inextricabilă a trecutului".

Realizările în acest domeniu, doar sugerate aici, nu sunt, desigur, pe măsura nevoilor de a căror multitudine „se sparie gândul". Dar ele au marcat un context profitabil pentru afirmarea istoriografiei, îngăduind scrierea de opere remarcabile, demne de tradițiile culturii românești și de cerințele științei de azi. A le aminti pe toate ar fi greu, după cum a le aminti selectiv ar fi nedrept. Câteva opere se detașează dintre acestea prin exhaustivitatea exegezei și viziunea ansamblului și în conceperea lor și-au dat mâna câteva generații, dovadă că în marele curs al vieții flacăra pasiunii pentru Clio a ars necontenit. Dar nu poate fi trecută cu vederea lipsa marii sinteze a istoriei românilor, după cum nu pot fi uitate celelalte aspirații arzătoare ale cercetărilor ei. A le reaminti este o datorie, una sugerată de chiar condiția istoriei și faptul ne îngăduie să prețuim la justa valoare evoluția istoriografiei în oricare etapă a ei. Căci fiecare etapă este o premisă pentru noi realizări și, în această succesiune, exigențele se cuvin mereu sporite. Sarcinile multiple si grele ce stau în fața istoriografiei noastre nu sunt de aceea motiv de abandon, ci, cum ne îndeamnă un bun cunoscător al ei, „unul de stăruință neînduplecată".

„Convorbiri literare", ianuarie 1983, p. 12

Restituirea scrisului istoric

Bilanţurile privind realizările obţinute în diferitele domenii ale culturii româneşti oferă prilejul de a evoca locul ce revine restituirilor scrisului istoric, pot deveni un prilej fertil de discuţii şi în ceea ce priveşte valorificarea scrisului istoric din perioada postbelică. Faptul se vădeşte a fi cu atât mai interesant pentru anii socialismului, cu cât ei nu reprezintă o simplă secţiune cronologică. Perioada poartă însemnele transformărilor sociale şi politice cărora cultura le-a dat neîncetat şi nemijlocit expresie. Interesul care s-a manifestat mai mult sau mai puţin faţă de moştenirea gândirii şi a metodologiei istorice constituie astfel unul din simptomele spiritualităţii şi ale realităţilor culturale postbelice.

S-ar cuveni să precizăm mai întâi că, în această privinţă, evoluţia sa nu este unitară. Celor mai mulţi istorici din perioada imediat următoare lui 23 august 1944, evenimentul respectiv nu le crease impresia unei cezuri, iar problema moştenirii scrisului istoric nu era efectiv o problemă, de vreme ce istoriografia postbelică continua să se manifeste în prelungirea firească a istoriografiei dinainte de război. N. Iorga dispăruse, ce-i drept, dintre cei vii încă din 1940, dar mesajul operei sale era încă actual, iar Gh. I. Brătianu îl aducea în atenţia zilei, într-o nouă ediţie, *Generalităţile cu privire la studiile istorice*, cu speranţa – mărturisită în martie 1944 – „ca aceste pagini […] să călăuzească mai departe pe acest drum generaţiile viitoare ale cercetării istorice româneşti". Marile reviste istorice (cu excepţia acelora ce sucombaseră din pricina războiului) îşi continuă, de asemenea, apariţia încă doi-trei ani, dând impresia unui element de permanenţă şi continuitate, pe care tot Gh. I. Brătianu îl evoca în 1945, ca fundament al sentimentului de securitate „în mijlocul revoluţiilor celei mai frământate epoci a istoriei" (*Tradiţia istorică despre întemeierea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 7). În acel moment de adânci transformări sociale şi politice, nu putea

să fie vorba însă de înfăptuirea unui plan de editare a monumentelor istoriografice. Proiectele n-au lipsit, desigur. Unele au căpătat și viață (precum *Operele* lui M. Kogălniceanu, editate de A. Oțetea, vol. 1, 1946), dar fără șansa de a ajunge până la capăt.

Mersul ascendent pe calea revoluției sociale, la capătul căreia se anunța inerent victoria socialismului a ocazionat, pe de altă parte, apelul crescând la gândirea și metodologia marxistă, inclusiv în domeniul științei istorice. În acest context, reeditarea fragmentară a lui Karl Marx în limba română (*Scrieri alese*, 1945; *Capitalul*, 1947) și operele originale ale lui Lucrețiu Pătrășcanu (*Un veac de frământări sociale, 1821-1907*, 1945; *Curente și tendințe în filozofia românească*, 1946) aveau, între altele, menirea de a aduce mai mult în atenția zilei ideologia indispensabilă orânduirii ce se prefigura.

Perioada următoare a făcut ca istoricii de formație „revoluționar-democrată" să beneficieze cu prioritate de unele eforturi restitutive. La adăpostul acestei aprecieri s-au putut edita primele două volume din scrierile lui N. Bălcescu (1953) sau unele fragmente din opera Școlii Ardelene. De o valorificare mai norocoasă s-au bucurat doar vechea istoriografie, prin edițiile critice privind cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin sau *Cronicile slave-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan, toate asumate cu exemplară competență de P.P. Panaitescu, dar și cronica lui Ion Neculce, editată de Iorgu Iordan, *Letopisețul cantacuzinesc*, îngrijit de C. Grecescu și D. Simonescu, *Cronicari munteni* de M. Gregorian și E. Stănescu. Cei mai mulți istorici din perioada modernă continuau însă să fie învăluiți de tăcere, cel mult evocați de circumstanță, dar fără a fi puși în circulație pentru noile generații. Faptul decurgea mai ales dintr-un dogmatism ideologic, în virtutea căruia unii istorici au criticat istoriografia dinainte de 1944 ca „neștiințifică" în raport cu materialismul istoric. O asemenea critică „prea aspră" – cum avea apoi să recunoască autorul însuși – îndreptase C. Daicoviciu, spre exemplu, contra lui Vasile

Pârvan, atunci când releva, cum o proclama titlul articolului său, *Poziția antiștiințifică a istoriografiei burgheze cu privire la daci* („Studii referitoare la istoria României", I, 1954, p. 160-172), deși în perioada interbelică același istoric proslăvise în autorul *Geticii* „un ideal spre ce trebuie să tindă tineretul intelectual". A fost nevoie de replica promptă a altor istorici, pentru ca Vasile Pârvan să rămână în atenția zilei ca un savant dintre cei mai de seamă pe care i-a dat țara noastră, ceea ce a permis și reeditarea operei sale, *Dacia* (1957) de către Radu Vulpe.

Simptomatic pentru tăcerea nedreaptă ce învăluia tradițiile de valoare ale scrisului istoric românesc este destinul operei lui N. Iorga, care, de la amintita ediție din 1944 a lui Gh. I. Brătianu, nu a mai prilejuit alt efort de restituire până în 1965, când M. Berza publica două volume de *Pagini alese*. Anul din urmă deschidea, de fapt, un drum nou în valorificarea operelor de seamă ale scrisului istoric românesc, în consens cu întreaga deschidere politico-ideologică a vremii. Ea făcea posibilă formularea distinctă a necesității de valorificare a vechii istoriografii, drept „una din sarcinile cele mai urgente și mai importante […] spre a degaja tradițiile progresiste ale gândirii istorice din țara noastră". Aprecierea aparține lui Andrei Oțetea (în „Revue roumaine d'histoire", IX, 1970, p. 379), într-un moment în care întreaga operă de editare a clasicilor culturii românești începuse să cunoască realizări remarcabile. În acest context au intrat în circuitul științific operele lui Dimitrie Cantemir, Ion Neculce, S. Micu, Gh. Șincai, P. Maior, M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, Damaschin Bojincă, B.P. Hasdeu, Al. Odobescu, A.D. Xenopol, D. Onciul, Ioan Bogdan, N. Iorga, V. Pârvan, P. Eliade, Ioan Lupaș, I. Moga, Victor Papacostea, Gh. I. Brătianu ș.a., unii în proiectate ediții de opere complete, alții sub formă de antologii. Câteva edituri și-au legat mai cu seamă numele de acest efort, în rândul cărora Editura Academiei, Minerva, Editura Științifică și Enciclopedică, Dacia. Cu toate acestea, realizările nu

satisfac încă cerințele specialiștilor sau ale publicului larg de cititori, cum transpare mai ales atunci când avem în vedere regimul de editare și reeditare de care au beneficiat scriitorii. Conform unei anchete întreprinse de „Manuscriptum" (nr. 2, 1983), 26 dintre aceștia dispuneau până în 1983 de ediții complete, alți 22 beneficiind de proiecte în curs de editare integrală, ceea ce nu se poate spune astăzi despre niciun istoric. Din proiectata serie completă a operei cantemiriene n-au apărut, din 1973 până astăzi, decât patru tomuri, din integrala scrierilor lui Bălcescu au ieșit, în decurs de douăzeci de ani, doar trei tomuri. Ritmul nu este mai alert nici în cazul lui M. Kogălniceanu, în timp ce Xenopol, Iorga, Pârvan continuă să își aștepte restituirea sistematică și integrală. Ediția de *Scrieri* a celui din urmă, îngrijită competent de Al. Zub (1981), și reeditarea *Geticii* (1982), în condiții tipografice admirabile, la Editura Meridiane, au valorificat, desigur, laturile cele mai însemnate ale personalității lui V. Pârvan, dar arii întregi ale rodnicei sale activități continuă să necesite o atentă reeditare. Greu de restituit integral se vădește a fi Nicolae Iorga, deși un examen minuțios al posibilităților editoriale și al numărului de specialiști disponibili pentru un astfel de travaliu ar putea să evite unele repetări și paralelisme păgubitoare. N-ar fi fost mult mai util pentru moment ca, în locul câtorva scrieri fragmentar restituite, să avem la îndemână *Generalitățile* sale, admirabilă lecție de scriere și gândire a istoriei, nu mai puțin actuală și astăzi? Ce să mai spunem de opera istorică a lui A.D. Xenopol, mult mai vitregită decât scrierile sale economice care dispun deja de o bună ediție? Sinteza privind *Istoria românilor în Dacia Traiană* poate fi și astăzi consultată cu folos, fără a mai vorbi de opera sa de filozofie și teorie a istoriei care conține suficiente idei susceptibile de atenția lumii savante.

Judecând toate problemele legate de restituirea serierilor istorice, gândul s-ar putea speria – parafrazând spusele cronicarului – justificând întrebarea dacă este posibilă vreodată, omenește vor-

bind, rezolvarea mulțumitoare în acest domeniu, de vreme ce patrimoniul istoriografiei românești se îmbogățește neîncetat, adesea chiar cu scrierile istoricilor în viață (ce nu ajung uneori să vadă lumina tiparului). Soluții rezonabile există și ele depind mai întâi de spiritul gospodăresc al breslei noastre. Nu e surprinzător însă că până astăzi nu a avut loc un dialog eficace între slujitorii acestei bresle și factorii răspunzători din partea editurilor? Nu e de mirare faptul că sugestiile atât de utile, ce s-au difuzat pe calea presei în ultimii ani, au rămas fără ecoul scontat? Nu e regretabil că încă nu s-a dezbătut la înalt nivel științific problema felului în care se desfășoară efortul de editare critică a istoricilor și care anume sunt prioritățile sale? Bilanțul atât de însemnat al realizărilor, în ceea ce privește reeditarea operelor istoricilor de valoare – în marea sa majoritate, rodul stăruințelor din ultimii douăzeci de ani – nu poate ocoli astfel de întrebări. Ele au menirea să facă din moștenirea scrisului românesc nu numai un bun al specialiștilor, ci și al unor categorii mai largi de cititori, pasionați de cunoașterea trecutului.

„Ateneu", octombrie 1984, p. 3

Ediția critică Ion Neculce

Deși exegeza a fost mai generoasă cu Ion Neculce decât cu cronicarii care l-au precedat, opera sa a rămas mult timp nedreptățită sub raportul editării științifice. N-au lipsit, desigur, nici în această privință întreprinderi demne de luat în seamă și ele au căpătat o veritabilă semnificație patriotică la vremea când au fost concepute. M. Kogălniceanu, cel dintâi editor al cronicii lui I. Neculce în *Letopisețele Țării Moldovei* (1845-1852), avea astfel certitudinea că efortul său restitutiv întreținea „cultul țării", lectura „analelor" dovedind „vederat că providența niciodată nu ne-a lipsit". Când profesorul cernăuțean Al. Procopovici dădea mai târziu (1932) ediția completă în două volume a aceleiași cronici (retipărită în

1936 și 1942), el o făcea cu sentimentul că a descoperit în opera cronicarului un izvor al renașterii naționale, mereu actual pentru resurecția conștiinței civice a românilor, după cum Iorgu Iordan, publicând în 1955 prima ediție a *Letopisețului* după criterii moderne, considera și el că scrierea cărturarului patriot ajută „la întărirea ideii de suveranitate și independență națională". În fine, cea mai recentă ediție a *Letopisețului* – varianta copiată de Ioasaf Luca și îngrijită pentru tipar de Zamfira Mihail și Paul Mihail (1980) – a fost salutată de prefațator (Ștefan Ștefănescu) nu numai ca un act științific, ci și patriotic. O asemenea ediție a întârziat multă vreme și lipsa ei a resimțit-o cu atât mai dureros cercetarea științifică actuală. Edițiile amintite se întemeiau aproape în exclusivitate pe manuscrise izolate, adesea defectuos reproduse, împiedicându-l pe specialist să raporteze textul principal al cronicii la alte variante în care deosebirile aveau o semnificație culturală. Pentru aceasta se cereau a fi revăzute simultan mai multe texte, împrăștiate integral sau fragmentar în aproape douăzeci de manuscrise.

Decis să-și asume acest travaliu, Gabriel Ștrempel i-a înfruntat greutățile, nu fără a trăi momente de îndoială în legătură cu șansele finalizării efortului său. Fascinația pe care o exercită vechile texte s-a dovedit a fi mai puternică și, împins de ea, eminentul editor al *Predicilor* și *Didahiilor* lui Antim Ivireanul și al *Ceasornicului domnilor* a îmbogățit cultura română cu încă o carte, de acum înainte, de referință[5]. Ea reprezintă mai întâi de toate un act de însemnătate științifică, decurgând dintr-o exemplară critică a textului, dar și din marea răbdare, puterea de muncă și de sacrificiu a editorului, însușiri de preț ale oricărui truditor într-un atare domeniu, fără de care cultura română n-ar putea să prospecteze cu justețe propriile

[5] Ion Neculce, *Opere. „Letopisețul Țării Moldovei" și „O samă de cuvinte"*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1982.

tradiții. Are dreptate editorul să afirme că „într-o țară ca a noastră, în care tiparul, deși introdus de timpuriu, n-a slujit literatura laică decât foarte târziu, și în care manuscrisele au suplinit până în plin veac XIX, cartea imprimată, stabilirea textelor autentice și redarea variantelor – adeseori foarte interesante ele însele – sunt absolut necesare" (p. 121). Faptul apare evident mai ales în cazul literaturii istorice, al cărei interes în rândul boierimii, al clerului și al târgoveților a determinat zeci de copii, adesea diferite mult de prototip, îngreuind substanțial efortul editorului preocupat de stema manuscriselor și de coroborarea lor critică.

În contextul preocupărilor de asemenea natură, menite să recupereze în chip științific marile creații ale trecutului, ediția critică elaborată de Gabriel Ștrempel marchează o contribuție de seamă. Mulțumită ei, avem astăzi în față râvnita ediție a lui Neculce, folosind ca texte de bază manuscrisul 253 (pentru *Letopiseț*) și manuscrisul 53 de la Biblioteca Academiei (pentru *O samă de cuvinte*) și semnalând cu atenție, în subsol, deosebirile textuale față de celelalte manuscrise. Un glosar și un indice de nume înlesnesc consultarea operei asupra căreia dă seamă, sub raport metodologic și redacțional, nota asupra ediției, în timp ce un substanțial studiu introductiv îngăduie alte aprecieri despre foloasele lecturii facilitate de noua ediție. Ele nu ocolesc întrebarea esențială prilejuită de valoarea istoriografică a *Letopisețului*: a fost o scriere oficială, dictată de interesul vreunui domn sau al unei fracțiuni boierești? „Hotărât, nu", precizează G. Ștrempel, distingând în autorul cronicii „un boier mare, feudal în toată ființa lui și susținător al intereselor clasei boierești", iar nu al unei grupări anume. „Neculce nu este – adaugă el – nici pe departe întru totul obiectiv, dar cronica lui este produsul exclusiv al observațiilor sale și al inimii sale. Nimeni nu i-a comandat-o și pentru nimeni n-a scris-o" (p. 11), decât, adăugăm noi, pentru „frații cetitori": „Cu cât vă veți îndemna a ceti pre acest letopisăț mai mult, cu atâta veți

ști a vă feri de primejdii și veți fi mai învățați a dare răspunsuri la sfaturi, ori de taină, ori de oștire, ori de voroave, la domni și la noroade de cinste" (p. 159).

Mesajul instructiv al scrierii, întemeiat pe pildele trecutului, se detașează ușor. Cu toate acestea, susține editorul, dacă sub raport literar cronica este o capodoperă, sub raport istoric ea se dovedește mult inferioară celei a Costineștilor (p. 19). Fără a fi cu totul nouă, aprecierea ni se pare justă și ea nu umbrește valoarea scrierii pe care G. Ștrempel o supune atenției sub un unghi mai puțin relevat, acela de „izvor narativ istoric", de o reală valoare documentară (p. 47). Importanța ediției poate fi astfel apreciată înainte ca specialiștii și iubitorii vechii literaturi românești să o folosească îndeaproape. Având șansa raportării cât mai precise la variante de manuscrise, ea oferă un surplus de informații și amănunte din care cercetătorul riguros va putea să reconstituie cu mai multă exactitate tumultuoasa viață românească din veacul XVIII. Chiar dacă tabloul ei nu se va deosebi decât în detalii de acela difuzat anterior, profitul ediției de față se dovedește a fi cu totul deosebit. Ea nu ne dă doar „un nou Neculce", cum au propus edițiile anterioare. Stabilind precis modificările suferite de textul principal al cronicii, ediția îngrijită de G. Ștrempel recompune de fapt „itinerarul" operei neculcene prin transcrieri și copii și îi etalează în mod definitiv conținutul și valoarea în epoca respectivă. Mulțumită acestei restituiri, cercetătorii vor putea adânci cunoașterea unui cărturar de seamă și, prin el, a epocii în care a trăit. Faptul confirmă încă o dată bogatele resurse ale vechii culturi a cărei explorare se află abia la început. Pentru aceasta sunt necesare ediții critice de valoarea aceleia de față și dedicarea unei asemenea munci anevoioase reprezintă o datorie științifică și nu mai puțin patriotică.

„Cronica", 22 aprilie 1983, p. 8

Pe urmele lui Gheorghe Șincai

O carte[6] născută din buna intenție de a populariza efigia unuia din corifeii Școlii Ardelene a cărui operă integrală așteaptă de multă vreme să fie restituită culturii noastre moderne! Autorul își vede astfel împlinit un gând „care-i dă târcoale – mărturisește singur! – cam de un sfert de veac" (p. 8). Convins în chip firesc că viața și opera lui Gh. Șincai se cuvin să fie readuse „din când în când în atenția generațiilor tinere", el precizează cu justificată prudență că „acesta este rolul dintâi al lucrării" (p. 7), dar adaugă imediat: „respectând *rigorile* (subl. n.) impuse de prestigioasa suită de cărți asemănătoare apărute la Editura Sport-Turism, credem că ea este […] o contribuție pe care am dori-o izvor de satisfacții și bucurii intelectuale pentru cititor" (p. 7-8). Nu contestăm că și o lucrare de popularizare poate să fie o contribuție atunci când ea îndeplinește condițiile cerute de gen, altfel spus, atunci când contribuie la impunerea unei teme în conștiința vremii, apelând la mijloacele evocării plastice, mai puțin încorsetate de rigoarea argumentației științifice, dar netrădând spiritul acesteia. Care sunt „rigorile" editurii în cauză la care se referă autorul, nu putem ști. Ne sunt cunoscute în schimb lucrările apărute în aceeași colecție, toate meritorii prin contribuțiile de ordin științific puse în valoare, contribuții care au condus în ultimă instanță și la popularizarea personalităților evocate: M. Sadoveanu, Lucian Blaga, Anton Pann ș.a. Am stăruit anume asupra acestei probleme fiindcă ea concentrează întreaga discuție pe marginea cărții la care ne referim și are implicații pentru o practică editorială ce trebuie să dea de gândit.

Autorul a reținut cu conștiinciozitate o bogată informație din bibliografia cu privire la Gh. Șincai. Dar din dorința de a răspunde

---

[6] Serafim Duicu, *Pe urmele lui Gheorghe Șincai*, București, Editura Sport-Turism, 1983.

profilului colecției, el a insistat – din păcate, prea ostentativ – asupra unei scheme turistice de tratare, punctată ca un laitmotiv de îndemnul „Așa că la drum”!

Neîndoios, viața zbuciumată de călător a lui Gh. Șincai este o realitate: pornit din părțile Turdei, învățatul istoric a trecut, pe rând, pe la școlile din Târgu Mureș, Cluj, Bistrița, ajungând până la Roma și Viena; s-a stabilit o vreme la Blaj, dar conflictul cu Ioan Bob i-a pricinuit noi peregrinări în căutarea unui loc de liniște și muncă la Taga (pe valea Fizeșului), la Oradea sau Buda. A reface itinerariul vieții sale este astfel un efort necesar, cu condiția de a arăta sensul acestei peregrinări în evoluția spirituală a corifeului ardelean și a societății românești de la cumpăna veacurilor XVIII-XIX. Nu drumurile vieții, ca simplă motivare de referință turistică, prezintă interes (sau ar trebui să prezinte) la o colecție ca aceasta, ci itinerariile spirituale pe care le sugerează, capabile să dezvăluie profilul personalităților aflate în atenție!

Dar cartea la care ne referim trebuie înțeleasă mai întâi prin prisma a ceea ce autorul însuși a dorit și în acest sens intenția sa nu trebuie subestimată. Mai ales prin reușita ei: prezentarea unei biografii, mergând adesea până la detalii, a marelui cărturar al Școlii Ardelene. În măsura în care autorul nu s-a depărtat prea mult de sursele folosite, limitându-se la consemnarea strictă a faptelor, informația pusă în circulație este corectă și clară, reușind să dea imaginea cărturarului de care cititorul avea nevoie. Impasul scrierii se vede însă acolo unde autorul, în căutarea originalității, propune interpretări și descrieri personale.

Câteva din acestea se reflectă în portretul pe care îl face lui Gh. Șincai din fapte comune, nerelevante, rodul fanteziei sau al unui zel excesiv în relatarea detaliului nesemnificativ. Directorul școlilor naționale din Transilvania „era bun gospodar – ține să ne asigure autorul – și, după ce se întorcea de la treburile zilnice, întârzia cu sapa la rădăcina unui pom sau printre zarzavaturi, mai

repara gardul sau se certa cu galițele, de care era plină ograda" (p. 82). Cât despre conflictul bine știut cu Ioan Bob, „nu-i vorbă, nici Șincai nu dovedea tact în relațiile cu superiorul său. Ioan Bob se înconjurase de o mulțime de rude ale sale. Șincai le întâlnea la tot pasul în Blaj și nu putea să treacă pe lângă ele fără să le zică ceva. Din ironii, din aluzii, din vorbe în doi peri, toate aruncate la diverse împrejurări și în diverse locuri, ajunge să-și facă mulți dușmani" (p. 100). Nerelevante sunt și amănuntele despre un episod din 1795, când corifeul ardelean „care băuse poate un pahar mai mult" a fost jefuit de o sumă de bani (p. 122)!

La fel de stângace sunt comentariile autorului pe marginea operei. Versurile elegiei lui Șincai închinate în 1806 lui Samuil Vulcan sunt apreciate – după gustul literar de azi – „plate, sec encomiastice și fără duh", așa încât „ele nu-l vor fi impresionat pe noul episcop, care va fi apreciat în sinea lui doar gestul" (p. 173).

Supozițiile au, de altfel, un loc însemnat în construcția autorului, din păcate doar ca expresii retorice. Este cazul relatării relațiilor dintre Șincai și Ioan Corneli în momentul candidaturii celor doi la postul de director al tipografiei Universității din Budapesta. În epistolele sale către contracandidat, Șincai „e prăpăstios", scrie autorul, constatând că „se vede intenția de a-l înspăimânta pe Corneli și de a-l convinge tactic să refuze postul" (p. 176). Iar Corneli citise scrisoarea „așa cum trebuia citită, mai mult în ceea ce nu spuneau cuvintele lui, ci în ceea ce gândea de fapt istoricul să-l convingă să renunțe la cenzurat" (p. 179). În joc erau de fapt propriile interese ale lui Corneli, mult mai puternice decât ceea ce autorul crede: „o perfectă retorică a descurajării adversarului" (p. 178) a aceluia care scrisese *Cronica românilor*. Formulările improprii și confuze împiedică, de asemenea, înțelegerea justă a operei lui Șincai. În materie istoriografică, el ar depăși – după cum spune autorul – „concepția feudală, izolaționistă și statică (p. 171: ne întrebăm ce înțelege

autorul prin asta?), ajungând la „o anume distanțare care i-a permis să adopte un punct de vedere propriu, mai întotdeauna critic, ce va face carieră strălucită (!?) până va atinge culmile în opera savantă a lui Hasdeu și Iorga" (p. 190).

„Direcțiile" istoriografice ale epocii în care autorul vrea să încadreze viziunea lui Șincai nu sunt nici ele bine lămurite: una dintre acestea, ne informează autorul, „refuza retorismul gongoric al secolului anterior" (p. 189). Față de opiniile lui N. Iorga, autorul ia într-un loc distanță, arătând că istoricul judeca aspru opera șincaniană, lăsându-se marcat de viziunea timpului său, „din punctul de vedere al istoricului de secol XX (sic!), care avea totuși documentele pe masă și-și putea permite să fantazeze în marginea lor și să le încălzească, insuflându-le viață. Șincai n-a încetat să literaturizeze pentru că el se afla la început, deschizând un drum, punea temelie" (p. 192).

Unele aprecieri abrupte, nenuanțate, neexplicate prejudiciază, de asemenea, înțelegerea cărturarului. A fost el doar „om al bisericii", cum conchide autorul într-un loc (p. 212)? Sau „un nonconformist, un frondeur" (p. 222)? Atitudinea lui față de Casa de Austria este „a unui om lipsit de elementara perspectivă politică" (p. 224)? Regretabile sunt apoi unele expresii pleonastice („cauzele dinainte", p. 215), neglijente („întâmplări hazoase", p. 37) și apelul la imagini metaforice neinspirate: la Roma, Șincai „cu un ochi observa chipurile dacilor din statuile romane, iar cu celălalt vedea, parcă, pe ale ciobanilor din părțile Rășinarilor lui de acasă" (p. 29); generația lui Șincai „nu putea sări complet afară din granițele epocii" (p. 224).

N-am fi detaliat asemenea exemple dacă n-am fi avut dorința de a releva un aspect de care istoriografia și activitatea editorială ar trebui să țină seama: nevoia ca literatura de vulgarizare să nu fie în detrimentul unei scrieri de exigență stilistică elementară. Colecția „Pe urmele lui…" a pus de la început în circulație scrieri

de bună calitate. Cu această carte se vede însă că diletantismul și improvizația și-au găsit deja locul. Să sperăm că rămâne o excepție. Memoria lui Gheorghe Șincai avea nevoie de mai multă atenție!

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 21, 1984, p. 570-572

Pe urmele lui Samuil Micu-Clain

După „călătoria" anterioară, autorul s-a simțit suficient de inițiat în profilul colecției pentru a porni „din nou la drum". De această dată el reface destinul lui Samuil Micu[7], celălalt corifeu de seamă din pleiada cărturarilor Școlii Ardelene. Motivele invocate pentru justificarea demersului sunt întemeiate: lipsa unei monografii despre viața și opera lui Samuil Micu; nevoia de a readuce în actualitate profilul unui distins cărturar din zorile epocii moderne. În intenția autorului, cartea este de fapt o „călătorie" pe drumurile formației intelectuale și morale a învățatului transilvănean, cu scopul de a stârni interesul cititorului tânăr (p. 8-9). Ne aflăm, așadar, în fața unei lucrări de popularizare a unei „cărți făcute din alte cărți". Pentru a o scrie, autorul pare a se fi inițiat în mod special în istoria personajului aflat în atenție. Procedeul e discutabil, fiind pândit de diletantism într-un moment în care cercetarea trecutului nostru reclamă un plus de rigoare, valabil și în lucrările „de popularizare".

Față de scrierea anterioară (*Pe urmele lui Gheorghe Șincai*), autorul este de astă dată mai prudent în analiza pe care o propune. Totuși, exagerările nu lipsesc, trădând competența îndoielnică în domeniul istoriei. Faptul se vede chiar în judecarea locului lui

[7] Serafim Duicu, *Pe urmele lui Samuil Micu-Clain*, București, Editura Sport-Turism, 1986.

S. Micu în evoluția istoriografiei românești, când se afirmă că el „este întâiul care a săvârșit saltul de la cronicarii de chilie mănăstirească la istoricul modern" (p. 320). Nu se neagă astfel, fără niciun temei, o întreagă direcție modernizatoare în istoriografia noastră de la cronicarii veacului XVII și până la D. Cantemir? Ar fi suficient ca autorul să revadă scrierile citate și în bibliografia lucrării sale pentru a înțelege că toți aceia care au zăbovit asupra lui Samuil Micu i-au surprins mult mai limpede importanța incontestabilă în dezvoltarea modernă a istoriografiei românești, stabilind însă corelațiile corecte cu predecesorii și urmașii săi în acest domeniu.

Desigur, în linii generale, autorul a oferit cititorului numeroase informații, în măsură să dea imaginea cuprinzătoare a vieții și operei lui S. Micu, cartea pronunțând în final și o bibliografie selectivă. E momentul să ne întrebăm însă, din nou, dacă concesia prea mare făcută nevoii de popularizare nu este în detrimentul proiectelor culturale de mai mare consistență, lipsind istoriografia de biografia pe care istoricul ardelean ar fi meritat-o.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 24, 1987, nr. 1, p. 575-676

N. Bălcescu – datoriile restituției

Cu câteva luni în urmă, în paginile revistei „Cronica" (26 noiembrie 1982), „un bilanț provizoriu" schițat de Alexandru Zub pe marginea restituirii operei lui N. Bălcescu deplângea neșansa acestei moșteniri de a se închega, completă, la îndemâna tuturor. „Oricâte și orice explicații s-ar căuta – scria istoricul ieșean – deficitul e categoric, „balanța" acuză posteritatea de a nu fi găsit pentru Bălcescu resursele restituției integrale".

Iată însă că între timp a mai apărut o piesă la râvnitul edificiu restitutiv: volumul II al operei, îngrijit cu aceeași acribie și

devoțiune de G. Zane și Elena G. Zane[8]. Faptul merită reținut și el se arată remarcabil din orice perspectivă ar fi considerat: culturală, fiindcă noul volum îmbogățește profilul unei personalități de prestigiu a veacului trecut, mereu incitantă prin clarviziune și intuiție; politică, fiindcă spiritul revoluționar, combativ, al istoricului concordă cu aspirațiile națiunii căreia el îi aparține; dar cu deosebire istoriografică, fiindcă în fiecare din asemenea perspective, esențială rămâne preocuparea unei mai bune cunoașteri a personalității și, odată cu ea, a unei epoci dintre cele mai pasionante din istoria modernă a românilor.

Cum se explică întârzierea acestui volum atât de așteptat de istorici și care sunt șansele de apariție a volumului următor, menit să încheie ediția integrală a operei lui N. Bălcescu, n-avem de unde ști după nota laconică a editurii la deschiderea tomului de față. Important rămâne deocamdată faptul că ediția începută în 1964 (cu vol. IV, *Corespondență*) și-a urmat cu acest volum calea ei anevoioasă spre împlinire. Ea continuă, în legătură directă, volumul anterior de *Scrieri istorice, politice și economice, 1844-1847*, apărut în 1974, reținând de astă dată următorii patru ani din creația marelui gânditor și revoluționar.

Ca și în volumele anterioare, editorii au însoțit textele lui N. Bălcescu de ample note și materiale, refăcând împrejurările redactării, variantele textelor și edițiile lor succesive, principalele discuții pe care ele le-au provocat până acum în istoriografia română. Aproape jumătate din numărul de pagini (incluzând aici lista lucrărilor citate în texte, ilustrațiile și indicele întocmit de Ioana Constantinescu) se constituie într-un impozant instrumentar de lucru ce dovedește consistența documentară și rigoarea

[8] Nicolae Bălcescu, *Opere,* vol. II. *Scrieri istorice, politice și economice, 1848-1852*, ediție de G. Zane și Elena G. Zane, București, Editura Academiei, 1982.

științifică a ediției. Faptul era cu totul firesc, pentru că scrierile din perioada avută în vedere (1848-1852) suscită numeroase probleme spinoase pentru editor, făcând necesare de fiecare dată precizări și argumente în ceea ce privește includerea sau nu în acest volum a unor texte discutabile sub raportul paternității.

Este cazul *Instrucțiunilor pentru comisarii de propagandă*, menite să servească comisarilor revoluției de la 1848 în activitatea lor la sate, text publicat aici cu rezerve – ni se spune –, pentru că, deși fondul principal al ideilor aparține lui N. Bălcescu, el conține și modificări impuse de membrii guvernului revoluționar, în disonanță cu viziunea autorului despre problema țărănimii (p. 185). Nu au fost avute în vedere apoi diferitele acte ale guvernului provizoriu (decrete, proclamații etc.), adesea semnate de N. Bălcescu, în lipsa și chiar împotriva voinței sale, chiar dacă în conținutul lor s-au resimțit multe din ideile sale. Editorii s-au îngrijit, în schimb, în note, să indice documentele mai importante pe care revoluționarul le-a semnat, înlesnind astfel cunoașterea biografiei și a operei sale (p. 195-200). Din același motiv nu a fost inclusă faimoasa Proclamație de la Islaz la alcătuirea căreia a avut o parte activă și N. Bălcescu, fără ca ea să-i aparțină în exclusivitate. S-a publicat, de asemenea, articolul „Despre împroprietărirea țăranilor", dar „nu ca scriere personală, ci ca un material în care «Poporul suveran» [foaia în care apărea] a expus […] concepția și ideile revoluționare ale marelui istoric în problema împroprietăririi" (p. 212).

Problema paternității *Cântării României* nu lipsește, desigur, din discuție, editorii neadmițând, pe urmele celor mai mulți istorici literari, includerea ei în opera lui N. Bălcescu. La argumentele invocate deja, ei au adăugat altele, ce decurg din analiza conținutului și a orientării ideologice a poemului în climatul spiritual al anului 1848. În această privință, s-a văzut că orientarea poemului, romantic liberală prin excelență, nu poate fi identificată cu ideologia marelui revoluționar. „O apropiere există între ideile poemului și

ideile generale ale lui N. Bălcescu – precizează editorii –, ceea ce este firesc, dar pe platforma comună revoluționară a epocii de la 1848. În fapt, sunt două orientări, formulate de pe poziții deosebite în cadrul concepțiilor dominante ale unei singure epoci, una predominant liberală, alta predominant democratică" (p. 237).

O discuție aparte a prilejuit *Manualul bunului român*, tradus după Renouvier, pe care însă N. Bălcescu l-a adaptat în raport cu „tendințele și trebuințele poporului român", explicând astfel și motivul includerii lui în paginile volumului de față. Între asemenea lucrări își mai găsește locul manuscrisul privind *Reforma socială la români*, „scriere de sine stătătoare" – se precizează –, și nu continuare a lucrării *Despre starea socială a muncitorilor plugari*, cum au considerat-o până acum unii cercetători. În fine, între textele discutabile sub raportul paternității și neincluse în ediție se numără articolul intitulat *Trecutul și prezentul*, considerat de editori „o simplă și banală compilație a ideilor" lui N. Bălcescu și nu o scriere personală, cum au crezut unii (p. 253).

Argumentele invocate de editori pentru o mai justă delimitare a adevăratei opere a lui N. Bălcescu se dovedesc convingătoare, iar ediția își vădește, și sub acest aspect, soliditatea științifică. Preocupați de o restituție *in integrum*, editorii au evitat, în același timp, cu prudență, riscul de a pune în seama autorului – cum au fost unii tentați să o facă – scrierile neconcludente sub raportul paternității. Chiar dacă unele argumente ale acestei discuții vor fi cu timpul depășite de noi cercetări, principiul susținut de editori nu-și pierde valoarea metodologică. În virtutea lui, datoria unei autentice restituiri este de a reface viața operei, înțeleasă ca expresie de gândire și de atitudini, evitând pe cât posibil confundarea ei cu pastișa și compilația, acceptabile – când datele sunt nesigure – doar în registrul ilustrat de note și anexe, ca în volumul de față.

Alături de opera revoluționarului, angajat efectiv în noua guvernare a țării, alte scrieri, concepute după înfrângerea revoluției,

întregesc exemplul său de militantism civic, în care recursul la istorie s-a dovedit mereu necesar. Nevoia de a face cunoscute aspirațiile revoluției române în contextul relațiilor internaționale ale vremii a stat astfel la baza micului studiu de drept internațional, alcătuit în grabă, *Drepturile românilor către Înalta Poartă*. Cu intenție asemănătoare erau memoriile sale despre intervenția Rusiei în Principatele române (în franceză și în engleză, textul din urmă este restituit acum întâia dată în original), dictate de „lucruri practice și practicabile în împregiurările de față". Dar scrierea de cea mai mare întindere, reprezentativă pentru creația lui N. Bălcescu din interludiul avut în vedere, rămâne faimoasa *Question économique des Principautés danubiennes* (apărută la Paris, 1850) cu menirea de a informa opinia publică europeană asupra adevăratei situații din Principate, țel atins, fiindcă F. Colson, J. Michelet, Elias Regnault, iar prin acesta din urmă, Karl Marx, au luat cunoștință de ea, exprimându-și înțelegerea și simpatia pentru români.

Cu asemenea scrieri în față, cititorii și specialiștii vor putea mai lesne să mediteze pe marginea unei moșteniri de preț a gândirii românești, adâncind mai departe cunoașterea ei. Pentru editură, în schimb, mai rămâne de făcut doar un pas spre desăvârșirea importantei ediții, reclamată de decenii: restituirea operei de căpetenie a lui N. Bălcescu, *Românii supt Mihai Vodă Viteazul*. O așteptăm cu interes pentru ca exegeza lui N. Bălcescu să consemneze, în fine, în această direcție, un bilanț definitiv.

„Cronica", 1 iulie 1983, p. 2

Românii supt Mihai Voevod Viteazul

„Deschid sfânta carte unde se află înscrisă gloria României, ca să pun înaintea ochilor fiilor ei câteva pagini din viața eroică a părinților lor. Voi arăta acele lupte uriașe pentru libertatea și unitatea națională, cu care românii, supt povața celui mai vestit și

mai mare din voievozii lor încheiară veacul al XVI-lea." Cine nu recunoaște rândurile prin care Nicolae Bălcescu începe scrierea sa, *Românii supt Mihai Voevod Viteazul*? Cine nu a vibrat la citirea lor și a întregii cărți?

Când apărea prima ei ediție, chiar în anul Războiului pentru Independență, Alexandru Odobescu îi sublinia valoarea tocmai din această perspectivă, convins că opera lui N. Bălcescu avea să aducă „folos și întărire cugetului național al întregii românimi". De atunci încoace, cartea de-o viață și cartea vieții marelui revoluționar s-a bucurat de alte numeroase editări, apreciată ca o capodoperă a operei sale și o scriere de referință a întregii literaturi și istoriografii române.

Nu s-a purces încă, după cunoștința noastră, la un studiu care să-i urmărească impactul asupra spiritului public. Dar importanța sa e ușor de bănuit, confirmând rostul de căpetenie al acestei cărți în alimentarea conștiinței de sine a atâtor generații ce i-au simțit căldura mesajului încă de pe băncile școlii.

O asemenea scriere intrată de mult timp în seria marilor cărți ale culturii române dispune, în sfârșit, de cuvenita și de mult necesara ediție critică. Ea se datorează Danielei Poenaru care a dus, astfel, la bun sfârșit seria *Operelor* lui Nicolae Bălcescu, începută de soții Zane la Editura Academiei[9]. Eveniment însemnat, desigur, fiindcă marchează împlinirea unui pios și vechi deziderat. E totuși ciudat că ediția critică a unei cărți de asemenea valoare apare atât de târziu, la aproape 100 de ani de la prima ei ediție. Să recunoaștem aici un semn al paradoxului ce a însoțit avatarurile scrierii?

Cartea despre Mihai Viteazul, marele simbol al unirii pe care l-a avut în fața ochilor generația lui Bălcescu, a văzut lumina tiparu-

[9] N. Bălcescu, *Opere. III. Românii supt Mihai Voevod Viteazul*, ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane; volum îngrijit de Daniela Poenaru, cu o prefață de Virgil Cândea, București, Editura Academiei, 1986.

lui (fragmentar) abia după moartea autorului, mai întâi în „Revista română" (1861-1863). Destul de târziu a apărut și prima ediție sub oblăduirea Societății Academice Române (1877). Ea supunea însă textul autorului unor aspre corective, înlocuind cuvinte și expresii, sărăcind vocabularul și uneori chiar conținutul (cf. nota Danielei Poenaru la ultima ediție, p. 9). Chiar și așa, ea a stat vreme de un sfert de veac la baza edițiilor următoare. În 1908, Alexandru Lapedatu a încercat cea dintâi reeditare după manuscrisele autorului, iar tentativa sa a fost reluată abia peste altă jumătate de secol, în 1953 și în 1960, când Andrei Rusu a publicat cea mai bună ediție a operei după manuscrisul original. Valorificarea critică a moștenirii bălcesciene dispunea astfel de șanse noi, considerabil sporite odată cu inițierea seriei de *Opere*, îngrijită de Gheorghe și Elena Zane, din care apăruse mai întâi volumul IV (*Corespondență*) în 1964. Volumul I (*Scrieri istorice, politice și economice. 1844-1847*) a urmat abia peste zece ani, iar volumul II (*Scrieri istorice, politice și economice. 1848-1852*) după alți opt ani și nu mai rămânea decât ca scrierea capitală a lui Nicolae Bălcescu să-și găsească locul în seria *Operelor* marelui revoluționar și gânditor. Se poate astfel observa că în timp ce recursul la opera lui Bălcescu a fost permanent, grija editării sale științifice a cunoscut sincope prelungite, greu de explicat. Chiar dacă râvnita *opera omnia* s-a încheiat acum, îndelungata sa geneză îndeamnă mai departe la reflecții. Apariția a patru volume în decurs de peste douăzeci de ani este mai curând o performanță a tergiversării și posteritatea lui Nicolae Bălcescu poate fi învinuită că și-a asumat cu prea mare greutate răspunderile în acest domeniu. Cu atât mai mult cu cât opera în cauză s-a bucurat mereu de înțelegere, chiar și atunci când alți scriitori naționali intraseră în conul de umbră al culturii și cu atât mai mult cu cât de peste douăzeci de ani valorificarea operei marilor clasici ai scrisului românesc a devenit un element de seamă al politicii culturale. Bilanțul restituirilor se dovedește destul de însemnat

mai ales prin contribuția editurilor Minerva, Științifică și Enciclopedică, Eminescu ș.a. O colecție cu profil restitutiv cuprinde chiar scriitori mai puțin însemnați, dar care merită să fie cunoscuți pentru aportul lor la împlinirea cunoștinței noastre. Cu atât mai surprinzător, de aceea, tratamentul aplicat valorilor fundamentale a căror recuperare științifică avansează inexplicabil de lent. Ritmul în care s-a materializat seria de *Opere* ale lui Nicolae Bălcescu oferă astfel mai curând motive de îngrijorare. Salutându-i mult așteptata finalizare, în condiții editoriale remarcabile, avem astfel motive să ne întrebăm: când operele altor mari istorici (Xenopol, Iorga, Lupaș ș.a.) se vor bucura de aceeași împlinire?

„Cronica", 26 septembrie 1986, p. 7

Popularizarea istoriei

Este bine știut că istoricii de vocație au găsit calea potrivită de a se adresa unui public larg, făcând nu numai operă de erudiție, adresată specialiștilor, ci și una de instrucție, cu destinație publică. Exemplul lui N. Iorga în această privință se dovedește mereu actual și ilustrează o întreagă tradiție a scrisului istoric, marcat de exigențele științei, dar și de imperativele etosului. Sub semnul acestei constatări s-ar putea îndelung discuta pe marginea lucrărilor de „popularizare" a istoriei apărute la noi în ultima vreme.

Ce ar însemna un asemenea „gen", dacă se poate vorbi de existența genului ca atare?

Două opuscule, apărute într-o perfectă succesiune și sub semnăturile unor apreciați istorici pot oferi în această privință un bun prilej de reflecții[10]. Gândite de seria de popularizare a

[10] Gh. Platon, *Unirea Principatelor Române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984; Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.

Editurii Științifice și Enciclopedice („Știința pentru toți") – o serie ce înglobează tot mai mult în aria ei tematică teritoriul istoriei –, ele tratează un moment istoric de referință în istoria românilor (Unirea Principatelor) și o personalitate de prim rang (nu numai) a momentului respectiv: Mihail Kogălniceanu.

Prin natura destinației și a conținutului, cele două lucrări concentrează o vastă problematică istorică, introducându-și cititorii în miezul faptelor și al înțelesului lor din perspectiva ultimelor cercetări. În prima dintre ele, Gh. Platon surprinde premisele, înfăptuirea, însemnătatea și consecințele Unirii din 1859; în a doua, Al. Zub schițează cadrul formativ, demersurile culturale și științifice, implicarea în marile evenimente ale epocii a unui protagonist al Unirii: M. Kogălniceanu. Istorici de cunoscută rigoare și probitate științifică, autori ai unor studii substanțiale și dense asupra problemelor de față, ei au găsit astfel și calea spre ceea ce s-ar putea numi, preluând o faimoasă sintagmă, un ceas de sinteză, o cale deloc simplă, cum greșit s-ar putea crede. Ea presupune stăpânirea unui mod de comunicare capabil să conducă pe cititori de formație diferită spre esența unor episoade istorice, îndeobște cunoscute. Noutatea este astfel mai ales una de viziune, pe care autorii – fără ostentație – o etalează prin abordarea globală și unitară a istoriei, atenți la structuri, dar și la faptele de conjunctură sau la stările de spirit.

Preocupat mai mult de semnificația faptelor decât de cronologia lor, Gh. Platon reușește astfel să schițeze un convingător tablou al problematicii Unirii, înțeleasă ca expresie a unei vieți istorice pentru care „unitatea reprezintă premisa esențială a progresului și civilizației, a integrării în circuitul valorilor europene" (p. 23). Biografia lui M. Kogălniceanu devine un alt mod de a sonda aceeași epocă a Unirii, „ale cărei obsesii se prelungesc dincolo de cucerirea independenței până la desăvârșirea unității de stat și chiar mai târziu" (p. 5).

În ansamblu judecate, cele două demersuri reușesc să ofere în final o înțelegere clară a unor aspecte de seamă ale istoriei naționale, fortificând mai vechile cunoștințe ale cititorului, dobândite în școală, și îmbogățindu-le cu o viziune înnoitoare ce se degaja din ultimele cercetări. Ideea călăuzitoare a colecției, aceea de a instala în rândul publicului larg cunoștințe folositoare despre om și societate, a fost astfel bine slujită. Lucrările demonstrează că drumul spre conștiință trece prin știință și că singura manieră de a sluji exemplar „popularizarea" cunoștințelor istorice este aceea care nu se abate de la rigorile domeniului. Atunci când este făcută cu pricepere și talent, „popularizarea" istoriei nu se constituie într-o îndeletnicire separată, iar produsele acestei îndeletniciri nu reprezintă un gen aparte, ci parte a istoriei însăși.

„Cronica", 9 noiembrie 1984, p. 2

Istoriografia română postpașoptistă

Într-o epocă prin excelență a istorismului, cartea de istorie a avut un rol de căpătâi în societate, proiectarea acesteia în viitor nefiind posibilă fără a ține seama de legăturile ei organice cu trecutul. Aprecierea s-a perpetuat și generațiile următoare, până în zilele noastre, care au continuat să vadă în cercetările istorice nu doar un domeniu al eforturilor benedictine de studiu și al erudiției, ci și un angajament civic.

A trata istoria acestor cercetări este important pentru a cunoaște evoluția istoriografiei. Dar care sunt implicațiile sale dincolo de tărâmul erudiției? Cum se integrează ele în ansamblul manifestărilor intelectuale? Ce loc ocupă ele în viața întregii societăți? Iată numai o parte din întrebările pe care și le pune orice studiu de natură să restituie istoria istoriei înțeleasă ca fenomen cultural definitoriu pentru întreaga manieră de a gândi a unei societăți, pentru însăși mentalitatea ei.

Sub acest unghi, și-a asumat Al. Zub studiul recent[11], urmărind reconstituirea istoriografiei ca o „sondă dintre cele mai fertile în chiar miezul preocupărilor și obsesiilor ei" (p. 8). Epoca asupra căreia stăruie el acoperă cele două decenii dintre revoluția pașoptistă și începuturile Junimii, cu alte cuvinte, răstimpul 1848-1866.

Delimitarea cronologică, departe de a fi strictă, nu este doar de natură metodologică. Ea cuprinde o etapă oarecum distinctă în evoluția istoriografiei românești, marcată de elemente ce succed gândirii istorice de caracter pașoptist, militante prin excelență, și de acelea ce anunță criticismul junimist, ceea ce accentuează caracterul contradictoriu al peisajului istoriografic. Alexandru Zub subliniază de la început „dilema istoriografiei postpașoptiste" care reprezintă, de fapt, „dilema oricărei discipline angajante, a istoriei în primul rând, căci o aflăm mereu crucificată între nevoia de a restitui adevărul fără îngustare și imperativele vremii" (p. 8). Analiza, condusă cu rigoare și talent, demonstrează o asemenea experiență ce exprimă condiția generală a scrisului istoric la români.

De la umaniștii veacului XVII până azi, evoluția sa a probat legătura intimă între a scrie și a face istorie, relație nicidecum complexantă, cum ar putea să pară unui spirit pozitivist. Fiindcă, după opinia lui Al. Zub, istoriografia „nu e o meta-istorie, ci prelungirea firească, valorizantă, a actului istoric și, prin aceasta, chiar o sursă de istorie" (p. 11). Precizare necesară pentru a reabilita o manieră de a gândi istoria în perspective mai largi decât cele proprii analizei tradiționale.

Ca și în cartea *Junimea. Implicații istoriografice* (Iași, 1976), atenția autorului depășește marginile profesionale ale domeniului pentru a deslușI sentimentul istoriei în epocă sau eforturile de instituționalizare ale preocupărilor de acest fel. Procedând într-o

[11] Al. Zub, *A scrie și a face istorie. Istoriografia română postpașoptistă*, Iași, Editura Junimea, 1981.

atare manieră, analitică și pe cât posibil exhaustivă, Al. Zub restituie de fapt încă o secvență din dezvoltarea istoriografiei în țara noastră.

Motivul opțiunii pentru acest interludiu necesită și alte lămuriri. El nu prezintă, la prima vedere, interesul și pregnanța momentului cultural al Junimii, cu influență considerabilă și asupra istoriografiei sau a marilor personalități din domeniu: M. Kogălniceanu, A.D. Xenopol, V. Pârvan, cărora autorul le-a consacrat temeinice contribuții. În contrast, scrierile istorice din perioada postpașoptistă trec aproape neobservate. Mai mult chiar, după o opinie preconceptă, după 1848, românii ar fi pierdut „simțul istoric" astfel încât „oameni noi, fără trecut și fără valoare" au înăbușit cultul înnobilant al trecutului. Ideea aparține lui Eminescu (dar o gândeau, în consens, Maiorescu sau Iorga) și era firesc ca geniul aceluia care o rostea, chiar dacă nu era istoric în sensul profesional al cuvântului, să-i sporească audiența în timp.

Nevoia unei reinterpretări a judecății, din alte perspective și cu alte mijloace, se impunea. Ei i-a răspuns autorul studiului de față, convins că evoluția domeniului patronat de Clio nu se limitează la cunoașterea „vârfurilor" sale, a celor mai importante nume, trecând cu vederea „scrierile de mai mică însemnătate, cu tot caracterul lor mediocru, risipit și neînchegat" (p. 34). Din acest punct de vedere, primul merit al contribuției sale este de a readuce la lumină două decenii din evoluția scrisului istoric românesc mult timp ignorate. Ele au stat, într-adevăr, sub semnul unor realizări modeste, căci istoriografia a resimțit „în îndrăznelile și timiditățile ei" atât „proeminența politicului", cât și „precaritatea inerentă a vieții culturale". „Destinul ei în epocă – conchide Al. Zub – era mai mult să prospecteze decât să înfăptuiască. Dar a prospecta generos și cutezător într-un atare domeniu înseamnă a pune temelia creației autentice" (p. 281). Constructorii acestei temelii sunt cărturarii de la mijlocul veacului trecut (Florian Aaron, C.D. Aricescu, Gh. Asachi, G. Barițiu, N. Bălcescu, T. Codrescu, M. Drăghici,

B.P. Hasdeu, I.H. Rădulescu, M. Kogălniceanu, A.T. Laurian, I. Maiorescu, Al. Odobescu, Al. Papiu Ilarian, D.A. Sturdza ș.a.), cărturari aparținând mai multor generații și ilustrând modalități diferite de abordare a istoriei.

În acest peisaj eterogen, nu pare să lipsească nimic din ceea ce compunea tabloul tematic al unei istoriografii moderne. Este ceea ce sugerează studiul lui Al. Zub, amintind cadrul social-politic și obsesia istoristă a epocii, tendințele și orientările în studiul istoriei, dezideratele și înfăptuirile (critica istoriografiei anterioare, noile exigențe ale domeniului etc.), orizontul tematic și metodologic. Pe baza unei documentări și analize minuțioase, autorul infirmă opinia nedreaptă despre „inventarul sărăciei noastre istorice" în epoca respectivă. Stăruind asupra unei producții puțin spectaculoase și, din această cauză, subestimată multă vreme, el demonstrează că „epoca n-a fost chiar atât de săracă sub unghi istoriografic, că nu i-au lipsit nici personalități, nici mari opere" (p. 272).

„Luceafărul", 20 februarie 1982, p. 7

Redescoperirea istoriei prin monumente

Tema ruinelor în literatura romantică a impregnat de mult imaginarul nostru cultural, adesea încă de pe băncile școlii. Se știe însă mai puțin că ea reprezintă doar partea vizibilă a unui fenomen mai larg care arată interesul ce s-a manifestat pentru vestigiile trecutului la diferite nivele ale societății românești ca, de exemplu, în preocupările altor categorii de intelectuali decât creatorii literari. Meritul principal al cărții semnate de cercetătorul Alexandru Istrate[12] este tocmai acela de a reconstitui tabloul

[12] Alexandru Istrate, *De la gustul pentru trecut la cercetarea istoriei. Vestigii, călătorii și colecționari în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2015.

acestor preocupări până în cele mai migăloase detalii. Aceasta datorită altui merit, nu mai puțin remarcabil, acela de a fi străbătut cu răbdare nenumărate fonduri de arhive, scoțând din uitare mărturii de o importanță inestimabilă pentru a reconstitui locul istoriei în societatea românească din a doua jumătate a secolului XIX. Nu e vorba, desigur, de istoria ca disciplină a cunoaşterii, așa cum au ilustrat-o scrierile din domeniul propriu-zis, asupra cărora s-a aplecat, cu deosebire, istoricul Alexandru Zub în câteva lucrări de referință, de la *A scrie și a face istorie* (1981) și *Biruit-au gândul* (1983) la *Junimea, implicații istoriografice* (1974). Autorul vizează o altă direcție de studii, diferită, mai puțin tatonată până la el, poate cu excepția istoricilor de artă: interesul pe care urmele trecutului, de la cărți rare, documente și obiecte până la vechile zidiri, l-au trezit în conștiința generațiilor care au trăit și făurit istoria românilor în perioada de la Unirea Principatelor până la finele secolului. Este ceea ce se degajă din impresiile intelectualilor călători din anii 1859-1863 (subiectul capitolului IV), impresii care indică, de fapt, o primă etapă în „dialogul" stabilit atunci între vestigiile istorice și cei câțiva reprezentanți ai lumii românești, preocupați de soarta lor. Este evident că înaintea preocupărilor pentru salvarea lor, importantă era cunoașterea acestor vestigii de către categorii cât mai largi ale societății, sensibilizate pe această cale de memoria trecutului ca element al conștiinței istorice și, implicit, naționale. Autorul aduce aici în discuție scrierile de voiaj ale acelora aflați pe urmele vestigiilor istorice, ilustrând deci un gen aparte față de impresiile mai generale de călătorie ale unui Dinicu Golescu sau Ion Codru-Drăgușanu: cartea lui Théodore Margot, tradusă din franceză în română, dar și lucrările primilor autori români ai acestui gen de literatură: Alexandru Pelimon, preotul Grigore Musceleanu. „Aceste călătorii, dar mai ales publicarea impresiilor aferente – subliniază Alexandru Istrate – au

produs emoție în societatea românească. Pe diferite paliere, vechile zidiri intrau definitiv în dezbaterea publică" (p. 198).

La aceste călătorii, născute din pasiunea și cu cheltuiala autorilor, se adaugă altele, nu mai puțin pasionante pentru cei care le-au întreprins, dar finanțate pentru prima dată de credite alocate de către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice: călătoriile efectuate în Țara Românească în 1861 (autorul ne previne într-o notă că alte călătorii, cele din 1860, fac obiectul unei cercetări distincte!) de același Alexandru Pelimon, dar și de Cezar Bolliac, Dimitrie Papazoglu și Alexandru Odobescu. Mărturiile corespondenței, rapoartele către minister sau scrierile pe care aceștia le-au publicat accentuează tabloul constatărilor făcute de predecesorii lor, amplificând importanța semnalului de alarmă asupra situației tragice a monumentelor istorice ale țării și a locului lor în cultivarea pasiunii pentru trecut. Cert, cum remarcă autorul, „patru guverne, mai mulți miniștri la Culte și Instrucțiunea Publică, nu toți titulari ai portofoliului, ci doar interimari, intrigi politice și răfuieli personale necontenite au afectat conturarea unei strategii culturale de durată" în acest domeniu (p. 220). Cu toate acestea, nu putem să nu remarcăm implicarea instituțiilor de stat în susținerea acestor inițiative istorice și patriotice în ciuda situației lor dificile în condițiile din primii ani de după Unirea Principatelor. Rezultatul a fost revelator: reperarea pentru prima oară în mod sistematic, chiar dacă incomplet și cu mijloace rudimentare, a mărturiilor de interes istoric pe tot cuprinsul țării, ceea ce a permis definirea primelor contururi ale unei hărți patrimoniale și îmbogățirea colecțiilor din muzee, biblioteci și arhive.

Repertorierea și descrierea mărturiilor istorice nu erau însă suficiente. Solicitând în 1860 finanțarea unei călătorii la mănăstirile din țară, pictorul G.M. Tattarescu arăta importanța misiunii sale de a „copia tot ce se va găsi, costume, portrete, datini, căci timpul și neîngrijirea le distrug" (p. 232). O importanță bine înțeleasă și

de alți artiști și fotografi din epocă – Gheorghe Panaiteanu Bardasare, Heinrich Trenk, Amedeo Preziosi, Carol Popp de Szathmari, P. Verussi –, care au putut să transmită astfel contemporanilor și posterității imagini cât mai veridice ale locurilor vizitate. Este unul dintre capitolele cele mai dense ale contribuției cărții de față, bogată nu doar printr-un lux de amănunte de natură documentară, dar și în interpretarea consecințelor acestor eforturi în dezvoltarea gustului pentru trecut și în cultivarea imaginarului istoric. Mărturia lui Cezar Bolliac merită reținută: dacă lumea românească se interesa cu atâta pasiune de urmele civilizației dacice, observa el în 1874, faptul se datora în mare măsură și curiozității generate de publicarea desenelor pe această temă (p. 227).

Exemplele puse în valoare de autor mai arată ceva demn de interes: grija neîntreruptă a autorităților superioare de stat, vizibilă atât sub Alexandru Ioan Cuza, dar mai ales sub Carol I pentru susținerea pictorilor angajați în reprezentarea trecutului. N-avem aici o recunoaștere a importanței operei lor în cultivarea istorismului în societatea românească într-o epocă de vertiginoasă dezvoltare a statului și a națiunii?

Nu putem insista aici și asupra celorlalte teme explorate de Alexandru Istrate: utilitatea hărților și a geografiei istorice, gustul pentru antichități etc. Important este și cazul excursiilor istorice organizate pentru elevi și studenți care au contribuit la dezvoltarea pedagogiei naționale și care arată drumul parcurs de lumea românească în raport cu secolul XVIII, când Nicolae Iorga releva „cea dintâi vizită românească la monumente istorice", realizată de însuși domnul Țării, Grigore Matei Ghica (cf. „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", XIX, 1926).

Am preferat să lăsăm la urmă capitolele privind restaurarea primelor monumente istorice ce deschid cartea de față. Nu pentru că, cronologic, ele acoperă o perioadă ce se întinde după aceea a călătoriilor (1861, 1866, 1868): în linii mari, de la 1865 la 1890, anii

delimitați, de altfel, și de prima culegere de acte și rapoarte oficiale (*Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890*, București, 1890). În fond, cele două activități sunt concomitente, uneori chiar se intersectează: impresiile călătorilor indică adesea, cum autorul ne arată, starea proceselor de restaurare. Dar interesul pentru restaurări (cu bunele precizări ce ni se propun despre termenii utilizați în epocă și confuziile create de aceștia) reprezintă forma cea mai elevată de prețuire a monumentelor, o nouă etapă în considerarea moștenirii patrimoniale după inventarierea sau descrierea realizată de călătorii amintiți, scriitori, inspectori ministeriali sau pictori. O etapă extrem de complexă în același timp prin importanța resurselor financiare aflate în joc pentru societatea românească de atunci, ce a implicat o mai lungă durată de desfășurare și multiple controverse publice privind rolul specialiștilor străini în conservarea patrimoniului național.

Urmărind informațiile extrase din arhive, Alexandru Istrate reconstituie toate culisele acestei epopei, punând astfel la dispoziția cititorilor teme multiple de reflecție. E vorba, desigur, înainte de toate, de dimensiunea patrimonială ca element al istoriei, culturii și patriotismului în contextul societății românești din a doua jumătate a secolului XIX, în raport cu dezvoltarea modernă a statului și a națiunii. Dar multe din experiențele lumii românești de atunci reflectă realități de mai lungă durată, inclusiv tare ce subzistă până azi.

„Timpul", 31 iulie 2017

De la istoria critică la criticism

Eforturile ce se depun pretutindeni în lume pentru evaluarea mai corectă a istoriei istoriografiei le ilustrează la noi de mai multă vreme, sistematic și competent, Alexandru Zub. Cercetările sale, îndreptate inițial spre câteva personalități de vârf (M. Kogăl-

niceanu, A.D. Xenopol, V. Pârvan) și extinse apoi asupra unor etape importante din evoluția domeniului (etapa postpașoptistă, momentul „Junimii"), s-au îmbogățit acum cu încă o contribuție[13] dedicată celui mai important moment din dezvoltarea istoriografiei românești: geneza și constituirea „școlii critice" de la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

Etapa la care se referă cercetarea de față se arată deconcertantă la prima vedere prin amploarea și varietatea scrierilor istorice. Studiile, puține, de altfel, îndreptate până în prezent într-o atare direcție sunt departe de a acoperi întreaga arie a interesului istoriografic pentru a reprezenta premise ale unei noi explorări. Lipsa instrumentelor de lucru (bibliografii, ediții complete de opere, indici de publicații periodice, restituiri documentare ș.a.) stânjenesc și mai mult cercetarea, făcând dificil orice efort de sinteză, mai ales după metodele sugerate azi de sociologie și istoria cantitativă.

Confruntat cu asemenea dificultăți, autorul a știut să le depășească, orientându-și atenția spre problematica de idei și de preocupări ale fenomenului istoriografic avut în vedere, pentru a defini *in fine* substanța teoretică a „școlii critice", regăsibilă în ideile profesate, programul, structura, „strategia", metodele și instrumentele ei de lucru etc. Analiza, astfel delimitată, constituie o manieră judicioasă de a analiza în profunzime întreaga mișcare de idei a epocii în legăturile ei profunde cu istoriografia română anterioară, cu perioada ulterioară, interbelică, dar și cu preocupările similare din continent.

Fără a fi o școală în sensul propriu al termenului, „școala critică" a dovedit o influență practică și implicații istoriografice

[13] Al. Zub, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX*, București, Editura Academiei, 1985.

nu mai puțin însemnate, de natură să îndreptățească o asemenea apreciere. Dar „școala" respectivă, precizează autorul, „nu s-a impus de la sine; ea este rezultatul unei lupte în care formația aparte, temperamentul, specialitatea fiecărui corifeu și-au spus cuvântul". De aici, nevoia cercetării fenomenului respectiv în contextul ideilor epocii care au dus la exprimarea noilor obiective ale scrisului istoric, a unor noi concepții și metodologii.

Analiza răspunde până în detalii acestei exigențe, cum se poate înțelege din structura volumului la care ne referim. Introducerea sa fixează sensul și întrebările ce au determinat demersul, capitolele următoare refac traseul parcurs de spiritul critic în cultura și istoriografia română, problematica întregii istoriografii în momentul în care are loc apariția și manifestarea „școlii critice", rolul triadei critice reprezentate de D. Onciul, I. Bogdan și N. Iorga, orizontul tematic, metodologia și concepțiile istorice ale noii școli etc. Întreaga cercetare, astfel structurată, surprinde în chip nuanțat tensiunea intelectuală a epocii, o tensiune alimentată de impulsuri de sorginte romantică și de aspirația către profesionalism și mai multă rigoare științifică în scrisul istoric, iar tensiunea caracterizează nu numai epoca, ci și mulți dintre corifeii ei.

A surprinde geneza unei direcții de studii și de gândire în materie istoriografică în acest complicat proces de idei constituie astfel o misiune dintre cele mai dificile. Ea reclamă nu numai un bogat material de referință, constituit de producția istoriografică a epocii, ci, mai ales, un spirit nuanțat de analiză. Ceea ce interesează cu precădere într-o cercetare de acest fel nu este detaliul, ci sensul general al realităților istoriografice. Răspunzând unor asemenea cerințe, Al. Zub a reușit să surprindă în mod convingător procesul aflat în atenție. Înțeleasă în sensul mai larg al noțiunii, „acela care presupune mai ales o solidaritate de metodă", „școala critică" ilustrată de triada Onciu-Bogdan-Iorga a reprezentat astfel o parte integrantă a unui proces mai amplu de renovare morală,

impunând „o disciplină a minții cu efecte ce transgresau limitele domeniului pentru a fecunda cultura însăși a epocii".

Calitatea scrierii la care ne referim rezultă nu numai din analiza întregului fenomen istoriografic din perspectiva bine definită a destinului „școlii critice". Ea este asigurată și de alte numeroase judecăți de valoare, memorabile prin puterea lor de a pune în relief notele definitorii ale unor personalități și fenomene greu de sintetizat lapidar: a se vedea în acest sens aprecierile despre Xenopol, Iorga, Hasdeu, aprecierea fazelor spiritului critic în cultura română, delimitarea și raportul său cu romantismul, condiția modernă a criticii etc.

Adăugând frumusețea stilului la valoarea conținutului, avem toate motivele să vedem în cercetarea de față o lucrare de cea mai aleasă factură, incitantă prin problematica și bogăția ideilor. Ea constituie nu numai încă o „verigă" la explorarea sistematică a istoriei istoriografiei, ci un mod de a atrage atenția asupra unor întrebări pe care cercetătorii din acest domeniu trebuie să le aibă mereu în vedere.

„Universitatea Alexandru Ioan Cuza",
buletin, iulie 1985, p. 132-133

A.D. Xenopol: un ambasador al istoriografiei românești

Puțini au contribuit la difuzarea culturii și istoriografiei românești dincolo de hotarele țării ca A.D. Xenopol. Au contribuit la aceasta prezența activă la reuniuni științifice internaționale, conferințele rostite sub cupola unor instituții prestigioase, precum Sorbona sau Collège de France, dar, mai ales, opera de sinteză și teorie istorică, operă ce recomanda străinătății o experiență proprie de gândire. Este ceea ce-și propune să ilustreze sinteza

semnată de istoricul Alexandru Zub[14], răspunzând profilului unei colecții prin care Editura Științifică și Enciclopedică dorește a face cunoscută mai bine cultura română peste granițele patriei.

Același autor ieșean a mai semnat o contribuție, cu ani în urmă, în aceeași colecție, avându-l ca protagonist pe Mihail Kogălniceanu. Spre deosebire de efigia acestuia – efigia unui „arhitect" al României moderne –, A.D. Xenopol reprezintă o altă etapă a istoriografiei românești, caracterizată prin afirmarea ei dincolo de hotare, cum nimeni nu o mai făcuse până la el cu excepția lui Dimitrie Cantemir.

Lucrarea lui Al. Zub ne arată că această nouă etapă fusese anticipată. Faptul s-a văzut în cazul lui Edgar Quinet, atunci când atrăgea atenția asupra fenomenului românesc de la care umanitatea aștepta „un spirit nou, o inspirație, un elan original". Peste numai jumătate de veac, salutând primirea lui A.D. Xenopol la Institutul Franței, în 1914, filozoful Émile Boutroux consemna faptul ca și împlinit, convins că „avem multe de învățat de la un popor atât de tânăr, atât de plin de entuziasm". El avea în vedere opera istoricului român, mai ales în partea ei accesibilă lumii europene: sinteza *Histoire des Roumains de la Dacie trajane* (Paris, 2 vol., 1896), rezumând ediția românească în șase volume, sinteză răsplătită cu premiul Academiei Franceze; câteva studii de întindere, menite să informeze cercurile științifice din Europa asupra problemelor controversate din istoria românilor (*Une énigme historique: les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885; *Les Roumains et leurs luttes contre les Turcs…*, Paris, 1894, 1905 etc.); colaborările apărute în *Revue historique* a lui G. Monod și mai ales opera de teorie a istoriei *Les principes fondamentaux de l'histoire* (Paris, 1899) sau *La théorie de l'histoire* (Paris, 1908).

---

[14] Al. Zub, *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A.D. Xenopol*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.

Toate aceste titluri nu reprezentau doar un mesaj al științei și al culturii românești, ci, prin acesta, o expresie a aspirațiilor naționale ale românilor de afirmare în cultura universală, încât N. Iorga vedea cu îndreptățire în fostul său magistru „un ambasador perseverent și mereu bine primit al drepturilor noastre naționale". Ceea ce i-a asigurat succesul a fost tocmai soliditatea științifică a demersului, pasiunea și sensibilitatea față de lumea ideilor, capacitatea remarcabilă de a problematiza, întâlnindu-se cu marile întrebări ale cunoașterii istorice. Sunt numai câteva din însușirile unui istoric profund și total, dublat de un filozof pătrunzător și, nu mai puțin, de competențele unui sociolog sau ale unui economist, ale unui pedagog sau ale unui jurist. O atare deschidere i-a îngăduit istoricului român să abordeze studiul trecutului într-o viziune largă și înnoitoare, anticipând în multe privințe unele din direcțiile actuale ale cercetării.

Meritul lui Al. Zub este de a scoate în evidență contribuția lui A.D. Xenopol la regândirea duratei istorice din perspectiva „istoriei seriale", o încercare de a introduce în plină epocă a pozitivismului o concepție teoretizată abia după anii 1960 de Pierre Chaunu, unul din mentorii noii istoriografii. La fel de cutezător a fost efortul lui Xenopol de a concilia rolul patriotic al istoriei cu statutul ei de știință. „Și în această privință – precizează Al. Zub – istoricul român a reușit să găsească justa măsură, îmbinând – ceea ce Fustel de Coulanges socotea imposibil – patriotismul (care este o virtute) cu istoria (care este o știință)" (p. 77).

Ne-am mărginit să sugerăm doar câteva din unghiurile de analiză prin care Al. Zub recomandă străinătății opera istoricului român. Nu lipsesc, desigur, dintre ele, referiri sintetice cu privire la evoluția personalității sale în contextul epocii, la orizonturile sale formative sau la „legitimitatea sintezei", cu un popas mai stăruitor asupra *Principiilor fundamentale ale istoriei*.

În ansamblu, eseul istoricului de azi din acelaşi oraş în care a lucrat Xenopol se recomandă ca o sinteză instructivă, densă şi incitantă, răspunzând întrebărilor esenţiale cu privire la valoarea, destinul şi actualitatea operei lui A.D. Xenopol. O sinteză ce lasă să se întrevadă, de pe acum, configuraţia viitoarei exegeze pe care A.D. Xenopol o reclamă de multă vreme cu prisosinţă. Al. Zub, care i-a închinat cu ani în urmă o impunătoare biobibliografie şi numeroase studii, vădind o cunoaştere desăvârşită a omului, a operei şi a epocii sale, este cel mai în măsură să o realizeze.

„Cronica", 7 octombrie 1983, p. 10

Exegeza pârvaniană

Există personalităţi – ca aceea a lui V. Pârvan – capabile să rezume o cultură, identificându-se aproape dramatic cu aspiraţiile ei. Nu întâmplător, de aceea, cunoaşterea lui V. Pârvan nu a fost o simplă datorie favorizată de imbolduri ştiinţifice sau de obişnuitele comemorări. Pentru cei mai de seamă evocatori, Vasile Pârvan a reprezentat ceva mai mult şi mai de preţ decât marele arheolog şi istoric care a dus faima ştiinţei româneşti dincolo de hotarele ţării sau decât talentatul literat, filozof şi organizator al culturii. A fost mai cu seamă întruchiparea exemplară a virtuţii, una de nesfârşită noblețe, fiindcă era pusă, deopotrivă, în slujba demnităţii umane şi a „marelui organism politic şi cultural-creator care e naţiunea". Scurta-i existenţă terestră s-a prelungit astfel în alta, a spiritului, nesfârşită câtă vreme munca creatoare, idealul constructiv şi valoarea etică vor marca „ritmul vieţii noastre". În acest sens, generaţiile din preajma savantului au preţuit în el un model uman dintre cele mai înălţătoare, „un ferment plin de viaţă rodnică", şi s-a văzut că, alături de şcoala arheologică, V. Pârvan a lăsat moştenire culturii româneşti o şcoală a exemplului etic. Sunt câteva repere care re-

comandă o personalitate dintre cele mai complexe, „une île aux cent ports", pentru a folosi propria-i expresie.

Ce ne spune în această privință exegeza pârvaniană?

O amplă biobibliografie, datorată lui Al. Zub (*Vasile Pârvan. Biobibliografie*, 1975), există deja în acest sens și mulțumită ei pot fi schițate câteva impresii. Ea ne arată că despre Vasile Pârvan s-a scris mult (circa 2000 de referințe până în 1975), în „genurile" multiple ale analizei sau ale evocării (medalioane în enciclopedii și dicționare, pagini memorialistice, evocări literare, recenzii, articole, studii și cărți, discursuri academice și conferințe, necroloage etc.) și în direcții variate de investigație (biografice, istoriografice, filozofice, literare, didactice etc.), ceea ce exprimă, înainte de toate, interesul pe care l-a provocat fascinanta-i personalitate în timpul vieții și în posteritate. Un asemenea interes a susținut și a stimulat exegeza sa, începând cu contribuțiile generației interbelice care a resimțit îndeaproape forța exemplului său. Preocupați fie de personalitatea lui V. Pârvan în întregul ei (N. Iorga, G. Călinescu, Mircea Eliade, D. Gusti, I. Bianu ș.a.) sau de unele fațete ale ei prin contribuțiile privitoare la arheologie, istorie și cultură (I. Andrieșescu, S. Lambrino), prin implicațiile filozofice, literare și artistice ale operei sale (T. Vianu, Vasile Băncilă, Ștefan Bezdechi, N. Bagdasar) sau de reconstituirea destinului și a bibliografiei sale (Al. Talex), reprezentanți de seamă ai culturii interbelice au schițat, cei dintâi, „portretul moral" al savantului, fixându-i locul în cultura sau chiar în evoluția conștiinței naționale. Aceeași epocă a cunoscut și interpretările lui Pompiliu Constantinescu, Paul Zarifopol și Eugen Lovinescu, profitabile pentru analiza mult mai critică, la opusul venerației nemăsurate a admiratorilor. Fundamentul interpretărilor îl reprezenta opera istoricului și, într-o oarecare măsură, imaginea Omului, un Om a cărui existență fusese învăluită, din propria voință, într-o desăvârșită discreție, așa cum a dorit să rămână și în posteritate. Se înțelege astfel că

atâta timp cât apelul la surse era limitat, cunoașterea sa nu putea să reveleze toate misterele vieții și ale creației sale.

Prefacerile postbelice au fost cu atât mai nefaste cu cât dogmele prolecultiste au incriminat „poziția antiștiințifică" a operei sale. Emil Condurachi, Radu Vulpe, I. Nestor, V. Cheresteșiu, Vl. Dumitrescu au avut atunci meritul să-i „apere" amintirea. Cel dintâi realiza o substanțială analiză despre gândirea sa istorică (*Vasile Pârvan. Opera și gândirea sa istorică*, 1957), străbătută de căldura omagiului. Radu Vulpe semna, de asemenea, un studiu asupra activității sale științifice (*Activitatea științifică a istoricului Vasile Pârvan*, în „Studii", X, 1957) și s-a îngrijit de noile ediții ale *Daciei. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-dunărene* (1957, 1958). Evocarea sa nu era întâmplătoare. O anima un prilej comemorativ, dar mai ales nevoia de a contesta punerea ei în discuție sub raportul valorii științifice. Din personalitatea complexă a lui V. Pârvan a fost astfel salvat de aspra cenzură a vremii din România numai istoricul și doar în diaspora o voce îi evoca trista existență (N.I. Herescu, *Pârvan il solitario*, în „Acta philologica", I, 1958).

Limitată doar la acest domeniu, explorarea personalității lui V. Pârvan nu a înregistrat progrese notabile, astfel încât în 1970 un bilanț stăruia asupra nevoii de „studii minuțioase și aprofundate" pentru punerea în valoare a istoriografiei din perioada precedentă căreia el îi aparținea (A. Oțetea, în „Revue roumaine d'histoire", IX, 1970, p. 379). Asemenea studii necesitau însă în prealabil ample cercetări științifice: explorări bibliografice, restituiri arhivistice, editarea integrală a scrierilor etc. O asemenea misiune l-a animat pe istoricul Al. Zub în editarea corespondenței savantului (*Vasile Pârvan. Corespondență și acte*, 1973), restituție însemnată, fiindcă – remarca un distins clasicist – deschidea cercetării posibilitatea „de a ne apropia de sufletul profund" al lui V. Pârvan, de firea-i intimă, atât de puțin cunoscute (D.M. Pippidi, *Variații pe teme clasice*, 1981, p. 200). În șirul lucrărilor de erudiție asumate de același

autor a urmat ampla biobibliografie, menită „să releve, dincolo de principalele scrieri, deja cunoscute, mai ales pe omul de multiple inițiative, pe organizatorul de larg orizont și de neîntreruptă stăruință, spiritul efervescent al cărturarului preocupat de marile probleme ale lumii, dar atent mai cu seamă la acelea care priveau destinul poporului său". Biobibliografia presupunea astfel o lectură nouă și adâncită a operei marelui cărturar, „o lectură care să aibă în vedere nu doar cele câteva lucrări de largă circulație, pe care se întemeiază, de regulă, comentariile, ci un număr impunător de alte scrieri, care definesc mai precis, mai nuanțat, personalitatea cărturarului" (Al. Zub, *Vasile Pârvan. Biobibliografie*, p. XXIV).

Reeditarea operei lui Vasile Pârvan, necunoscută sau inaccesibilă noilor generații, era un alt postulat al cercetării. Era sensul eforturilor lui Radu Vulpe pentru publicarea prelegerilor ținute de Pârvan la Oxford (*Dacia. Civilizații antice din țările carpato-danubiene*, 1967, 1972) sau a scrierii fundamentale despre *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* (1974), în timp ce Ion Vartic s-a îngrijit de editarea fragmentară a *Memorialelor* (1973). Un pas mai departe a făcut Al. Zub reunind într-un volum „aproape întreaga creație socio-culturală și filozofică, precum și texte metodologice" pentru a înlesni astfel „crearea unei imagini cât mai exacte a cărturarului" (Vasile Pârvan, *Scrieri*, 1981, p. 11-12). Se deschidea drumul unui proiect mai ambițios: ediția completă a scrierilor pârvaniene în care ar mai urma să-și găsească locul studiile arheologice, epigrafice, de istorie medie și modernă, publicistica. Cu ele în față, cunoașterea marelui cărturar poate să fie adâncită, îngăduind totodată extinderea anchetei, în consens cu dimensiunile mai largi ale personalității sale.

Ultimii ani, marcați de două comemorări însemnate ale lui V. Pârvan (1977, 1982), au înregistrat în acest sens contribuții demne de reținut și e de înțeles că ele s-au datorat nu atât conjuncturilor amintite (importante pentru edituri!), ci mai ales unui demers

constant și sistematic, singurul capabil să avanseze cercetarea. Un consistent volum, datorat aceluiași distins cercetător ieșean, îi prezenta rolul în dezvoltarea culturii românești, urmărindu-i cu precizie și spirit de finețe formația umanistă, biografia intelectuală, ideile și proiectele cu privire la organizarea culturii (Al. Zub, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, 1974, lucrare distinsă cu premiul Academiei Române). Sub impresia comemorării morții, alte lucrări insistau asupra personalității istoricului din perspectiva permanențelor din gândirea și activitatea sa, a eruditului de largi orizonturi sau a întemeietorului unei veritabile „școli a intelectului pentru noile generații" (Emil Condurachi, *Pârvan, astăzi*, în „Secolul 20", 1977, nr. 11-12; Radu Vulpe, *Vasile Pârvan – savantul*, în „Memoriile Secției de științe istorice", IV, 1977, 2; Geo Șerban, *Școala lui Vasile Pârvan*, în „Secolul 20", 1977, 11-12).

Alte studii au adâncit unele teme speciale: viziunea sa despre istoria artei (Răzvan Theodorescu, *Problèmes de l'art ancien dans l'œuvre de Vasile Pârvan*, în „Revue roumaine d'histoire de l'art", II, 1965; Ovidiu Mureșan, *Vasile Pârvan și Renașterea italiană*, în „Steaua", nr. 6, 1977 ș.a.); reflecțiile sale privind „idei și forme", stimulatoare pentru istoria filozofiei (Alexandru Constantinescu, *Vasile Pârvan, filozof al istoriei*, în „Viața românească", nr. 6, 1977; Gh. Toma, *Permanențele filozofiei românești*, Cluj-Napoca, 1979; Ioan Pascadi, *Din tradițiile gândirii axiologice românești*, București, 1970; Vasile Vetișanu, *Vasile Pârvan și filozofia omului*, în „Orizont", nr. 37, 1973) etc.

În fine, critici literari, scriitori și eseiști au îmbogățit exegeza pârvaniană din perspectiva unor atare domenii: de reținut pledoaria lui Mircea Anghelescu pentru „mai larga considerare a activității sale și în special a prezenței sale scriitoricești" (*Pârvan, scriitorul*, în „Transilvania", nr. 6, 1980), ca și contribuția lui Nicolae Balotă despre valoarea estetică a operei (*De la Ion la Ioanide*, București, 1974).

La capătul acestei succinte incursiuni istoriografice, ce se poate spune despre nivelul la care a ajuns azi cunoașterea lui Vasile Pârvan? Chipul lui încetează tot mai mult să fie asemenea unei *fata morgana* care se depărtează în pustiu, „inaccesibilă și de o sfâșietoare frumusețe", cum îl vedea Petre Pandrea prin anii 1945 (*Eseuri*, 1971, p. 533). El a prins treptat contururi mult mai clare, mulțumită îndeosebi excelentelor ediții ale operei a cărei finalizare s-ar cuveni grăbită. Numai pornind de la astfel de baze, cercetarea poate avansa, dezvăluind în existența eroică a savantului valoarea sa de model cultural.

„Ateneu", noiembrie 1982, p. 19

Semnificația unei restituiri

Se poate vorbi despre actualitatea operei pârvaniene? Judecând numai după numărul studiilor ce i-au fost dedicate, întrebarea ar părea superfluă. În rândul istoricilor, răspunsul nu poate fi decât afirmativ, fiindcă domeniul lor trăiește în ambianța valorificatoare a trecutului, iar trecutul gândirii istorice ilustrat un timp de Pârvan este una dintre cele mai profunde moșteniri. Cât despre faima istoricului dincolo de hotarele științei sale, în spațiul larg al întregii culturi, posteritatea i-a rezervat deja un loc de frunte în șirul personalităților marcante ale gândirii românești. Sunt, așadar, semne că scrisul lui Pârvan continuă să aibă un rol fertilizator în planul creației și al sensibilității, prilejuind noi comentarii și interogări. Dar o chestionare a audienței savantului în contemporaneitate se cere a fi extinsă dincolo de „sferele de sus" ale unei culturi. Dacă un demers motivat de ea în psihologia epocii se vădește mai greu de conceput, destinul istoricului în ariile obișnuite ale receptării intelectuale a prilejuit deja câteva reflecții, demne de luat în seamă. Chipul lui Pârvan îi apărea lui Petre Pandrea ca o *fata morgana* care se depărtează în pustiu, „inaccesibilă și de o sfâșietoare frumusețe"

(*Eseuri*, 1971, p. 533), în timp ce Marin Sorescu remarca destinul paradoxal al cărților sale care „se citesc… singure într-un amfiteatru fără auditoriu" (*Insomnii*, 1971, p. 20-23).

Am stăruit anume asupra întrebării de la începutul acestor rânduri pentru a desluși prin ea semnificația unei restituiri ca aceea subscrisă recent de Alexandru Zub. Fiindcă actualitatea unei opere nu înseamnă doar impunerea ei în atenția zilei, ca motiv de studiu sau de evocare aniversativă, ci însușirea de a se adresa activ spiritului unei epoci, regăsindu-și menirea în trăirile și aspirațiile acesteia. Ceea ce este practic imposibil câtă vreme opera în sine nu este adusă mai întâi în circuitul cultural, prin editări și reeditări sistematice, după un program susceptibil să slujească astfel dezvoltării culturii. Cum altfel să luăm aminte la câțiva oameni extraordinari a căror voce a mai putut fi auzită de unii (Cf. Marin Sorescu, *op. cit.*) doar prin amfiteatre? N-avem desigur în vedere volumul de prelegeri ținute de Vasile Pârvan la Oxford (*Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*), retipărit în mai multe ediții (1957, 1958, 1967, 1972) de către distinsul său discipol, Radu Vulpe, nici *Memorialele*, publicate fragmentar de Ion Vartic (1973) și nici *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* (1974). Scrisul savantului e mult mai fecund și a-i limita interesul doar la partea strict istorică (și aceasta nu îndeajuns de bine cunoscută) constituie, fără îndoială, o nedreptate. G. Călinescu a intuit, în acest sens, cel dintâi, valoarea etică a operei pârvaniene, capabilă să formeze o veritabilă „școală a intelectului pentru noile generații", cum opina la rându-i Geo Șerban, cu regretul că „o insuficientă circulație a textelor lui Pârvan îi grevează momentan moștenirea și dă loc întrebării dacă și în ce direcție va mai prolifera spiritul său" („Secolul 20", nr. 11-12, 1977, p. 82-84). Volumul de față[15], îngrijit cu

[15] Vasile Pârvan, *Scrieri*, text stabilit, studiu introductiv și note de Alexandru Zub, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.

exemplar devotament științific, oferă putința unui răspuns: „Până la o ediție completă a scrierilor pârvaniene – suntem avertizați din *Introducere* – […] a tipări scrierile menite să contureze personalitatea culturală, în sens larg, a autorului, vădind astfel multitudinea și profunzimea demersurilor, alături de limitele inerente, este, desigur, o formulă necesară și realistă, răspunzând interesului legitim tot mai larg pentru opera sa". Ea „reunește aproape întreaga creație socio-culturală și filozofică, precum și texte metodologice, extrase din lucrări cu caracter restrâns, înlesnind astfel crearea unei imagini cât mai exacte a cărturarului" (p. 11-12).

În cele cinci capitole care structurează materia volumului, editorul a adunat articole socioculturale, evocări, alocuții academice, rapoarte, dări de seamă; studii și eseuri, introduceri și prefețe; o addenda cuprinzând, între altele, câteva scrieri inedite (evocarea funebră a lui Petre Liciu, conferința „Eroi de ieri și de azi" ș.a.).

A stărui acum pe marginea interesului pe care bogăția lor de idei îl suscită ni se pare de prisos, câtă vreme o introducere densă („Vasile Pârvan și epoca sa") vine tocmai în întâmpinarea unei asemenea curiozități, introducere precedată de un cald cuvânt prefațator, semnat de Radu Vulpe. În schimb, ni se pare oportun să ne oprim asupra valorii în sine a ediției în cauză.

Ea reprezintă mai întâi, asemenea oricărei ediții critice, o lucrare fundamentală la îndemâna specialiștilor și a publicului larg care se interesează de dezvoltarea culturii naționale sau de opera unuia dintre reprezentanții ei mai de seamă. Mulțumită unei asemenea lucrări, studiul operei lui V. Pârvan – limitat adesea doar la scrierile sale reprezentative – și, prin aceasta, al culturii interbelice va trebui să țină seama de o literatură mai bogată, capabilă să adâncească și să nuanțeze interpretarea.

Ne place să credem că opera recent restituită va rodi însă și în altă direcție decât aceea strict istoriografică. Fiindcă multe din scrierile cărturarului interesează în egală măsură filozofia

istoriei, filozofia culturii, estetica, sociologia, pedagogia, etica, constituind „un tărâm miraculos a cărui explorare trebuie să rămână accesibilă noilor generații". Această explorare va verifica, desigur, actualitatea ideilor și sugestiilor emise cu peste o jumătate de veac în urmă de V. Pârvan, stabilind în ce măsură ele răspund nevoilor prezente de luminare, de progres și de organizare a culturii din țara noastră. Este de bănuit, așadar, că volumul de față va stimula atenția față de gândirea marelui înaintaș, îngăduind, odată cu justa ei apreciere, o mai bună valorificare a moștenirii sale în legătură cu propriul interes al generațiilor noastre față de problemele dezvoltării culturii. Cât de mult se întrepătrunde efortul restitutiv al unei opere cu cel interpretativ o dovedesc și contribuțiile anterioare ale editorului ei. Ele vădesc aspirația unui spirit comprehensiv, dornic să edifice cunoașterea trecutului cultural pe un suport mai trainic decât cel avut în vedere de unii exegeți. Îndemnul pare să vină chiar de la Vasile Pârvan, savantul care reflectase adesea pe marginea celor trei faze obligatorii ale unei construcții istoriografice de consistență: adunarea izvoarelor, interpretarea lor istorică, în fine, gândirea lor într-un sistem mai larg de reflectare a vieții și a mecanismului sufletului omenesc, ceea ce trimite la acei „lucrători geniali" care „vor împreuna câte o dată laboratoriile, strângându-și singuri materialele, scriind istoria și judecând legile înalte" ce-i însoțesc evoluția (*Adunători de izvoare, istorici și filozofi*). Un atare îndemn vine încă din 1903(!), dar valabilitatea lui s-a manifestat neîntrerupt și, nu întâmplător, „noua istorie" l-a recuperat, din alte surse, în propriul arsenal metodologic, la care H.-J. Marrou a mai adăugat o fază: aceea a „explorării bibliografice", cea dintâi în procesul cercetărilor istorice (*De la connaissance historique*, Paris, 1959, p. 75).

Într-o asemenea manieră a adâncit Al. Zub studiul operei lui Pârvan, urmând cu egal devotament metoda de cercetare consacrată tot de el altor personalități marcante ale istoriografiei

românești: Mihail Kogălniceanu, A.D. Xenopol. Ca și în cazul celui dintâi, mai ales, istoricul ieșean s-a îngrijit de o amplă bibliografie (București, 1975), menită să sprijine orice demers pe marginea biografiei și operei lui V. Pârvan. Primul care i-a folosit roadele a fost autorul însuși, atunci când contura cu precizie și talent efigia cărturarului (Iași, 1974), întemeindu-și monografia pe cunoașterea pe cât posibil exhaustivă a aspectelor de viață și a operei marelui înaintaș. Aceasta din urmă a reclamat necesitatea unei ediții corespunzătoare și gândirea ei s-a făcut în același timp cu elaborarea operei bibliografice și a operei de interpretare, cum se deduce din data la care *volumul* de față a fost definitivat. Adăugând la toate acestea volumul de *Corespondență și acte* (București, 1973), avem motive să afirmăm că ediția prezentă constituie o ediție de excepție, o ediție elaborată nu într-un anume context aniversativ, ci într-un program sistematic de valorificare culturală a operei pârvaniene pe care și l-a asumat, în spirit benedictin, un singur om. Bibliograful de mare scrupulozitate și istoricul de finețe se regăsesc în opera de editor, îngăduind o restituție de cea mai aleasă ținută. O dovedesc nu numai calitatea textului, transcris după toate regulile genului, ci, mai ales, concepția care îi călăuzește structurarea, bogatul aparat critic, nota asupra ediției, indicele final. Ele vorbesc despre spiritul de dăruire și pricepere științifică a editorului, conferind ediției sale atributul monumentalității. Volumul îngrijit de Al. Zub reprezintă primul pas spre „o ediție completă a scrierilor pârvaniene, realizabilă prin colaborarea mai multor specialiști" (p. 11), în care își vor găsi locul – nădăjduim – studiile arheologice și epigrafice, de istorie medie și modernă, publicistica. Cu ele în față, actualitatea marelui cărturar va putea fi altfel regândită, în sensul prefigurat de Marin Sorescu: „Steaua lui Vasile Pârvan… e încă deasupra; nu așteaptă decât să ne înălțăm fruntea, pentru a ne cădea în ochi, ca niște sfeșnice care se mai pot aprinde de infinit" (*op. cit*., p. 23).

„Convorbiri literare", aprilie 1982, p. 6

Vasile Pârvan: *Scrieri*

„De la fiecare din noi – scria V. Pârvan – nu rămân fapte. Acelea trec. Ci rămâne un sunet, un ecou de armonie în alte suflete." Un asemenea „ecou" străbate opera marelui istoric. A o readuce în atenția zilei într-o ediție științifică și cuprinzătoare – ca aceea oferită acum de Al. Zub[16] – înseamnă de fapt a sluji difuzarea unui crez de viață dintre cele mai înălțătoare ce s-a rostit în cultura română, asigurându-i receptarea în sufletele a noi generații. Este ceea ce conferă restituției nu numai o valoare științifică, ci și una culturală în sens larg, îndreptând atenția spre regândirea dimensiunii etice a muncii în „ritmul" vieții noastre.

V. Pârvan se referea mai ales la munca având ca scop suprem „spiritualizarea marelui organism social-politic și cultural creator care e națiunea", fiindcă – credea el – „continua noastră umanizare întru sublimul uman va crea suprema splendoare a culturii creatoare românești". Ideea era exprimată în faimoasa lecție inaugurală despre „Datoria vieții noastre", dar mesajul ei parcurge generos întreaga operă pentru a susține amplul program de culturalizare a societății și socializare a culturii pe care savantul îl preconizase. Într-un asemenea program se înscriu considerațiile despre „Săli publice de lectură" sau despre „Sărbători și petreceri din mediul german" cu menirea de a recomanda conaționalilor „disciplina intelectuală și morală". Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane au extins pledoaria, susținând „afirmarea creatoare a vieții, perpetuu multiplicată spiritual", căreia avea să-i fie dedicat apoi un amplu „Plan de organizare și de lucru" propus Secției culturale a Asociației pentru studiul și reforma socială. E de remarcat că un atare program de educare culturală se întemeia nu atât pe elogiul erudiției – exemplar ilustrată de savant în ope-

[16] Vasile Pârvan, *Scrieri*, text stabilit, studiu introductiv și note de Alexandru Zub, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.

ra-i ştiinţifică –, cât pe acela al umanismului, având ca „sistemă de valorificare: frumosul, bunul, idealul, folositorul, adevărul!".

V. Pârvan se înscria astfel în linia cărturărimii progresiste convinse că o cultură se verifică mai ales prin valorile ei umane, singurele în măsură să exprime specificul unui popor, originalitatea locului său în dialogul cu alte culturi. De aici, accentul pe sensul etic al vieţii şi aspiraţia de a modela suflete într-o epocă ale cărei dominante le intuia cu justeţe: „Realism în educaţie în locul humanismului şi historismului. Activitatea, în loc de culturism, în teoria evoluţiei creatoare". Un atare ideal al construcţiei de valori umane absorbise pasiunea savantului în planul militantismului civic, făcându-l „preotul aspru al unei religii de purificare", aşa cum avea să-l evoce G. Călinescu, admirând pilda etică a magistrului său. S-a vorbit chiar, în afara şcolii arheologice formate de istoric, de o „şcoală Pârvan", ca „model" uman şi moral demn de urmat (Geo Şerban). A urmări destinul acestui „model" ar putea să constituie o întreprindere tentantă pentru înţelegerea cadrului intelectual interbelic şi a relaţiilor dintre generaţii.

Câteva din preocupările actuale în materie culturală vor găsi astfel în opera savantului o sursă de învăţăminte. Chiar dacă multe din ideile sale au valoare istorică cu interes pentru dezvoltarea culturii naţionale în epoca în care ele au fost gândite. Altele însă au traversat timpul, precum mesajul mobilizator al „datoriei vieţii noastre": îndemn la acţiune, la elan constructor, la afirmarea intelectuală dincolo de hotarele patriei, la înnoirea şi reorganizarea culturii în acord cu exigenţele epocii actuale. În toate aceste direcţii, ca şi în altele, Vasile Pârvan a propus soluţii utile, la care se poate reflecta cu profit şi astăzi. Şirul de articole şi studii reunite în *Scrierile* lui V. Pârvan exprimă astfel ecoul postum al unei personalităţi care îşi vădeşte, în continuare, actualitatea: mai presus de actualitatea ideilor, actualitatea mesajului său de muncă, creaţie autentică şi stăruinţă!

„Dialog", 1982, nr. 4, p. 1

Pe urmele lui Vasile Pârvan

De la începutul afirmării sale, personalitatea lui Vasile Pârvan consternase contemporanii, anunțând un drum de excepție ce avea să se confunde cu destinul dramatic al culturii românești. Privită la început de unii cu reținere, amenințată apoi, în altă etapă, să dispară ca alte nume ale istoriografiei zis burgheze, ea a revenit până la urmă în atenția cititorilor, ca operă științifică dar și mesaj moralizator. Biruința era urmarea firească nu atât a veneraţiei nemăsurate a acelora care au stat în preajma savantului, cât a efortului critic de a se înțelege străfundurile operei și ale personalității sale. Un efort asumat chiar de V. Pârvan, sensibil la imperativul cunoaşterii de sine, al înțelegerii sufletul său asemenea unei „insule cu o sută de porți".

Fără a pierde din atenție sugestiile anterioare, datorate lui G. Călinescu, Al. Busuioceanu, T. Vianu, N. Iorga ș.a., cunoaşterea omului și a operei sale a progresat mai ales în vremea din urmă, pe măsură ce a fost posibilă publicarea integrală a scrierilor, începând cu monumentala *Getica*, dar şi a corespondenței și a numeroase studii. Nimeni nu a urmărit cu mai multă abnegație acest „program" de cercetare ca Alexandru Zub, autorul mai multor contribuții fundamentale (Vasile Pârvan, *Corespondență și acte*, 1973; *V. Pârvan. Efigia cărturarului*, 1974; *V. Pârvan. Bio-obibliografie*, 1975; V. Pârvan, *Scrieri*, 1981) care, sub forma unei noi cărți, ne propune acum o adevărată călătorie „pe urmele" lui Vasile Pârvan[17]. Ea promite însă din capul locului altceva decât un obișnuit itinerariu turistic, seducător pentru oricine, ilustrând de fapt încă un mod de a sonda biografia lui V. Pârvan, dar și de a-i adânci studiul operei.

[17] Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, București, Editura Sport-Turism, 1983.

După cum există mai multe feluri de a călători, există mai multe moduri de a desluși din perspectiva analizei sensul călătoriei. Autorul ne previne asupra acestui fapt, justificând o opțiune metodologică ce pornește în chip firesc de la însușirile deosebite ale personalității în cauză. O întrebare a lui Vasile Pârvan încerca de la bun început să ne călăuzească. „Sunt apăsat – nota Vasile Pârvan în 1923 – de întristarea de a nu putea da hotar rătăcirii mele în lume", trădându-și sufletul frământat de întrebările răscolitoare ale existenței. Cum să le găsești un răspuns fără o largă perspectivă în spațiu și timp, prin atâtea tentacule ale cunoașterii?

Drumul istoricului de vocație nu ocolește astfel tot ceea ce poate lumina înțelegerea experienței trecutului, în totalitatea sa. A subsuma acestei înțelegeri rigorile stricte ale profesiunii, dar și tentațiile artei, ale muzicii sau picturii, fără a ține seama de hotarele despărțitoare dintre domenii – iată ținta sa supremă, capabilă să-l conducă spre sensul vieții și al duratei. „Ce e în definitiv istoria, precizează Al. Zub, decât o călătorie în timp sau, mai bine zis, o serie nesfârșită de călătorii, mereu reiterate, cu scopul de a decela liniile de forță ale dezvoltării societăților umane?" (p. 230). Este modul de călătorie care s-a potrivit cel mai bine lui Vasile Pârvan și, evocându-l pe acesta, Al. Zub a străbătut o cale revelatoare pentru viața și gândurile despre viață ale istoricului, așa cum se înțeleg ele în lumea ideilor și formelor istorice, în lumea muzicii sau în universul formelor plastice.

Dar istoricul nu a fost, desigur, un călător numai în domeniul științelor și a artelor, ci, deopotrivă, un călător în lumea reală, cele două planurile nefiind câtuși de puțin disjuncte. Ele se întâlneau în personalitatea lui V. Pârvan prin aceeași sete organică de cunoaștere care i-a disciplinat mereu energiile. De această legătură a ținut seama Al. Zub în refacerea călătoriei savantului în lumea concretă, înțeleasă ca o cale de acces spre înțelegerea „lumii

transformate în memorial", așa după cum pentru Vasile Pârvan călătoria în spațiu a fost și o călătorie în timp (p. 151).

Pârvan nu a avut vocația voiajului în sens baudelairian asupra căruia atrage atenția autorul. Ceea ce nu înseamnă însă că el nu a fost un neostenit călător ale cărui itinerarii le evoca acum plastic Al. Zub, sugerând după o expresie întrebuințată de Pârvan însuși, ipostaza de „perfect vagabond" a istoricului. Autorul are în vedere peregrinările școlare ale lui Vasile Pârvan în contextul evoluției sale formative în „blânda, melancolica și contemplativa" Moldovă, la care s-au adăugat apoi călătoriile în Transilvania, socotite de el în ajunul Unirii „cel mai bun curs de geografie națională", urmate de călătoriile la studii în străinătate, în spațiul german sau italian. S-au mai adăugat, cu timpul, călătoriile determinate de profesia de arheolog sau de datoriile academice, multe de ordin reprezentativ, peste fruntarii. Ele nu au constituit însă pentru Vasile Pârvan un mijloc de agrement, ci „o experiență socialmente utilă" (p. 152), un mijloc de estimare corectă a realului (p. 188), care a făcut din istoric „unul dintre primii noștri cărturari care a rupt cu tradiția claustrării în cabinet, pentru a se pune în contact fără intermediu cu realitatea cea plină de surprize" (p. 11). Îndemnul pentru „a călători cu înțelepciune" decurgea astfel dintr-o concepție superioară a vieții care subsuma fiecare plan al existenței idealului de perfecțiune a ființei umane.

Alegând acest mod de a merge pe urmele lui Vasile Pârvan, Al. Zub a știut să îmbine cerințele colecției cu interesul prevalent al adâncirii cunoașterii uneia din figurile de referință ale istoriografiei moderne. Călătoria pe care ne-o propune se dovedește astfel o „cheie" în descifrarea firelor interioare ale personalității lui V. Pârvan într-o manieră ce îmbină episoadele biografice cu opera ca revers parțial al existenței însăși. Refăcând minuțios drumul în spațiu și timp al savantului, Al. Zub îi întregește de fapt personalitatea intelectuală, conturată tot de el în 1974, având

în vedere mai ales mobilitatea ei formativă și urmărind-o până în structura intimă, psihologică, capabilă să provoace, cum Pârvan ar fi dorit, o meditație asupra lumii și cunoașterea de sine. Întregind dimensiunea unei personalități exemplare, Al. Zub recomandă de fapt valoarea unui model pe care vădit el îl și urmează. Biografia lui V. Pârvan i se pare o pildă înălțătoare ce întruchipează „o idee, o atitudine, un mod de a gândi viața într-un univers guvernat de forțe ce depășesc destinul mărginit al omului" (p. 355).

Acceptat sau nu, modelul ca atare trebuie să fie luat în discuție ca unul de referință în discutarea problemelor fundamentale ale culturii noastre. Astăzi nu mai poate fi vorba de o respingere totală a sa, ca aceea făcută mai înainte de E. Lovinescu sau Paul Zarifopol. Dincolo de afinitățile temperamentale care ar îngădui sau nu afilierea totală la modelul pârvanian, rămân celelalte însușiri ale istoricului, oricând demne de urmat: cultivarea voinței, neîntrerupta competiție cu sine, cinstea, silința și statornicia ca temelie a muncii, cultul comun al idealului etc., toate capabile să imprime un sens major vieții și devenirii noastre.

Mai importante decât o concluzie „definitivă", sugestiile unei asemenea analize conferă cărții lui Al. Zub împlinirea scontată. Fiindcă, refăcând în spirit „aventura" marelui savant, cititorul ajunge să-și sondeze mai adânc propria ființă. Acesta este meritul de căpetenie al contribuției sale: a supune reflecției personalități și momente de seamă ale trecutului în perspectiva de durată a culturii, singura perspectivă care dă valoare erudiției și talentului. Perspectiva ce face din scrisul istoric o prezență cu implicații dincolo de domeniul strictei specialități pentru a se impune în dezbaterea culturală și în fizionomia spirituală a epocii.

„Luceafărul", 11 februarie 1984, p. 10

Iorga: rostul sintezei

Când apărea, în 1905, la Gotha, *Istoria poporului românesc* (în limba germană) de Nicolae Iorga, scrierile de sinteză despre spațiul nostru aveau deja o tradiție. Introducerea bibliografică a istoricului amintește o întreagă istoriografie de la Grigore Ureche până în vremea sa în care s-au înscris și preocupările unor istorici străini, dornici, deopotrivă, să facă știut și să explice trecutul românilor. În raport cu această istoriografie și, îndeosebi, cu *Istoria românilor din Dacia Traiană*, a lui A.D. Xenopol, o întrebare apărea inevitabil: Ce l-a determinat pe istoricul, care tocmai împlinise treizeci de ani, să purceadă la elaborarea unei noi sinteze?

Explicându-se, el evoca meritele predecesorilor, dar atrăgea atenția și asupra neajunsurilor operelor lor. În această discretă motivație, sinteza lui A.D. Xenopol trecea drept „o lucrare voluminoasă, impunătoare, în care nu lipsesc pătrundere, pasagii interesante, pricepere modernă a vieții", dar care „era aproape neutilizabilă […] deoarece informația faptelor e neîndestulătoare". Explicația suna, desigur, bine pentru o sinteză ce apărea într-o colecție germană ca aceea îndrumată de Lamprecht (*Geschichte der europäischen Staaten*) și într-o zonă culturală atât de sensibilă la deviza pozitivismului istoriografic. În același spirit, Nicolae Iorga nu ezita să proclame nevoia unei noi sinteze, întemeiată pe nepărtinire și pe studiul corect al izvoarelor.

Postulatul nu era nou. Abnegația în slujba adevărului nu a încetat să fie mărturisită încă de la cei dintâi cronicari. Nou era însă instrumentarul în slujba unui atare ideal, chiar dacă de la Junimea încoace istoriografia românească se interesase serios și sub acest unghi. Cu stagii însemnate în arhive, inițiat la școala pozitivismului, Nicolae Iorga era însă un autentic exponent al unei noi vârste istoriografice. I s-a spus „școala critică", iar într-o atare devenire *Istoria* sa din 1905 avea, fără îndoială, și atributul

unui manifest de școală și de generație. Dintr-o atare perspectivă, ambiția sintezei era firească și necesară. Fiecare generație – se știe – are dreptul la ea, căci experiența colectivă a trecutului poate fi mereu circumstanțiată în raport cu trăirile și atitudinile prezentului. Față de asemenea năzuințe, *Istoria* lui N. Iorga exprima nu numai un stadiu nou în cunoașterea trecutului întemeiată pe noi documente, ci și o nouă concepție a sintezei ca atare, restructurată pe două idei directoare.

Una privea dezvoltarea poporului nu prin prisma personalităților sale, ci a colectivității însăși „ca ființă viețuitoare"; cealaltă, relațiile cu popoarele învecinate și înrâuririle ce-au pornit de la români „pentru priceperea istoriei universale". Altfel spus, nu o îngrămădire de fapte „pe ticnita cărare pur cronologică", ci „o privire limpede despre tot ce-i întreg, mare, caracteristic și de interes universal".

În ce măsură încercarea a izbutit? Istoricul lăsa răspunsul în seama cititorilor.

Poate că ar fi fost nimerit ca editorii volumului[18] să-și pună și această întrebare, menită să lămurească felul în care sinteza lui Iorga și-a împlinit misia. Prezentarea discuțiilor și a atitudinilor pe care ea le-a provocat după apariție ar fi putut răspunde, în parte, unei asemenea curiozități. Scrierea n-a încetat să fie întrebuințată și ea a adus servicii cunoașterii istoriei românilor în țară și în străinătate. Totuși, la douăzeci de ani de la apariția ei, prefațând ediția românească, istoricul avea motive să fie dezamăgit, fiindcă aspectul cel mai important al sintezei sale trecuse neobservat: „Sistemul ei, care pentru mine avea cel mai mare preț, căci era partea mea mai personală, acela, după binecuvântatele obiceiuri ale vremii noastre, care face filozofie fără istorie, dar și istorie

[18] N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.

fără filozofie, nu s-a discutat de nimeni. Ori că era inutil, ori indiferent". La ai săi cincizeci de ani, istoricul nu mai era dispus să întrebuințeze sinteza din tinerețe, considerată de el veche, incompletă, dar justă.

Cum se înfățișează scrierea acum, la optzeci de ani de la prima ei apariție?

Postfața editoarei răspunde unei asemenea curiozități, insistând mai ales asupra operei în sine, ca realizare științifică, orizont de idei și stil. O concluzie mai cu seamă îi lămurește rostul. Fiindcă, după cum scrie editoarea, imaginea globală a românismului trebuie să se afle permanent și în mintea generațiilor ce vor veni ca o condiție de supraviețuire și dezvoltare națională. „Acest mesaj generos aduce sinteza lui Nicolae Iorga în actualitate, făcând să vibreze cu aceeași intensitate ca în urmă cu 80 de ani în inima românilor" (p. 778).

Aceasta este opera. Georgeta Penelea, care și-a asumat cu exemplară conștiinciozitate îngrijirea ei, s-a remarcat și în alte rânduri ca o editoare competentă, devotată corvezii intelectuale pe care acest gen de lucrări îl reclamă. Grija de a nu altera textul marelui istoric, abuzând de modernizarea de care fac atâta caz alți editori, e de apreciat, așa cum este de apreciat și râvna de a aduce la zi bibliografia. Am remarca totuși un abuz bibliografic în note în detrimentul verificării aparatului critic întocmit de istoric și, cu atât mai mult, al unui indice.

Oricum însă, ediția rămâne o realizare remarcabilă. Ea face un pas în restituirea atât de anevoioasă a operei istoricului genial, restituire din care Institutul de Istorie „N. Iorga" și Editura Științifică și Enciclopedică și-au făcut un program cultural demn de stimă. Să nădăjduim că el va fi dus la împlinire!

„Cronica", 14 noiembrie 1986, p. 5

Iorga: ultimul jurnal

Moartea lui Nicolae Iorga reprezintă poate sfârșitul cel mai tragic al unei mari personalități din trecutul românilor. Desigur, el nu este unicul om de seamă ucis în împrejurări teribile. „Seria" – pentru a utiliza conceptul lui A.D. Xenopol – victimelor similare este mai lungă. Ei îi aparține, printre oamenii de condei, și Miron Costin, predecesorul lui Iorga, nu doar ca ilustru istoric, ci, din nefericire, și prin împărtășirea unui sfârșit sângeros. Fiecare curmare a vieții în asemenea condiții este la fel de oribilă, dar uciderea marelui istoric rămâne de departe crima cea mai odioasă prin bestialitatea torturii la care a el fost supus la o vârstă venerabilă. Este ceea ce conferă jurnalului scris între 1938 și 1940 o încărcătură emoțională deosebită, asemenea unui film sau roman al cărui protagonist se apropie cu fiecare rând, de la o zi la alta, de fatalul sfârșit.

Jurnalul ultimilor săi ani de viață publicat acum pentru prima oară[19] este însă mai mult decât cântecul de lebădă al unui cărturar de excepție, mai mult decât una din ultimele creații majore ale operei sale: el este un document esențial datorat hotărârii autorului de a lăsa posterității mărturia activității și a ideilor sale într-un răstimp distinct din istoria României interbelice: anii dictaturii regale. Într-adevăr, între 25 februarie 1938 și 26 noiembrie 1940, data ultimei însemnări înainte de a fi ucis, el și-a impus cu o asiduitate impresionantă datoria de a consemna faptele cele mai notabile ale experienței trăite: de la ședințele de la Academia Română la culisele lumii politice, de la călătoriile și conferințele în țară și în străinătate la opera asiduă de istoric și jurnalist, de la prezența la diverse manifestări culturale la cursurile universitare. Asiduitate desfășurată uneori zi de zi, alteori cu mici întreruperi, și

[19] N. Iorga, *Jurnalul ultimilor ani, 1938-1940. Inedit*, ediție îngrijită de Andrei Pippidi, București, Editura Humanitas, 2019.

care survine în plus la activitățile pomenite în jurnal și de celelalte scrieri ce-l solicitau în același timp: publicarea ultimelor volume din *Istoria românilor*, elaborarea *Istoriologiei umane*, comunicări științifice, conferințe, intervenții la radio, articole în presă etc.

Lucrarea apare astfel ca o oglindă a personalității autorului în multitudinea preocupărilor sale cotidiene. Imaginea de ansamblu ce se degajă nu este nouă: ea este bine cunoscută și înaintea publicării acestui jurnal. Noi sunt circumstanțele istorice ale momentului redactării și faptul că activitatea descrisă apasă acum pe umerii unui septuagenar, cu precizarea că un om de anii lui în 1938-1940 era mai marcat de amprenta senectuții decât semenul său de vârstă din zilele noastre. Cu toate acestea, varietatea și numărul angajamentelor sale ca și mobilitatea deplasării pe variatele scene ale vieții publice sunt tot atât de uluitoare ca și în anii tinereții și maturității. Un exemplu doar din filele însemnărilor sale: după participarea pe 9 mai 1938 la „admirabilul spectacol al sărbătorii naționale" și diverse întâlniri cu persoane de prim rang ale vieții publice, el urmărește, pe 13 mai, lucrările Academiei, pleacă, peste o zi, la Cozia pentru festivitățile ocazionate de reînhumarea lui Mircea cel Mare, unde rostește o cuvântare, continuă călătoria pentru a vizita mănăstirea Hurezi și Govora, revine în tren la București pentru îndatoririle sesiunii generale a Academiei, înainte de a porni din nou la drum, de astă dată în străinătate, la centrul de studii românești pe care l-a înființat în 1930 la Veneția.

Proptindu-se în baston, așa cum apare pe coperta cărții publicate acum, el continuă să se aventureze în toate colțurile țării – Botoșani, Iași, Vaslui, Alba Iulia, Oradea, Târgoviște, Turnu Măgurele etc. –, ținând conferințe, vizitând locuri istorice sau pur și simplu căutând să descopere cu propriii ochi realitățile și să ia pulsul opiniei publice. Spiritul său de observație este necruțător. În drum cu automobilul spre Băile Herculane pentru cura sa anuală, el deplânge starea „infectă" a unei școli de fete, spectacolul

dezolant al copiilor „cari merg pe jos la Craiova, unde muncesc la Concordia, cu pânea, brânza şi ceapa duse pe o săptămână de acasă", în timp ce Băile Herculane „înoată în lumină şi petrecere", dând „prin destrăbălata petrecere, cel mai rău exemplu numeroşilor ţărani" (p. 320-321). Curiozitatea îl împinge uneori până în locurile de tristă reputaţie precum închisoarea Prefecturii Poliţiei din Capitală, unde descoperă cu emoţie, „în teribile celule cu paturi de fier şi asfixie", câţiva studenţi arestaţi ca gardişti. Chiar dacă mişcarea lor îi repugnă, el deplânge „cât e de nepotrivit să se ţie astfel nişte tineri culţi deţinuţi numai în prevenţie" (p. 106). De notat că, în rolul de pelerin pe care istoricul îl asumă în această perioadă, jurnalul surprinde o schimbare semnificativă, cel puţin la nivelul deplasărilor peste hotare, datorată agravării situaţiei internaţionale după ocuparea Poloniei: „A merge în acest moment în străinătate, chiar la Veneţia, îmi este imposibil. […] Am o prea mare datorie către naţiunea mea – scrie el prietenului său francez, istoricul Michel Lhéritier în noiembrie 1939 – pentru a gândi la călătorii care ar fi un abandon" (p. 223).

Este de înţeles interesul unor asemenea detalii pentru o cunoaştere mai profundă a istoricului, atât sub unghiul trăirilor sale personale, cât şi în raport cu neliniştile societăţii între 1938 şi 1940. Din păcate, intimitatea vieţii sale răzbate prea puţin în aceste pagini. Starea sănătăţii sale se numără printre rarele exemple: „grele chinuri de sciatică cu nopţi nedormite", cum notează pentru 16-18 iulie 1938, „necesitatea operaţiei" de cataractă, 2 septembrie acelaşi an (p. 47, 66). Ca şi starea soţiei sale, despre care scrie pe 6 decembrie 1938: „Tristă zi de Sf. Nicolae. Bolnav, isolat de soţia mea care se găteşte de o grea operaţie" (p. 114). O altă breşă spre cercul vieţii sale familiale apare abia în ultima filă a jurnalului, pe 25 noiembrie 1940, două zile înaintea morţii: „De ziua soţiei mele, care resistă eroic nenorocirile. Familia mai de aproape ne mângâie cu presenţa ei" (p. 364).

Locul restrâns al intimității în jurnalul său se explică și prin aceea că atenția sa se concentrează înainte de toate asupra problemelor majore ale timpului, cu deosebire asupra vieții politice. Jurnalul ultimilor ani aduce din acest punct de vedere precizări demne de interes. Aportul autorului la instaurarea dictaturii regale și rolul de consilier al lui Carol II sunt deja cunoscute, dar ele pot fi acum mai bine nuanțate. Este chiar cazul complicității sale cu regimul carlist. Ceea ce surprinde în lectura acestor pagini este evoluția atitudinii sale de la 1938 la 1940. Istoricul n-a încetat să clameze necesitatea coeziunii naționale sub autoritatea regală în condițiile grave ale acestei perioade. Susținător fervent al Constituției din februarie 1938, care a marcat începutul dictaturii regale („Suntem așa de angajați în lovitura de stat, încât, ea nereușind, ar trebui să părăsim țara", p. 34), el a rămas devotat lui Carol II până în momentul abdicării sale. Emoționantă descrierea ultimei lor întâlniri și a despărțirii care-i inspiră un gest de nostalgie încărcat de semnificația unui sfârșit de epocă: „Rup una din florile de toamnă cari se desfac în culoarul pustiu" (p. 341). În ciuda acestui devotament, el n-a aderat la instaurarea partidului unic, Frontul Renașterii Naționale, în decembrie 1938, și la lunga serie de concesii în fața agresiunilor teritoriale, devenind un colaborator tot mai dificil al regimului. Refuzând să meargă „la ceremonia de la Palat" cu ocazia decretării partidului unic, el mărturisește oroarea de a asista la „instalarea robiei" (p. 120). Președinte al Camerei deputaților în iunie 1939, el ține să afirme principiul „libertății Adunării" și să pledeze pentru ideea că „mai bine e pentru Coroană să fie un Parlament liber decât un mic grup de oameni cari, supt cuvânt că îl servesc pe Rege, caută a-l tutela" (p. 176). Evoluția și, uneori, ambiguitatea poziției sale între dorința de a servi regimul și critica exceselor totalitare complică înțelegerea rolului politic ce i se poate atribui. Cel puțin în perioada Frontului Renașterii Naționale, Nicolae Iorga refuză să recunoască

influența pe care unii i-o recunoșteau. „Eu sunt străin de orice se petrece în țară de un an de zile – scrie el în noiembrie 1939 lui Mihai Radu Sturdza, la data respectivă ministru în Danemarca, scrisoare inserată în jurnal – și situația mea în ce privește acțiunea de Stat este a unui privitor adesea adânc întristat" (p. 217-218). Să fie vorba de dorința sa de a se desolidariza de un regim din ce în ce mai contestat? Sau de o recunoaștere a capacității sale limitate de a influența cursul evenimentelor de la postul său de consilier regal? S-a văzut, e drept, ostilitatea sa deschisă față de unele măsuri ale dictaturii carliste. Să amintim protestul său împotriva efectelor cenzurii vizând și propriile articole, ceea ce-l făcea să se erijeze, după cum semna unele misive, în postura de „consilier regal, supus cenzurii" (p. 123). Dar, în ciuda unor revolte ocazionale (ca și aceea contra uniformei impuse de Rege consilierilor, refuzată inițial, apoi acceptată, p. 147, 167-168), el a jucat cu pasiune incontestabilă rolul său de om de Stat ca sfătuitor al Regelui și al numeroșilor responsabili politici. Jurnalul abundă în detalii despre întâlnirile cu aceștia din urmă, mulți în vizită la el pentru discutarea unor afaceri urgente și despre ședințele Consiliului de Coroană la care a participat. Consemnând desfășurarea acestora și intervențiile sale, el ține să precizeze uneori considerația ce i s-a acordat: pe 30 martie 1938, când regele a ținut un discurs „frumos și cald" în care și-a arătat „de două ori" adeziunea sa la principiile enunțate de „prietenul nostru dl Iorga" în materie de reformă administrativă și electorală (p. 44), pe 17 martie 1939, când suveranul l-a așezat la dreapta sa (p. 152). Iorga este însă la înălțimea misiunii sale mai ales în ședințele Consiliului de Coroană ținute în împrejurările sumbre ale istoriei: pe 6 septembrie 1939, după invazia Poloniei, pe 27 iunie 1940, după „catastrofa Basarabiei" (p. 293), pe 23 august 1940, după dictatul de la Viena. Reconstituită până acum pe baza amintirilor lui Mihai Manoilescu, Valeriu Pop și ale lui Carol II, ultima dintre ședințele Consiliului este emblematică pentru rolul

lui Iorga în instituția în care se decidea în bună parte soarta țării: rolul istoricului de vocație chemat să înscrie evenimentele tragice ale prezentului în cursul de lungă durată al istoriei. Din asemenea perspectivă, apogeul Germaniei naziste și prăbușirea Franței sunt departe de a-l intimida: „E drept că Germania a ocupat o așa de largă parte a Europei și aceasta poate influența pe cei mai tineri, mai puțin pe bătrâni, și pe istorici încă mai puțin. Eu am văzut în cercetările mele multe imperii carii s-au creat. Dar e mai ușor de a cuceri decât a menține". De aici, pledoaria sa pentru păstrarea prieteniilor tradiționale ale țării, mai ales cu Franța, de care „suntem legați prin felul cum vedem și simțim. Dar suntem legați prin iubirea pentru libertate pe care nimic nu va putea-o dezrădăcina din sufletele noastre" (p. 328).

Sublimă lecție de istorie! Nu lipsită totuși de unele judecăți regretabile, ca în critica adusă dezvoltării Clujului în anii interbelici, despre care credea că „ne-am ocupat prea mult, crezând că-l vom putea romanisa, pe când trebuia să-l lăsăm să moară" (p. 336). Realismul concluziei la care ajunge în trista ședință a Consiliului din 23 august 1940 – refuzul consesiilor teritoriale și rezistența cu armele! – este o altă problemă discutabilă, mai ales în condițiile iluziilor spulberate în capacitățile militare ale țării. Nu s-ar putea spune deci că angajamentul politic s-a dovedit a fi pentru el cea mai fericită alegere. Să fi fost el hrănit de ambiția sa de *a face istoria*, ca predecesorii săi pașoptiști, nu doar de *a o scrie*? Voia el să reediteze în orice chip rolul de apostol al neamului pe care l-a jucat cu succes în timpul Primului Război Mondial?

Drama ultimilor săi ani, așa cum transpare în paginile jurnalului său, pare să rezulte din dificultatea unui ilustru om al „lumii care a fost", fidel misiunii sale mesianice în societate, de a înțelege transformările lumii noi și aspirațiile noilor generații. Deriva fascistă a multora dintre reprezentanții acestora din urmă n-a facilitat lucrurile, făcând ca în confruntarea dintre „tineri" și

„bătrâni" – un laitmotiv al jurnalului ce merită o analiză aparte – glasul istoricului să fie mai aproape de acela al Rațiunii. Drama bătrânului dascăl este astfel și drama unei societăți fără prea multe alternative între extremele ce o compun.

Oricum, oricât de multă atenție acordă el vieții politice, nu în acest sens se înscrie contribuția cea mai importantă a autorului acestui jurnal. Cu atât mai puțin în domeniul creației dramatice, în care el a avut naivitatea să creadă – sensibil la fiecare nouă reprezentare a pieselor sale de teatru – cu riscul de a inspira crunta ironie a contemporanilor.

Rămâne desigur istoricul. Însemnările lăsate de el aduc multiple detalii prețioase ce arată valoarea contribuțiilor sale în serviciul lui Clio. Ele amintesc comunicările sale savante la Academie, conferințele sale în diverse ocazii, în fața unui public mai larg, legăturile cu colegii de breaslă din țară și străinătate, participarea sa la manifestări internaționale ca mesager al istoriografiei românești. Una din ipostazele sale cele mai glorioase, luminate de jurnalul recent apărut, este aceea de ctitor a două prestigioase instituții de istorie: Institutul de Studii Sud-Est Europene, creat de el în colaborare cu Vasile Pârvan și Gh. Murgoci încă din 1914, și Institutul de Istorie Universală, ce-i poartă azi numele, inaugurat pe 16 decembrie 1939. La data la care Iorga punea bazele acestuia din urmă și-și redacta jurnalul, peisajul istoriografic nu era mai puțin umbrit de conflicte personale în care istoricul înfrunta în propriul teritoriu contestările ce veneau din partea a ceea ce Gheorghe I. Brătianu numea „tineretul prigonit" (p. 348), aluzie la el însuși, dar și la Petre P. Panaitescu și mai ales la Constantin C. Giurescu, față de care N. Iorga a avut cele mai aprige cuvinte (p. 208, 272, 279).

Ca și în celelalte domenii ale activității sale laborioase – să nu uităm prezențele radiofonice și pasiunea jurnalistică greu încercată de cenzura regimului lui Carol II –, Iorga lasă să transpară în

fiecare pagină a jurnalului personalitatea sa complexă, contradictorie, uneori dificilă, sursă de adulare pentru unii, dar și de detestare, până la amenințarea cu moartea, pentru alții. Prietenia sa profundă pentru Franța, solidaritatea cu expatriații polonezi după tragica ocupare a țării lor de naziști, ajutorul acordat compatrioților săi în căutarea unui loc de refugiu după soarta similară a unor părți din teritoriul românesc sunt încă unele aspecte ce merită explorate prin detaliile puse la dispoziție de prezentul jurnal. Fără a uita amănuntele aparent banale, dar semnificative pentru sensibilitatea autorului, ca atunci când, în plină descriere a agitațiilor vieții politice, el deschide o paranteză pentru a nota: „afară, ploaie măruntă, care preface nisipul în noroi", sau când scrie la un moment dat: „se lasă seara, cu o ceață densă, care adaugă la impresionanta poesie tristă a spectacolului" (p. 90, 93).

Bogat în informații prețioase, într-o scriitură densă și concisă, jurnalul anunță astfel tragedia istoricului în toată dimensiunea ei. Natura însăși intră în joc prin „groaza cutremurului", notată pe 23 octombrie 1940, apoi prin „cumplitul cutremur" din 10 noiembrie, când „vechea [sa] casă" și alte edificii devin o ruină (p. 360, 362).

Din toate aceste motive, ediția de față reprezintă o sursă esențială pentru viitoarea biografie a lui Iorga și, nu mai puțin, pentru studiul diferitelor aspecte ale epocii dictaturii regale. Calitatea sa este susținută de munca editorului, nepotul marelui istoric, Andrei Pippidi, el însuși ilustru reprezentant al noii istoriografii românești. Grație lui, jurnalul vede lumina tiparului respectând cu maximum de rigoare textul manuscrisului, spre deosebire de volumele anterioare ale memorialisticii lui N. Iorga, supuse unor ajustări pentru a nu leza prestigiul anumitor personaje, începând cu cele din familia regală. Importanța ediției este asigurată nu mai puțin de notele ce o însoțesc, un aparat bibliografic remarcabil. Nepotul ar fi putut fi tentat să treacă mai repede peste detaliile ce umbresc personalitatea bunicului. Nu însă istoricul. El facilitează

astfel lectura textului din toate unghiurile de vedere, inclusiv cele mai puțin luminoase sau discutabile. Nicolae Iorga este prea mare pentru a suferi umbra lor.

„Observator cultural", 19 iulie 2019

David Prodan: cultivarea adevărului istoric

Dacă „instituțiile înseamnă psihologia națională realizată" și dacă „formele politice… corespund… cu ceea ce geniul popoarelor are… mai intim" (N. Iorga, *Generalități…*, 1944, p. 146), atunci stăruința istoricului pe marginea lor poate fi înțeleasă și ca un semn al efortului pentru cunoaștere de sine, pe care fiece națiune este datoare, inevitabil, să-l parcurgă. Faptul din urmă a devenit posibil mai ales în ambianța intelectuală interbelică, atunci când desăvârșirea statului național român a stimulat „o cale nouă de meditație" asupra națiunii, văzându-se în ea „una din problemele timpului, de o mare însemnătate teoretică și de a covârșitoare importanță practică". Aprecierea vine de la D. Gusti (*Sociologia națiunii*, *Opere*, IV, 1970, p. 9), cel care a adus studiul unei atare probleme în atenția Institutului social-român, proaspăt constituit, cu un îndemn mobilizator, adresat îndeosebi tineretului. Este climatul de idei ce avea să anime opera istoricului David Prodan, o operă situată în prelungirea tradiției democratice și a istoriei sociale ardelene inaugurată de Papiu-Ilarian și Bariț iu. Faptul se cuvine reținut, fiindcă relația intimă între a face și a scrie istoria își află în cazul său o ilustrare dintre cele mai deosebite, în măsură să afirme personalitatea savantului care a făcut din cultivarea adevărului o nobilă profesiune, refuzând orice compromis al științei cu imperative din afara ei, aducând orice polemică în lumina datelor pozitive, controlabile sub raport științific. Așa concepuse el critica teoriei imigrării românilor din Moldova și Țara Românească în Transilvania, mărturisind drept singur imbold în demersul său „pasiunea

cercetătorului", dornic să contribuie „cu dovezi și argumente în plus" într-o discuție istorică. Amintita scriere anunța de pe atunci predilecția sa pentru studiul unei problematici fundamentale în legătură cu originea și dezvoltarea națiunii române. Studiu greu de gândit în afara unei viziuni globale a istoriei, cu accente asupra istoriei sociale și a istoriei politice, cu alte deschideri spre istoria de durată sau istoria ideilor, a mentalității și a conștiinței naționale.

În virtutea unui asemenea studiu, problematica socială a secolului XVIII era abordată de la „antecedentele ei constitutive", pornind de la *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea* (3 vol., 1967-1968) la istoria instituției în veacul următor (*Urbariile Țării Făgărașului*, 2 vol., 1970, 1976) și la istoria țărănimii în secolul XVIII, culminând cu istoria răscoalei lui Horea. S-a văzut aici – pe drept cuvânt – o amplă istorie socială, „o istorie a muncii", etalând efortul țărănimii „în serviciul vieții", „în serviciul progresului uman", autorul nepierzând din vedere că ea „are adânci și inseparabile implicații naționale, se confruntă cu problematica poporului român din Transilvania, de pretutindeni" (*Răscoala lui Horea*, II, 1979, p. 710). Concluzia întâlnește o altă problematică, inspirată de istoria luptei naționale prin prisma analizei „celui mai important act politic al românilor în Transilvania în cursul veacului XVIII" (*Supplex Libellus Valachorum*, 1967, p. 9).

Istoricul nu omite antecedentele acestei lupte: „marea experiență" a lui Mihai Viteazul, implicațiile unirii cu Roma în pregătirea viitoarei acțiuni politice, emulația politico-națională „deschisă" de Inochentie Micu, „cea mai puternică personalitate politică a poporului român" din veacul XVIII. Cu toate acestea, actul din 1791 nu este „nici un produs al unirii, nici al luminismului, nici al Școlii Ardelene", ci „rezultatul lungului proces de formare a națiunii române" (*Ib.*, p. 443).

Perspectiva istorică de durată nu este însă singura în măsură să redea firul logic și unitar al evoluției poporului român sub

semnul afirmării sale naționale. O alta, integratoare, având în vedere fenomenul politic românesc în totalitatea teritoriului său, i se substituie din nevoia firească de a conferi studiului unitate monografică. Transilvania este, într-adevăr, inima trupului românesc, dar o inimă fierbinte, pulsând organic pentru partea de peste Carpați, încât „curentul luptei politice naționale, pornit impetuos, ca un torent de munte, din Transilvania, se varsă în albia largă a procesului de devenire a națiunii române întregi" (*Ib.*, p. 388).

Propunându-ne o asemenea viziune, opera istoricului David Prodan se recomandă de la sine ca o exemplară construcție, menită să înfățișeze, analitic și monografic, imaginea națiunii române în originea și devenirea sa. Sensibilitatea autorului pentru istoria țărănimii sau interesul pentru istoria luptelor politice din secolul al XVIII-lea se confundă astfel cu pasiunea savantului pentru însăși problema națiunii. Disjuncția operată între planul social și politic, prin cercetările sistematice pe care le-a întreprins, este numai de ordin metodologic, fiindcă în realitatea sa istorică „problema poporului român din Transilvania e una și aceeași". Socialul și politicul sunt „fețe ale aceluiași corp" care se întregesc reciproc în răscoala de la 1784 „ca să se confunde apoi în programul revoluționar unic, atotcuprinzător al națiunii din 1848" (*Răscoala lui Horea*, II, p. 711).

Conceput astfel, tabloul națiunii române în procesul ei de formare și timpurie evoluție se dovedește a fi o temelie solidă pentru noi cercetări. Aprecierea generoasă a autorului la adresa *Istoriei literaturii române în secolul al XVIII-lea* a lui N. Iorga poate fi de pe acum extinsă cu profit și asupra propriei sale opere istorice, devenită deja o „sursă inepuizabilă pentru noi toți" (*Încă un Supplex…*, 1970, p. 6), mai ales în legătură cu mișcarea de idei și mentalitatea unei epoci ce își merită, și în spațiul românesc, atributul de „mare secol".

„Cronica", 19 februarie 1982, p. 8

Alexandru Zub: *Chemarea istoriei*

Alexandru Zub n-a aşteptat decembrie 1989 pentru a ieşi în arena opiniei publice, în conferinţe, la radio, în presa culturală. Istoric angajat în dezbaterea culturală, mai ales sub unghiul valorizării experienţei din trecut, el s-a dovedit un jurnalist în sensul cel mai nobil al cuvântului, în prelungirea altor iluştri servitori ai istoriei, dăruiţi cu pasiune nu numai studiului riguros dar şi nevoii de a face cunoscute rezultatele reflecţiei lor dincolo de comunitatea specialiştilor. Eleganţa şi vioiciunea stilului, ca şi calitatea analizei, i-au conferit un loc deosebit în peisajul cultural dinainte de 1989, ilustrând admirabil datoria intelectualilor de talent de a fi la înălţimea misiunii lor, în pofida dificultăţilor cunoscute. Indiscutabil, evenimentul revoluţionar trăit în acel decembrie 1989 de un popor întreg a reprezentat şi pentru el momentul mult visat al dobândirii libertăţii, inclusiv în domeniul exprimării sale publice. Din aceste motive, textele elaborate de el puţin după 22 decembrie – chiar după două zile!? – şi de-a lungul primului an al noii epoci din istoria românilor au o importanţă ce merită subliniată pentru evoluţia sa jurnalistică. Ce metamorfoză a putut cunoaşte, sub influenţa noilor realităţi, scrisul aceluia care se dovedise deja un meşter iscusit al condeiului? Textele adunate între copertele unei singure cărţi[20] oferă, în această privinţă, o bogată sursă de reflecţii demne de atenţia istoriei şi a sociologiei culturale. Aceasta fără a vorbi de conţinutul articolelor dinainte de 1989, dedicate în exclusivitate chestiunilor de istorie culturală; temele de societate, invitate în articole doar după 1989, sunt în întregime semnul cel mai elocvent al libertăţii regăsite de opinie. Am avut ocazia să citesc câteva din articolele adunate în volum, chiar în momentul apariţiei lor în presa culturală ieşeană, „Convorbiri literare", „Cronica", „Dialog", „Timpul". Redescoperindu-le acum, rămân

[20] Alexandru Zub, *Chemarea istoriei*, Iaşi, Editura Junimea, 2016.

uluit de tonul romantic, aproape mesianic, al conținutului: el îmi scăpase atunci tocmai fiindcă și eu, ca întreaga suflare românească, trăiam emoțiile momentului. Îl știam, desigur, pe autor, puternic impregnat de modelul personajelor sale de studiu, Kogălniceanu, Xenopol, Iorga, Pârvan. Dar, spre deosebire de iluștrii săi predecesori, savanți angajați cu patos în arena publică într-o societate liberă, publicistica lui Al. Zub dinainte de 1989 are mai curând o notă sobră și moderată, cultivând un raționalism elegant. Autorul articolului apărut în „Cronica" pe 24 decembrie 1989 lăsa poate pentru prima oară să cadă masca autocenzurii sufletești, impulsionat de vibrația entuziasmului colectiv de atunci. Venise în fine și momentul eliberării scrisului, posibilitatea comunicării fără nevoia de a recurge la căi deturnate, piezișe, lăsând inimii și minții spațiul de care aveau nevoie pentru a fi cât mai accesibile noilor generații de cititori. Titlul articolului de la data respectivă, reținut în parte ca titlu al cărții prezente, *Chemarea istoriei, chemarea vieții*, e suficient de expresiv pentru noua motivație a scrisului său: aceea de a răspunde imperativelor excepționale ale prezentului și de a resimți clocotul vieții. De la primele rânduri, verbul său vibrează în consonanță cu emoțiile momentului: „A sunat ceasul și o țară întreagă s-a trezit ca dintr-un lung coșmar. A deschis ochii atunci când puțini mai sperau în salvare, iar cei puțini așteptau să se întâmple o minune. Minunea s-a petrecut, se petrece încă sub ochii noștri și ea poartă numele martirilor de la Timișoara, cei dintâi care au avut curajul să strige în fața tiraniei: Vom muri și vom fi liberi" (p. 15). Entuziasmul autorului e de înțeles. Patetismul trăit fără reținere în fața cititorilor săi – notă discordantă, repet, față de articolele dinainte de decembrie 1989 – nu este mai puțin explicabil, demn de apreciere. Fiindcă există cu adevărat momente unice în viața unei națiuni când glasul pasiunii este mai puternic decât cel al rațiunii sau când, cel puțin, el se cuvine ascultat cu același respect!

Schimbările de după 22 decembrie au imprimat aşadar jurnalisticii lui Al. Zub un suflu nou, suflul vieţii şi al istoriei trăite cu maximum de intensitate, capabil să contribuie la înnoirea scriiturii, conferindu-i o forţă mult mai greu de găsit mai înainte. Există în paginile acestui volum din acest punct de vedere imagini memorabile, demne de o antologie a jurnalisticii româneşti, şi mai ales a jurnalisticii ilustrate de istorici: „Cerul ne surâde iarăşi, acum când se încheie nu doar un ciclu calendaristic, ci o întreagă epocă de tristă memorie" (p. 18); „Să ne bucurăm de limpezirea cerului şi să căutăm a-l păstra cât mai pur" (p. 41); „Ne plângem deocamdată morţii din Decembrie, lumânările gratitudinii mai pâlpâie pe altare improvizate, slujbe de pomenire se mai fac pentru cei dispăruţi în încleştarea cu monstrul, dar e nevoie de popor mai mult încă" (p. 62); „Un popor poate, în aparenţă, tăcea îndelung, dar el are cu toate acestea un limbaj secret, a cărui necunoaştere i-a putut deruta pe mulţi şi în primul rând pe ambiţioşii puterii. Dincolo de tăcerile lui, se aude mereu glasul vieţii, adică al muncii, suferinţei şi bucuriei noastre" (p. 156).

Efuziunea lirică şi mesianică a autorului n-a fost, cu toate acestea, în detrimentul spiritului său critic. Chiar în acel fierbinte decembrie 1989, când entuziasmul său era la maximum, Al. Zub nu înceta să recomande exigenţa, „mai mult ca oricând", de „ordine în gândire, de estimare corectă a realităţii, de organizare cumpănită a energiilor" (p. 18). Datoria criticii în noua societate şi rolul intelectualităţii din acest punct de vedere traversează imensa majoritate a publicisticii lui Al. Zub din acest volum. Nimic nu le exprimă mai bine decât acest sublim articol „Nu sabia, ci pana…" („Cronica" din 12 octombrie 1990), titlu inspirat de o expresie maioresciană, articol ale cărui idei îşi trag seva dintr-o mai veche tradiţie a gândirii româneşti şi universale (p. 110-112). Reîntoarcerea aproape obsesivă la valorile emblematice ale regenerării naţionale ca surse de reflecţie pentru analiza societăţii româneşti de după Decembrie

1989 subliniază, de altfel, o problemă ce merită dezbătută. Indicele de nume de la finele cărții reflectă ierarhia preferințelor în elaborarea acestei analize: Kogălniceanu și Iorga, în primul rând, urmați de Eminescu, Bălcescu, Pârvan, Xenopol, în total, o companie de spirite alese, inclusiv istorici și revoluționari care au contribuit la construcția României moderne.

Cine ar putea contesta importanta recitirii lor la începutul unui ciclu nou al istoriei naționale? Apelul *La legi nouă, om nou!,* clamat de Kogălniceanu, nu avea mai puțin sens în 1989 ca în 1859 (p. 23). Cine ar putea tăgădui obligația istoricului – „bătrân prin experiență al nației sale" –, admirabil definită de Iorga, de a spune adevărul, „fie că descoperirile sale plac sau nu" (p. 191)?

Se poate însă pune întrebarea în ce măsură soluțiile înaintașilor, oricât de inovatoare au fost ele la vremea lor, răspundeau și realităților de după 1989. „Soluțiile pe care le reclamă viața modernă nu implică în mod necesar noutate – opina Al. Zub în septembrie 1990. Adesea, ele nu fac decât să reactiveze conduite și modalități îndelung verificate de om" (p. 100). Era cazul reformelor gândite de Asachi, Heliade sau Barițiu, dar mai ales de Spiru Haret, pentru care învățătorul, preotul, judecătorul reprezentau adevărați „stâlpi ai societății". De aici convingerea lui Al. Zub că „biserica, școala și justiția sunt așezăminte indispensabile în orice moment din istoria unei comunități, cu atât mai mult într-o perioadă de intempestivă înnoire" (p. 106). Nu știu în ce măsura asemenea idei au influențat reformarea societății românești de după 1989. Și mi-e cu atât mai dificil să apreciez justețea lor, eventual finalitatea. Al. Zub apreciază rolul presei – „A patra putere" (p. 82-85) – în peisajul intelectual postdecembrist, după cum tot el se îndoiește de excesele pe care aceasta le poate produce: „S-ar părea că vorbim și scriem prea mult, în detrimentul acțiunii, și că cei care se consacră activității practice nu comunică decât rareori în mod serios cu cei care și-au făcut o meserie din emisia ori difuziunea ideilor" (p. 99). Cert este însă că

istoricul a contribuit din plin, prin omniprezența scrisului său, la dezbaterea publică de idei pe care societatea românească o reclama în acel moment. Justificată sau nu, întoarcerea la soluții „ancestrale" era într-un fel de înțeles, profesional vorbind, din partea specialistului în istoria istoriografiei și a culturii, autorul cărții de referință *Kogălniceanu, istoric* și al atâtor alte studii dedicate unor figuri de referință ale istoriei moderne. Prezența punctului său de vedere era chiar extrem de necesară sub unele condiții. Una era chiar aceea a „dreptul[ui] de a nu avea dreptate […] înscris în catehismul democrației", un drept pe care Al. Zub nu se ferea să-l recunoască în fata cititorilor săi (p. 44). Dar esențială mi se pare mai ales necesitatea ideilor promovate de el de a se înscrie într-o pluralitate de opinii, în schimbul și confruntarea de analize. Ceea ce implică desigur o lectură comparativă a textelor sale, raportarea lor la diversitatea (în măsura în care ar fi cazul!) de idei ce au preocupat în aceleași condiții și alte categorii de intelectuali, sociologi, filozofi, politologi. Reunind acum contribuțiile sale într-un volum, Al. Zub lasă posterității o carte cu valoare documentară. O valoare la care ar trebui adăugate și alte calități. Nu le-am putea aminti pe toate. Ceea ce ni se pare însă extrem de prețios este mărturia acestor pagini pentru istoria primului an al noii democrații românești în care istoricul a avut partea sa de contribuție și – de ce să n-o precizăm?! – de responsabilitate. Interesul de ordin cultural al acestei restituiri ne apare astfel de necontestat. Ea ne arată istoricul într-un an crucial al existenței sale în consonanță deplină cu istoria colectivă, un istoric care a asumat datoria dar și riscurile angajamentului public, scriind astfel o pagină dintre cele mai tumultuoase ale istoriei țării sale. Zecile de articole reunite acum ne îndreaptă gândul la condeiul său fără astâmpăr, ca și spiritul aceluia care-l ținea în mână în acel sfârșit de decembrie 1989 și de-a lungul întregului an următor, condeiul unui patriot lucid, al unui istoric de talent și al unui scriitor de vocație.

„Scriptor", septembrie-octombrie 2016, p. 59-61

De la cărțile populare la umanism și Lumini

Cărți populare și cultură românească

Suita de studii (unele publicate anterior în periodice de specialitate) ce alcătuiesc volumul de față[21] atrage atenția asupra unei însușiri importante a vechii culturi românești ce rezultă din rolul activ al componentei ei populare. Ea e greu de refăcut de vreme ce vechiul folclor, neînregistrat la vremea sa, s-a pierdut și nu poate fi decât cel mult dedusă din forme de expresie transfigurate: literatura scrisă, arta figurativă. Analiza câtorva motive, cu atenție pentru amănuntul revelator, o conduce pe autoare tocmai spre relevarea „aceleiași entități sufletești: cultura română" (p. 6-7). Demersul ei propune în acest sens câteva eșantioane de analiză, menite să recomande mai curând „o modalitate de lucru".

Unul dintre aceste eșantioane privește raportul dintre cărțile populare și arta plastică, raport deductibil din ilustrarea unui motiv semnificativ cum a fost parabola inorogului, parabolă cu o circulație universală, dar care în reprezentările românești comportă unele însușiri specifice. De notat mai ales că „din mulțimea de simboluri țesute în jurul făpturii imaginare a inorogului, românii

[21] Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, Editura Minerva, 1984.

au cunoscut atât echivalarea lui cu Moartea, cât și identificarea antinomică, cu Viața sau cu Binele" (p. 22).

Alt eșantion de analiză are în vedere raportul dintre literatura scrisă și cultura orală. El pune în lumină ipostaza „înțeleptului" sau „cărturarului", sensibili la mesajul cărților populare cum s-au vădit a fi Neagoe Basarab sau Dimitrie Cantemir. Cu referire la cel dintâi, autoarea aduce noi argumente care dovedesc că a citit și utilizat în propria scriere părți însemnate din *Fiziolog*, carte îndrăgită în epocă pentru gândirea simbolică pe care a ilustrat-o. Procedeul este extins și în cazul lui Dimitrie Cantemir pentru a se surprinde, prin câteva analogii, prezența în orizontul său livresc, formativ, a fabulelor esopiene tipărite încă de la finele secolului XV în mai multe orașe europene.

Urmărind raportul dintre nivelul scris și cel oral, autoarea s-a apropiat apoi de mentalitatea rurală, chestiune însemnată în structura de ansamblu a anchetei fiindcă „intensitatea și durata în timp a preferinței pentru oralitate (una din notele definitorii ale culturii românești vechi – N.N.) se datorează preponderenței elementului rural" (p. 53). Presiunea unei mentalități aflate sub semnul oralității se distinge în tradiția istoriografică, în lucrările copiștilor și în profilul traducerilor. Concluzia ce se detașează este că „pentru vremea când literatura în limba română și-a afirmat profilul propriu se poate vorbi nu doar de influențe ale folclorului" asupra culturii scrise, ci de o structurare a acesteia după legile celei orale (p. 62).

În fine, printre părerile ce s-au exprimat despre amintitul raport dintre cultura orală și cea scrisă, acelea ale copiștilor și cititorilor „despre ei înșiși" prezintă o importanță aparte asupra căreia autoarea a stăruit în chip justificat. Ea surprinde astfel „unitatea de atitudini în relația om-carte, în ciuda diferențelor temporale și sociale" (p. 73). Destinul în spațiul românesc al câtorva culegeri bizantine (*Prologul, Pildele lui Varlaam*) cu

destinație orală completează demersul. Edificator este mai ales exemplul transilvan, care arată că la sfârșitul secolului XVIII românii trăiau cultura bizantină „ca pe o realitate vie", participând totodată „la marile mișcări sociale ale vremii". În acest fel, preluarea modelului bizantin „nu a dus la manifestări epigonice, ci a supraviețuit într-o *forma mentis*… care îmbina într-un tot nevăzutul cu permanența, cele văzute cu cele neștiute, viața interioară a omului cu prezența lui în societate", cum se subliniază cu trimitere la o recentă aserțiune în același sens a lui Al. Duțu (p. 101). *Fiziologul* – comentat adesea pe parcursul lucrării, dar cu deosebire în paginile dedicate ediției de la Bistrița – este una din scrierile specifice acestui cod spiritual ale cărui imagini „se încrustau ireversibil în memorie pe calea auzului sau a văzului" (p. 113). O altă scriere este *Erotocritul* poetului cretan Cornaros, gustată de târgoveți, slujbași provinciali, oameni de pe treptele medii ale ierarhiei bisericești și boieri fără vreun rang însemnat, scriere în care cititorii căutau o „paradigmă" din care să se desprindă un model (p. 166).

Ultimul capitol al cărții (*O sociologie a publicului*) propune o discuție pe marginea a 39 de liste de prenumeranți dintre anii 1815-1853, discuție întemeiată pe metoda matematică de analiză a datelor numerice (12.097 de prenumeranți la 21.276 volume), cu alte informații privind evoluția gustului de lectură în raport cu zonele istorice, clasele sociale etc. O anexă cuprinzând *Fiziologul* (p. 180-195) și indici de nume încheie contribuția atât de importantă a autoarei într-un domeniu dificil ca acela al istoriei vechii culturi românești.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 23, 1986, nr. 2, p. 1049-1050

Cartea pentru „toată seminția românească”

„Ce e mai sfărâmicios, mai supus pierderii de cei fără știință și distrugerii de cei fără pietate decât pagina subțire a cărții, orice adevăruri ar cuprinde și orice comori de artă s-ar fi așternut pe dânsa? Dar nu, când zidurile se sfarmă și oțelul se frânge, acel gingaș mijloc al nemuririi care e cartea se păstrează.”

Astfel evoca N. Iorga rostul cărții („Analele Academiei”, S. II – istorie, 37, p. 174), convins fiind, din miile de însemnări pe care le-a văzut și le-a publicat, că valorile culturii au reușit mereu să înfrângă potrivnicia vremurilor, ducând mesajul de viață și de creație al poporului. O biruință câștigată greu și pândită la tot pasul de primejdii pe care Matei Basarab le știa bine când avea temerea că „nevoia sufletească de aici, prin foamete, fără de vreme va slăbi”. „Marile greutăți” ale veacului pe care le deplângea și Miron Costin nu erau însă motiv de abandon în tărâm cultural, iar cartea a dobândit valoarea unui veritabil manifest al voinței de manifestare a spiritului românesc. A urmări destinul cărților înseamnă astfel a reface un drum în care s-au întâlnit adesea spiritul uman și cel național. Trecute dintr-o zonă în cealaltă a țării, citite de generații de-a rândul, ele au însoțit evoluția conștiinței românești, oferind prilejul desfătării intelectuale, dar și al cunoașterii de sine. Justificate de cerințele unui „program” de educație etică și moralizatoare, ele au mobilizat astfel conștiințele în consens cu tensiunile politice ale vremii în care ideile de subzistență statală și de neatârnare erau dominante. Mesajul cărții românești din această epocă, fără a fi unul național manifest, a contribuit astfel la realizarea unei unități de simțire și acțiune. Adăugând la aceasta modul în care cărțile au circulat și impactul lor în conștiința vremii, putem recunoaște în ele, în general vorbind, una din formele cele mai importante de afirmare a conștiinței naționale.

Cercetarea întreprinsă până acum asupra circulației cărților vechi românești a oferit în această privință unele argumente. Valoarea lor o intuise mai ales N. Iorga, înduioșat la capătul călătoriei sale în Ardeal de prezența masivă a tipăriturilor de peste munți, în care vedea un simbol al unității de credință a românilor de pretutindeni. N. Iorga a surprins în mod just fenomenul în cauză, dar studiile care i-au urmat aveau datoria să-l pună într-o lumină mai clară, capabilă să dezvăluie pe această cale premisele medievale ale conștiinței naționale. Refacerea sa migăloasă a întârziat însă multă vreme, astfel încât și astăzi ea se află departe de nivelul ideal de cunoaștere, chiar dacă între timp au apărut numeroase cataloage, bibliografii și alte forme de repertoriere a vechilor tipărituri.

Până la râvnita cercetare de ansamblu a circulației cărților în spațiul național, aplicațiile restrânse asupra unor titluri „reprezentative" pot constitui eșantioane profitabile de lucru, oferind sugestii de metodă și premise utile pentru evaluarea întregului fenomen cultural al societății românești. O asemenea analiză a întreprins cu succes Florian Dudaș, publicând catalogul exemplarelor *Cazaniei*, un catalog capabil să releve semnificația culturală și implicit națională a cărții în cauză[22]. Era de altfel în intenția lui Varlaam ca scrierea să servească pentru „toată semința românească", iar felul în care ea a circulat ulterior dovedea că visul său a devenit realitate. Repartiția geografică a scrierii, numărul de exemplare, însemnările pe marginea lor confirmă semnificația morală și națională a cărții în configurația spirituală a societății românești din veacurile XVII-XVIII. Pe baza acestui uriaș fond documentar s-a putut astfel reface cu mai multă exactitate modul în care exemplarele amintite au pătruns în Transilvania, circulația

[22] Florian Dudas, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Editura Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Vadului, Feleacului și Clujului, 1983.

lor pe întregul cuprins românesc, impactul și faima considerabilă a scrierii în epocă și în posteritate.

Nu este lipsit de interes în acest sens faptul că primele exemplare ale scrierii au ajuns în Transilvania chiar în anul 1643. Un asemenea exemplar se găsește la Cusuiuș (Bihor) și a fost cumpărat din mâna lui Varlaam (14 martie 1643) de către fostul dregător domnesc Mihalcea Durac pentru a-l duce la Orhei, în părțile Bistriței. Alte exemplare au ajuns mai întâi în Țara Românească, trecând apoi în Ardeal sau făcând un circuit invers, ceea ce dovedea comuniunea de spirit și mobilitatea puternică a legăturilor existente atunci între români. Însemnările care s-au făcut pe filele cărții atestă apoi gustul cititorilor, scene din viața lor cotidiană, universul mental, dobândind valoarea unui „document uman" prin care N. Iorga râvnise odinioară să refacă „istoria țării prin cei mici", de fapt o modalitate de înțelegere a sufletului românesc.

Impresiile laconice lăsate pe marginea cărții în cauză de unii din cititorii și păstrătorii ei redau însușiri comune, regăsibile pe întregul spațiu românesc ca o dovadă a unei gândiri și sensibilități unitare. E plină de înțeles în acest sens însemnarea făcută la 1701 pe un exemplar de la Agrișu Mare (Arad), atestată în forme asemănătoare și în alte locuri: „Să fie în sat pomană pre viță, pre sămânță, moșilor, strămoșilor, nepoților, strănepoților, către care se lasă această Păucenie moldovenească, care este de dulceață pre limba românească" (p. 188).

Studiul lui Florian Dudaș, exemplar prin metodă și conținut constituie astfel nu doar un pios omagiu adus operei marelui învățat Varlaam. El este o contribuție la cunoașterea temeinică a rolului cărții la dezvoltarea unității spirituale a poporului român, un rol pe care *Cazania* lui Varlaam l-a îndeplinit cu cinste.

„Convorbiri literare", noiembrie 1983, p. 3

Barocul literar românesc

Un foarte pătrunzător și inteligent studiu despre cultura „veche" românească ne propune Ion Istrate în cartea sa dedicată barocului literar[23], deși fenomenul avut în vedere de el este mult mai larg decât cel literar sugerat de titlu. Fiindcă, în concepția autorului, sensibil la metodele moderne de anchetă, natura fenomenului literar care s-a dezvoltat odată cu apariția cărților populare nu trebuie căutată numai în texte, ci în relația care s-a stabilit între ele și cititorii lor în procesul lecturii. Faptul invită insistent la depășirea vechiului perimetru de analiză restrâns la cultura scrisă, punând în valoare și alte manifestări, adeseori interpretate izolat: ortografia textelor, ilustrația de carte ș.a.

Îndreptându-și atenția spre cărțile populare, autorul constată că mesajul lor scris era reformulat în secolele XVII-XVIII „cu voce tare și în baza unui angajament retoric foarte puternic" (p. 142). Rezultă de aici – continuă el – că „natura și calitatea fenomenului literar care se petrecea când textul era citit nu poate fi înțeleasă și nici aproximată printr-o întoarcere la text, deoarece conținutul său era reclădit mereu, prin vorbire, într-un mod nou, plecând de la forma sa scrisă ca de la o partitură". Însemnătatea unui asemenea punct de pornire nu poate fi relevată îndeajuns aici, după cum demonstrația autorului și concluziile atât de interesante ar merita un spațiu de analiză mult mai larg.

Studiul reevaluează astfel conținutul culturii românești, insistând asupra componentei ei orale asupra căreia atrăgea atenția mai ales Al. Duțu. Planurile avute în vedere îi îngăduie autorului formularea unei idei deosebit de originale: cărțile populare nu constituie în spațiul românesc o literatură originală (apreciere la care nu subscriem!) și cu atât mai puțin o literatură barocă, dar

[23] Ion Istrate, *Barocul literar românesc*, București, Editura Minerva, 1982.

„baroc este […] modul în care au circulat, felul în care au fost înțelese, chipul în care s-au modelat ele în sensibilitatea omului de odinioară, în calitatea indiscutabilă pe care și-au asumat-o atunci, aceea de primă experiență lirică majoră petrecută pe teren românesc" (p. 178). Înțeles în acest fel, barocul apare ca un preludiul al Iluminismului, un mod prin care – preluând metafora autorului – „luminile culturii au reușit să se răzbune asupra cerului înnegurat al istoriei" (p. 359).

Aspectele relevate însă de studiu sunt mult mai numeroase și ele vor provoca, fără îndoială, discuții interesante. Cât de îndreptățită este concluzia unui „asianism literar sincronic al culturii române vechi" (p. 193)? Sau respingerea categorică a ideii de raționalism și preiluminism în cazul lui D. Cantemir (p. 251), văzut de autor, după Mircea Muthu, ca un „medieval"? Asemenea acestora, multe aprecieri șochează, dar ele au nu mai puțin meritul de a stimula noi reflecții pe marginea vechii culturi românești.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 23, 1986, nr. 2, p. 1056

Umanismul românesc în actualitate

N-au trecut două decenii de când Tudor Vianu socotea Renașterea și Reforma la români „o temă rezervată cercetării viitoare". Previziunea formulată atunci despre *Receptarea Antichității în literatura română* (Wittenberg, 1959) s-a adeverit pe deplin. Cercetările din acest răstimp au reușit să contureze imaginea transformărilor mentale din spațiul național, dând viață unei lumi în care au dospit valori culturale nebănuite. Explicațiile acestei „descoperiri" sunt multiple dar elementul cel mai însemnat rezidă în însăși maniera de explorare, receptivă la ultimele cuceriri ale metodologiei științifice (studiu interdisciplinar, comparatist), ca și la acea însușire eternă a cercetării durabile care se numește răbdarea.

Ce altceva reclamă munca istoricului dornic să pătrundă în lumea clocotitoare a ideilor? Erudiția i-ar fi neputincioasă fără perseverența de a reflecta pe marginea mesajului scris sau figurativ până la descifrarea sensului său cultural, ascuns ochiului profan. Condiția se dovedește cu atât mai imperioasă pentru cercetarea culturii românești, fiindcă, cum bine se știe, în cazul ei ideile nu și-au croit drumul în mod evident, afectând mai mult resorturile ascunse ale culturii decât expresiile ei exterioare. De aici, în ultimă instanță, descoperirea tardivă a umanismului românesc, dar și valoarea studiilor consacrate lui în ultima vreme.

Între acestea, remarcabile sunt mai ales acelea datorate lui Al. Duțu, autorul celor dintâi sinteze ale umanismului, în perspectiva unui interes mai larg pentru coordonatele culturale ale veacului al XVIII-lea și pentru articularea fenomenelor de cultură națională la mișcarea europeană de idei. Lor li se adaugă și alte contribuții sau sugestii al căror bilanț îi prilejuia lui Virgil Cândea un capitol despre *Istoriografia umanismului românesc* în cartea la care urmează să ne referim[24].

Două sunt, simplificând prezentarea, direcțiile spre care se îndreaptă demersul eruditului cercetător, atașat, prin vocația sa filozofică, de semnificațiile ermetice ale cuvântului scris.

Prima are în vedere unele precizări „aparent mărunte", dar de incontestabil interes pentru „inventarul" culturii noastre vechi: descifrarea într-o „carte de strană" (*Triodul Penticostar*, Târgoviște, 1649) a unui mic tratat *Despre dărnicie*, tradus de Udriște Năsturel: identificarea în manuscrisul clujean al Vechiului Testament a tratatului elenistic *Despre rațiunea dominantă*, lucrare ce face începutul filozofiei românești; atribuirea celei mai însemnate părți din traducerea integrală a *Bibliei* din 1688 și a altor texte

[24] Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.

spătarului Milescu ș.a. Pe fondul acestor reevaluări ale faptelor de cultură, autorul râvnește – a doua direcție a contribuțiilor sale – să recompună câteva din etapele parcurse de cugetarea și creația românească în veacul al XVII-lea.

Dacă unele din precizările sale pe marginea atribuirii unor texte pot fi discutabile, edificiul prefigurat de el umanismului românesc are, indubitabil, șansa durabilității, grație argumentelor menite să-i fixeze mai clar originalitatea în context european. În lumina lor, manifestarea relativ târzie a acestui curent în țările române față de restul Europei nu mai apare ca o consecință a lipsei de interes, ci ca o atitudine dictată de rațiuni politice bine conștientizate care i-au făcut pe români „să aprecieze momentul prielnic adaptării lui".

Cronologic vorbind, receptarea ideilor umaniste în aria literaturii noastre vechi este acceptată de autor pentru veacul al XVII-lea, deși el recunoaște că unele elemente ale sale datează dintr-o perioadă anterioară. Însă, spre deosebire de autorii care situează zorii înnoirii în gândirea română la sfârșitul secolului, creând imaginea „generației spontane" a unui șir de cărturari, Virgil Cândea are meritul de a demonstra antecedentele acestei mișcări înnoitoare cu jumătate de veac mai devreme, încă înainte de abandonarea slavonei ca mijloc de expresie literară. Exponentul ei cel mai reprezentativ se dovedește Udriște Năsturel, cărturarul ale cărui preocupări (îmbogățite cu atribuirea traducerii tratatului *Despre dărnicie*) probează un interes sporit (desigur, nu încă de natură „clasică") pentru literatura umanistă. În funcție de asemenea predispoziții se înțelege mai lesne apariția, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, a unui „nou tip de cărturar umanist" în persoana spătarului Milescu, personalitate ce întrunea în erudiție și concepție „toate trăsăturile umanistului european al vremii".

Ar părea curios ca reprezentantul curentului de gândire antropocentrică să fie tocmai cel căruia i-a revenit un loc atât de

însemnat în traducerea *Bibliei* din 1688 (text menținut cu unele revizuiri în toate edițiile românești până în 1914). Dincolo de această îndeletnicire teologică și religioasă, descoperim însă, cu ajutorul lui Virgil Cândea, pe cărturarul sensibil la omagiul adus de Antichitate *Rațiunii dominante*, dar și pe criticul erudit care etalase, în amintita traducere a *Bibliei*, „metode și criterii umaniste", încât opera în sine încetează să mai aparțină lumii „vechi", deschizând o eră nouă în literatura noastră.

Sinteza, în plan social, a tuturor transformărilor parcurse de societatea românească odată cu asimilarea umanismului o întruchipează imaginea intelectualului din secolul al XVII-lea, prilej pentru autor de a întreprinde un studiu comparat al acesteia pentru întreaga arie sud-est europeană. Analiza relevă diversitatea de tipuri și opțiuni de ordin cultural care, în totalitate, fac din acești intelectuali „nu actori din primul act al culturii moderne, ci din ultimul al culturii medievale". În acest context istoric, deși au reprezentat o minoritate, ei au avut meritul de a difuza marile idei europene: enciclopedismul, spiritul critic, credința în rolul culturii, cultivarea „înțelepciunii", evocarea trecutului ș.a.

În consonanță cu rezultatele cercetării anterioare, venind însă din alte perspective (aceea a limbajului figurativ dar și aceea a altei epoci), se înscrie lucrarea lui Răzvan Theodorescu[25]. Atenția sa se îndreaptă spre manifestările artistice românești din zorii feudalismului până în epoca de maturizare (secolele X-XVI), tocmai asupra acelei perioade în care Virgil Cândea nu contesta elemente ale umanismului dar, din motive proprii rigorii științifice, amâna cercetarea lor. Ceea ce evocă cu prudență Răzvan Theodorescu este, de altfel, nu umanismul în sine, ci suflul înnoitor din manifestările artistice patronate de acei „homines novi" ai secolelor XVI-XVII:

[25] Răzvan Theodorescu, *Itinerarii medievale*, București, Editura Meridiane, 1979.

ctitori, domni sau boieri, ajunși la împlinirea aspirațiilor lor sociale prin îmbogățire și diverse împrejurări favorabile, diferite de calea ascensiunii tradiționale. Lumea unui Neagoe Basarab, a lui Ieremia Movilă sau Anastasie Crimca rămâne încă puternic feudală, dar unele expresii artistice (gustul heraldic, simțul cromatic, ornamentația ș.a.) evidențiază o sensibilitate în proces de evoluție, ceea ce explică, odată mai mult, cât era de pregătită cultura română să recepteze curentele înnoitoare de gândire și de creație.

Într-o asemenea lumină, afirmația rostită cândva de Zoe Dumitrescu-Buşulenga câştigă noi şi durabile argumente: studiile amintite ni-i înfățișează pe români în ceea ce privește cultura lor umanistă „ca totdeauna în istoria lor, la fel ca popoarele europene, dar și altfel decât acestea".

„Cronica", 30 mai 1980, p. 5

Reîntoarcerea Inorogului

Pentru istoricii literari, Cantemir rămâne înainte de toate autorul *Istoriei ieroglifice*, așa cum pentru istorici este, simplificând lucrurile, autorul *Hronicului vechimii a româno-moldo-vlahilor* sau al *Istoriei Imperiului Otoman*, iar pentru istoricii muzicii, autorul *Cărții științei muzicii* și al compozițiilor muzicale.

Intrată în circuitul cultural și al criticii literare abia în 1883, după ce Grigore Tocilescu a copiat-o din arhivele ruseşti, *Istoria ieroglifică* a devenit emblematică pentru începuturile literaturii române, subiect al numeroase analize pentru a dezlega semnificațiile personajului central şi ale simbolisticii animaliere în care evoluează el. Între contribuțiile aduse pe această temă în ultimele decenii, cele datorate doamnei Elvira Sorohan rămân de neocolit, atât prin profunzimea şi originalitatea interpretării din frumoasa sa carte *Cantemir în cartea hieroglifelor* (Editura

Minerva, București, 1978), cât și prin impulsul pe care l-a imprimat noilor cercetări. Pasiunea pentru studiul *Istoriei ieroglifice* și al simbolisticii sale animaliere a fost strălucit ilustrată și de alți specialiști: Violeta Barbu, Mihai Moraru, Doina Ruști, Victor Simion, Cătălina Velculescu *et al*.

Criticul și istoricul literar Bogdan Crețu, un talentat continuator al activității Elvirei Sorohan la catedra de literatură română a Facultății de Litere din cadrul Universității ieșene, a condus cercetările mai departe. Înnoitoare prin conținut, impusă repede ca un eveniment în bibliografia cantemiriană, cartea sa, *Inorogul la Porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir* (Iași, Institutul European, 2013), n-a jucat poate îndeajuns rolul pe care îl merita, probabil din cauza apariției sale într-un auster format universitar și a difuzării în cercul restrâns al inițiaților. Odată cu ea, Inorogul care se pregătea să înfrunte lumea (cititorilor) părea a se fi retras prea repede în rezervația naturală a unei faune pe cale de dispariție. Noua ediție, admirabil realizată acum de Editura Cartier, anunță reîntoarcerea sa triumfală[26]!

Sensul titlului nu este greu de descifrat. Oricine știe că Inorogul, animalul fantastic cu un corn în frunte, este personificarea pe care și-a ales-o Dimitrie Cantemir, în fresca animalieră a *Istoriei ieroglifice*. „Porțile Orientului" evocă spațiul românesc și, în general, sud-est european, oriental-otoman, în care se desfășoară acțiunea romanului alegoric. Ceea ce explică dimensiunile culturale ale cercetării de față, înscrisă în contextul larg al culturii europene și orientale. Mai mult decât atât, reprezentarea Inorogului și a celorlalte personaje din compoziția romanului constituie pretextul unei fascinante incursiuni în simbolistica animalieră în

[26] Bogdan Crețu, *Inorogul la porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir*, Chișinău, Editura Cartier, 2021.

lunga durată din Antichitate până în Evul Mediu și, în continuare, până la începuturile istoriei moderne.

Originalitatea cercetării bazate pe o vastă documentare constă în pătrunzătoarea interpretare a alegoriei zoomorfe utilizate de Cantemir, într-o lectură comparatistă, atentă la referințele ei universale, dar și la expresiile scriptice și iconografice din cultura română. Fascinanta explorare a lumii animaliere conduce la conturarea unui portret al savantului prinț moldav ca om politic, în sens aristotelic, dar și ca om în complexitatea sensibilității sale profunde.

Prezența sa centrală în desfășurarea romanului nu face neapărat din Inorog, după părerea lui Bogdan Crețu, personajul cel mai reușit, cel mai bine articulat din punct de vedere literar. În schimb, cum se poate vedea din întreaga lucrare, grație lui Cantemir, motivul Inorogului realizează intrarea cea mai spectaculoasă în orizontul culturii românești. Întâlnit și înainte în unele texte (*Varlaam și Ioasaf, Alexandria, Învățăturile lui Neagoe Basarab, Floarea darurilo*r etc.), el a devenit, datorită prințului cărturar aflat pe malurile Bosforului, subiectul unei opere demne de a sta alături de creațiile artistice și literare pe aceeași temă produse în Occident și Orient, precum misterioasa compoziție simbolică din cele șase tapițerii păstrate la Muzeul Cluny din Paris (Muzeul Național al Evului Mediu), din care un detaliu a fost ales pentru coperta cărții de față.

Operând această inovare tematică în cultura română, Cantemir se înscrie într-un dialog cultural cu semnificații universale, cum rezultă din originalitatea reprezentării eroului său în comparație cu alte creații literare și artistice. Elementele proprii viziunii sale, descifrate cu subtilitate de Bogdan Crețu, sunt importante nu doar pentru unghiurile multiple de lectură a unui model simbolistic dincolo de frontiere temporale și spațiale: ele definesc voalat și personalitatea aceluia care le-a imaginat, pentru a-și construi masca sa literară.

Între tentația de a transfigura chipul sacru al lui Hristos și aceea de a sugera un simbol falic sau erotic, Inorogul lui Cantemir se îndepărtează de tradiția medievală și creștină. „El este – scrie cu justețe Bogdan Crețu – o ființă rațională, independentă, capabilă să-și controleze, cu maximă luciditate, propriul destin. Iese din liniile bestiarului medieval, creștin, nu se mai înscrie în lumea desenată de Dumnezeu, în care fiecare ființă joacă un rol prestabilit, ca manifestare a intenției divine. Este [exprimă] o atitudine raționalistă, modernă, aș îndrăzni să afirm, care desacralizează simbolul și îl mută în istorie." Mai mult decât atât, chiar dacă Inorogul lui Cantemir „pare a-l fi citit atent pe Seneca", stoicismul său „se colorează, în partea răsăriteană a Europei, cu nuanțe levantine" (p. 216). Altfel spus, afirmă Bogdan Crețu mult mai tranșant, „Inorogul lui Cantemir s-a balcanizat. A învățat să negocieze, să controleze intrigile, să își facă aliați de moment. S-a obișnuit, cumva, cu compromisul" (p. 218). Este esența demersului realizat de universitarul ieșean, la capătul căruia putem citi mai în profunzime personalitatea contradictorie a lui Cantemir, îndeosebi în anii începutului de secol XVIII, când, la Constantinopol, și-a împărțit timpul între delectări savante, artistice și literare, dar și în hățișul intrigilor pentru a reveni la putere. Inorogul din *Istoria ieroglifică* constituie astfel o oglindă a autorului, așa cum a fost *Divanul*, în 1698.

„Balcanizarea" Inorogului se înțelege și mai bine, prin situarea sa în contextul faunei sălbatice în care evoluează, prin punerea sa față în față cu celelalte personaje care participă la trama romanului. Tabloul pe care îl reconstituie Bogdan Crețu reprezintă o contribuție în plus la aprecierea originalității operei lui Cantemir în cuprinsul simbolisticii animaliere universale. El arată, într-adevăr, că, în foarte puține cazuri – atunci când descrie, de exemplu, girafa (camilopardul), maimuța sau cârtița (guziul orb) –, autorul *Istoriei ieroglifice* este fidel reprezentărilor propuse de lucrările antice, medievale sau renascentiste.

În schimb, el excelează în a răstălmăci miturile și tradițiile simbolice, luând distanță față de modelele fixate în imaginarul mental și literar: lupul și-a pierdut trăsăturile sale însetate de sânge pentru a deveni filozof, „un simbol al Rațiunii" (p. 239), liliacul nu mai este încarnarea întunericului, a forțelor răului, ci purtătorul unui anumit angelism (p. 295), șacalul și crocodilul, percepuți ca simboluri ale maleficului la alți autori, întruchipează la Cantemir ideea de adevăr și dreptate (p. 322 și 336).

Pe de altă parte, corbul, mesager divin în majoritatea credințelor, exceptând creștinismul, este condamnat la rolul unui intrigant levantin (p. 353), castorul (brebul), întruchiparea metaforică a renunțării la ispitele umane, devine un frustrat ipocrit (p. 469), iar lebăda, asociată tradițional purității, se vede și ea adusă în rândul personajelor negative (p. 592). Până și nevăstuica, imaginată de obicei alături de Isus și Fecioară, este asociată în romanul lui Cantemir nu doar frumuseții și femeii iubite, ci și „unei femei ușoare, adulterine" (p. 455).

Asemenea curioase răsturnări de sensuri l-au intrigat inevitabil pe Bogdan Crețu. Explorarea mecanismului profund al creației ascunse în complicatul material baroc al romanului îi sugerează mai multe explicații convingătoare: diminuarea meritelor unor personaje pentru a evidenția calitățile Inorogului se poate înțelege astfel, de exemplu, și ca expresie a strategiei narative a autorului. A fost Cantemir un prizonier al „documentării"?

Bogdan Crețu nu se mulțumește doar cu răspunsurile istoriei literare. Investigarea mai largă a istoriei culturale participă în egală măsură la înțelegerea unor contrasensuri simbolice prin decriptarea atitudinii iconoclaste a lui Cantemir, a libertății sale față de lecturile tradiționale. Ceea ce conduce interesul cercetătorului spre studierea surselor livreşti ale romanului, greu de determinat cu precizie. Se cunoaște pasiunea pentru carte a învățatului principe încă din anii săi cei mai fragezi, dar se cunosc și dificultățile sale

de a consulta la sursă unele opere din care a citat adesea copios, ceea ce l-a obligat să recurgă – după cum dovedise Virgil Cândea – la substitutele lor sub formă de compilații, antologii, dicționare. Cu toate acestea, ideea că, „pentru a scrie *Istoria ieroglifică*, el [Cantemir] se documentează la fel de serios ca în cazul lucrărilor cu asumat caracter științific" (p. 37) n-ar trebui exagerată.

Personal, nu mi-l imaginez pe principele cărturar ca pe un prizonier al „documentării" riguroase, mai ales în lipsa textelor de care ar fi avut nevoie, obligat fiind în aceste condiții să se mulțumească cu puterea memoriei – cu care era bine înzestrat! –, fără a fi ferit însă cu totul de capriciile ei. Lipsa cărților de care avea nevoie cu stringență – o lipsă într-un lanț de alte privațiuni, de biblioteci, de activitate editorială modernă etc. – nu l-a împiedicat de altminteri să ducă la capăt proiecte dificile, ca în cazul lucrării *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane* (Sankt Petersburg, 1722), pentru care, în absența lecturilor necesare, a recurs – cum spunea el – la „câte le avem păstrate în memorie". Nu s-ar putea explica în acest fel și contradicțiile, confuziile, iconoclasmul care caracterizează unele dintre creațiile sale, inclusiv bestiarul său mitologic? Și, în ultimă instanță, nu le-am putea vedea în legăturile sale cu „fatalitatea" culturală a spațiului în care s-a născut și a lumii pe care a străbătut-o? În acest sens, în ciuda importanței saltului cultural pe care îl realizează autorul *Istoriei ieroglifice*, mi-e greu să cred că el „nu este un produs al culturii române" (p. 78) și al limbii românești în căutarea unui făgaș de expresie literară la vremea respectivă. Dimpotrivă, el mi se pare așa tocmai prin vitregiile culturale specifice care i-au marcat geneza și evoluția și care fac parte, în fond, din tabloul unei lumi aflate la „porțile Orientului".

Bestiarul lui Dimitrie Cantemir în lectura propusă de Bogdan Crețu suscită asemenea întrebări. Ca și multe altele. Scrisă într-un stil viu, alert, cartea universitarului ieșean readuce în actualitate o operă majoră a domnitorului savant. Citatele alese din paginile

acesteia pentru ilustrarea unor idei constituie, de altfel, o veritabilă antologie a celor mai reuşite mărturii ale originalității literare a prințului scriitor. Poate că astfel Bogdan Crețu va contribui şi la redescoperirea frumuseții acestui roman, greu de parcurs de cititorii mai puțin familiarizați cu secretele scriiturii cantemiriene. Cartea sa este, în acelaşi timp, un exemplu despre importanța actului editorial atunci când este făcut cu pricepere şi gust. Grație acestei frumoase ediții, mesajul autorului va fi, desigur, mai bine înțeles, contribuind la reîntoarcerea Inorogului în lumea (cel puțin a cititorilor!) de azi.

„Observator cultural", 19 martie 2021

O nouă ediție a *Divanului* lui Cantemir. Manuscrisul inedit al ieromonahului Ghenadie

La tricentenarul morții sale, Dimitrie Cantemir a cunoscut câteva evenimente editoriale remarcabile. Departe de hotarele româneşti, una dintre scrierile sale a devenit în fine accesibilă şi cititorilor englezi, după traducerile în diferitele limbi în care a fost publicată până acum: *A Description of Moldavia*, în traducerea lui A.K. Brackob, Center for Romanian Studies, Las Vegas, 2023. Cultura română s-a îmbogățit la rându-i cu o nouă ediție şi o nouă traducere a altei scrieri importante în limba latină: *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*. După versiunea din 1928, cu titlul *Metafizica*, datorată lui N. Locusteau, şi ediția din 2017, intitulată *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte*, prin eforturile reunite a trei specialişti – Florentina Nicolae (editarea textului latin), Ioana Costa (autoarea traducerii din latină în română) şi Ștefan Afloroaei (semnatarul unei dense introduceri) –, lucrarea beneficiază acum de încă o ediție de calitate, în traducerea lui Vlad Alexandrescu,

apărută la Editura Polirom, de data aceasta cu titlul *Imaginea de nezugrăvit a ştiinţei sacrosancte*.

În acest peisaj editorial cantemirian, se înscrie acum încă o contribuţie cu totul deosebită: ediţia unui manuscris inedit al *Divanului*[27], scriere majoră a culturii române, prima din singurele două opere ale lui Dimitrie Cantemir ce au văzut lumina tiparului în timpul vieţii sale, a doua fiind *Sistemul religiei mahomedane,* apărută în 1722, în limba rusă, la Sankt Petersburg. Se cunoaşte importanţa acestei lucrări literare şi moral-filozofice apărute la Iaşi, în 1698, la cumpăna a două veacuri şi mai ales a două epoci din istoria culturii române: pe de-o parte, în prelungire şi în armonie cu valorile tradiţionale, proprii culturii orale şi a cărţilor de înţelepciune, studiate atât de bine de Alexandru Duţu, şi, pe de altă parte, anunţătoare a modernităţii noastre literare, îndeosebi din perspectiva literaturii moralizatoare.

Fiecare nouă ediţie a acestui text a avut semnificaţii profunde atât prin transmiterea mesajului iniţial, cât şi prin îmbogăţirea sa cu sensurile noi, descoperite de generaţii succesive de cărturari. Au trebuit să se scurgă totuşi mai bine de 150 de ani până la prima ei reeditare de către B.P. Hasdeu, în „Arhiva istorică a României" din 1865, urmată de o a doua, în 1878, îngrijită de G. Sion, în cuprinsul seriei *Operele principelui Demetriu Cantemir*, publicate de Academia Română. Dar a trebuit să mai treacă 100 de ani până la prima ei editare ştiinţifică, întreprinsă magistral de Virgil Cândea, mai întâi în 1969, apoi în 1973, aceasta din urmă în noua serie de *Opere complete* a Academiei Române, editare care a stat la baza altor publicaţii ulterioare.

---

[27] *Divanul Lumii cu Înţăleptul sau judeţul Sufletului cu trupul a lui Io<an> Dimitrie Constantin Vo(i)evod. O copie-manuscris din Arhivele Naţionale ale României*, transliteraţie de Claudiu Victor Turcitu şi Laura Ene, introducere de Claudiu Victor Turcitu, editor Cristian Brutaru, Bucureşti, Grup Editorial Bucureşti, 2023.

Grație unor asemenea restituiri, opera respectivă a fost mai bine cunoscută, editorii ei contribuind deopotrivă în mod esențial și la analiza ei. Edițiile menționate au permis și altor cititori și interpreți să întreprindă examinarea ei din cele mai variate perspective, a valorii ei literare și lingvistice, a bogăției suportului teologic sau a scenariului ei filozofic și moralizator.

Cartea îngrijită acum de cercetătorul și arhivistul Claudiu Victor Turcitu are un loc aparte în rândul acestor ilustre precedente editoriale. Ea se înrudește cu alte proiecte asemănătoare, precum ediția copiei manuscrise a ultimului mare cronicar, Ion Neculce (copia realizată de Ioasaf Luca), publicată de părintele și istoricul Paul Mihail și fiica sa, Zamfira Mihail (Editura Litera, 1980), sau ediția altei copii a *Divanului*, îngrijită de Ioana Feodorov după manuscrisul traducerii ei în arabă, în 1705. Ne aflăm în aceste cazuri nu în fața unor ediții ale operei propriu-zise, ci a unor variante ulterioare ale ei, așa cum ea s-a transmis prin tradiția copiilor manuscrise.

Este tocmai ceea ce conferă unor asemenea lucrări un interes cu totul deosebit pentru istoria noastră culturală. Am amintit hiatusul editorial în destinul *Divanului*, între publicarea sa la Iași, în 1698, și prima sa nouă ediție din 1865. Un hiatus care nu înseamnă însă o pauză în destinul postum al scrierii. Ediții precum cele menționate mai înainte au rostul de a reda viață unei activități de difuzare culturală care a suplinit și a continuat rolul cărții tipărite, o activitate extrem de dinamică în spațiul cultural românesc până în secolul al XVIII-lea și chiar în prima parte a secolului următor.

Nu se cunoaște cu precizie tirajul ediției din 1698. Probabil, era destul de modest, dar suficient pentru a permite difuzarea ei în tot spațiul românesc și peste hotare. Autorul însuși, principele cărturar, a contribuit la difuzarea sa, oferind un exemplar celor interesați. Așa ajungea ea în mâinile lui Ștefan Luca, viitorul său

sfetnic, trimis să încheie alianța cu țarul Petru cel Mare, la Luțk, în 1711, așa cum o arată însemnarea lăsată de el: „Această carte îmi este de dar din cărțile ce au izvodit (alcătuit) Măria-Sa, Dimitrie Vodă, în zilele lui Antioh Cantemir voevod, anul 1699, septembrie 1". În afară de exemplarele dăruite, Dimitrie Cantemir purta cu grijă în bagajele sale de-a lungul pribegiilor cel puțin încă un exemplar, fiindcă în 1714, în corespondența prilejuită de primirea sa la Academia din Berlin, el se arată dispus să-l trimită membrilor acesteia. Alte exemplare au împărtășit aventura celorlalte cărți tipărite în epocă, trecând de la cititor la cititor și găsindu-și adăpost în cele din urmă în colecțiile unor biblioteci, precum exemplarul de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, una dintre prețioasele achiziții datorate lui Mihai Eminescu.

Opera culturală difuzată grație tiparului n-ar fi avut însă aceeași audiență dacă ea n-ar fi fost însoțită și de truda a generații de modești cărturari, îndeletnicițicu copierea ei manuscrisă. Mărturiile entuziasmului ce i-a animat de-a lungul secolului al XVIII-lea și ulterior sunt cele șaptesprezece copii-manuscrise cunoscute până în prezent în cele trei țări române: șase provenind din Moldova, trei din Țara Românească și opt din Transilvania. Claudiu Victor Turcitu are dreptate să remarce interesul *Divanului* pentru românii de peste Munți în momentul crizei de conștiință confesională provocată, cum se știe, de unirea unei părți a bisericii ortodoxe cu Roma, scrierea lui Cantemir slujind „drept suport moral pentru spiritele românești aflate la un moment de cumpănă". Elaborată de un mirean, în termeni oarecum lumești, diferiți de discursul excesiv teologic al slujitorilor bisericești, cartea avea astfel capacitatea de a se adresa mai ușor cititorilor frământați de marile întrebări ale vieții și ale credinței. Prin aceeași calitate, *Divanul* s-a adresat și unei comunități ortodoxe mai largi, așa cum se poate înțelege din cele unsprezece manuscrise în traducere arabă identificate în spațiul otoman.

La semnificațiile generale privind rolul copiilor manuscrise în cultura română de-a lungul lumii medievale până în zorile epocii moderne, s-au adăugat cele particulare fiecărui exemplar. Contribuind la răspândirea scrierii originale, a mesajului ei spiritual şi a valorii ei literare şi moralizatoare, fiecare copie reflectă în acelaşi timp un moment distinct din receptarea ei în funcție de personalitatea copistului.

Publicarea copiei realizate de ieromonahul Ghenadie la începutul lunii ianuarie 1816 permite acum cercetărilor o perspectivă nouă, inedită asupra felului în care moştenirea *Divanului* a fost prezentă în conştiința urmaşilor la aproape un secol de la moartea autorului, cu mult înainte de prima sa reeditare. Editorul manuscrisului aflat în colecțiile Arhivelor Naționale – unde a fost dăruit în 1946 de Aurelian Sacerdoțeanu, directorul instituției – surprinde bine, în introducerea sa, câteva dintre particularitățile cele mai importante ale scrierii.

Ceea ce reține îndeosebi atenția este originalitatea structurii alese de el. Lectura *Divanului* mi-a inspirat adesea ideea unei antologii a maximelor prin care Cantemir sintetiza pe parcursul lucrării sale esența diferitelor momente ale dialogului. Nu este remarcabil că modestul ieromonah a avut această idee în 1816? Înlăturând cele trei prefețe din ediția din 1698, el le-a înlocuit printr-o grupare de *Pilde în scurt arătate aici*, însoțite de un îndemn: „Ia seama!", accentuând capacitatea de atracție a textului şi valoarea sa moralizatoare.

Manuscrisul ieromonahului de la Episcopia Romanului se distinge prin încă o notă de originalitate: dacă, de-a lungul timpului, cititorii şi copiştii au acordat o mai mare atenție Cărții I (din cele trei ce compun *Divanul*), datorită dialogului viu scris în limba vorbită, între Înțelept şi Lume, Ghenadie îndeamnă „să citeşti, mai ales, Cartea a 2-a până în sfârşit că vei afla multă dulceață". Ne aflăm astfel în fața unei lucrări reprezentative la cel mai înalt

nivel pentru una dintre caracteristicile culturii române vechi și premoderne, exemplară pentru importanța circulației operelor prin intermediul copiilor manuscrise.

Eminent paleograf, cunoscător al limbilor greacă și turcă, Claudiu Victor Turcitu avansează și alte ipoteze demne de atenția cercetătorilor: „Redarea în limba turcă cu caractere chirilice a unor pasaje cu conținut religios din învățătura creștin ortodoxă demonstrează – scrie el –, pe de o parte, intenția copistului de a se adresa și membrilor unor comunități ortodoxe turcofone și cunoscătoare a slovelor chirilice, pe de altă parte, dovedește aria largă în care urma să circule această copie-manuscris. De asemenea, trebuie să luăm în considerare și locul unde a fost realizată prezenta copie a *Divanului*, episcopia Roman, în apropiere de membrii unor comunități turcofone ortodoxe – găgăuzii, cunoscători ai scrierii chirilice, dar și ai celei grecești, de vreme ce circulația cărții în scriere karamanli este atestată în spațiul basarabean la sfârșitul secolului al XVIII-lea". În fine, „adăugarea, la sfârșitul textului *Divanului* a filelor redactate în limbă greacă, turcă și idiș cu caractere chirilice, pe lângă menirea sa de a face cunoscute unui public cât mai larg principiile învățăturii ortodoxe, contribuie, în același timp, la percepția reală a particularităților fonetice ale acestor limbi folosite în spațiul românesc".

Surprizele manuscrisului din 1816 nu se opresc aici. Preocuparea ieromonahului Ghenadie pentru înțelegerea textului îl determină ca la sfârșitul *Pildelor* să adauge o listă a prescurtărilor pe care le-a folosit, ca să „înțeleagă cetitoriul ce însemnează", prescurtări, ușor de recunoscut, prin trasarea acestora în chinovar. „Tot în chinovar apar scrise și cuvintele asupra cărora copistul a avut «*amfivolii*» [îndoieli] și a preferat să redea cuvântul în chinovar, din versiunea grecească a *Divanului*. Însă, demn de remarcat aici – mai precizează editorul –, aceste *variante grecești* sunt redate în limba greacă, folosind caracterele alfabetului chirilic." Prin toate

aceste inițiative redacționale, ieromonahul Ghenadie ni se pare mai mult decât un copist atent, dotat cu o frumoasă caligrafie. La ingenioasa realizare textuală, ar fi de adăugat pitorescul ilustrației: o transpunere în culori a gravurii ediției din 1698, punând față în față protagoniștii *Divanului*, Înțeleptul și Lumea. Dacă lucrarea sa ar fi putut să vadă lumina tiparului la data la care a fost realizată, ea ar fi putut să constituie o carte demnă de interes, ilustrând și calitățile de remarcabil „editor" ale ieromonahului de la Roman. Truda sa nu era un exemplu izolat. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, se mai cunosc în Moldova unele inițiative de copiere și chiar de publicare a scrierilor cantemiriene: *Întâmplările Cantacuzineștilor și Brâncovenilor*, tradusă din greacă de Vasile Vârnav în 1811; *Descrierea Moldovei*, tradusă din germană de Ioan Nemișescu înainte de 1821, dar publicată la Neamț abia în 1825, prin grija luminatului mitropolit Veniamin Costache. Locul *Divanului* se află în aceeași ambianță și emulație de preocupări care au contribuit la redescoperirea importanței operei cantemiriene. Editarea sa în condiții excelente este un act științific ce va lumina înțelegerea firului de continuitate a prezenței acestei opere prin legătura neîntreruptă între cartea tipărită și cea manuscrisă. Dar ea este și un act de valoare patrimonială, demn de misiunea specialistului paleograf care a scos-o la lumină din prestigiosul tezaur arhivistic al națiunii.

P.S.: Cu ocazia prezentării volumului în cadrul manifestării organizate de Muzeul Municipal din Iași (la Cupola Palatului Braunstein, 29 mai 2024) și a discuțiilor ce au urmat, istoricul Gheorghe Cliveti a făcut o remarcă ingenioasă ce accentuează surprizele amintite ale copiei din 1816: titlul ei, *Divanul Lumii cu Înțăleptul sau județul Sufletului cu trupul,* deosebit de cel inițial *Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu Lumea.* Observația merită o reflecție aprofundată.

„Observator cultural", 7 iunie 2024

Cunoașterea „Luminilor”

Cine consultă bibliografiile curente poate ușor să constate că în ultima vreme s-au adus contribuții marcante cu privire la Iluminismul european, în general, și la Iluminismul din țările române, în special. Faptul apare firesc dacă îl raportăm la celelalte rezultate ale cercetărilor noi, tot mai sensibile la cunoașterea trecutului cultural. Impresia se schimbă la o privire asupra istoriografiei acestei probleme. Ar părea astfel ciudat că într-o eră a calculatorului și informaticii interesul pentru Secolul „Luminilor” a devenit atât de important. Preocupări pentru riguroasa definire a manifestărilor culturale din veacul XVIII românesc au existat, desigur, și înainte – ca acelea datorate lui N. Iorga – dar abia după 1945, anul în care apărea cartea lui D. Popovici, *Literatura română în Epoca Luminilor*, a început la noi adevărata dezbatere pe marginea Iluminismului. De atunci încoace, cercetători și alți oameni de cultură au întemeiat bibliografia acestuia, o bibliografie ce a ajuns să însumeze câteva sute de referințe, semn că analiza se bucură de o indiscutabilă actualitate. Ea nu este străină de interesul care se manifestă pentru cercetarea acestui fenomen într-un context științific și cultural mai larg, european. La acest din urmă nivel predispoziția decurge, inevitabil, dintr-o anume criză a conștiinței contemporane, care reclamă autocunoaștere de sine și, în consens, descifrarea originilor. De aici, apelul la secolul ale cărui idei-forță au stimulat „un examen de conștiință total” cu urmări regăsibile până în epoca de azi (Paul Hazard); și, tot de aici, eforturile menite să contribuie la redescoperirea lui.

De pe urma unor asemenea eforturi a rezultat nu numai o bogăție impresionantă de noi cunoștințe, ci mai ales viziunea nouă asupra Iluminismului, viziune de natură să-i exprime mai nuanțat unitatea dar și diversitatea. Grație ei au putut fi reconsiderate un șir de manifestări culturale ignorate un timp de cercetările tradiționale. Din perspectiva sincronă a întregului context european, interesul

s-a îndreptat astfel mai insistent spre ceea ce s-a numit „periferia" fenomenului, asemuită de Werner Krauss cu ariergarda unei oști, nu mai puțin importantă decât posturile ei cele mai avansate.

Nu este singura direcție fertilă în planul cercetării „Luminilor". La fel de importantă este tendința de a stabili conexiuni între filozofia Luminilor și forțele politice, sociale și economice care au generat-o. Direcția respectivă, evocată îndeosebi de Franco Venturi, apare în consens cu năzuințele „istoriei totale", o istorie sensibilă la structura de ansamblu a fenomenului cultural în care „părțile" se îmbină armonios pentru a reda imaginea întregului. Urmarea cea mai însemnată a unei asemenea viziuni integratoare? Datorită ei, sud-estul european a găsit, în fine, un loc, chiar dacă departe de cel cuvenit, în marile sinteze ale Iluminismului, prilejuind adesea dezbateri internaționale și, recent, prin Al. Duțu și Pompiliu Teodor, un raport la Congresul de științe istorice, toate de natură să-i stimuleze cunoașterea.

Într-un asemenea context s-au înscris și contribuțiile românești din ultimii ani. Unele au stăruit asupra întregului Iluminism european, dintr-un unghi de analiză profitabil și cercetătorilor străini predispuși să construiască modele general valabile ale evoluției gândirii din această perioadă, în funcție de spațiul mental propriu culturii din zonele de nord-vest. Constatarea o făcea Romul Munteanu (*Cultura europeană în Epoca Luminilor*, recent reeditată) și îi îngăduia să aprecieze mai nuanțat „paneuropenismul gândirii iluministe" pornind de la diferențele specifice, înregistrate de la o țară la alta. Mai mult chiar, geografia Luminilor îl făcea să remarce „o mare diversitate în unitate" în cuprinsul căreia spațiul românesc și-a găsit, pentru prima dată, încadrarea corespunzătoare. În aceeași manieră a văzut Ion Zamfirescu *Teatrul european în Secolul Luminilor*: o „afirmare de conștiință europeană", dar și „o largă eflorescență de valori și postulări naționale", fără ca analiza propusă să aibă însă referiri la climatul iluminist din Principate.

Studiile cele mai numeroase au vizat însă spațiul românesc. Risipite mai ales în reviste de specialitate, ele și-au găsit o fericită înmănunchere în volumul editat de Pompiliu Teodor (*Enlightenment and Romanian Society*), cu menirea de a suda rezultatele cercetărilor speciale într-o imagine care să exprime „ecuația Iluminism-societate" în contextul experienței românești. În consecință, demersul restaurează tabloul societății românești în veacul XVIII, însumând domeniile în care s-au produs mutațiile cele mai revelatoare: politica reformelor, gândirea politică și economică, literatura și istoriografia, viața cotidiană, relații culturale ș.a.

Descoperite mai întâi în literatură, „Luminile" au ajuns astfel să fie sesizate, mulțumită cercetărilor din ultimul timp, și în alte domenii, probând sensul de evoluție al societății românești pe calea modernizării. Este un sens care evidențiază o experiență proprie românilor, dar care oferă, în ultimă instanță, noi posibilități pentru înțelegerea Iluminismului european. Studiul comparativ, împletit cu cel interdisciplinar, se anunță astfel ca o cale dintre cele mai profitabile în reconsiderarea problemelor de cultură din secolul XVIII românesc. Precedată de o astfel de viziune și de alte numeroase recuperări de fapte pozitive ale istoriei culturale, sinteza Iluminismului românesc se anunță incitantă la orizont. Cât o desparte în fond de amintita *Istorie a literaturii* a lui D. Popovici? Câteva decenii, dar cu ce implicații în regândirea moștenirii noastre culturale.

Ele dovedesc că Iluminismul se bucură de actualitatea pe care o exprimă orice efort spre progresul unei culturi și, mai ales, marile disponibilități pe care le oferă cercetarea unei teme de curând restabilită în patrimoniul nostru intelectual. Îndemnul horațian modelator de conștiințe în Epoca Luminilor pare să nu-și fi pierdut valoarea, reclamând noi pași și noi eforturi înnobilate de adagiul *Sapere aude*!

„Cronica", 21 mai 1982, p. 8

Lumini bănățene și convergențe sud-est europene

Întâmplarea a făcut ca în același an (1986) să apară două contribuții la istoria Iluminismului românesc, ambele alegând spațiul bănățean ca teritoriu de analiză[28]. Și totuși, oricâte riscuri de suprapunere ar rezulta de aici, cele două lucrări se completează în chip fericit. Una, datorată lui Nicolae Bocșan, asigură radiografia minuțioasă a societății românești din zona respectivă, punând-o sub semnul Luminilor. Cealaltă, subscrisă de Victor Neuman, îi urmărește implicațiile culturale într-un context mai larg, nu numai național, ci și european. Și una, și alta sondează însă în mod sistematic același fenomen istoric, supunându-l înțelegerii din perspectiva noilor orizonturi ale cercetării.

La curent cu sugestiile moderne ale istoriografiei, atent mai ales la modelul de analiză propus de Pierre Chaunu, Nicolae Bocșan oferă un bun exemplu de cercetare totală, atentă la toate nivelurile societății, pentru a situa astfel Iluminismul în adevăratul său context istoric. Faptul se înțelege din structura cercetării sale, având ca punct de plecare studiul cadrului de viață (*Așezările și oamenii; Habitatul*), străbătând apoi sistematic componentele societății (clasele sociale, instituții, cultura ș.a.), pentru a se ajunge în final la implicațiile Iluminismului în direcția dezvoltării naționale. În centrul analizei se află, desigur, *Cultura și societatea*, cadrul în care s-a desfășurat programul iluminist al vremii din variatele unghiuri ale interesului; *Cultura tradițională; Cartea Manuscrisele; Generațiile Luminilor; Organizarea Luminilor. Tendințe de instituționalizare a culturii, Interferențe europene (orizontul*

[28] N. Bocșan, *Contribuții la istoria Iluminismului românesc*, Timișoara, Editura Facla, 1986; Victor Neuman, *Convergențe spirituale*, București, Editura Eminescu, 1986.

livresc al generațiilor iluministe); Temele Luminilor; Luminarea. Raționalism și laicizare: Modelul uman; Educație-panpedagogism; Sociabilitatea între pragmatismul reformismului și modelul ideal; Iluminismul politic; Istoria și istorismul; Cultivarea limbii; Iluminismul și literatura. Autorul, care a stăruit și în alte rânduri asupra spațiului bănățean, propune astfel atenției un generos evantai tematic, în măsură să explice necesitatea istorică și sensul Iluminismului în viața societății. Aplicată unui spațiu restrâns geografic, analiza se constituie astfel într-o solidă contribuție la înțelegerea întregului Iluminism românesc, acceptând ca însușire a sa „unitatea în diversitate". De la acest concept, adesea afirmat și unanim recunoscut, pornește și autorul, precizând că „în acest spațiu restrâns geografic, cu o evoluție convergentă a ansamblului civilizației românești, marcată însă și de fenomene specifice, dialogul cultură-societate a avut o considerabilă amplitudine, mișcarea culturală a beneficiat de o largă bază socială, difuzarea Luminilor pe verticală s-a efectuat cu o remarcabilă forță de pătrundere. S-a cristalizat astfel un fenomen cultural de expresie românească ce tinde să sintetizeze într-un model național o experiență europeană" (p. 6).

Atent la nuanțele fenomenului în discuție, autorul a evitat exagerările. Ele ar fi putut deriva din analiza Iluminismului doar la nivel elitar și cultural, făcându-se abstracție de dezvoltarea societății românești din această zonă până la sfârșitul veacului XVIII. Din aceste rațiuni, demersul lui N. Bocșan a urmărit mișcarea iluministă în raport cu realitățile istorice, economice, politice și culturale, „descifrându-i receptarea sau respingerea, plierea la diferite niveluri, în ultimă instanță, efectele ei asupra omului și a societății" (p. 15). Alte precizări completează ideea pe parcursul lucrării. Nu ar putea rămâne neobservată în acest sens corelația stabilită de autor între situația demografică și aspectele mentale ale epocii, așa cum ea poate fi stabilită pe baza unui

eșantion revelator oferit de comuna Boldur, ce indică o creștere naturală lentă, nu lipsită de oscilații, indicând precaritatea condiției umane în această perioadă. „Triumful vieții asupra morții este însă fragil, inegal sau de scurtă durată. Prelungirea vieții rămâne o mare problemă a veacului" (p. 11).

În raport cu asemenea dimensiuni ale existenței, lumea românească din Banat a parcurs mutații însemnate. Să mai reținem, între altele, intrarea în arena istoriei a nobilimii macedo-române, ridicată din rândul bogatei negustorimi care, alături de cler, a constituit elita românească în curs de manifestare. Cnezii și ofițerii de graniță au reprezentat alte elemente însemnate ale unui tablou social în continuă stratificare, cu urmări și în direcția afirmării intelectualității. Pe aceste realități s-a manifestat apoi politica școlară a Vienei, având ca țel formarea de cetățeni luminați, devotați programului oficial al Curții. Imaginea e completată de circulația cărții și a manuscriselor. Pe acest fundal se înțelege mai clar și „organizarea Luminilor" din Banat într-o evoluție ce a angajat câteva generații, de la M. Roșu, N. Stoica de Hațeg, D. Eustatievici la Paul Iorgovici, D. Tichindeal, C. Diaconovici Loga ș. a. până la Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu, Al. Gavra, exponenții, în aceeași vreme, ai romantismului. Autorul sugerează „strategia" Luminării. „Demersul teoretic întreprins sub semnul idealului Luminării – precizează el – este însoțit de un remarcabil efort pentru organizarea și instituționalizarea culturii în spirit modern […] cu o vădită tentă națională, angajând discursul teoretic pe un traiect vertical în dialogul cu societatea românească" (p. 182). Manifestele programatice și inițiativele culturale de la finele veacului XVIII îi susțin ideea, dovedind tentativa de intensificare a dialogului cultură-societate.

Timișoreanul Victor Neumann supune atenției aceeași zonă, dar din altă perspectivă, cu intenția de a fixa locul spațiului bănățean în contextul cultural național și, mai ales, central și

sud-est european. În centrul atenției a stat Epoca Luminilor, dar și vârsta romantismului, acoperind răstimpul de la mijlocul veacului XVIII până la jumătatea secolului următor.

Beneficiind de studiul la câteva biblioteci și arhive importante (Budapesta, Belgrad, Viena, Sremski Karlovici), ne avertizează el, „am îndrăznit să ne apropiem de geografia spirituală a Centrului și Sud-Estului, să relevăm nu numai impactul luminismului și romantismului asupra acestei zone, ci să demonstrăm existența și rolul interferențelor" (p. 12). Intenția merită apreciată dintru început fiindcă reprezintă o îndrăzneață și justificată abordare a fenomenelor culturale „regionale" din perspectiva unui circuit mai larg, național și universal, depășind considerabil anchetele de factură „locală" ce se mulțumesc să „inventarieze" realizările într-o zonă sau alta. Importanța și interesul studiilor lui Victor Neumann rezultă așadar nu atât din evaluarea de natură pozitivistă a emergenței culturale din Banat din perioada Iluminismului și, apoi, a romantismului, cât din talentul autorului de a detașa convergențele cu direcțiile spirituale dintr-o arie mai largă.

Banatul a oferit în această privință un cadru favorabil dialogului dintre etnii și culturi, dialog ce s-a exprimat într-o experiență originală ale cărei însușiri sunt acum analizate, parțial, de Victor Neumann. Studiile reunite astfel în volum se doresc și o „introducere la o viitoare sinteză" (p. 12), ce se anunță de pe acum necesară și importantă. În faza actuală a explorării, autorul a avut în vedere doar câteva aspecte, constituite în capitolele demersului prezent: *Reflecțiile proprii și repere apusene în gândirea istorică iluministă a Centrului și Sud-Estului european; Contribuții privind mijloacele de cunoaștere și apropiere dintre popoarele central-sud-est-europene; Un mod de receptare și interceptare a știrilor în Banatul veacului al XVIII-lea „Temeswarer Nachrichten"; Ștefan Stratimirović și istoria românilor; Convergențe spirituale în Europa centrală și răsăriteană: Széchenyi István și contactele româno-maghiare;*

Orizonturi culturale ale intelectualității românești din veacul al XIX-lea; Biblioteca lui Vasile Naniu; Probleme de istoriografie într-un periodic german de orientare pașoptistă: Preliminarii la o sinteză a istoriografiei Banatului; Considerații asupra istoriografiei romantice românești în context european. În toate acestea, comentariul aplicat, sensibil la relevarea unor date inedite alternează cu efortul de sinteză, arătând siguranța autorului într-un teren vast și dificil. Cercetarea, în întregul ei, reușește să dea o idee limpede și plauzibilă a ceea ce autorul și-a propus: „o imagine, pe cât posibil proprie, asupra universului spiritual central-sud-est european în epoca modernă". „Convergențele" amintite de el merită tot interesul; este cazul operei lui Șincai în relație cu opera sârbului Jovan Rajić sau a bulgarului Paisie Hilandarski, a raporturilor cu gândirea europeană – prin impactul ideilor lui Herder, Ranke, Michelet, Quinet ș.a. – și prin numeroase alte interferențe culturale din zona central și sud-est-europeană. Demersul pledează astfel pentru unitatea de gândire a acestei lumi, având ca rezultat acel Homo Europaeus și cristalizarea idealului comun de luminare și progres.

„Ateneu", decembrie 1987, p. 12

Societatea română în Epoca Luminilor

Cunoașterea Iluminismului românesc trăiește în ultima vreme un veritabil reviriment, grație numărului considerabil de contribuții venite din cele mai variate domenii (istoriografice, filozofice, culturologice etc.), toate în măsură să pregătească sinteza pe care noua istoriografie o datorează acestui fenomen, unul dintre cele mai interesante ale culturii românești. Până la un asemenea moment necesar și – din câte se pare – apropiat, alte cercetări preliminare se impun. Unei atare cerințe îi răspunde volumul editat

de Pompiliu Teodor[29]: el dă curs în planul istoriografiei românești unei idei reliefate insistent de Franco Venturi în cercetările sale privind Luminile europene. Asemenea operei savantului italian, studiile reunite în volumul la care ne referim sunt străbătute de ideea de a evidenția raportul dintre „oameni și lucruri", dintre acțiunea individuală a acelora care făuresc formule sau idealuri și realitatea supusă propriului drum de evoluție, dintre idei și fapte, în relația ce exprimă, după propriile cuvinte ale editorului, „ecuația Iluminism-societate", în contextul experienței românești (p. 20).

Întreprinderea se anunța dificilă în lipsa unei explorări integrale a Luminilor și mai ales a societății secolului al XVIII-lea, cele două dimensiuni pe care cercetările de față își propun să le apropie pentru a le sublinia unitatea lor istorică. Desigur, despre controversatul secol XVIII există o literatură bogată, începând de la sintezele de larg orizont ale lui A.D. Xenopol, N. Iorga, C.C. Giurescu sau de la istoria documentară a lui V.A. Urechia, până la studiile speciale din zilele noastre, după cum fenomenul Luminilor a prilejuit deja numeroase lucrări temeinice, evocate de Pompiliu Teodor în studiul bilanțier ce deschide volumul.

În mod firesc, realitatea reliefată de Franco Venturi a fost înțeleasă mai mult sau mai puțin și până acum, fără a constitui tema unui demers cu totul special. Ceea ce nu-și propun de altfel nici studiile la care ne referim, cu deosebirea că ele se îndreaptă totuși cu precădere spre fenomenul total al Iluminismului românesc, înțeles prin prisma tuturor componentelor organismului social și național. De unde și titlul ce le reunește, într-o formulă destinată mai ales străinătății, după cum lasă să se înțeleagă și faptul că multe dintre studiile respective reprezintă reeditări

[29] *Enlightenment and Romanian Society*, edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.

sau traduceri în limbi de circulație ale unor contribuții publicate anterior. Destinația ni se pare legitimă, ținând seama de actualitatea de care se bucură Iluminismul și secolul XVIII la nivelul istoriografiei europene și de nevoia integrării mai ferme a spațiului românesc în mișcarea continentală de idei, demers ce prelungește astfel realizări similare, la fel de utile.

O structură largă și coerentă asigură volumului coordonat de profesorul clujean o viziune nuanțată asupra societății românești în legăturile ei multiple cu Luminile. Intențiile nu pot viza o tratare monografică. Ele surprind însă direcțiile esențiale ale dezvoltării gândirii în secolul XVIII și în primele decenii ale veacului următor, în legătură nemijlocită cu cerințele progresului.

La nivelul întregii națiuni, ritmurile nu sunt însă egale, datorită condițiilor politice deosebite create de regimul fanariot, pe de o parte (în Moldova și Țara Românească), și de regimul dominației habsburgice (în Transilvania), pe de altă parte. Distincțiile sunt bine sesizate așa cum se observă din studiul lui Florin Constantiniu despre reformele lui Constantin Mavrocordat, exemplare pentru „despotismul luminat" al fanarioților sau din studiul privind opera reformismului austriac în Transilvania, realizat de Aurel Răduțiu și Ladislau Gyémánt, reformism pe care David Prodan îl pune la rândul său într-o admirabilă legătură cu răscoala din 1784, subliniind ecoul ideilor iluministe în straturile social mai largi.

Pe de o parte și de alta a Carpaților, reformele răspund însă, cu deosebiri de nuanțe, necesităților comune impuse de criza societății feudale românești, propunând paliative administrative, fiscale, juridice etc. de esență iluministă. Faptul transpare mai firesc în Transilvania datorită avansului dezvoltării capitalismului, dar și în Țara Românească și Moldova, unde sunt gândite, în acest cadru, după cum arată Nicolae Edroiu, primele soluții economice sub forma „cunoștințelor folositoare", difuzate de Ioan Piuariu Molnar, Dimitrie Râmniceanu, Gh. Șincai, Grigore Obradovici ș.a.

Sincronismul dezvoltării ideologice a societății românești este însă în afara oricărei îndoieli. Ideea, o reliefează Pompiliu Teodor, sesizând în acest sens formele și structurile sociale prin care s-a difuzat Iluminismul; valoarea unificatoare a moștenirii umaniste pentru cultura națională, rolul configurației politice interne și externe și al factorului confesional, toate de natură să definească unitatea gândirii politice românești, generată de aspirații comune.

Pe fondul acestei problematici majore, Iluminismul și-a definit specificitatea sa, imprimată mai ales de spiritul militant, capabil de a conferi consistență și trăinicie de-a lungul veacului XVIII și dincolo de acesta, până în prima jumătate a celui următor. Este ceea ce rezultă din analizele privind concepțiile despre literatură, cărți și lecturi, în studiul semnat de Adrian Marino, gândirea istorică românească din opera lui Cantemir (Alexandru Zub) sau cronicile din Șcheii Braşovului (Ion Aurel Pop), domenii sensibile, în dialogul dintre tradiție și inovație, la sensul utilitar și patriotic, dar și la spiritul critic, raționalist. Mai mult, „spiritul veacului" pătrunde până în viața cotidiană, trădând pe un fond încă puternic oriental, arată Avram Andrea, o receptivitate sporită la exemplul Europei. Într-adevăr, cum insistă Alexandru Duțu în continuare, rolul acestuia a crescut considerabil în procesul de reînnoire a structurilor mentale, în deschiderea de noi orizonturi, în stimularea comunicării intelectuale. O importanță deosebită în acest sens au avut contactele culturale favorizate de un spațiu multiconfesional și multinațional ca acela sud-est european (evocat de Walter Markov), dar și de poziția țărilor române în geografia spirituală a continentului, fapt pe care îl evocă Eduard Winter, amintind cele două căi ale *Aufklärungen*-ului (de la la Halle la Constantinopol și de la Roma la Kiev) ce-au străbătut ținuturile românești. În aceste împrejurări pătrund în spațiul nostru intelectual cărțile lui Fénélon, Lanjuinais, Rousseau, Helvetius, Diderot, Wolff ș.a., formând zestrea de preț a bibliotecilor, cum o demonstrează Iacob

Mârza, în timp ce o nouă concepție despre moralitate își profilează prezența din împletirea eticii tradiționale cu influențele iluministe, mai ales în Banat și în Transilvania, zonele de predilecție ale lui Nicolae Bocșan și, respectiv, Vasile Musca.

Pe acest fundal, efigiile „corifeilor" nu mai reprezintă destine izolate prin care ne-am obișnuit, dintr-o prejudecată produsă și de manualele simplificatoare, să judecăm o întreagă epocă. Samuil Clain (evocat în acest volum de Keith Hitchins), dar mai ales Petru Maior, al cărui portret în peisajul luptei naționale îl nuanțează Maria Protase, dar și studiul lui Dumitru Ghișe, cosemnat de Pompiliu Teodor, își dobândesc locul autentic în mișcarea spirituală a epocii.

Desigur, șirul biografiilor de excepție, ca și acela al preocupărilor deosebite s-ar putea îmbogăți și cu alte nume sau manifestări. Ce a reprezentat în aceste orizonturi iluministe grupul prelaților moldoveni sau râmniceni, cititori ai *Enciclopediei* sau ai operei lui Voltaire, un Leon Gheuca, Filaret II sau Veniamin Costache? Și, pornind de aici, care a fost locul teritoriului extracarpatic – în general mai puțin studiat sub acest raport decât Transilvania – în definirea originalității Iluminismului românesc? Cum s-a întrepătruns Iluminismul cu zorile conștiinței naționale la români?

Studiile de față nu epuizează cercetarea unei epoci dintre cele mai pasionante, dar întind punți de înțelegere către aceasta, inovând și lărgind metodele ei de explorare. Ele reușesc să reliefeze mai ferm originalitatea culturii românești în patrimoniul Iluminismului european, înfățișând o experiență prea puțin cunoscută, dar suficient de viguroasă. Sperăm, de aceea, că volumului de față i s-a asigurat difuzarea cuvenită acolo unde el este mai ales destinat, prin limbile de circulație în care a fost scris, astfel încât ideile cuprinse în el să-și găsească locul meritat în studiile cercetătorilor străini. Realizarea ar putea să reprezinte un început ce se reclamă a fi continuat, nu sub forma sintezelor de popularizare – cum adesea se

înțelege rostul contribuțiilor istoriografice destinate străinătății –, ci prin studii de profunzime, cum sunt cele de față, în măsură să contribuie la definirea cât mai riguroasă a marilor fenomene ale civilizației și culturii românești.

„Revista de istorie", 35, 1982, p. 184-186

Interferențe iluministe europene

Istoriografia românească îi datorează istoricului clujean Pompiliu Teodor una dintre cele mai însemnate contribuții în direcția reconsiderării veacului XVIII și a Epocii Luminilor. Mărturia acestei contribuții sunt mai întâi câteva lucrări de restituție, mulțumită cărora opera cărturarilor români din veacul XVIII a fost repusă în circuitul culturii. Lor li s-au adăugat analizele detaliate ale unor aspecte ale gândirii și culturii (cu deosebire istorice), dar și eforturi de lămurire teoretică cu interes pentru metodologia proprie unei asemenea cercetări. Adăugând la acestea efortul de direcționare a cercetărilor speciale (efort vizibil în coordonarea volumului *Enlightenment and Romanian Society*), suntem îndreptățiți să vedem în contribuția de până acum a universitarului clujean și expresia unei școli istorice românești în continuă afirmare, având ca țintă reevaluarea unui secol dintre cele mai controversate din istoria românilor.

O notă esențială în această afirmare este tocmai maniera reușită de racordare la preocupările similare din lume. Faptul se înțelege și din depășirea liniei interpretative Kant-Cassirer, în acord cu demersurile inovatoare din ultima vreme, preocupate de istoria globală care nu se rezumă doar la piscurile unei gândiri, ci explorează adâncurile ei pentru a afla raportul real dintre inovație și tradiție. Peter Gay, Franco Venturi, Eduard Winter, Pierre Chaunu sunt în această privință nume de referință, capabile să întrețină atenția cercetătorului de azi, interesat nu doar de anumite compartimente

ale unei civilizații și culturi, fie ele de rezonanță (filozofie, literatură ș.a.), ci de structurile globale ale societății. Cu alte cuvinte, după cum se întreba autorul, „ce reprezintă realitățile secolului XVIII în raport cu gândirea ce domină lumea elitelor?" (p. 10). Răspunsul se află în mai multe studii publicate de-a lungul activității sale și reunite acum într-un volum pe tema interferențelor culturale dintre Iluminismul românesc și cel european[30]. Într-adevăr, după cum precizează autorul, „civilizația Luminilor a situat lumea într-un sistem de vase comunicante prin care începe să circule și seva rezultată din structurile unei lumi considerată până nu de mult ca debitoare universală" (p. 16). Ideea nu este cu totul nouă.

Explorarea gândirii istorice românești poate oferi unele premise. Este cazul operei lui Nicolae Iorga, în care Pompiliu Teodor a descoperit „un fertil punct de plecare" (p. 24), dar și a lui Lucian Blaga pentru care preiluminismul din cultura română a făcut un pas însemnat în direcția apropierii de valorile culturii europene. Meritul filozofului era și acela de a fi stăruit asupra crizei conștiinței tradiționale, o cale adâncită acum de Pompiliu Teodor cu dorința de a surprinde atitudinile proprii acelui *Frühaufklärung* marcat de *pietas* și *eruditio*. Exemplul cantemirian se dovedește edificator în acest sens. Una din interesantele precizări ale profesorului clujean demne de reținut este și aceea că în disputa dintre Înțelept și Lume prezentată de principe „nu atât soluția la care aderă este importantă, cât controversa în sine, dezbaterea publică" (p. 52). Ea trădează neîndoios un spirit nemulțumit de adevărurile tradiționale, un spirit decis să consoleze conștiința de sine a neamului printr-o nouă operă de edificare morală în care regândirea istoriei românilor în raport cu istoria universală se dovedește o notă interesantă. Scri-

[30] Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984.

sul istoric inspirat de Contrareformă în contextul determinat de unirea bisericii ortodoxe cu Roma susține, complementar, aceeași tendință: o dovedește între altele lucrarea iezuitului praghez Andrei Freyberger (*Historica relatio Unionis Valachicae*, 1702), căreia autorul îi surprinde semnificația în istoriografia unirii confesionale.

Este, de altfel, meritul autorului de a refuza schematizarea excesivă a istoriei ideilor veacului XVIII și antiteza prea simplistă remarcată între religie și filozofie. „Or – precizează el – secolul XVIII renaște și alte experiențe, din rândul cărora nu putem elimina fermentația de idei din interiorul bisericii, care și-a propus prin Reforma catolică, jansenism sau pietism o vastă operă de renovație" (p. 84). La aspectul din urmă se referă un capitol distinct („Ecouri janseniste și galicane în cultura românească", p. 83-89) prin decelarea valorilor sociale și etice ale creștinismului originar pe care Iluminismul le-a opus catolicismului ultramontan, hrănind spiritul critic al veacului și dorința de renovare a instituțiilor tradiționale. Strădaniile pentru o biserică națională, inspirată de galicanism, se încadrau aceluiași curent, cu prelungiri ideologice până mai târziu (S. Bărnuțiu este un exemplu) în romantism. Elocvent este însă mai ales exemplul lui Samuil Micu, a cărui formație rezumă un întreg context specific tranziției culturii române spre modernitate. Dacă traducerile și prelucrările sale din opera lui Claude Fleury (altă articulație a volumului la care ne referim) sugerează primatul confesionalismului nonconformist (galican, jansenist), traducerile și prelucrările filozofice după Baumeister și viziunea istoriografică deschid „un orizont modern ca realitate și aspirație" (p. 103). Gh. Șincai a făcut un pas mai departe, atât prin erudiție, cât și prin atitudinea sa critică, consumate deopotrivă în terenul metodologiei istorice și a idealului național.

Lumea ideilor se întâlnește cu lumea faptelor, deasupra căreia tronează marea experiență a răscoalei lui Horea, unul din evenimentele prin care realitățile românești s-au reflectat în gândirea

iluministă europeană. Noi sugestii de analiză oferă în acest sens scrisorile lui Brissot către Iosif II asupra cărora autorul a stăruit mai demult, sesizând în ele o pledoarie publică în sprijinul românilor oprimați și în spiritul soluției furnizate de exemplul revoluției americane.

Interferențele iluministe pe care le urmărește profesorul clujean exprimă astfel un dialog între culturi și popoare întemeiat pe identități de viață și destin, fapt cu totul firesc într-o Europă ce-și regândea hotarele tradiționale, înglobând, presată de revoluția cunoașterii, spațiul românesc. Un sens de evoluție pe care spațiul românesc îl justifica și prin reformularea opțiunilor sociale în mișcarea politică, având ca finalitate democratizarea relațiilor interne și emanciparea națională. Vocabularul politic al vremii – adesea invocat de autor în acest sens –, conținutul programului de revendicări și al ideologiei naționale pun în lumină această tendință, arătând că secolul XVIII românesc se impune ca o epocă de elaborare a lumii moderne, prin integrarea țărilor române în Europa Luminilor (p. 202). Procesul era în consens cu cristalizarea unui nou tip de solidaritate între români, una națională, asupra căreia Pompiliu Teodor s-a oprit în ultima parte a acestei cărți.

Studiile reunite astfel în volum accentuează mutațiile parcurse de lumea românească în contextul modernizării și al dialogului ei cu Iluminismul european. Din cele schițate până aici se poate observa că demersul are cu deosebire în atenție spațiul transilvan, unul deschis mai de timpuriu, prin specificul său, ideilor iluministe și naționale. Unele din aprecieri incită apoi la discuții sau reclamă nuanțări, inevitabile într-un demers ce se confruntă cu problematica atât de complexă și dificilă a modernizării societății românești și a formării națiunii. Într-o asemenea discuție, oricând necesară și binevenită, cartea lui Pompiliu Teodor reprezintă însă o contribuție solidă și un punct de plecare prin concluziile, dar și prin sugestiile pe care le conține. Stilul în care a fost scrisă fac

lectura captivantă, stimulând noi reflecții. Nu poate fi un câștig mai mare decât acesta din urmă, fiindcă a regândi neîntrerupt o cercetare înseamnă a-i asigura permanența.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 22, 1984, nr. 2, p. 833-835

Școala Ardeleană

„Luminile" din țara noastră au stimulat în ultima vreme cercetări tot mai fecunde și din cele mai variate perspective (istoriografică, literară, politică, lingvistică etc.), în acord cu preocupări similare dintr-o arie mai largă europeană. Bilanțul lor evidenția în 1977, 356 de referințe, dar, de atunci, bibliografia întocmită de N. Bocșan (în „Cahiers roumains d'études littéraires", nr. 2/1977) s-a îmbogățit în mod considerabil.

Interesul larg pe care-l suscită acest fenomen nu este întâmplător. Din analiza culturii naționale în perioada confluenței a două epoci, și totodată a două veacuri, cercetările au dat la iveală realități surprinzătoare în planul evoluției ideilor, a conștiinței naționale. Argumentele ce probau modernizarea societății la nivelul dezvoltării ei economice și social-politice au fost întregite în chip fericit de cele desprinse din studiul mentalităților colective, tot mai receptive acum la înnoirea conceptelor, la formarea unei noi atitudini civice și naționale. Multitudinea studiilor a reclamat astfel necesitatea unei sinteze capabile să încorporeze cercetări izolate, risipite în volume sau periodice, într-un demers unitar. Este ceea ce și-a propus Ion Lungu prin cartea consacrată celui mai reprezentativ fenomen al luminismului românesc: Școala Ardeleană[31].

[31] Ion Lungu, *Școala Ardeleană, mișcare ideologică națională iluministă*, București, Editura Minerva, 1978.

Operă de proporții, cu certe calități monografice, cartea sa a stârnit aprecieri entuziaste în paginile presei culturale (vezi „Familia", mai 1978, p. 3, 11; „Tribuna" etc.). Au fost surprinse cu acest prilej consistența ei documentară, problematica metodologică, ca și claritatea ideilor, însușiri ce fac din scrierea la care ne referim o lucrare utilă, recomandabilă pentru cunoașterea de ansamblu a Școlii Ardelene. La aceasta a contribuit și felul în care autorul a organizat materia, optând pentru o manieră didactică ce urmărește, de altfel, succesiunea logică a problemelor desprinse din evoluția „Luminilor" în Transilvania.

Un prim capitol tratează inevitabil istoriografia temei și aduce alte precizări în legătură cu metodologia studiului ei. Urmează (capitolul II) o prezentare a contextului istoric în care s-a înscris mișcarea culturală, dominat de marea răscoală a țăranilor din 1784. Analiza situației „concret istorice" îi îngăduie lui Ion Lungu să definească Școala Ardeleană „ca mișcare de idei națională, iluministă nu în sens eclectic, ci ca o ideologie originală, izvorâtă din realitățile românești care s-a folosit și de sursele iluministe" (p. 66). Constatarea pare desigur surprinzătoare. Ea se întemeiază însă pe realitățile naționale din Transilvania, care, prin regimul de „apartheid" (cum spune autorul) aplicat populației române de către clasele feudale au stimulat procesul de transformare a conștiinței de neam în conștiință națională. Evoluția aceasta s-a înscris într-o lungă perioadă, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până la începutul veacului al XIX-lea, înfrățind generațiile de cărturari în lupta de emancipare națională, „încât Școala Ardeleană a apărut ca o continuare și maturizare a mișcării naționale a lui Inochentie Micu, Gherontie Cotore sau Grigore Maior". Și mai surprinzătoare se dovedește opinia – demnă de luat în discuție – potrivit căreia, chiar la începutul activității lui Inochentie Micu, pot fi remarcate note „preromantice" sau „romantice", „deși – continuă Ion Lungu –

nici în Apusul Europei nu se vorbește încă, în acest timp, despre preromantism cu atât mai mult de romantism" (p. 73).

Pe nimeni nu l-a preocupat cu mai multă acuitate în vremea respectivă problema originii nobile și demne a întregului popor român ca pe Inochentie Micu, veșnicul apărător al drepturilor naționale. „Trebuia oare atunci – se întreabă I. Lungu – [ca] Samuil Micu, Gheorghe Șincai sau Petru Maior să-și împrumute patosul evocării trecutului glorios de îndemn la luptă pentru cultură și demnitate de la un Herder, care abia se naște în anul sinodului de la Blaj, la care Inochenție Micu, adevărat vizionar, amenință cu părăsirea în masă a „unirii", el însuși declarând că se va pune în fruntea poporului nedreptățit, dacă nu vor fi ascultate cerințele juste ale acestuia?" (p. 73-74).

Desigur, autorul nu-și propune să subestimeze mișcarea europeană de idei care, s-a resimțit în „Luminile" din Transilvania. Precizările sale vin mai curând dintr-o perspectivă polemică împotriva acelora care situează „Iluminismul românesc" în crepusculul Epocii Luminilor, sub zodia școlii istorice romantice germane și a influenței lui Herder, nesocotind realitățile interne care au generat o gândire originală (p. 74).

Ceea ce a precedat Școala Ardeleană sub raportul asimilărilor culturale și a conștiinței de neam constituie, de altfel, atenția unui capitol aparte (*Precursorii Școlii Ardelene*) care-i îngăduie autorului aprofundarea argumentelor expuse anterior. I. Lungu evidențiază pe larg activitatea pusă în slujba mișcării național-culturale de Ioan Inochentie Micu-Klein, Grigorie Maior și Gherontie Cotore, ajungând la aprecieri interesante despre rolul „neuniților" în lupta de emancipare națională, ca și despre relația Școlii Ardelene cu biserica, în general. Aprecieri ce pornesc și de la analiza altor realități care au făcut ca lupta pentru conservarea naționalității să se suprapună luptei pentru apărarea credinței ortodoxe a cărei ori-

gine trebuie căutată încă în politica de discriminare confesională a clasei feudale maghiare. Aceasta a făcut ca masele românești să ajungă la o conștiință națională difuză, potrivit căreia confesiunea ortodoxă reprezenta „legea românească" (p. 97). Pe plan ideologic, partizanii ortodoxiei (Dimitrie Eustatievici, Ioan Piuariu-Molnar, Dimitrie Țichindeal, Paul Iorgovici) au pus un accent deosebit pe dacism în opoziție cu latinismul „uniților", fiind în schimb mai rezervați în problema latinității. Cu toate acestea, deschizătorul ideologiei naționale, ca și corifeii de mai târziu ai Școlii Ardelene, au provenit din sânul bisericii „unite".

Asemenea constatări ar părea contradictorii, știut fiind că Iluminismul, în accepțiunea lui clasică, este incompatibil cu servirea religiei, considerată un rezultat al ignoranței și al înșelătoriei clericale. Dar, acolo unde însăși biserica se afla în situație de inferioritate față de celelalte confesiuni, asistăm, dimpotrivă, la o atitudine critică și progresistă chiar din partea clerului (p. 99). Cercetările consacrate Iluminismului au acceptat, de altfel, de multă vreme ideea diversității de fenomene pe care le comportă secolul Luminilor în funcție de specificul fiecărei zone culturale, încât astăzi ni se pare mai puțin ciudat că cei mai mulți dintre iluminiștii români au purtat rasă clericală.

Capitolul IV (cel care a dat și titlul cărții) sintetizează problematica majoră desprinsă din analiza Iluminismului românesc. Autorul delimitează mai întâi câteva aspecte esențiale din existența Școlii Ardelene (denumire, cronologie, componența și etapele ei de evoluție), insistând apoi asupra vieții și operei corifeilor. Evidențiază în continuare latinismul istoric și lingvistic al acesteia. Remarcabilă ni se pare nuanțarea privind latinismul extremist, atribuit în general reprezentanților Școlii Ardelene. Spre deosebire de Samuil Micu și Petru Maior, cei mai categorici în respingerea oricărui amestec al românilor cu dacii, Șincai afirmă, dimpotrivă – arată autorul –, asemănarea la port a dacilor cu românii

din părțile Sibiului, ceea ce „înseamnă, de fapt, o recunoaștere implicită a continuității daco-geților în Dacia" (p. 139), în timp ce I. Budai-Deleanu nu se sfiește să afirme deschis supraviețuirea moștenirii daco-getice.

Alături de ideile istorice difuzate de corifeii Școlii Ardelene, cu consecințe privind „trecerea de la conștiința de neam la cea de națiune, de la situația de națiune în sine la cea de națiune pentru sine" (p. 144), autorul subliniază unele aspecte ce demonstrează conținutul iluminist al demersului istoriografic din epocă. De reținut ni se pare constatarea că, deși „învățații Școlii Ardelene nu au cunoscut scrierile lui Holbach, ei împărtășeau o concepție istorică asemănătoare. Pentru ei, împăratul Traian este adevăratul «Moise» al românilor, căci, scrie Samuil Micu, acesta au fost săditoriul și părintele românilor ce și astăzi sunt în Dachia", iar Șincai îl numește „ziditoriul, întemeietoriul și-i de-a zise tatăl românilor" (p. 151).

Demonstrația ideilor iluministe în istoriografia Școlii Ardelene, pe care autorul se străduiește s-o facă cât mai completă, este binevenită și are meritul să spulbere îndoielile care persistă adesea în interpretarea fenomenelor de cultură românească. Să reținem în acest sens una din reflecțiile de ordin metodologic potrivit căreia „atunci când e vorba de cărturarii noștri, acestora le pretindem să fi fost mai raționaliști decât se dovedea însuși secolul «rațiunii»", uitând de „exagerările lui Voltaire", sau de „abaterile opuse, preromantice, sentimentale ale lui Rousseau, căruia nimeni nu se gândește totuși să-i conteste, pentru aceasta, valoarea criticii iluministe, aduse instituțiilor feudale, rolul atât de important al gândirii sale în pregătirea revoluției franceze. Este, desigur, bine să nuanțăm lucrurile, dar nu în sens sofistic, pentru a le transforma în opusul lor, ci pentru o mai justă apreciere a particularităților istorice și ideologice în diferite țări, la diferite popoare și cu tradiții proprii atât de diverse" (p. 174).

Opiniile istorice lansate de corifeii Școlii Ardelene au avut un destin dintre cele mai fascinante. Le-au receptat istoricii epocii din Imperiul Habsburgic (capitolul *Corifeii Școlii Ardelene și istoriografia epocii din Imperiul Habsburgic*) și le-a preluat, critic, istoriografia din Principate. I. Lungu stăruie îndelung asupra fiecăruia din aceste aspecte, evidențiind totodată concepțiile lingvistice, inseparabile de viziunea istorică, latinistă a autorilor lor. De reținut și interesul Școlii Ardelene pentru creația folclorică (*Școala Ardeleană și folclorul*), preocupare de esență iluministă, întemeiată pe prețuirea culturii populare.

Capitolul final (*Școala Ardeleană și Iluminismul european*) este axat pe încadrarea Școlii Ardelene în mișcarea de idei din continent, reținând influențele pe care le-a resimțit și le-a asimilat într-o sinteză proprie. Cum era de așteptat, ponderea cea mai mare a avut-o iosefinismul, ca ideologie luministă oficială („Revolution von oben"). La acesta s-au adăugat Iluminismul de factură germană (*Aufklärung*), și filozofia franceză a Luminilor, dar și influențele culturale poloneze, sârbe, bulgare, italiene și ale altor popoare ce cunoșteau același reviriment luminist. Urmărind repercusiunile acestor confluențe în planul ideilor până în detaliile lor (ecoul în opera scrisă, răspândirea literaturii iluministe, interesul pentru ea), Ion Lungu redă edificiul impozant al Iluminismului românesc, reprezentat de Școala Ardeleană, ca parte integrantă din marele secol al Luminilor.

Cartea n-are ambiția unei „monografii exhaustive a tuturor aspectelor și problemelor pe care le implică viața și activitatea învățaților iluminiști români din Transilvania". Dar, așa cum autorul și-a dorit, ea reușește să pună în valoare achizițiile cele mai recente în acest domeniu, contribuind la îmbogățirea analizei unuia din cele mai pasionante fenomene din trecutul culturii românești.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 16, 1979, p. 737-640

Elementa linguae daco-romanae sive valachicae

La aniversarea celor 200 de ani de la apariția acestei scrieri a lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai[32] nu se putea aduce un alt omagiu mai nimerit distinșilor precursori ai culturii române moderne decât o ediție critică cu atât mai necesara cu cât ediția inițială a devenit o raritate bibliofilă, greu accesibilă cercetătorilor. Ediția prezintă toate calitățile ce o recomandă pentru a servi drept model pentru felul cum se cuvin tipărite marile valori ale unei culturi, susceptibile să facă parte din râvnitul Tezaur al cărții vechi românești, preconizat încă de N. Iorga (*Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, București, 1977, p. 97). La reușita ediției concură, desigur, exigența științifică a editorului, care s-a îngrijit cu acribie de tălmăcirea cât mai veridică a originalului latin, și editura, de a cărei generozitate a depins exemplara ținută grafică a cărții. Cartea celor doi dascăli ardeleni merita această restituție. Fiindcă ea este mai mult decât o gramatică și mai mult decât primul studiu asupra limbii române. Nu atât imboldurile științifice îi conferă însemnătatea aparte în peisajul culturii românești, cât capacitatea de a cuprinde, în materie de limbă, crezul Școlii Ardelene (latinitatea limbii române, romanitatea românilor, continuitatea lor în Dacia), crez care a avut menirea să cimenteze conștiința națională a românilor, să-i dea vigoare în lupta politică și națională. Poate de aceea o comparare a efectului ei asupra conștiințelor vremii cu acela, mult mai puternic, lăsat de scrierea lui Petru Maior ar fi putut să sublinieze și mai mult semnificația culturală și națională a evenimentului tipografic comemorat de Editura Dacia, eveniment cu o dublă semnificație. Aceasta fiindcă

[32] Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, studiu introductiv, traducerea textelor și note de Mircea Zdrenghea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.

ea reunește de fapt primele două ediții din seria de *Elementa*: cea din 1780 și cea din 1805, ambele restituite în forma originală, în latină, urmate de traducerile corespunzătoare și de adnotări.

O singură obiecție am avea însă pe marginea tălmăcirii făcute cu multă competență de Mircea Zdrenghea: faptul că pentru traducerea termenilor „valachus" și „daco-romanus" cu adjectivele lor derivate, traducerea nu este consecventă. O rezolvare convenabilă a acestor concepte e, desigur, greu de găsit, dar de vreme ce s-a optat atât de des pentru tălmăcirea formei „daco-romani" prin „daco-români", ar fi fost preferabil ca această soluție să se aplice tuturor situațiilor în care apăreau termenii respectivi, lăsându-se astfel posibilitatea traducerii lui „valachus" prin „românesc". S-ar fi putut astfel urmări mai clar și în textul românesc al edițiilor evoluția acestor concepte, frecvența lor de la o ediție la alta, ceea ce nu poate fi lipsit de interes pentru cunoaşterea limbii şi a mentalităților românești de la sfârşitul secolului XVIII.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 19, 1982, p. 771

Introducere în opera lui Ion Budai-Deleanu

Istoria culturii române în secolul XVIII îi datorează până acum profesoarei Elvira Sorohan câteva contribuții remarcabile. Cunoscătoare erudită a vechiului scris românesc, atentă mai ales la valoarea hermeneutică a textelor, ea a putut să meargă dincolo de interpretarea obișnuită, înnoind imaginea unor cărturari de seamă și a epocii lor. O asemenea direcție de studii o deschidea lucrarea *Cantemir în cartea hieroglifelor* (București, 1978) și o continuă acum sinteza monografică despre Ion Budai-Deleanu[33]. Interesul

[33] Elvira Sorohan, *Introducere în opera lui Ion Budai-Deleanu*, București, Editura Minerva, 1984.

pentru descifrarea limbajului criptic ar putea fi nota caracteristică de continuitate în cele două preocupări: prima, confruntată mai ales cu simbolistica animalieră din *Istoria ieroglifică*; a doua, cu simbolul extras din mitologia clasică, descifrabil în poezia *Sibylla de anno 1795* a ilustrului reprezentant al Şcolii Ardelene. Faptul nu trădează astfel doar o modă literară, regăsibilă la cei doi cărturari, ci o modalitate de comunicare, proprie veacului.

Ancheta ilustrată cu erudiție de Elvira Sorohan oferă astfel sugestii interesante pentru definirea unei întregi serii a culturii și ideologiei românești, marcată la un capăt al ei de principele moldav, iar la celălalt, de pleiada cărturarilor de la sfârșitul secolului XVIII din rândul cărora face parte și I. Budai-Deleanu. Angajarea lor într-un efort care să schimbe cursul istoriei românești este însușirea importantă ce-i reunește, încât ea nu a putut să îmbrace decât forme critice. Atitudinea se explică apoi prin biografia cărturarilor, decişi să forțeze destinul, angajându-se în lupta politică directă sau în activitatea revoluționară secretă. Cantemir ilustra mai curând prima formă; inițierea și participarea sa la o confrerie de factură politică antiotomană pe care o presupune autoarea (p. 26) nu se întemeiază pe argumente. I. Budai-Deleanu nu era străin însă de activitatea confreriilor secrete din Ardeal și Bucovina, a căror țel era luminarea și emanciparea națională a compatrioților săi. Este meritul incontestabil al autoarei de a stărui asupra acestui moment din biografia cărturarului, unul ce luminează dintr-un unghi nou viața culturală și politică a românilor la sfârșitul secolului XVIII.

Întreaga efigie cărturărească a lui I. Budai-Deleanu, așa cum o schițează autoarea, se arată utilă în această privință. După conturarea biografiei, „ca integrare în curentul ideilor contemporane", contribuția sa la doctrina Luminilor transilvane (conceptul de luminare, teoria dreptului civil, filozofia istoriei, filozofia socială) aduce alte elemente în acest sens. Opera științifică și

programul luminării (în care se detașează interesul filologic și cel pentru „istoria polemică") întregesc acest contur, opera literară – *Țiganiada* îndeosebi – ocupând în mod firesc partea cea mai întinsă a studiului.

Elvira Sorohan ni-l dezvăluie pe I. Budai-Deleanu „ca pe un enciclopedist de profil cantemirian", dar și ca „una dintre cele mai vii conștiințe ale Europei Luminilor" și „un raționalist, apărător al drepturilor politice ale românilor" (p. 289). *Introducerea* anunță astfel un mod de analiză bogat în sugestii, capabil să adâncească efigia unui cărturar de seamă și, prin aceasta, imaginea societății românești în veacul Luminilor.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 23, 1986, nr. 2, p. 1031

Lazăr-Leon Asachi în cultura română

Cercetător competent și asiduu al istoriei, cărturar sensibil și scriitor de vocație, dr. Antonie Plămădeală mai semnează o contribuție de seamă: monografia dedicată lui Lazăr-Leon Asachi[34], scrierea ce constituie un exemplu de analiză monografică prin care autorul și-a propus să schimbe locul modestului cleric în ierarhia valorilor din literatura și cultura română. Intenția sa pornește de la o bază sigură: descoperirea unui însemnat fond de manuscrise, în măsură să dea o altă imagine a preocupărilor intelectuale ale aceluia care a fost tatăl lui Gheorghe Asachi. Cartea la care ne referim are astfel o dublă însemnătate: ea ilustrează un nou efort de interpretare a unui cărturar despre care s-ar fi crezut că s-a spus tot ce era mai important și repune, totodată, în circuitul cunoașterii o valoroasă zestre de texte inedite pe care se înteme-

[34] Antonie Plămădeală, *Lazăr-Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Eparhiale, 1985.

iază și interpretarea de față. Exegeza se întâlnește în acest caz cu grija pentru restituirea textelor vechi, astfel încât partea a doua a cărții, intitulată simplu *Addenda. Texte și regeste*, este, de fapt, o veritabilă ediție din scrierile inedite ale lui Lazăr-Leon Asachi.

Avem astfel suficiente motive pentru a stărui pe marginea acestei lucrări, atât de bogată în judecăți și informații noi, o lucrare exemplară prin erudiție, rigoare și, nu mai puțin, prin limpezimea stilului. Să adăugăm la aceste însușiri și strategia demonstrației, altfel spus, felul în care autorul a gândit structura cărții, ținând seama de faptul că demersul său este în primul rând unul de reconsiderare critică. În chip firesc, primul capitol recapitulează contribuțiile și aprecierile de până acum în legătură cu viața și opera lui Lazăr-Leon Asachi, multe dintre acestea pornind de fapt de la interesul pentru biografia lui Gheorghe Asachi. Nu întâmplător, în raport cu imaginea bine cunoscută a fiului, efigia lui Lazăr-Leon Asachi a pălit. Având însă în față toate elementele biografiei acestuia din urmă, ea capătă, indiscutabil, altă lumină. Autorul nu reface o asemenea biografie, mulțumindu-se doar să consemneze ceea ce au spus alții cu un prilej sau altul, astfel încât datele se repetă uneori și momentele de interes deosebit ale celui evocat se pierd fără a-și releva toată însemnătatea. Câteva dintre acestea ni se par mai ales revelatoare: în 1819, cu prilejul tulburărilor din Iași, el a vorbit mulțimii „ca Demostenes", „ca din amvon!" (p. 12); fiind în preajma marelui mitropolit cărturar Veniamin Costache, îl sfătuia în 1821 pe acesta să nu trimită anumite scrisori la Petersburg, căci ele i se păreau bune „a se grai din amvon la Iași, dar nu a se ceti în Petersburg" (p. 9-10).

Înainte de a-i cunoaște opera, asemenea fapte spun, desigur, multe despre autorul ei. În comparație cu fiul, a cărui genoflexiune față de ocârmuire se cunoaște, Lazăr-Leon Asachi ne lasă imaginea unui temperament mai spontan și înflăcărat. Fiul a preferat prudența, reformismul uneori. Tatăl său s-a declarat solidar, din-

tr-un creştinism funciar, cu săracii, strecurând în prepovedaniile sale de înmormântare săgeţile criticii sociale. Gh. Asachi a trăit împrejurările istorice care i-au înlesnit programul cultural, dar a păstrat o mentalitate tradiţionalistă. Lazăr-Leon Asachi a trăit chiar la cumpăna celor două veacuri şi lumi, când, sub influenţa Revoluţiei Franceze, duhul nesupunerii a cuprins şi Iaşiul. Dar ceea ce a reţinut mai ales atenţia autorului, tentat de bogăţia surselor inedite, a fost explorarea preocupărilor culturale. Un nou catalog al operelor lui Lazăr-Leon Asachi (cap. II al cărţii) sugerează cel mai bine progresul realizat în cunoaşterea acestei laturi a personalităţii sale. Dacă până acum erau cunoscute doar opt titluri (scrieri originale şi două traduceri: *Nopţile* lui Young şi *Bordeiul indienesc* de Bernardin de Saint-Pierre), numărul lor ajunge acum la impresionanta cifră de şaizeci, fapt în măsură să justifice – fie şi numai prin acest aspect – locul autorului în istoria culturii. Între noile titluri se găseşte *Logica* lui Condillac, tradusă în întregime „spre folosul tinerilor neamului românesc pe patrioticeasca limbă" de Lazăr-Leon Asachi în Iaşi la 1818. Ne aflăm astfel în faţa celei dintâi tălmăciri a scrierii respective în cultura noastră, urmată în 1825 de traducerea lui Vasile Vârnav. A doua lucrare pusă acum în valoare este traducerea după Epictet, amintită de alţii până acum, dar socotită pierdută şi, alături de ea, scrierea *Pentru filozofia chinejilor*, despre care nu se poate preciza dacă este o traducere sau o lucrare originală. Interesantă este şi traducerea din limba rusă a *Istoriei biblioticeştii biserici* a lui Filaret Drozdov în a cărui prefaţă *Către cetitoriul*, Lazăr-Leon Asachi se numea „mădulari al romanicescului neam" (p. 56).

Lista operei lui Lazăr-Leon Asachi mai cuprinde *Tâlcuirea sfintei Liturghii*, *Dogmele de biserica Răsăritului păzite*, *Basnele* (traduceri după Esop şi La Fontaine), câteva povestiri şi un fond bogat de discursuri funebre şi predici care arată talentul oratoric al autorului. Antonie Plămădeală stăruie asupra fiecărei lucrări,

subliniindu-i noutatea și situând-o în contextul istoriei noastre culturale. Judecând în ansamblu opera inedită și edită, analiza sa a stăruit mai ales asupra câtorva aspecte. Unul se referă la principiile cu privire la înnoirea și dezvoltarea limbii române (cap. III). Opera de scriitor și traducător oferă în această privință un bogat material de referință și sprijină constatarea autorului că, fără a avea un program lingvistic și fără a fi un militant asemenea confraților de generație din Transilvania, Lazăr-Leon Asachi poate fi considerat „exponent moldovean al crezului lingvistic al Școlii Ardelene" (p. 98). Observațiile sunt completate cu analiza unor aspecte speciale: termenii filozofici întrebuințați de cărturar în traducerea lui Condillac (cap. IV) și vocabularul *Bordeiul*-ui *indienesc* (cap. V), dovedind preocupările lingvistice ale autorului, râvna sa de a îmbogăți și înfrumuseța limba română. El se situa astfel în contingentul cărturarilor ortodocși care au slujit mișcarea iluministă de la finele secolului XVIII și începutul secolului XIX (cap. VI), cu precizarea binevenită că „nici n-ar trebui să facem mențiune de participarea clericilor la Iluminism, cel puțin în perioada lui de început, de pătrundere. Ei n-au participat; ei au fost cei dintâi și singurii în acel moment" (p. 172). Ca preocupări și spirit, cărturarul moldovean poate fi așadar încadrat mișcării de renovare culturală propulsată de Școala Ardeleană, așa cum autorul pledează, fără a ignora totuși bipolaritatea ei confesională: unită și ortodoxă.

Portretul lui Lazăr-Leon Asachi mai conține o analiză interesantă a motivului *fortuna labilis* în opera sa (cap. VII), exegeza încheindu-se apoi cu *O scurtă recapitulare în loc de concluzii*, în care locul cărturarului moldav în cultura română este reconsiderat. Autorul se asociază în această privință lui Gheorghe Asachi, care socotea că tatăl său „prin a sale numeroase lucrări, întâia dată au deschis la noi carieră literaturii moderne și au așezat în limba română cuvinte strămoșești" (p. 196). N-am putea spune

că este cea mai precisă definire. Oricum am privi-o, cronologia modernizării culturii române este prea complexă pentru a conferi dreptul de întâietate doar unui cărturar. Fără a o supraestima, contribuția lui Lazăr-Leon Asachi rămâne mult mai importantă decât se credea până acum și este meritul autorului de a o dovedi prin exemplul analizei și al numeroaselor mărturii inedite.

Pentru acestea din urmă, partea a doua a cărții merită tot interesul. Ea conține, sub formă de Addenda, șaizeci de texte inedite din scrierile lui Lazăr-Leon Asachi (excepție fac numai câteva, publicate anterior în periodice și, prin urmare, mai greu accesibile). Deși autorul nu a intenționat o ediție critică, îngrijirea lor sub raportul exigențelor științifice se dovedește exemplară. Avem astfel la îndemână un grupaj valoros de scrieri ce definesc preocupările cărturarului, limba și orizontul său de idei care sunt într-o oarecare măsură specifice vremii. Partea cea mai întinsă din aceste texte o ocupă traducerea *Loghicii* lui Condillac, amplu comentată de Antonie Plămădeală în studiul introductiv, dar care se oferă acum și altor interpretări. Îndemnul gânditorului francez, tălmăcit în română, „Să luăm sama noroadelor de la începutul lor până la cădere" (p. 250), are un tâlc ce nu trebuie să fi scăpat atenției modestului cărturar de acum două veacuri. Sugestivă este și traducerea din Epictet, care ni-l arată atent la folosul obștesc al lecturii, întemeiat pe convingerea că „omul totdeauna cu mai multă poftă citește acele cărți a cărora înțelegere nu este încurcată cu meșteșugul alegoricesc sau a metafizicii" (p. 315). Preferința sa pentru *Istoria* lui Filaret Drozdov îndeamnă la reflecții și trădează spiritul vremii în care Lazăr-Leon Asachi se încumeta s-o traducă, un moment, cum singur spunea, de „jalnică priveliște ochilor omenești și pricinuire durerii inimii cu simțirea" (p. 366). Câteva predici la Duminicile Triodului, cuvântări la praznice împărătești, predici la duminicile de după Rusalii, cuvântări și predici ocazionale, cuvântări funebre întregesc dimensiunile unei opere de remarcabilă originalitate

pentru epoca sa. Istoria culturii câștigă prin toate acestea un bogat material, în măsură să întrețină interesul pentru cercetarea unui fascinant moment de tranziție spre modernitatea noastră culturală. Împletind exegeza cu restituția, Antonie Plămădeală ne-a dat astfel o carte de cea mai mare utilitate prin bogăția de idei și informații. Ea este și un model pentru extinderea aceluiași gen de monografii și în cazul altor cărturari, fie ei oricât de modești. Triumful culturii naționale moderne și apariția geniilor culturale din veacurile XIX-XX nu s-ar înțelege fără acest precedent, însumând un îndelungat și stăruitor efort colectiv.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 23, 1986, nr. 2, p. 971-973

Damaschin Bojincă: de la idealul luminării la idealul național

Cărturarul bănățean care a slujit cultura națională, îmbogățindu-i orizonturile într-o epocă ce a marcat evoluția Luminilor spre romantism merita de multă vreme o nouă lectură. Răspunzând acestei necesități, Nicolae Bocșan a găsit prilejul de a-și extinde preocupările dedicate luminismului românesc asupra uneia din personalitățile reprezentative în acest domeniu[35]. Fiindcă, după cum precizează el în studiul introductiv, străbătut de căldura omagiului și de o adâncă comprehensiune a faptelor, Damaschin Bojincă a însemnat un moment de răscruce în istoria culturii române, moment plasat între Lumini și romantism. Aprecierea se întemeiază pe analiza vieții și activității cărturarului bănățean (în care un loc distinct îl ocupă perioada ieșeană) și a

[35] Damaschin Bojincă, *Scrieri. De la idealul luminării la idealul național*. Studiu introductiv, selecție de texte și note de Nicolae Bocșan, Timișoara, Editura Facla, 1978.

inițiativelor sale în materie de învățământ (sau de jurisprudență), dar și pe conținutul operei sale. Aceasta ridică multiple probleme și dificultăți pentru a putea fi limpezite în cadrul unui studiu introductiv, oricât de aprofundat se dovedește. Urmărind doar ceea ce ar putea să constituie „direcțiile esențiale" ale operei lui Damaschin Bojincă, Nicolae Bocșan evidențiază contribuțiile sale istoriografice, morale și pedagogice, etnografice și folclorice sau juridice. În ansamblul acestor preocupări variate, scrierile istorice au ponderea cea mai mare, așa cum la nivelul întregii epoci istorice și istorismul domină manifestațiile culturale. Constatarea nu este întâmplătoare și ea vine în întâmpinarea alteia, potrivit căreia scrierile lui Damaschin Bojincă „dau poate cea mai sugestivă imagine despre progresul conștiinței naționale și principalele ei caracteristici" (p. XXVI). Sunt acestea câteva dintre trăsăturile tot mai vizibile în peisajul culturii românești din primele decenii ale veacului XIX, moment ce marchează deschiderea spre o mentalitate nouă, specifică secolului naționalităților.

După un substanțial studiu introductiv și un tabel cronologic ce jalonează viața cărturarului bănățean, textele selecționate reprezintă un florilegiu al scrierilor sale, reunite pentru prima oară între coperțile unei singure cărți: *Răspundere desgurzătoare la cârtirea cea în Hale*, apărută la Buda, în 1828; *Istoria romanilor*, publicată în „Biblioteca românească", 1829-1834; *Descrierea nașterii și a eroicești fapte a mult vestitului și de toată Europa minunatului erou Ioan Corvinus de Huniad*, în „Calendariu românesc pe anul de la Cristos 1830", de Ștefan P. Niagoe; *Vestitele fapte și perirea lui Mihai Viteazul prințipului Țării Românești*, în „Biblioteca românească", III, 1830; *Istoria lui Radu Șerban…*, în *loc. cit.*, II, 1829; *Viața lui Dimitrie Cantemir, domn Moldaviei și prințip în împărăția rusască*, în *loc. cit.*, II, 1829; *Istoria lumii pe scurt…* în *loc. cit.*; *Diregătoriul bunei creștere*, Buda, 1830; *Anticile romanilor*, Buda, 1832-1833.

Cine străbate rândurile readuse în actualitate de Nicolae Bocșan din surse greu accesibile va descoperi nu numai o limbă ce-și afirma contururile literare, dar și ideile proprii unei epoci dintre cele mai pasionante din evoluția culturii românești. Sunt idei străbătute de o vibrantă conștiință națională, cum se vede din mesajul final al lucrării închinate lui Mihai Viteazul: „Această istorie, precum spre mare lauda nației s-au însemnat aci, așa și spre deschis exemplu să fie măriților boeri din Țara Românească și Moldavia. Citească tot insul aceasta cu mângâiere, văzând ce au fost stăpânii lui. Însă caute și cerce și pre acea cauză, care au înecat aceste țări frumoase în moliciune, în întuneric și neactivitate. Alunge dară cei putincioși răutatea din sânul patriei sale și citind istoriile strămoșilor săi, fără dormitare să privigheze de a pleca iară pre calea virtutei, dreptății și a vitejiei strămoșești. Vedeți cum vestesc istoriile iroicia, iată cum citim noi cu dulci lacrămi vitezele fapte a strămoșilor! Care istorie lumineze de-a pururea în inimile voastre" (p. 83).

Îndemnul cărturarului bănățean este tulburător și cercetătorii vor găsi în el suficiente motive de reflecții în legătură cu personalitatea care le rostea cu un veac și jumătate în urmă. Să sperăm, așadar, că ediția ce vine la 110 ani de la moartea lui Damaschin Bojincă va spori interesul specialiștilor și a publicului larg pentru unul din chipurile remarcabile ce au ilustrat epoca regenerării.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 17, 1980, p. 818-819

Literatură, mentalități și istoria culturii

Mentalități și cunoaștere de sine

Cercetarea românească dispune până în prezent de câteva realizări privind înnoirea anchetei istoriografice. N. Iorga, V. Pârvan, dar mai cu seamă Gh. I. Brătianu au fost la vremea lor alături, prin viziune, metodă și stil, de Școala Analelor, gândind o istorie susceptibilă să devină „istoriologie umană", iar cercetătorii din ultimii ani au adâncit interesul față de ceea ce se numește „noua istorie". Marilor întrebări din teritoriul vast al unei istorii „en marche" (Marc Bloch), istoriografia română le-a oferit uneori răspunsuri originale, întemeiate pe o experiență istorică proprie a cărei reconsiderare în perspectiva istoriei universale se anunță incitantă.

Una din asemenea întrebări lansase cu ani în urmă Jacques Le Goff, preocupat de „ambiguitatea" istoriei mentalităților și de ideea, menită să provoace discuții, dacă ea „trebuie ajutată să existe sau să dispară" (*Faire de l'histoire*, III, p. 82). Cartea recentă a lui Alexandru Duțu[36] ar putea fi socotită în acest sens un răspuns, dacă nu în intenția autorului, în aceea pe care orice istoriografie sensibilă la dialogul cu lumea trebuie s-o aibă. Desigur, rosturile scrierii sunt mai complexe decât ar putea să se înțeleagă dintr-o atare apreciere, ele decurgând, în esență, din curiozitatea mereu reînnoită a autorului față de întrebările esențiale ale cunoașterii

[36] Al. Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Editura Univers, 1982.

umane: Cum comunică culturile între ele? Cum se descoperă reciproc oameni aflați pe meridiane diferite și cu structuri mentale diferite? „Întrebările acestea dramatice își află un răspuns simplu – ne previne Al. Duțu – în reducerea manifestărilor culturale la o serie de aspirații fundamentale umane, izvorâte din atitudinile mentale fundamentale – cele față de viață, de moarte, de dragoste. Acolo unde cultura izvorăște din curiozități fundamentale și nu a devenit un joc al aparențelor – ca în culturile decadente sau mai bine zis muribunde – acolo oamenii se vor întâlni în înțelegerea reciprocă dominată de adevăr. Ei se vor cunoaște atunci când apar tendințe asemănătoare în mediile în care trăiesc, fie ele net diferite, adică atunci când comunicarea este facilitată de formarea unui climat mental favorabil schimbului de valori" (p. 128).

Ce este și cum poate fi explorat climatul mental, care sunt posibilitățile și „limitele" istoriei mentalităților formează, de aceea, obiectul unui pasionant discurs teoretic (capitolul *Istorici și comparatiști*) care, ca și întreaga arhitectură a cărții, se constituie într-o pledoarie pentru cultivarea interesului față de acest nou domeniu. Ingeniozitatea demonstrației, făcută cu simț critic, și puterea argumentului istoric, marchează astfel un nou punct de vedere, interesant și constructiv, de natură să contribuie la depășirea „impasului" în care se află, asemenea oricărei direcții noi, studiul mentalităților. Autorul se confruntă deschis cu ezitările și obiecțiile față de acesta, nu pentru a le respinge în bloc, ci – dimpotrivă – pentru a reține justețea lor, valorificându-le apoi chiar în sprijinul analizei pentru care subscrie. De notat în acest sens mai ales critica lui Rolf Reichard care își încheia considerațiile cu aprecierea că istoria mentalităților navighează între a fi „o culegere de discipline diverse", „o modă trecătoare" fără un instrumentar propriu și o teorie bine definită, cu statut interdisciplinar, dar cu o terminologie distinctă. Reținerile – în parte justificate (ca acelea formulate de Traian Stoianovich) – sunt și de altă natură,

dar pentru Al. Duțu ele se dovedesc a fi un puternic argument în favoarea istoriei mentalităților. Este cazul istoricilor britanici care au contribuit substanțial la dezvoltarea acestui domeniu, fără să vorbească însă de mentalități ca francezii (p. 30-31).

Câteva repere sunt mai ales de reținut în noua fundamentare a studiului mentalităților pentru care pledează convingător Al. Duțu: ancorarea mai adâncă în istoria socială; contactul binefăcător cu istoria culturii care „deblochează ceea ce poate deveni static, cristalizat, într-o istorie a mentalităților prea stabile"; în fine, reconsiderarea varietății din civilizația universală, implicit a unei varietăți de sisteme de gândire și de valori, de concepte și imagini, de modele culturale. Ultima cale, anume subliniată de autor, conduce la definirea mai judicioasă și originală a istoriei mentalităților, căci ea aduce în prim-plan ideea de personalitate umană, idee care rămâne „scopul final al acțiunii culturale, conferind sens istoriei ca știință".

Spre acest „chip de om", reprezentând modele de umanitate și de înțelepciune, ne conduce Al. Duțu în această carte. El pornește inevitabil de la imaginea trecutului și dialogul culturilor fiindcă numai într-o asemenea perspectivă particularitățile zonale au ieșit mai mult în relief, făcând din cunoașterea „celuilalt" un reper pentru mai buna cunoaștere de sine. Deosebit de profitabil s-a dovedit în această direcție studiul comparat în măsura în care el a depășit considerabil schema clasică – „influență-receptare" – pentru a se preocupa mai atent de substratul mental al comunicării, de „concordanțele istorice și tipologice", de imaginea străinului – individ sau etnie – în reprezentările colective ale popoarelor etc.

Pentru a fi operant, studiul mentalităților reclamă însă definirea utilajului său mental (concepții despre timp și spațiu, lexicul, limbajul figurativ și muzical etc.) și, în acest sens, s-a văzut în deschiderea istoriei spre literatură un dialog intens și fructuos pentru ambele părți. De aici, reconsiderarea acesteia într-o amplă

secțiune (*Opera literară și mentalul colectiv*), axată pe ierarhizarea principalelor etape în explorarea istorică a mentalităților, tratând locul nivelelor culturale (civilizația cărții și oralitatea) și temporale: discursul mental, care restituie „lucrarea minții scriitorului sau modul de a gândi al mediului său", cu legile proprii de organizare; structurile reprezentând concepte și imagini dominante într-o epocă sau un curent, decelabile prin inventarierea lexicului; climatul mental care a favorizat întrepătrunderea culturilor; în fine, imaginarul, ca ansamblu al reprezentărilor ce se află dincolo de limita fixată de constantele experienței. Analiza conduce astfel la substratul afectiv și ideologic al unei culturi, „o schemă generală de care trebuie să țină seama și literatura comparată". Din compararea unor asemenea „modele" se disting apoi forme de universalitate, de fapt, „un model mai cuprinzător", în care s-au înscris mai multe modele culturale (p. 192), ceea ce îngăduie o mai justă apreciere a unor culturi ignorate o vreme – ca aceea postbizantină – și încadrarea lor în patrimoniul universalității. Modelele de umanitate pot astfel să fie mai bine relevate, concertând preocupările specialiștilor în cercetarea unei probleme centrale a culturilor: formarea personalității umane (p. 245). Este tocmai ceea ce își propune în final o istorie a mentalităților preocupată de substratul intim al devenirii umane, pe un dublu plan: refacerea chipului omului din trecut (așa cum el se îmbrăca și scria, cum se comporta și se hrănea, cum gândea și visa) pentru a oferi, prin acest exemplu – celălalt plan –, sugestii omului de azi, ajutându-l să se regăsească pe sine printr-o desăvârșită cunoaștere.

Sensul profund uman al reconstrucției și al pledoariei se înțelege ușor. Evidențiindu-l, Al. Duțu nu face decât să răspundă cu mijloacele științei de azi unei aspirații eterne a scrisului istoric care, având oamenii ca subiect, lor le și adresează.

„Convorbiri literare", martie 1983, p. 7

Sensibilitatea și istoria

„Sensibilitatea și istoria – un subiect nou. Nu cunosc cărți în care să fie tratat; nici nu văd ca multiplele probleme pe care le implică să fie formulate undeva. Și iată, deci (să-i fie iertat unui sărman istoric acest strigăt de artist) – iată, deci, un frumos subiect." Cu aceste cuvinte începea Lucien Febvre textul său ce avea să devină un veritabil program al istoriei mentalităților. El a stimulat cele mai fertile explorări, capabile să înnoiască imaginea trecutului și sensul însuși al istoriei. Cu mult folos pentru receptarea unui asemenea mesaj a pledat Alexandru Duțu. Dacă unele din scrierile sale (*Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*) ilustrau în parte o asemenea cercetare, altele (*Literatura comparată și istoria mentalităților*) asigurau deschiderea spre problematica oarecum teoretică a domeniului, definindu-l și recomandându-i importanța.

Îmbinând cele două direcții, autorul își continuă pledoaria cu un nou demers ce înlesnește în același timp contactul cititorului român cu câteva din textele de referință în istoria mentalităților[37]. El îmbină de astă dată propriile contribuții cu acelea ale unor istorici români și străini ce se întâlnesc în interesul lor pentru dimensiunea umană a istoriei.

Alexandru Duțu are destule temeiuri să vadă în acest interes elementul esențial în istoria mentalităților, acela care explică de ce ea este o descoperire a timpului nostru și răspunde sensibilității actuale, după cum s-au dovedit a fi în veacul trecut formarea națiunii și dreptul constituțional, iar în prima parte a secolului nostru, dezvoltarea economică și lupta de clasă. Cu această remarcă, preluată de la Lawrence Stone, Alexandru Duțu așează de fapt

[37] Al. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, Editura Meridiane, 1986.

studiul mentalităților la locul ce i se cuvine într-o lume preocupată astăzi tot mai mult de propria reprezentare și în care umanismul rămâne piatra de încercare a oricărei conștiințe. Spiritele de talent au râvnit de altfel mereu să scrie o istorie a oamenilor și pentru oameni, atentă la sufletul colectiv al umanității. Nou este doar „instrumentarul" în măsură să slujească idealul lor, îngăduind cercetătorului să se apropie de teme și motive ale existenței umane neglijate în trecut. Iubirea, sentimentul morții, frica, speranța sunt câteva dintre acestea, arătând natura comportamentului uman în marile momente ale existenței. De la acest nivel, cercetarea a putut recompune trăirile colective ce s-au derulat odată cu evoluția societății, ducând mai departe reprezentarea trecutului în zonele neexplorate până atunci. Curiozitatea are însă resorturi mai adânci. „În fond – precizează Al. Duțu – istoria mentalităților interiorizează istoria și îi dă un surplus de semnificație" și, pe această cale, ea are „meritul că umanizează istoria, că arată legăturile afective dintre trecut și prezent" (p. 11-13).

Autorul invită astfel discret la adâncirea reflecției. De aceea ar trebui să-l urmăm cu atenție în câteva din studiile sale adunate în acest volum, studii având drept element comun preocuparea de a descifra legătura intimă dintre sensibilitate și imaginație. Spre aceasta ne conduce „chipul copilului și al Ifigeniei", conturat într-o perspectivă temporală largă, ce cuprinde atitudini mentale, născute din realitățile vieții. O călătorie în lumea formelor și a culorii, „de la Torcello la Voroneț și baroc", continuă aceeași subtilă investigare a surselor capabile să refacă lumea gândurilor și sentimentelor la limita dintre real și imaginar. Autorul explorează, printre altele, opera lui Rosario Assunto, prelungind sugestiile sale în definirea barocului ca *forma mentis*, caracteristică nobilimii și ca expresie a unei sensibilități ce-și organizează în mod diferit spațiul. El deschide astfel noi orizonturi istoriei mentalităților, pornind și de la exemplul românesc, așa cum s-a putut contura

în tentativele culturale din veacurile XVI-XVIII, fără a pierde din vedere lumea ce nu a lăsat mărturii scrise: țărănimea. *Întoarcerea lui Martin Guerre*, unul din capitolele cărții, oferă o incitantă inițiere în atelierul anchetei de acest tip, evocând realizări și sugestii metodologice cu privire la ceea ce Pierre Chaunu numea „stratul cinci al vorbirii". „Știm azi – precizează Al. Duțu – că lectura a fost practicată multă vreme independent de scris, că s-a făcut cu voce tare, că pagina scrisă a exprimat un alt mod de a gândi și a dus spre acest nou mod de a gândi, că s-a distanțat continuu de lumea sunetului, altfel organizată și că, atunci când a fost tipărită, a început să aibă consecințe extrem de importante, de vreme ce a ajuns să individualizeze imaginarul" (p. 108). Recunoaștem aici doar una din sugestiile susceptibile să apropie preocupările istoriografiei noastre de înnoirile metodologice din lume.

Partea antologică a volumului prelungește de fapt comentariul său într-o perfectă armonie de idei. În fruntea textelor alese se află articolul *Sensibilitatea și istoria* de Lucien Febvre, act de naștere al istoriei mentalităților cu valoare programatică și astăzi. Urmează texte alese din G. Duby, R. Mandrou, M. Vovelle, H. Dyserinck, R. Chartier, W. Ong, dar și din Nicodim Aghioritul, N. Iorga, G.M. Cantacuzino. Ele dau seamă, cum autorul ediției și-a propus, de noile perspective metodologice, dar și de rezultatele cercetării, îmbinând investigarea trecutului cu analiza prezentului, tocmai fiindcă antologia „și-a dorit să reproducă un dialog și să nu se limiteze doar la o transpunere de inteligență și sensibilitate" (p. 117). Autorul cultivă și în acest fel pledoaria sa pentru dimensiunea umană a istoriei.

„România literară", 30 aprilie 1987, p. 19

Fragmente pentru o istorie a timpului

Deși istoricii au reflectat inevitabil la natura timpului, ei au ignorat ideea utilizării sale ca subiect al cercetării istorice. Descoperirea acestui interes este destul de recentă, strâns legată de reînnoirea temelor și metodelor în istoriografia actuală. Ultimul congres mondial al istoricilor, desfășurat la Madrid, a inclus această temă pe agenda sa. Cu această ocazie, Alexandru Zub a avut inițiativa de a invita câțiva istorici să reflecteze asupra ei în raport cu propriul lor domeniu de interes. Interpretările lor, reunite într-un volum[38], oferă astfel o primă abordare a reprezentărilor legate de timp în istoria românilor, pe termen lung, de la cele mai vechi timpuri până în prezent. Dar, așa cum editorul precizează de la început, „volumul, în ansamblul său, prezintă sondaje care își propun să dezvăluie fragmente împrăștiate dintr-o posibilă istorie a comportamentelor temporale" (p. VIII). În plus, sondajele sunt inegale și eterogene, în funcție de sursele utilizate și nu mai puțin de modul în care autorii au conceput abordarea acestei problematici. Cronologia joacă, de asemenea, un rol inegal. Dacă, în ciuda sărăciei surselor, primele contribuții ale volumului au pus în valoare istoria antică, o lungă perioadă care corespunde Evului Mediu rămâne, din păcate, neexplorată din acest punct de vedere. Firul cronologic al „atitudinilor temporale" este reluat abia începând cu secolul al XVII-lea, când timpul a inspirat primele reflecții din partea intelectualilor români. Este cazul lui Nicolae Milescu (în comunicarea Zamfirei Mihail), care abordează teoretic problema timpului în prefața *Cărții hieroglifelor*, scrisă în slavonă-

[38] *Temps et changement dans l'espace roumain. Fragments d'une histoire des conduites temporelles*, culegere publicată de Alexandru Zub, Iași, Editura Academiei, 1991, VIII + 262 p. („Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»", supplément XI).

rusă. Interesul pentru acest gen de reflecție a continuat în secolul al XVIII-lea; mai mult, așa cum demonstrează Alexandru Duțu, miza imaginilor temporale (roata și scara, de exemplu) a contribuit la „politizarea conștiinței literaților". Aceeași perioadă – sfârșitul secolului al XVII-lea și secolul al XVIII-lea – face, de asemenea, obiectul unei contribuții aparte în acest volum. Semnată de Daniel Barbu, ea încearcă să stabilească dacă noile comportamente față de timp, așa cum au fost surprinse la vârful ierarhiei sociale și politice, sunt sau nu „proiecția hipostatizată a unei sensibilități colective". Datorită acestor studii, putem înțelege mai bine „vechiul regim" românesc, prin prisma timpului natural, a timpului de muncă care curge la țară, dar și a ceasului prințului care anunță timpul organizării statale. Imaginarul escatologic urmărește îndeaproape această evoluție și vedem, în cele din urmă, cum criza de conștiință s-a răspândit în secolul al XVIII-lea de la vârf spre bază. Perioada de cotitură în modernizarea societății românești (sfârșitul secolului al XVIII-lea și mai ales începutul secolului al XIX-lea) modelează o nouă dimensiune a timpului pe care scriitorul revoluționar Alecu Russo (al cărui exemplu este analizat de Paul E. Michelson) a exprimat-o în mod metaforic, sugerând că, între 1835 și 1851, românii au trăit mai intens decât în cei 500 de ani precedenți. Din păcate, secolul al XIX-lea, secolul construcției moderne a României, nu a făcut obiectul altor contribuții în acest volum. În schimb, secolul al XX-lea este mult mai bine reprezentat. Pentru Alexandru Zub, acest lucru se datorează faptului că sentimentul timpului a cunoscut o pondere importantă, mai ales între cele două războaie. Intelectualii acestei perioade, inclusiv istoricii, oferă în acest sens un bogat teren de reflecție, precum Mircea Eliade, care era într-un fel purtătorul de cuvânt al generației sale: „Aveam presimțirea că nu vom avea timp. Simțeam nu numai că timpul ne era numărat, ci și că ne îndreptam spre o epocă terifiantă, timpul terorii istoriei". Tânărul Emil Cioran

percepea istoria ca pe un „obstacol teribil", făcând din „căderea în timp" marea nenorocire rezervată omului. În timp ce o mică elită intelectuală trăia astfel anxietatea noii epoci, la celălalt pol al societății, lumea rurală persista în viziunea tradițională, opunându-se cu înverșunare deciziei Bisericii Ortodoxe Române din 1924 privind trecerea de la calendarul iulian la calendarul gregorian: o bună ocazie pentru Liviu Antonesei de a se apleca asupra câtorva interpretări populare ale timpului din acea epocă. În ceea ce privește reprezentările temporale, societatea românească oferă astfel încă o imagine a diviziunilor interne profunde între o elită intelectuală care „și-a depășit timpul" și cealaltă parte a societății care a rămas într-un fel „în afara timpului".

În perspectiva temporală de lungă durată a volumului, nu lipsește nici un studiu asupra experienței comuniste care a dat un nou sens timpului trăit. Katherine Verdery evidențiază câteva ipoteze: „naționalizarea" timpului, dar și fenomenul „protochronismului" (pentru a traduce ideea de prioritate temporală) provenit din ideologia naționalistă care a alimentat o dispută culturală în ultimii ani ai comunismului.

Prin aceste sondaje, timpul devine un mijloc de a citi istoria românilor dintr-o nouă perspectivă. Volumul oferă astfel o introducere utilă pentru a cunoaște acest spațiu bogat în paradoxuri și anunță o nouă cale în analiza trecutului acestei părți a Europei.

„Bulletin de la Société d'histoire moderne et contemporaine", 1995, nr. 3-4, p. 107-109

Muzică, putere și… sensibilitate

Sunt cărți care, prin erudiție și natura lor interdisciplinară, se dovedesc mai greu de apreciat de îndată ce apar, fiindcă cer un anume timp de înțelegere. Mai ales când domeniul lor este prea specializat. Abordând câteva secole din istoria muzicii, cartea lui

Eduard Rusu[39] este de asemenea natură, explicând timpul care s-a scurs de la apariția ei până la scrierea rândurilor de față. Autorul lor ar fi preferat să cunoască mai întâi opinia specialiștilor în istoria muzicii. Dar întrucât lucrarea are o deschidere mai largă, ea nu este mai puțin importantă pentru critica ei din perspectiva generală a interesului istoriografic și a istoriei culturale în general.

Combinând efortul analitic cu cel sintetic, autorul cărții propune un temeinic studiu monografic, bazat pe o documentație enormă și pe o metodologie judicios explicată în prealabile precizări introductive. Este ceea ce se degajă din structura volumului prin titlurile capitolelor ce-l compun, care tratează: începuturile muzicii de curte în Țările Române; muzica militară și muzica din mediile urbane; originea, evoluția și organizarea meterhanelei; muzica bisericească; muzica lăutărească; muzica otomană, dar și muzica de factură germană; îngemănarea dintre muzică și dans, ca aspect al vieții ludice; rolul muzicii în ceremonialul întronărilor domnești; prezența ei în momentele esențiale ale vieții (nunți, înmormântări) sau în ospețele domnești. Abordarea nu este doar vastă, acoperind aproape toate formele esențiale ale relației dintre muzică și putere (probabil motivul pentru care lipsește un capitol despre muzica populară?), dar și minuțioasă, precizând toate detaliile posibile ale unui asemenea studiu: condiția muzicanților și plata lor, instrumentele utilizate, terminologia etc.

Densitatea analizei este alimentată în același timp de bogăția surselor, de la cele documentare, scriptice, la cele iconografice, printr-o fascinantă călătorie în universul pictural al vechilor biserici românești, dar și în reprezentări artistice orientale sau europene. Cititorii acestei cărți au astfel la îndemână o scriere de referință pentru cunoașterea muzicii românești de-a lungul

[39] Eduard Rusu, *Muzica și puterea politică în Moldova și Țara Românească, secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2021.

timpului, dincolo chiar de hotarele secolelor studiate cu precădere și dincolo de granițele românești.

Înainte de a sublinia importanța contribuției lui Eduard Rusu la analiza muzicii românești din secolele XV-XVIII, esențiale mi se par precizările sale pe marginea identificării și a denumirii unor instrumente muzicale asupra cărora a planat și continuă să planeze confuzia, adesea întreținută de istoricii puțin avizați. Un exemplu este trompeta, atribut al suveranității, a cărei existență este foarte rar menționată în izvoare, din cauza faptului că, încă din timpul utilizării ei, era confundată terminologic cu trâmbița. Interesante sunt informațiile despre vechimea cimpoiului, unul dintre primele instrumente la curtea statelor medievale românești, puțin după formarea lor (p. 61), despre bucium, utilizat încă din secolul al XV-lea, despre caval sau fluier, cu a cărui melodie se consola adesea și tatăl lui Dimitrie Cantemir ș.a.m.d. Precizările lui Eduard Rusu disipează adesea confuzii penibile, ca aceea dintre tamburul din zilele noastre, instrument de percuție, și tambură (tambur), instrument cu coadă lungă, asemenea unei mandoline, care a contribuit la renumele lui Dimitrie Cantemir în lumea otomană. Victimă a acestei confuzii, un istoric din zilele noastre l-a considerat pe prințul savant nici mai mult, nici mai puțin decât un excelent „toboșar", la antipodul realităților muzicale ale epocii sale, în care tamburul era un fel de „pian al Orientului".

Firul conducător al lucrării este însă relația dintre putere și muzică, o relație complexă nu doar de aservire a artei celei dintâi, ci și de armonizare a lor, de îmbogățire reciprocă în transmiterea unui mesaj raportat realităților politice ale epocii. Studiul relației respective nu reprezintă, se știe bine, o noutate, simbolistica puterii comportând multiple fațete, de la aparențele vestimentare la ceremonialul și ritualul prezenței publice. Eduard Rusu se dovedește bine înarmat cu lecturi teoretice. „Simbolicul – scrie Clive S. Kessler, citat de el – nu reprezintă o dimensiune reziduală

a așa-zisei politici adevărate; cu atât mai puțin nu este o perdea de fum asupra căreia pot fi proiectate forme palide și firave. Simbolicul *este* (*subl. E.R.*) politică adevărată, exprimată într-un mod cu totul aparte și extrem de insidios", originalitatea demersului său constând în urmărirea relației dintre putere și muzică în coordonatele civilizației și culturii române.

Reușita e dublă. Autorul pune în evidență complexitatea relației dintre muzică și putere de-a lungul câtorva secole, de la Mircea cel Bătrân la domnii fanarioți, precum Nicolae Mavrogheni (1786-1790), cel care a încercat instituționalizarea și organizarea mai riguroasă a muzicanților oficiali prin crearea unei școli în care aceștia să învețe arta muzicii. O istorie punctată și de alți domni remarcabili, precum Neagoe Basarab (1512-1521), cel care recomanda în *Învățăturile* sale ca la masa unui domn să nu lipsească sunetul muzicii (din guslă, tobă și surlă), sau Constantin Brâncoveanu, care comandase la Viena tobe și trompete de argint. Tot atât de remarcabilă – a doua reușită a cărții – este înscrierea trecutului muzical românesc în dimensiunile unui fenomen cultural mai larg, la intersecția de influențe bizantine, orientale și otomane, central și vest-europene suprapuse tradițiilor locale.

Fiecare cititor, specialist sau nu, va putea găsi în paginile cărții de față un material dens de informații dincolo de problematica privilegiată de analiză propusă de autorul ei. Este ceea ce explică interesul cu care m-am cufundat în lectura ei. Am încercat odinioară o temerară explorare a sensibilității românești în secolul al XVIII-lea, înțeles ca o pregătire lentă, anevoioasă a modernității noastre. Citind cartea lui Eduard Rusu, constat cât de regretabilă este absența în peisajul pe care l-am descris – lumea formelor și a culorilor, a atitudinilor despre iubire și moarte etc. – a unei priviri asupra ambianței muzicale. Nu este singura absență de care o istorie a sensibilității, domeniu în plină dezvoltare în zilele noastre, ar trebui să țină seama: senzațiile olfactive, miresmele

odorante și alte teme n-ar putea să lipsească din această panoplie. Dar nimic nu poate egala importanța pe care o poate avea ecoul sunetelor muzicii asupra străfundurilor sensibilității.

Contribuția erudită a istoricului ieșean oferă din acest punct de vedere motive demne de interes. Ea atrage atenția mai întâi asupra turnurii pe care o cunoaște societatea română în secolul al XVIII-lea și sub raportul evoluției gustului muzical. Continuitatea față de perioada anterioară este incontestabilă. Nimic surprinzător, de exemplu, că muzicanții domnești, bine remunerați, aparțineau unei clase relativ înstărite de proprietari de pământ și imobile.

Muzica meterhanelei, inițial doar instrumentală, îmbogățită în secolul al XVIII-lea de acompaniamentul vocal, reprezintă, din acest punct de vedere, elementul preponderent, afirmând pe plan simbolic dependența autorității domnești de puterea Porții. Dar, odată cu afirmarea pe scena politică, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a unor generații de boieri patrioți, simbolismul tradițional al Puterii este minat: atribut al puterii politice sultanale transmise domnilor, muzica meterhanelei devine la rândul ei și o „parte" a autorității înalților dregători, fie că este vorba de marele spătar sau de hatman.

Altă noutate surprinsă de autor în viața muzicală încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea o reprezintă apariția breslelor de lăutari, ca răspuns la noi forme de delectare iradiate dinspre Viena și Paris. Ambianța muzicală apare astfel sub semnul dihotomiei între influențele orientale și europene. Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, raportul dintre diferitele tendințe muzicale începe să se echilibreze, ba chiar să lase un loc tot mai important muzicii de factură europeană, care începe să își facă simțită prezența și câștigă tot mai mult teren în ceea ce privește gusturile muzicale. Este imaginea pe care o redă Sulzer, nu fără o notă de ironie, descriind stupefacția spectatorilor români care „nu aveau nici măcar răbdarea […] să asculte o simfonie întrea-

gă în execuția muzicanților noștri germani. Vedeam adesea cu mirare și compătimeam pe acești oameni buni care trebuiau să se oprească în mijlocul unui *Adagio* și să interpreteze un *Allegro* sau un dans ungar, să schimbe cornul cu flautul traversier, pentru a lua imediat după aceea harpa în mână".

Tabloul acestei lumi în evoluție nu este lipsit de unele paradoxuri sau note pitorești. Pompiliu Eliade sau A.D. Xenopol au descris de multă vreme procesul modernizator observat cel puțin la nivelul elitelor, grație trupelor de ocupație austriece și rusești, care au adus, odată cu armele, spectacolul muzicii și al balurilor. Eduard Rusu pune însă în lumină noi detalii revelatoare, a căror importanță merită subliniată mai mult. De exemplu, mărturiile care arată că procesul reverberațiilor muzicale prelungite în cadrul cultural autohton s-a produs uneori și în sens invers, prin prezența interpreților români dincolo de hotare, precum se poate vedea dintr-un cântec slovac cules pe la jumătatea secolului al XVIII-lea:

Baciul cântă la fluier,
Şi valahul la flueraş,
Dubaşul la dubă,
La trompetă cântă alt valah. (p. 79)

S-a trecut adesea prea ușor cu vederea rolul unei categorii de stigmatizați ai societății, cărora Eduard Rusu le aduce acum o dreaptă recunoaștere: țiganii, care, prin talentul și dragostea pentru muzică, „dăruindu-se carierei de instrumentist, deși adeseori dublată de alte îndeletniciri, s-au identificat într-atât cu muzica locuitorilor băștinași, încât preluarea lor a fost totală. Alături de muzicanții populari români, instrumentiști și cântăreți, muzicanții țigani au contribuit la păstrarea și valorificarea patrimoniului folcloric, intervenind uneori în profilul unui desen melodico-ritmic, cu diferite procedee, de la intervalică și până la timbru" (p. 282). O mărturie din timpul domniei lui Nicolae Mavrogheni e demnă

de interes: „Toate meșteșugurile și artele le exercită în țară numai țiganii – scria un anume Anastase Grecul – [încât] în ziua în care aceștia s-ar sui în căruțe și ar emigra din țară, aceasta ar rămâne lipsită de cântători, de dansatori, de muzicanți și de meșteri" (p. 275).

Nu poți citi aceste rânduri fără a resimți o undă de melancolie la ideea că studiul tânărului ieșean despre relația dintre putere și muzică este deschizător și de alte orizonturi. Mă gândesc la sensibilitatea oamenilor de rând, „cei mici", cum spunea Nicolae Iorga, țărani, târgoveți, meșteșugari etc., care n-au vibrat mai puțin decât stăpânii lor la armoniile muzicale. Călător în Moldova în 1644, iezuitul Paul Beke era uimit să-i vadă pe locuitori, împovărați de biruri și de condiții grele de viață, alergând „la crâșmă pentru a se veseli împreună și acolo scârțâind mai degrabă decât cântând din cimpoi, din fluiere și cobze [lăută], îngână cântece, saltă și joacă cu foc, socotind că în lumea întreagă nu s-ar afla un concert mai suav decât muzica lor". Sublimă mărturie, care mă consolează că, în ciuda vicisitudinilor istoriei, strămoșii noștri de modestă condiție au cunoscut și asemenea momente de respirație, că sensul vieții lor nu s-a mărginit la corvezile muncii pentru a supraviețui sau la lupta pentru păstrarea libertății.

„Observator cultural", 15 februarie 2024

Literatura în limba greacă din Principatele Române

„Pentru a înțelege influența pe care ideile secolului XVIII au exercitat-o asupra societății românești – scria Dumitru Popovici în 1945 – *este indispensabil să ne referim și la literatura în limba greacă*." Îndemnul transpare în primele pagini ale cărții de față[40],

[40] Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*, București, Editura Minerva, 1982.

justificând un demers ce se arată necesar pentru istoria culturii românești într-un secol atât de contradictoriu ca secolul XVIII. Este meritul Corneliei Papacostea-Danielopolu de a stărui cu răbdare asupra acestei chestiuni într-un studiu în care premisele teoretice se dovedesc a fi de bun augur. Analizând scrierile apusene traduse în românește din grecește sau care au circulat în grecește în țările române, autoarea are convingerea mai întâi că ele nu evidențiază o „influență", ci un „contact". Perspectiva – justificată de realitatea faptelor – îi îngăduie apoi să considere activitatea culturală a grecilor din țările române nu ca pe un domeniu autonom, ci în strânsă dependență de viața spirituală a intelectualilor români (p. 70). Mai mult chiar, la capătul studiului, una din concluziile subliniate de autoare sună limpede: „Nu ne sfiim să considerăm textele studiate [textele grecești care se scriu sau circulă în Principate] ca părți componente ale culturii românești, căci fie prin apartenența autorilor la sistemul didactic al învățământului din Principate, sau chiar prin originea românească a acestora, fie, mai ales, prin realitățile românești pe care le reflectau, aceste texte sunt – așa cum spunea C. Erbiceanu – «monumente ale culturii românești»" (p. 221). Aprecierea pune astfel în evidență o manieră de analiză de natură să conducă la o apreciere mai nuanțată a contactelor culturale din Principatele Române în secolul XVIII. Îmbogățirea materialului documentar (prin evaluarea mai exactă a manuscriselor, bibliotecilor și cărturarilor din epoca respectivă) și recursul la metode comparatiste și istoria ideilor au făcut ca autoarea să treacă în analiza întreprinsă de la un punct de vedere strict filologic pentru a ajunge la unul bazat pe împletirea argumentelor istorice, sociologice, literare și filologice.

Ghidată de asemenea precizări metodologice, autoarea își propune să arate care au fost contactele stabilite în Principate cu cultura europeană, prin intermediul textelor în limba greacă, fixând analiza asupra progresului spiritului critic în domeniul

gândirii social-politice și la critica antifeudală care ilustrează evoluția laicizării din cultura românească în perioada dintre 1774 și 1830. Considerând că „spiritul critic" și „sentimentalismul" au reprezentat „căile principale ale marii mutații pe care o suferă cultura, în evoluția sa de la forme teologice sau umaniste la acelea raționaliste sau romantice" (p. 36), autoarea urmărește pe fiecare dintre acestea în câte un capitol distinct: primul tratează literatura eseistică (filozofică), literatura satirică, funcția didactică a unor texte literare; al doilea, poezia fanariotă, circulația nuvelei și a romanului sentimental, „modelul" imnurilor lui Rigas.

Capitolele sunt precedate de o amplă parte introductivă, urmată de o analiză a culturii neogrecești (cap. I) și a ideilor social-politice ale Luminilor reflectate de literatura în limba greacă. Urmărirea sistematică a acestei literaturi îi îngăduie autoarei să constate contribuția textelor grecești „la o incontestabilă *laicizare* a culturii noastre", la dezvoltarea spiritului critic în etică, în discutarea formelor de guvernământ variate domenii: filozofie, teologie, pedagogie. Concluzia se dovedește interesantă nu numai pentru nuanțarea cunoașterii culturii române din interstițiul amintit, ci și a „aportului grecesc" despre care s-a crezut un timp că a constat numai în forme paralizante (texte liturgice, învățământ vetust) pentru dezvoltarea culturii noastre.

Modalitatea sistematică de tratare, ca și bogăția suportului documentar conferă lucrării o indiscutabilă valoare științifică și o recomandă ca deosebit de utilă cercetării istorice. Sunt de aceea cu atât mai regretabile câteva formulări pripite sau superficiale care vin, chiar de la început, în contradicție cu spiritul ce se degajă din întreaga lucrare. A începe această carte cu aprecierea că „în istoria culturii românești, secolul XVIII este secolul culturii fanariote" ni se pare discutabil și însăși autoarea nuanțează peste câteva pagini, evocând „coordonatele culturii românești" în aceeași vreme (p. 12). Eronată ni se pare și afirmația, tot din

primele pagini ale cărții, că reacția antifanariotă din prima jumătate a secolului XIX „a colorat cu un puternic antielenism viața politică și culturală românească". Termenul de „epocă fanariotă" ar trebui să fie folosit cu mai multă circumspecție. Nedrepte sunt și afirmațiile după care A.D. Xenopol a fost „unul din cei mai vehemenți critici ai fanarioților", iar N. Iorga a inițiat începutul „de «reabilitare» a epocii fanariote" (p. 9-10), știut fiind că, în ciuda atitudinii sale contradictorii, merite însemnate îi revin și celui dintâi, după cum efortul lui N. Iorga a fost în bună parte precedat de al altora (C. Erbiceanu).

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 20, 1983, p. 462

Bucovina: elemente de istorie politică și culturală

Cartea lui Andrei Corbea-Hoișie[41], universitar român, bine apreciat de germaniștii europeni, merită o atenție deosebită. În primul rând, pentru că reprezintă în Franța prima analiză a celor mai estice limite ale fostului imperiu austriac: Bucovina. Cunoscută astăzi prin călătorii și ghiduri de voiaj, provincia nu a stârnit niciodată un interes deosebit în Franța. Este suficient să căutați în catalogul Bibliotecii Naționale a Franței pentru a vedea lipsa referințelor pe acest subiect. Această observație nu este în întregime străină de lipsa de interes pentru istoria Imperiului Habsburgic! Primul merit al prezentei lucrării este de a umple acest gol. Dar, mai mult decât atât, ea aduce o contribuție solidă la cunoașterea unei regiuni din Europa Centrală și de Est.

[41] Andrei Corbea-Hoișie, *La Bucovine. Éléments d'histoire politique et culturelle*, présentation de Jacques Le Rider, Paris, Institut d'études slaves, 2004.

Şi nu este totul: studiul în cauză nu are nimic comun cu un anume gen de istoriografie provincială sau regională, care este în mod tradiţional pâinea istoricilor locali. Noutatea şi interesul său sunt date de modul în care autorul foloseşte istoria provinciei ca studiu de caz, încărcat de o problematică care depăşeşte graniţele Bucovinei. Miza analizei devine astfel majoră pentru o înţelegere mai profundă a legăturilor care există între istoria locală sau regională şi istoria europeană, mai largă, atunci când este vorba despre o zonă la răscrucea de istorii naţionale sau chiar de două continente.

Încă din primele rânduri ale cărţii sale, autorul ne plasează în centrul subiectului: „Toţi cei care, mânaţi de curiozitate legitimă", scrie el, „ar dori să găsească pe o hartă contemporană a Europei de Est un teritoriu care poartă numele de Bucovina vor fi dezamăgiţi: acest teritoriu nu există nici în graniţele administrative din sud-vestul Ucrainei, nici în cele ale nord-estului României contemporane" (p. 11). Parcimonia cartografică indică astfel o stare nefastă de cunoaştere şi a altor provincii care, asemenea Bucovinei, se află la răscruce de culturi şi naţiuni. În acest caz, este vorba despre o identitate provincială care s-a născut relativ târziu, în 1774, prin ocuparea nordului Moldovei de către Habsburgi. Supusă temporar administraţiei poloneze şi bucurându-se apoi de autonomie ca ducat, Bucovina a devenit timp de un secol şi jumătate o regiune deschisă polimorfismului etnic şi cultural, cultivat cu brio de Austria imperială. Odată cu prăbuşirea marilor imperii din Europa de Est în 1918, ea a devenit parte integrantă a României până în 1940, când URSS a ocupat nordul provinciei, integrându-l în graniţele Ucrainei. O stare de lucruri care persistă şi astăzi după o scurtă revenire în hotarele României, în 1942-1944, în timpul ofensivei sale împotriva Uniunii Sovietice. Istoria provinciei a fost profund marcată de „hărţile mentale" (expresia aparţine semnatarului prefeţei volumului, Jacques le Rider) ale naţiunilor care şi-au disputat astfel succesiv pretenţiile considerate legitime.

Andrei Corbea-Hoișie are meritul de a evita această capcană datorită unei metode de lectură care ține seama de toate componentele culturale ale provinciei. El nu are în vedere o istorie a Bucovinei în sensul propriu al cuvântului. După cum indică cu prudență titlul, el abordează câteva „elemente de istorie politică și culturală" prin cele patru părți ale analizei sale, care au constituit tematica prelegerilor susținute la École pratique des hautes études, în martie 2001.

Formarea identității teritoriale a Bucovinei oferă primele surse de reflecție. În 1774, nimic nu a legitimat diviziunea teritorială în cauză, consecința unei ocupații, care ulterior s-a dovedit a fi un adevărat „act fondator", generând discontinuități între trecutul turco-moldovenesc și prezentul austriac. Absența unei burghezii locale și ambițiile civilizatoare ale Vienei au agravat contradicțiile din cadrul societății. Ceea ce nu a împiedicat totuși ca provincia să devină un centru al comerțului austriac cu Europa de Est și, de asemenea, să joace un rol real de mediator cultural într-o regiune mai largă. Autorul redă viață din acest punct de vedere unei imagini pitorești, bazată pe diverse surse între care paginile unui anuar al orașului Cernăuți în 1908, semnificativă pentru orașul bucovinean destinat să reprezinte la o scară mai mică modelul capitalei imperiale! Mărturiile literare au un loc privilegiat. Sugestive sunt în acest sens impresiile scriitorului Karl Emile Franzos (1848-1904), care descoperă peisajul civilizației din Bucovina în cursul unei călătorii cu trenul de la Viena la Cernăuți, la finalul căreia concluzionează: „Spiritul german, cel mai puternic și binevoitor magician care există – el, din nou el! – a plasat acest colț înfloritor al Europei în mijlocul deșertului cultural semi-asiatic" (p. 43-44). Acest „Occident imaginar în Est" ar putea constitui, propune autorul, „un posibil punct de plecare pentru un studiu captivant al psihologiei colective a factorilor care, potrivit unora,

prin inconsistența dintre proiecția ideală și realitate, ar fi inoculat burgheziei bucovinene sindromul unei «nevroze» de masă" (p. 27).

Drama intelectuală a locuitorilor acestei regiuni, marcată de experiența conviețuirii diverselor naționalități oferă în acest sens subiectul unei analize exemplare în al doilea capitol al cărții, oferind o punte de înțelegere a ceea ce autorul numește „paradigma bucovineană". Una din expresiile acesteia se află în spiritul identitar provincial, „bucovinismul", care a condus la crearea în 1904 a blocului politic între români, ucraineni, evrei și germani, bazat pe convergența acelorași interese (p. 60) și care oferă un exemplu bogat de lecții pentru coexistența altor națiuni din cadrul monarhiei austriece. Spre deosebire de Moravia, de exemplu, unde scena electorală din 1909 a fost ocupată de două tabere, cehii și germanii, în Bucovina, ea a cunoscut nu mai puțin de cinci naționalități: români, ruteni, germani, polonezi și evrei!

Pentru aceasta din urmă, a existat un imbroglio interminabil (subiectul principal al capitolului al treilea al cărții), deoarece prevederile constituționale austriece nu recunoșteau naționalitatea evreiască, ci doar confesiunea israelită. Faptul că evreii nu se bucură de recunoaștere în Bucovina nu face excepție în comparație cu restul imperiului sau chiar cu continentul: excepția constă în aceea că acești „paria" (pentru a folosi expresia lui Hanah Arendt) joacă totuși un rol esențial în funcționarea ordinii imperiale, asigurând prin intermediul culturii și în special al limbii germane, legătura dintre centru și periferie. Este ceea ce explică contradicția reală și profundă în existența evreilor din Bucovina. Pe de o parte, ei se aflau pe calea emancipării economice și politice, calea care s-a deschis în 1848 prin impunerea regimului de impozabili asemenea celorlalți cetățeni ai monarhiei, dar care nu a mers mai departe: până în 1918, ei n-au obținut recunoașterea lor politică. Pe de altă parte, ei sunt supuși avatarurilor propriei construcții identitare, între izolarea cauzată de misticismul hasidic și cucerirea unui model cultural

german. Dacă visul arzător al lui Iosif al II-lea de a transforma imperiul multinațional „nu într-un stat-națiune german, ci într-un stat de cultură germană" s-a realizat în Bucovina, faptul a fost posibil în parte și datorită identificării dintre idealul de emancipare și cel de promovare culturală a acestei populații (p. 81).

Tocmai prin acest rol, evreii au fost expuși unei misiuni paradoxale: servind concilierea și dialogul între toate componentele monarhiei multinaționale, ei au devenit ținta tuturor frustrărilor naționaliste care erau din ce în ce mai puternice înainte de primul război. O mărturie sugerează această realizare tardivă: „Chiar dacă nu am văzut zidurile închisorii noastre, am fost totuși prizonieri ai ei", a remarcat mai târziu Ninon Ausländer, fiica unuia dintre „patricienii" din Cernăuți, viitoarea soție a lui Hermann Hesse. Ea făcea aluzie la sentimentul de repliere socială și religioasă, ce reprezenta însă, potrivit analizei fine a autorului, „o presimțire a catastrofei inevitabile care va veni" (p. 95).

Pe această pistă, Andrei Corbea-Hoișie evocă în ultima parte a cărții, imaginea „distrugerii și reconstrucției unui loc de memorie în Europa Centrală", respectiv în Bucovina de după 1918, când provincia a devenit parte a României și a trecut printr-un lung lanț de traume naționale și teritoriale. Știm cât de sensibil este subiectul pentru istoriografiile naționale în cauză. Istoriografia românească, de exemplu, a favorizat în mare măsură imaginea fericită a împlinirii unui ideal secular de unitate, ignorând în același timp zonele gri. Autorul ne oferă o lectură mult mai nuanțată și mai puțin idilică. Cum putem ignora convulsiile trăite de o provincie care trece brusc de la statutul său de ducat sub administrarea unui imperiu multinațional la cel de componentă integrală a unui stat național care își proclamă cu voce tare unitatea indivizibilă? „Românizarea" trebuia să însoțească unitatea politică la nivel cultural și ideologic. Strălucirea culturii românești, care își face un loc remarcabil în lume prin câteva nume ilustre (Brâncuși, Enescu, Cioran, Eliade,

Ionesco și alții), a umbrit cunoașterea celeilalte fețe a realității: tragedia culturală resimțită la periferia noului cadru național și statal de o parte a populației germanofone, în principal de origine evreiască, supusă unei adevărate crize identitare și intelectuale. Unii dintre reprezentanții săi întruchipau un adevărat „miracol", deoarece practicau în Bucovina o literatură germană „independent și dincolo de orice relație cu țările de origine, chiar în inima unei Românii Mari" (cuvintele îi aparțin lui Alfred Margul-Sperber, p. 120). Alții aleg calea exilului. Dar drama atinge punctul culminant atunci când acești scriitori sunt privați de recunoașterea lor civică și umană chiar în patria limbii germane unde s-au refugiat, constrânși să „învețe un singur lucru: tăcerea" (cuvintele lui Kamillo Lauer în scrisoarea sa către Sperber, p. 125). Cazul Bucovinei își găsește astfel locul european, datorită studiului lui Andrei Corbea-Hoișie, în criza umanitară inaugurată de Holocaust. Seria câtorva sinucideri spune multe despre starea de criză a intelectualilor din acest spațiu, fie că este vorba de talentatul poet Siegfried Laufer, sau de Robert Flinker și în cele din urmă Paul Celan!

Studiul dedicat acestuia din urmă, subiect al altor contribuții ale autorului, este ultimul din structura cărții, menit să ilustreze și mai bine interesul pe care îl merită studiul Bucovinei pentru istoria europeană. Trecutul zbuciumat al regiunii și tragedia populației evreiești explică în cele din urmă drama unei generații întregi de bucovineni, care, priviți cu reținere în patria limbii lor ca și în patria natală, și-au croit un alt destin, european. Exemplară pentru analiza relației dintre istoria regională bucovineană și istoria generală, europeană sau universală, cartea invită și la alte reflecții: „elementele" istoriei culturale aduse în discuție ne încurajează să reflectăm în același timp și la alte exemple privind cazul singular al provinciei. Pentru că Bucovina nu este doar leagănul unei generații de intelectuali și scriitori, precum Celan și astăzi Aharon Appelfeld, afirmată în Europa și în lume, ci și leagănul

mai multor generații de scriitori și istorici, în centrul ideologiei naționaliste românești. Poetul național Eminescu, de exemplu, nu a reușit niciodată să facă același drum spre recunoașterea universală. Această istorie totală, luând în considerare și alte componente culturale – armeană, ucraineană etc. –, rămâne un nobil ideal al cercetării pentru care cartea de față pune o temelie solidă, oferind un model cu valoare metodologică.

„Revue d'histoire moderne et contemporaine",
55, nr. 2, 2008, p. 198-200

Limba presei românești în secolul al XIX-lea

Criticul și istoricul literar Al. Andriescu ne propune un studiu despre presa română din secolul XIX într-o dublă lectură: ca limbaj cu un caracter specific și ca instrument de îmbogățire și unificare a limbii literare, ținând seama de teoria stilurilor funcționale[42]. Acestea din urmă reprezintă, după definiția sa, „varietăți, aspecte ale limbii ieșite din procesul istoric de diferențiere a mijloacelor comunicării verbale, în baza alegerii și combinării unor fapte de limbă în funcție de scopul urmărit, care implică intențiile transmițătorului și presupune, obligatoriu, satisfacerea maximă a necesităților de informare a destinatarului" (p. 6-7). Implicațiile unei atare înțelegeri a stilului funcțional-publicistic sunt importante nu numai pentru explicarea terminologiei politice sau științifice, ci pentru însăși înțelegerea frământărilor trăite de limba română literară în secolul al XIX-lea. Considerațiile autorului merită să rețină și atenția istoricului care poate descoperi în limbaj expresia unor fapte și trăiri manifestate la nivelul mentalității co-

[42] Al. Andriescu, *Limba presei românești în secolul al XIX-lea*, Iași, Editura Junimea, 1979.

lective: „Uităm adesea – ni se aduce aminte – că aceste gazete, așa cum au fost ele concepute de întemeietorii lor, au servit un timp îndelungat ca o adevărată școală pentru acei care, în condițiile de atunci, n-au putut urma cursurile uneia obișnuite" (p. 10).

Între primele periodice românești cu un rol atât de important în formarea și dezvoltarea stilului publicistic, istoricul literar insistă mai ales asupra „Albinei românești" și a „Curierului românesc", mai puțin însă asupra periodicelor transilvănene studiate prealabil în mod exemplar de George Em. Marica. Al. Andriescu arată importanța pe care aceste periodice au acordat-o problemelor de limbă într-o vreme când societatea românească se confrunta cu împlinirea năzuințelor ei seculare. Or, după cum istoria era „cea dintâi carte a unei nații", tot așa limba literară rară reprezenta o veritabilă „școală prin care să se apropie duhurile", fiind îndreptățită opinia autorului despre rolul acesteia la „consolidarea conștiinței și unității naționale" (p. 73). Este ceea ce recunosc, de altfel, realizatorii „Albinei", convinși că „nu este de mirare dacă șapte milioane de români sunt cuprinși de febra filologică și necontenit se îndeletnicesc a-și lămuri limba, scriptura și istoria".

Cartea se încheie cu un capitol ce evocă nivelul la care a ajuns stilul publicistic în decurs de jumătate de veac de la primele sale expresii în cultura română, ceea ce dovedește marile disponibilități de dezvoltare ale limbii literare românești. Examenul minuțios al limbii românești întreprins de Al. Adriescu prin intermediul presei din veacul al XIX-lea contribuie astfel nu numai la lămurirea unor aspecte legate de evoluția acestei tribune a conștiințelor, ci și la înțelegerea evoluției unei stări de spirit mai largi. Din această perspectivă, studiul limbii primelor periodice deschide noi perspective dincolo de domeniul rezervat specialiștilor, oferind sugestii deopotrivă utile cercetătorilor istoriei culturii și a mentalităților.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 17, 1980, p. 816-817

N. Iorga: *Istoria literaturii române în veacul al XIX-lea*

Pentru cei mai mulți, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, de N. Iorga (vol. I-III, 1907-1909), în noua ediție datorată eminentei editoare Rodica Rotaru[43] este înainte de toate prilejul unei fericite întâlniri cu scrisul marelui istoric într-un domeniu pe care l-a slujit cu neostenit devotament: istoria literaturii. O istorie ce se dovedea în fond – și constatarea nu-și pierde valabilitatea nici astăzi – un capitol din istoria generală pe care puțini au cuprins-o în totalitatea ei fenomenologică, așa cum a făcut-o N. Iorga. Istoricul ce debutase scriind poezii, manifestând și ulterior înclinații pentru literatura beletristică avea cum să gândească și în această direcție marea tentație a sintezei atât de familiară spiritului său comprehensiv și generos.

În prelungirea istoriei armatei, a bisericii, a comerțului, a învățământului și altor istorii „parțiale", istoria literaturii trebuia să dea seama de evoluția spiritualității unui popor așa cum ea se desprindea din ideile și sentimentele păstrate în forma trainică a scrisului. Legătura cea mai directă cu istoria totală era posibilă într-un cadru mai larg de istorie a culturii, singurul capabil să conducă la înțelegerea „direcțiilor și curentelor care stăpânesc epoca întreagă", cât și a „sufletului deosebit al celor aleși", încât sinteza ce stăruia asupra veacului XIX „de la 1821 înainte" era programatic subintitulată: „În legătură cu dezvoltarea culturală a neamului". În așa manieră au fost gândite, de altfel, monumentala *Istorie a literaturii române în secolul al XVIII* (2 vol., 1901), *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* (1904), *Istoria literaturii românești contemporane* (2 vol., 1934), ca și *Introducerea sintetică*

[43] N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea. De la 1821 înainte*, ediție și note de Rodica Rotaru, prefață de Ion Rotaru, I-III, București, Editura Minerva, 1983.

din 1929, toate reprezentând articulații ale aceleiași ample istorii a literaturii românești, în care ediția de față reprezintă o componentă. Ea permite, după cum autorul însuși o dorea, „înțelegerea desfășurării, timp de o sută de ani, din epoca modernă, a scrisului românesc și a ideilor cuprinse în el". Mai precis, ea stăruia asupra câtorva momente distincte, intitulate în formule discutabile: „epoca lui Asachi și Eliad (1821-1840)"; „epoca lui M. Kogălniceanu (1840-1848)" și „Anul 48 și urmările sale până în epoca unirii și domnia lui Vodă Cuza (1848-1866)", cu alte subdiviziuni capabile să detalieze tabloul preocupărilor intelectuale, a direcțiilor literare și artistice, a personalităților culturale. Cu tot ce se știa la data respectivă, savantul a putut să dea o imagine cuprinzătoare și sugestivă în care „talentul literar" al autorului a știut să reînvie întreaga atmosferă a fenomenului literar din epocă.

A stărui supra acestei constatări ar fi de prisos câtă vreme prefața prezentei ediții, semnată de Ion Rotaru, atrage cuvenita luare aminte, judecând efortul istoricului în contextul altor preocupări asemănătoare din literatura noastră, pentru a conchide apoi că Nicolae Iorga a avut meritul de a ne fi dat „prima sinteză de istorie a literaturii române, integrală și în adevăratul înțeles al cuvântului, comparabilă cu alte ediții similare, aparținând altor culturi de care el însuși nu a voit a ține seama (cum urmașii lui n-au procedat), deși le cunoștea bine de tot. Scriind-o, a argumentat ca nimeni altul necesitatea istoriei literare ca disciplină științifică și artistică pusă în serviciul progresului social al neamului său" (p. XIV).

Alte precizări ale aceleiași prefețe sunt menite să nuanțeze mai bine valoarea acestei *Istorii* la cei 75 de ani care ne despart de apariția ei. Marea sinteză a lui N. Iorga trebuie desigur recitită azi, ținând seama de adnotările făcute de editoare. Spunem discreție fiindcă Rodica Rotaru s-a îngrijit să grupeze notele de rigoare abia la sfârșitul fiecărui volum, atentă să nu împieteze forma originală

propusă de autor. Să mai reținem că adnotările făcute de ea poartă marca „bunului-simț", evitând încărcarea abuzivă a aparatului de note, stăruind doar asupra unor chestiuni de fond și corectând sau întregind pe alocuri informația prin prisma noilor cercetări.

Principiile de transcriere, consecvent susținute de Rodica Rotaru și în alte ediții, au condus, de asemenea, la restituirea nealterată a scrisului marelui istoric, ceea ce constituie serviciul cel mai însemnat în slujba repunerii în circulație a impresionantei sale opere. Cât privește verificarea riguroasă a surselor întrebuințate de el, oricine este convins de imposibilitatea exhaustivității. Editoarea însăși, a cărei probitate științifică este bine cunoscută, s-a convins de acest fapt, mărturisindu-și inerenta limită: „Am făcut toate acestea (se referă la adnotări – N.N.) în măsura posibilităților, cunoscute fiind dificultățile de documentare, lipsa bibliografiilor analitice de periodice, imposibilitatea cercetării colecțiilor de reviste în biblioteci" etc. (p. XXVII). N. Iorga însuși a lucrat adesea neglijent, citând în grabă, lăsându-se condus de memorie mai mult decât de „fișe", încât refacerea atelierului său de creație – cum tind să o facă astăzi edițiile critice – este peste măsura posibilităților unui singur om, mai ales în condițiile precarității instrumentarului critic necesar. Raportată la această situație, restituirea întreprinsă de Rodica Rotaru este un gest de curaj și o frumoasă reușită. Ea înseamnă încă o realizare în efortul ce animă pe mulți entuziaști pentru repunerea în circulație a scrierilor marilor personalități ale culturii noastre.

„Cronica", 16 decembrie 1983, p. 5.

Istoria în *Istoria literaturii române…* de G. Călinescu

Câteva permanențe străbat cultura română în evoluția ei, hrănindu-i cu ardoare creația, spiritul reflexiv și aspirațiile. Sintagma costiniană menită să amintească locul românilor în geografia spirituală a lumii („Nasc și în Moldova oameni…") o regăsim ca memento și la deschiderea *Istoriei* lui G. Călinescu pentru a arăta în timpurile de „suferință națională", în care apărea pentru prima oară (1941)[44], posibilitatea oamenilor de a se ridica deasupra „vremilor", marcând un moment de izbândă a culturii naționale.

Nu de această istorie – ca realitate existențială – va fi vorba aici, ci de istoria ca viziune și manieră de cunoaștere a trecutului, ceea ce a fost adesea pus sub semnul îndoielii în critica autorului. Care ar fi, așadar, locul spiritului istoric într-o operă menită să parcurgă devenirea literaturii „de la origini până în prezent"? Convingerea lui Călinescu suna limpede: „Nu poți fi critic fără perspectivă istorică, nu poți face istorie literară fără criteriu estetic, deci fără a fi critic" (Prefață, p. 4). Ceea ce evoca el în ultimă instanță era deci perspectiva istorică, ca substrat al viziunii de ansamblu în analiza fenomenului literar. Expresia ascunde totuși ambiguități ce derivă din larga-i sferă de cuprindere. Orice îndreptare a atenției spre trecut, fie și ocazională, poate revendica în ultimă instanță o anume „perspectivă istorică", încât nu trebuie să deducem (numai) de aici un merit al criticului. Altceva îi conferă însă conținut, și asupra acestui aspect Călinescu stăruise anume pentru a-și preciza concepția ce avea să-i prezideze monumentala operă. Ea se întemeia pe recunoașterea dublei vocații a istoriei, menită să fie, pe de-o parte, „o știință cu legi inefabile", iar pe de

[44] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Minerva, 1982.

altă parte, „o sinteză epică". Prima condiție era legată de laboratorul intelectual al domeniului, capabil să imprime rigoare și consistență în cunoașterea adevărului. Cealaltă, de destinația sa culturală, realizată prin capacitatea de seducție a logosului (*Principii de estetică*, 1982, p. 187). Viziunea criticului consuna astfel cu o tradiție a culturii românești, mai puțin dispusă să disocieze istoria de artă și literatură, căci „istoricul – recunoștea Călinescu – e un creator care dă sens fenomenelor indiferente" (*Ulysse*, 1967, p. 480). Cu atât mai mult în planul istoriei literare el era îndreptățit să vadă „un capitol al istoriei generale", sub a cărui problematică teoretică și metodologică se află (*Principii de estetică*, p. 156). Ca orice istorie, prin urmare, istoria literară reclama un fir epic, „fie de forme, fie de destine personale" alăturate într-o veritabilă „comedie umană".

Dar cum să reconstitui acest fir? Cât și ce să reții din „haosul" nesfârșit al lucrurilor? Soluțiile puteau fi multiple, în funcție de acelea pe care istoriografia le experimentase deja. În ceea ce-l privește pe Călinescu, el a recurs mai curând la un model de sugestie hegeliană, recomandat în vremea sa îndeosebi de Ernst Troeltsch. Misiunea istoricului ar consta, într-o asemenea tentativă, în a „descoperi în enormul râu al vieții niște puncte fixe care să constituie un sistem de valori permanente". Ele puteau fi „fapte istorice" sau „persoane concrete" (personalități, genii) și din înlănțuirea acestora din urmă își construise și Călinescu ampla panoramă a literaturii române, prin scriitori.

Importă mai puțin justețea punctului de vedere câtă vreme un atare domeniu se sustrage cu ușurință criteriilor fixe și imuabile, iar alte modele (istoriile pe epoci sau curente) nu întârzie și ele să-și demonstreze limitele. Principiul ordonator al lui G. Călinescu a triumfat în arhitectura sintezei și numai prin aceasta poate fi prețuită perspectiva sa istorică: o istorie prin personalități literare, remarcabile sub raport estetic și privite într-o succesiune organică. „În definitiv – atrăgea atenția autorul de la început – tradiție nu

înseamnă altceva decât înaintare organică după legi proprii și nu este îndoială că organicul există în literatura română" (p. 3). Totuși, nicăieri pe parcursul istoriei sale, Călinescu n-a mai revenit cu alte considerații, în afara acelora „programatice" din prefață, lăsând impresia că n-a fost preocupat câtuși de puțin de raportarea evoluției literare la evoluția istorică, în general, sau la evoluția culturii, a ideilor și a mentalității, în special. O premisă tranșantă îl făcuse chiar să respingă cu totul raportul marii literaturi cu „istoria spiritului public", neadmițând că „există un spirit al vremii care înrâurește pe artist și că studiind acest spirit în operele mediocre vom ajunge să înțelegem operele de creație" (p. 4). „A ancheta opinia publică, ce mai metodă de jurnalist! – remarca el în alt loc – Cu ea ajungi la orice, la dovedirea că toată arta mare e o tortură și că spectacolul de varietăți e mai viu decât teatrul shakespearian" (p. 910). Aprecierea e polemică și părea menită să justifice înlăturarea din *Istoria* sa a balastului de mediocrități, neinteresante pentru o istorie a literaturii.

Azi știm că în această privință istoricul este mai prudent și nu se încumetă cu ușurință la o asemenea repudiere, fără a reține, mai întâi, dacă nu valoarea literară, cel puțin pe aceea psihică, mentală, urmărind pe această cale însuși orizontul problematic al marii literaturi. Sub acest unghi strict determinist, viziunea istorică a lui Călinescu pare incompletă, sugerând mai curând imaginea unei literaturi ce evoluează de sine stătătoare, într-un raport ce pune în legătură numai personalitățile literare marcante. Dar și așa, selecția operată de autor pe baza criteriului estetic n-a fost posibilă fără a se recurge la istorie: „Totul, de la început până la sfârșit, de la autorii de seamă până la cel mai proaspăt debutant, a fost citit din nou pentru redactarea acestei istorii. Tot ce este citat a fost citit. Autori, trecuți de noi repede, ca nefiind importanți, au fost totuși citiți sau recitiți în întregime […] Tocmai în aceste cazuri, conștiința ne-a dictat o mai adâncă informație. E de la sine

înțeles că am fost osândiți să citim și mormane de inepții de care nu s-a mai adus vorba în istorie" (p. 5). „Erudiția ca instrument" – astfel s-ar putea defini travaliul istoric al lui G. Călinescu pentru întocmirea operei sale. El nu desconsidera într-o atare perspectivă „istoria de erudiție", dar numai în subtext, ca moment al morfologiei istoriei literare, una care rămânea, prin expresie, operă de creație și de vocație artistică.

Finalitatea istoriei literare era, de asemenea, sub semnul istoriei generale. Spre deosebire însă de aceasta din urmă, destinată spiritului colectiv, ea urma să se adreseze în special conștiinței artistice, cu convingerea că „oricât de spontane ar fi actele de creație, ele profită de experiențele trecutului și se produc mai bine în mediul tradițional" (p. 4).

Recursul la o asemenea dimensiune istorică era necesar. Într-o vreme în care istoria literaturii era înțeleasă încă fragmentarist, acoperind unele epoci în defavoarea altora (literatura veche în paguba literaturii moderne, literatura contemporană în absența celei vechi sau moderne), Călinescu dădea o imagine critică și monumentală a acestei istorii, cea dintâi în unitatea evoluției ei. Împotriva unei critici de valoare, dar predispusă a ignora elementul istoric, el atrăgea atenția că „disprețul pentru istoric nu este îndreptățit prin nimic" (*Ulysse*, p. 460) și recomanda reconsiderarea criticii dintr-un asemenea unghi (p. 913).

Evocarea acestei perspective în *Istoria literaturii române* trebuie reținută. Fiindcă istoriografia nu se va mulțumi să constate în monumentala operă numai un moment al culturii românești pentru valoarea ei în sine și pentru împrejurările în care apărea, după cum nu se va mulțumi să vadă în ea doar un capitol susceptibil să îmbogățească imaginea globalizantă a istoriei generale. Opera însăși, sensibilă la dimensiunea duratei, a ilustrat recursul la perspectiva istorică, militând din nevoi proprii pentru cultivarea ei. Concepția generoasă despre istorie, înrâurită desigur de

experiența directă pe acest tărâm în timpul studiilor de la Roma l-au făcut apoi pe Călinescu să înglobeze însuși scrisul istoric în istoria literaturii române. Condiția o reamintea el însuși, arătând că „pentru ca un istoric să intre în literatură, ieșind de pe mâna erudiților, el trebuie să aibă spiritul constructiv, care este sau de natură ideologică […] sau de esența artei portretistice și evocatoare" (p. 612). Paginile lui Călinescu despre N. Iorga, interesant ca „precursor al gândirii actuale" (p. 949), și V. Pârvan sunt memorabile. Lor li se adaugă acelea despre T. Maiorescu prețuit și ca autor al *Istoriei contemporane* („operă excepțională" printr-o mare „cunoaștere de oameni", p. 419), despre B.P. Hasdeu, un „Dumas al istoriei" care dăduse în *Istoria critică a românilor* „aceleași emoții epice ca și Contele de Monte-Cristo" (p. 379), despre Al. Odobescu cu *Le Trésor de Pétrossa*, „epopee senzațională" (p. 355), despre Gh. I. Brătianu, „un ochi ce știe să surprindă dramaticul și să dozeze rece umanitatea" (p. 916). O excepție era însă A.D. Xenopol, apreciat ca istoric, dar nu ca artist (p. 441). Considerațiile istoricului literar erau în acest sens mai puțin întemeiate, producând pe alocuri nedreaptă răsturnare de valori, prin absolutizarea criteriului estetic, mai ales în analiza unei literaturi ca aceea istoriografică, susceptibilă să răspundă și altor criterii de evaluare. Dar și sub acest unghi, *Istoria* prezintă interes în plan istoriografic. Ea îndeamnă la reflectarea mai atentă a importanței limbajului în opera istorică. Fiindcă, atrăgea atenția criticul, „orice operă de curată știință se perimează în virtutea chiar a principiului de perfectibilitate a cunoașterii ce-i stă la bază, și unica valoare a unui om de știință stă în faptul de a fi reprezentat cu putere un moment din istoria disciplinei" (p. 378). Îndemnul de a spori exigențele scrisului științific se înțelege astfel ușor și, reținându-l, opera istorică își poate asuma un drept la perenitate.

„Convorbiri literare", septembrie 1982, p. 3

Limbă și cultură germană în România interbelică

Este cunoscut faptul că mitul României ca „soră latină" a Franței, potrivit lui Edgar Quinet, a forjat imaginația culturală a ambelor națiuni. Cu siguranță, afinitățile franco-române sunt incontestabile, hrănite de influența universală a Franței și de sprijinul acesteia pentru cauza națională românească. Cu toate acestea, realitatea este mult mai complexă, lăsând loc considerabil pentru alte întâlniri culturale, uneori subestimate. Cultura germană oferă un câmp bogat de investigație, bine studiat, dar niciodată într-o manieră atât de amănunțită ca autorii care au contribuit la această lucrare în două volume[45].

Capitolele primului volum abordează aspectele inerente unei astfel de cercetări: cadrul istoric al României între cele două războaie mondiale, realitățile constituționale, juridice și politice, ideologice și intelectuale privind limba și cultura germană; prezența acestora din urmă în învățământul școlar și universitar, biblioteci și librării, precum și în schimburile academice și de carte cu Germania și Austria; deschiderea culturii românești către toate domeniile științifice dezvoltate în aceste țări, către tehnologii și influențe ideologice; rolul dicționarelor bilingve germano-române, traducerilor literare; rolul culturii germane în alte domenii precum artele dramatice și plastice, muzica, cinematografia etc. Oferind un fel de sinteză a acestor aspecte, volumul se încheie cu un capitol fascinant despre locul germanului și al Germaniei în imaginarul românesc.

Perioada studiată (1918-1933) evidențiază o etapă esențială a culturii germane în România, corespunzând în multe privințe

[45] Andrei Corbea-Hoișie, Rudolf Gräf (ed.), *Limbă și cultură germană în România: (1918-1933): realități postimperiale, discurs public și câmpuri culturale*, vol. I-II, Iași, Editura Polirom, 2023.

apogeului acesteia. Începuturile sale datează de la apogeul influenței franceze în secolul al XIX-lea, când Germania s-a impus pe scena politică și economică europeană. Experiența dureroasă și umilitoare a confruntării româno-austro-germane din timpul Primului Război Mondial, urmată de căderea spectaculoasă a imperiilor german și austriac, a compromis prestigiul civilizațional al fostelor puteri central-europene. În aceste condiții, ascensiunea crescândă a modelului german în România de după 1918 este surprinzătoare. Poate fi explicată în parte prin dezvoltarea economică a Germaniei, prin vivacitatea moștenirii culturale a fostelor imperii vorbitoare de limbă germană și prin emularea vieții intelectuale în noile republici construite pe ruinele lor. Dar influența germană în România până la punctul de a concura cultura franceză, bine stabilită de mult timp, este un fenomen important care ridică multe întrebări. Contribuțiile adunate în această carte evidențiază concluziile uneori contradictorii care reies din analiză. Dacă, pe de o parte, se are impresia – potrivit unor mărturii – că titlurile germane încep să umple vitrinele, înlocuind cărțile franceze (Marian I. Hariuc, vol. I, p. 179), pe de altă parte, așa cum arată statisticile, studenții români aleg în continuare în mod covârșitor Franța: erau 2.000 în 1927 față de 700 în Germania și 500 în Italia (Ionuț Nistor și Marian I. Hariuc, vol. I, p. 241). Modelul german cucerește elitele intelectuale fără a le monopoliza. Contrar opiniei că istoricii, filozofii și geografii din București și Iași s-au aflat în întregime sub influență germană, Marian I. Hariuc oferă o lectură mai nuanțată, prin exemplul prestigiosului istoric Gheorghe I. Brătianu, reprezentant al unei „duble deschideri", atât spre istoriografia franceză, cât și spre cea germană (vol. I, p. 357).

Această „deschidere dublă" este perceptibilă în alte zone, ceea ce face ca generalizările pripite să fie riscante. „Este dificil pentru istoric", scrie Ovidiu Buruiană, „să stabilească în ce măsură aceste reprezentări [ale modelului german] au devenit majoritare și au

fost adoptate de [toată] societatea" (vol. I, p. 575). Explorarea mai multor mostre de viață culturală, cum ar fi presa, scoate la lumină mărturii revelatoare ale evoluției atitudinii față de germani, de la imaginea lor de „dușmani de război" sau cuceritori (în 1918 și la scurt timp după) la cea de popor harnic, organizat, riguros, capabil să constituie un model pentru societatea românească. Totuși, așa cum subliniază Alina Bruckner, această privire reprezintă doar „o fațetă a societății românești dintre cele două războaie mondiale" (vol. I, p. 581). Studiile despre literatura română, traduceri, manuale de istorie, spectacole muzicale și teatrale, cinema și arte vizuale converg spre aceeași concluzie: cultura germană în România, precum și imaginea de ansamblu a Germanei capătă un rol pozitiv în construirea imaginației naționale. Acesta a fost un rol important având în vedere intervalul de numai cincisprezece ani (1918-1933) când s-a aflat în competiție cu alte culturi străine, în special cu cultura franceză, moștenitoare a unui „capital al simpatiei" care era înrădăcinat de mult timp.

Ar fi greu de înțeles această ascendență fără a ține cont de o altă realitate, cea a unei țări care și-a extins teritoriul în 1918, mărindu-și populația cu câteva milioane de români și mulți locuitori de alte naționalități: maghiari, germani, evrei, slavi etc. România francofonă și francofilă înainte de 1918 a cunoscut astfel o nouă hartă demografică în care comunitățile germanofone – a doua cea mai mare populație după maghiari – numărau aproximativ 800.000 de locuitori.

Acestora din urmă le sunt dedicate capitolele celui de-al doilea volum, deschis de o minuțioasă prezentare a cadrului general, politic, instituțional și legislativ, precum și a specificului regional al fiecărei comunități: studiul limbii germane cu particularitățile sale dialectale, instituțiile care au permis înflorirea acestor comunități – biserica, educația, asociațiile etc.; viața lor literară, evenimentele lor sportive sau folclorice etc. Urmând

o structură aproape simetrică față de primul volum, cel de-al doilea se încheie cu un capitol general, care vizează o întrebare esențială în istoria acestor comunități: evoluția sentimentului lor de identitate între idealul unei „patrii" – fostul Imperiu Austriac și Reich-ul – și realitatea statală a „noii patrii", România extinsă.

Istoria acestor comunități oferă astfel o perspectivă complementară analizei culturii germane din România evidențiată în primul volum. Spre deosebire de orice altă cultură străină (cum ar fi cultura franceză), descoperită de la distanță de români, în mare parte prin învățarea limbii, cultura germană are un puternic rezervor demografic de naționalitate germană care nu exista în statul român înainte de 1918: sașii din Transilvania, șvabii din Banat, germanii din Bucovina și Basarabia, precum și vorbitori de germană aparținând altor etnii, în special evrei (în afară de cei care se aflau deja în România înainte de 1918). Prin urmare, nu este vorba de cultura germană a unei elite autohtone deschise ofertelor intelectuale străine pe care o integrează în beneficiul propriei dezvoltări, ci de cultura germană a unei intelectualități germanofone, mai mult sau mai puțin fidelă noii sale cetățenii române, care privește spre Germania sau Austria cu frustrarea de a fi retrogradată, odată cu schimbarea hărții geopolitice din 1918 la periferia estică a continentului. Activitatea literară a lui Richard Csaki, fondatorul revistei „Ostland", publicată la Sibiu, este simptomatică pentru aspirația scriitorilor germani din Transilvania de a „naviga" în „marele râu al literaturii germane și, prin urmare, europene" (Olivia Spiridon, vol. II, p. 426). Paul Celan visa la același lucru, chiar dacă, asemenea multor evrei vorbitori de limbă germană din Bucovina, „obiectivul se numea Viena" (Andrei Corbea-Hoișie, vol. II, p. 502-503). În contextul acestor clivaje ideologice și intelectuale, o bună parte din elitele intelectuale vorbitoare de limbă germană au căzut în capcana radicalismului național-socialist. Acesta este cazul lui Heinrich Zillich, jurna-

list din Brașov, care și-a continuat cariera literară în Germania, convins că loialitatea față de statul român nu este în contradicție cu datoria față de poporul de „origine" căruia îi aparține (Florin Kührer-Wielach, vol. II, p. 621). Odată cu ascensiunea lui Hitler la putere, acești oameni „nostalgici" care visau la recunoașterea culturală în „patria-mamă" au devenit instrumente de acțiune în direcția opusă, de la centru la „periferie", pentru a servi propagării ideologiei celui de-al Treilea Reich. Din acest punct de vedere, anul 1933 marchează o dată dezastruoasă în răspândirea culturii germane: tot ceea ce a reușit să impună înainte de această dată, în România și în alte părți, până la a pretinde că concurează cu cultura franceză, a fost compromis de efectele dezastruoase ale politicii și propagandei naziste. Interludiul 1918-1933 reprezintă totuși o pagină importantă în influența sa, pe care aceste două volume o evidențiază cu brio.

* * *

Cartea este remarcabilă și pentru dimensiunea sa teoretică și metodologică, explicată clar în studiul introductiv al lui Andrei Corbea-Hoișie. Recunoscând limitele comparativismului tradițional, el plasează proiectul într-o abordare reînnoită de studiile contemporane de antropologie culturală și de instrumentele conceptuale puse în aplicare în științele umane încă de la „turnura culturală". Într-adevăr, evocarea culturii și limbii germane într-un cadru spațial și temporal dat – România din 1918 până în 1933 – nu ar fi posibilă astăzi fără regândirea vechiului concept de „influență" și fără a ne înarma cu o nouă semantică, mai capabilă să definească „dialogul", „comunicarea intelectuală", „contactele (și conflictele)" între două culturi diferite, și, în special, conceptul de „transfer cultural", propus în anii 1990 de Michel Espagne și Michael Werner.

Este regretabil că numărul mare de contributori la aceste volume (54 în total) nu ne permite să îi menționăm pe unii dintre ei fără a-i ignora pe alții. Contribuțiile lor remarcabile nu ar fi putut fi atât de bine armonizate fără coordonarea exemplară a editorilor cărții: Andrei Corbea-Hoișie (de la Universitatea din Iași), unul dintre cei mai buni specialiști în Paul Celan, autor al mai multor lucrări despre literatura evreiască și germană, despre istoria Bucovinei și, în general, a Europei de Est marcată de influențele germane și austriece, și Rudolf Gräf (Universitatea din Cluj-Napoca), istoric al comunității de origine germană din România, cunoscut pentru contribuțiile sale asupra unei alte regiuni românești în care influența germanică a lăsat urme adânci, Banatul.

Datorită combinării tuturor acestor eforturi, putem citi în mod profitabil o lucrare științifică de cea mai înaltă calitate, care va marca studiile istoriei culturale comparate, în special în ceea ce privește explorarea interferenței dintre cultura germană și cea română.

„Études germaniques", 79, 2024, nr. 2, p. 281-284

Societate și istorie

O sinteză franceză a istoriei românilor

Se cunosc mai multe încercări de a scrie în Franța istoria românilor. Cea mai veche datează din 1777, când Jean-Louis Carra, viitor jurnalist revoluționar și deputat în Convenția Națională, a publicat o *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*. Elaborată după trecerea sa în aceste regiuni, lucrarea se încheia cu o „profeție": „Timpul care aduce toate revoluțiile trebuie, fără îndoială, să aducă una și în cele două provincii". De atunci, răscoale, lovituri de stat și revoluții s-au succedat. *Istoria românilor* de Catherine Durandin[46] apare după cea mai recentă dintre aceste rupturi, în decembrie 1989, a cărei definiție (revoluție? lovitură de stat?) a provocat numeroase discuții.

Catherine Durandin cunoaște bine specificul tematicii revoluționare românești. Ea a dedicat unul dintre primele sale volume subiectului (*Révolution à la française ou à la russe*?), analizând revoluția română din 1848 dintr-o perspectivă europeană largă. Această interpretare are o importanță deosebită în perioada de după 1989, care are ceva din parfumul celei de după 1848 (p. 504). Epoca delimitată de aceste date constituie intervalul privilegiat de analiză, cu peste 400 de pagini din cele 500 ale cărții!

[46] Catherine Durandin, *Histoire des Roumains*, Paris, Fayard, 1995.

Originile mai îndepărtate și Evul Mediu (aproape două milenii) sunt tratate în restul lucrării, într-o schiță destul de rapidă și aproximativă. Problematica etnogenezei – subiect sensibil al istoriografiei românești – se estompează în țesătura întrebărilor, riscând să nemulțumească pe cei care nu iubesc incertitudinile! Dar, pentru Catherine Durandin, această opțiune este voluntară, deoarece pentru ea a scrie istoria românilor înseamnă a demitiza un trecut adesea invadat de imaginația patriotică. Autoarea contestă, de exemplu, încă de la primele rânduri ale cărții, imaginea clasică potrivit căreia românii reprezentau o insulă a romanității în marea popoarelor slave. Când, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, istoricul român Xenopol a publicat istoria sa, tradusă imediat în franceză, această metaforă a jucat un rol important în afirmarea identității europene a românilor. Astăzi, Catherine Durandin ia distanță pentru a afirma că „România nu este nici o insulă, nici un laborator" (p. 8), reamintind că „destinul cultural, politic și, mai recent, ideologic al românilor este trăit și de ruși, ca și de ucrainenii – frați în ortodoxie –, de popoarele imperiului habsburgic legate de Viena sau dependente de aceasta, precum transilvănenii, și de frații din Balcani care, asemenea lor, au aparținut civilizației bizantine și apoi dominației otomane" (p. 18). Totuși, această analiză care vrea să extirpeze numeroase idei preconcepute nu scapă nici ea tentației marilor „formule". Ce să credem, de exemplu, despre fraza care face din istoria românilor „o istorie a contradicțiilor nerezolvate" (p. 17), sau de afirmația potrivit căreia „disconfortul istoriei românești se naște dintr-o contradicție în reprezentarea timpului" (p. 18)?

Cert est însă că această manieră de a interoga trecutul românilor, în care am putea găsi unele surse (Mircea Eliade, Emil Cioran, Lucian Blaga), care dorește să definească „un statut și un stil" – titlul primului capitol al cărții – mai degrabă decât să propună o nouă cronologie, este o întreprindere deosebit de stimulantă.

Epoca modernă și contemporană, care este pentru autoare momentul-cheie al experienței românești, este într-adevăr bogată în paradoxuri, alimentând interesul analizei. Imaginea cea mai izbitoare este rapiditatea cu care s-a putut construi România modernă. Practic, într-un singur secol, al XIX-lea, se joacă totul: afirmarea românilor ca națiune, unirea Moldovei și a Țării Românești în 1859, independența în 1877, instituirea monarhiei în 1881, momentul culminant venind după Primul Război Mondial prin crearea României Mari. La începutul secolului al XIX-lea, numele „România" nu exista încă, deși locuitorii se numeau români de secole. Un cărturar grec, Dionisie Philippidès, care trăia atunci în Principate, l-a pus pentru prima dată în circulație pentru a desemna istoria întregului popor pe care îl descria. Și iată că un secol mai târziu, România avea o existență oficială, desemnând cel mai extins stat din sud-estul Europei, devenit garant al stabilității geopolitice a regiunii.

Această evoluție spectaculară nu este o excepție în secolul naționalităților, după cum nu este nici o istorie în întregime fericită. „Drumul regal" al împlinirii statului modern este întunecat de inegalitățile sociale profunde și de derapajele xenofobe care domnesc în interiorul țării. Catherine Durandin acordă toată atenția acestei „istorii paralele", prea des ignorată de ceilalți autori de sinteze ale istoriei românești. Găsim, de exemplu, în cartea ei, o bună analiză a situației evreilor care deveniseră, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, țapi ispășitori ai crizei sociale, făcând din „problema lor" un subiect inevitabil al ecuației dintre România și Europa. Astfel li s-a atribuit, pe nedrept, responsabilitatea nemulțumirilor care au declanșat răscoala țărănească din 1907, eveniment tragic prin amploarea pierderilor umane (11.000 de morți conform unor surse).

Odată trecut pragul secolului al XX-lea, analiza lui Catherine Durandin capătă și mai multă consistență și interes. Pentru

români, perioada interbelică este înainte de toate timpul „României Mari" – proiecția ideală în spațiu a viselor lor istorice –, dar și „epoca de aur" a marii culturi care depășește – cu Tzara, Cioran, Enescu, Brâncuși, Ionescu – granițele naționale. Autoarea nu ignoră fragilitățile acestei construcții, care explică, alături de criza anilor 1930, toate derapajele politice ale țării. Mărturia lui Mircea Eliade exprimă sentimentul celor care au trăit acea perioadă: „Aveam presentimentul că nu vom avea timp. Simțeam nu doar că timpul ne era numărat, ci că ne îndreptam spre o epocă înfiorătoare, timpul terorii istoriei". Între 1940 și 1944, când Eliade era atașat cultural la Londra, apoi la Lisabona, acel timp începuse deja. Din 1933, extrema dreaptă semăna neliniște și teroare. Din 1938, România căzuse într-un regim totalitar sub Carol al II-lea și, după 1940, sub mareșalul Antonescu. Dar celelalte „tulburări ale secolului XX" încep după 23 august 1944, când mareșalul este înlăturat printr-o lovitură de stat, venerată de istoriografia comunistă ca revoluție. Românii au trecut de partea Aliaților, întorcând armele împotriva Germaniei, dar au căzut foarte repede sub control sovietic, împărtășind destinul comunist impus Europei de Est. Această nouă etapă inspiră una dintre cele mai bune analize ale cărții, în care „epoca Ceaușescu" ocupă un loc important.

Sinteza lui Catherine Durandin nu ignoră nici prezentul, chiar dacă este o istorie încă în căutarea unui drum. Imaginea care reiese din ultimele pagini nu inspiră optimism. În România de după 1989, deziluziile duc la nașterea nostalgiilor (p. 505), neservind interesele majore ale populației, statul lasă un câmp liber naționalismului demagogic pentru investirea imaginarului colectiv. Asemenea judecăți fac lectura vie și incită la dezbatere. Originalitatea esențială a acestei abordări constă, de altfel, în efortul de a „gândi istoria" românilor mai degrabă decât în dorința de a-i reconstitui parcursul cronologic. Aceasta este noutatea esențială pe care o propune autoarea, în raport cu lu-

crarea strict informativă publicată altădată de Georges Castellan (*Istoria României*, în colecția „Que sais-je?"). Cartea răspunde astfel interesului unui public francez poate frustrat de lipsa unei bune cunoașteri a istoriei românești și cu siguranță dezamăgit de prescurtările informațiilor mediatice pe acest subiect. Dar această carte este utilă și pentru actorii înșiși ai acestei istorii, invitându-i la o neîncetată chestionare a imaginarului lor istoric.

„Revue d'histoire moderne et contemporaine",
44, 1997, nr. 4, p. 714-716

Iașii marilor uniri

S-a spus despre Moldova că „a dat românismului cultura sau, mai propriu, posibilitatea de cultură prin acel spirit critic" (G. Ibrăileanu), mai intens ilustrat aici. Alții au întregit portretul regiunii, reținând predispoziția nostalgică a locuitorilor, cu vechi tradiții și notabile realizări în plan literar. Dar, afirmându-se cu atare însușiri, moldovenii și-au arătat necontenit dragostea și dorința de unire cu frații de peste Milcov și de peste Carpați. O dovedește trecutul lor, parte integrantă a istoriei românilor, prin tradițiile și aspirațiile comune. Este ceea ce se înțelege și din istoria Iașiului, „inimă a Moldovei", ca reședință domnească și capitală unde s-au concentrat o bună parte din valorile spiritualității românești din această parte a țării. Centru cu remarcabile tradiții culturale, Iașiul a adus totodată o contribuție însemnată la lupta pentru unire, o contribuție ce l-a impus în conștiința românilor ca oraș al unirii. Imaginea este proprie, fără îndoială, și altor localități. Alba Iulia, Blaj, București, Focșani ș.a. Sunt nume de reper în istoria aceleiași lupte îndelungate. Față de acestea se poate însă vorbi în cazul Iașiului, fără teama de a exagera sub impresia unui sentimentalism local, de o evidentă vocație unionistă, una ce

rezumă în fond dorința românilor, a moldovenilor cu deosebire, de a trăi în cuprinsul aceloraşi hotare național-statale.

În acest sens, argumente noi oferă şi unul dintre volumele mai recente ale istoricilor (nu numai) ieşeni, axat anume pe ideea de a fixa contribuția oraşului la marile momente ale luptei pentru unire[47]. El întregeşte efigia oraşului „marilor iubiri" şi al „marilor zidiri" cu încă o dimensiune, sugestiv exprimată de autorii *Cuvântului înainte* într-o formulă ce s-ar fi potrivit ca titlu al cărții: „Iaşii marilor uniri".

Astfel, în prelungirea unei existențe organic integrate dezvoltării societății româneşti, Iaşiul şi-a împletit un moment numele cu numele aceluia care a devenit simbolul unirii tuturor românilor, Mihai Viteazul. Aici, în Iaşi, a fost redactat cel dintâi document în care un domn român se intitula „domn al Țării Româneşti şi al Ardealului şi al Moldovei", conturând „privazul unității neamului". Oraşul avea în acelaşi timp rosturi precise în stimularea unității spirituale prin cărțile tipărite, asemenea *Cazaniei* lui Varlaam, pentru „toată seminția românească", sau prin emulația ideilor unității de origine, de neam şi de limbă difuzate de scrierile istorice din veacul XVII şi adâncite la începutul veacului următor de principele savant Dimitrie Cantemir.

Opera culturală din secolul XVIII şi mişcarea de renaştere națională de la începutul veacului următor au găsit, mai departe, în Iaşi un centru important ce reunea spiritele cele mai active ale revoluției române şi ale Unirii Principatelor. Momentul din urmă mai ales s-a legat strâns de numele Iaşiului în care s-a văzut „adevăratul centru al luptei şi propagandei unioniste". Nu se ceruse aici la 7 octombrie 1857, cu două zile înaintea Adunării de la Bucureşti, „unirea Principatelor într-un singur stat sub numele de Româ-

[47] Gh. Buzatu, A. Karețchi, D. Vitcu (ed.), *Aspecte ale luptei pentru unitate națională, Iaşi: 1600-1859-1918*, Iaşi, Editura Junimea, 1983.

nia"? Nu se reclamase tot aici, în toiul dezbaterilor ce pregăteau unirea, un amplu program de reforme sociale interne, singurul în măsură să dea viață noului stat român pe cale de înființare? Ascendentul dezbaterilor și deciziilor moldovene asupra celor din capitala Țării Românești era limpede recunoscut de oamenii epocii precum un Ștefan Golescu: „Noi suntem mulțumiți de lucrările voastre – scria el – și de puterile binevoitoare vor stărui în hotărârea lor arbitrară și antilogică de a face ele o constituție […] noi am fi fericiți când ele ar primi drept baze fundamentale ale constituției cele propuse de voi". Entuziasmul patriotic prin care ieșenii au pregătit actul unirii din 1859 a generat fapte de rară noblețe, simbolizând dorința fierbinte de unire cu frații de peste Milcov: „Nimene dintre noi – remarca ulterior un părtaș la evenimente – nu avea în vedere foloase personale. Din contra, toți știam de mai înainte sacrificiile ce eram chemați a face odată cu realizarea unirii", aluzie directă la temerea că prin unire, orașul avea să piardă rolul de capitală. Alegerea însăși a lui Al. I. Cuza a fost rezultatul unor fapte anterioare de emoționant patriotism a unor revoluționari (V. Alecsandri, C. Negri), decișisă-și sacrifice ambițiile personale în numele idealului înalt de unitate națională.

După 1859, lupta pentru desăvârșirea unirii a găsit din nou în rândul ieșenilor slujitori devotați. Întreaga viață spirituală a orașului a fost animată de idealul național pe care apropierea primei conflagrații l-a ridicat la cote tot mai fierbinți. Contribuția ieșenilor în acest sens a dobândit semnificații cu totul deosebite în anii angajării efective a regatului român în război, mai ales din momentul în care rezistența națională s-a concentrat în Moldova, iar Iașiul a redevenit, vremelnic, capitala țării, simbolizând „rezistența până la capăt", dar și încrederea în izbânda viitoare. „Iașiul – scria în acest sens ziarul «Mișcarea» – vechea capitală a vitezei Moldove, Iașiul de unde au pornit toate ideile mari, Iașiul unde s-a făurit România de ieri, Iașiul este orașul hărăzit să fie

locul unde se va făuri România de mâine, România cea mare care va cuprinde în hotarele ei naturale pe toți cei ce grăiesc dulcea limbă românească". Primirea în Iași a voluntarilor ardeleni și bucovineni (8 iunie 1917) dobândea astfel în conștiința locuitorilor săi semnificația unui preludiu al Marii Uniri, fiindcă, după cum se explica în același ziar, „unitatea sufletească este înfăptuită complet". Previziunea avea să se îndeplinească peste un an, fiindu-i dat, tot Iașiului, fericirea de a participa în chip direct la marile înfăptuiri: unirea Basarabiei, a Bucovinei și a Transilvaniei cu patria-mamă. Vocația unionistă a orașului n-a fost dezmințită nici de evoluția ulterioară a faptelor, când locuitorii ieșeni au contribuit la opera de consolidare și apărare a Marii Uniri.

Ultimele evenimente de rezonanță asupra cărora se oprește volumul la care ne-am referit sunt acelea provocate de manifestările revizioniste și amputările teritoriale din vara anului 1940 împotriva cărora ieșenii s-au ridicat cu indignare. În rândul lor, universitarii au fost un exemplu luminos de militantism civic, arătându-și încrederea în „dreptatea si vitalitatea poporului român care a reușit să învingă toate năvălirile și prin care a persistat de-a lungul veacurilor".

Destinul orașului s-a legat astfel organic de destinul neamului căruia el îi aparține, luminându-i înțelegerea. Prin această relație se explică cel mai lesne vocația unionistă a Iașiului și ea definește spiritul orașului pe care faptele amintite nu puteau să-l modeleze altfel.

„Dialog", iulie 1984, p. 14

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»" din Iași: rolul unei reviste de istorie a românilor

900 de pagini, cuprinzând aproape 40 de studii, numeroase recenzii, note bibliografice (peste 90 în total) și obișnuitele cronici științifice – iată cum se înfățișează, în termeni cantitativi, volumul din urmă al „Anuarului Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", din Iași[48]. Cine are răbdare să stăruie pe marginea lui descoperă însă, nu mai puțin, o remarcabilă calitate științifică ce verifică din nou frumoasele tradiții ale unei publicații aflată în al XVII-lea an de la apariție. Se cuvine, de aceea, să semnalăm în spațiul ce ne este îngăduit acest veritabil eveniment științific în activitatea cercetătorilor ieșeni, cu atât mai mult cu cât „Anuarul" ajunge mai greu la îndemâna rândurilor largi de cititori, fiind destinat cu precădere specialiștilor.

De la început, este adus în actualitate, grație unui gest pios, studiul regretatului N. Gostar, prețuit cunoscător al Antichității, *Vechimea elementului roman la Est de Carpați*. Alături de fostul său profesor, Vasile Lica exprimă apoi opinii originale despre religia dacilor, în legătură cu „muntele sacru" menționat de Strabon, iar Octavian Bounegru formulează unele observații privind vămile Dobrogei romane.

Urmărind firul cronologic al istoriei noastre, descoperim, datorită lui Dan Gh. Teodor, unele probleme actuale ale etnogenezei poporului român, la capătul cărora autorul stabilește că în cursul secolului VIII civilizația de pe teritoriul României căpătase „un caracter unitar și, mai ales, specific românesc", fără a admite „o a treia componentă etnică și lingvistică" în procesul de formare al poporului român.

---

[48] „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", 17, 1980.

Cine răsfoiește acest tom constată, în continuare, cât de generoasă se dovedește atenția specialiștilor în cercetarea Evului Mediu românesc. Numărul impresionant al studiilor consacrate acestei epoci, multe sub semnătura unor apreciați medieviști, face dificilă prezentarea în parte a fiecăreia dintre ele sub raportul punctelor de vedere noi și interesante pe care le aduc în discuție. Fie că se referă la procesul de formare și de consolidare a statului feudal Moldova, analizat într-o admirabilă demonstrație științifică de profesorul Const. Cihodaru, sau la cele mai vechi sigilii domnești și boierești (L. Șimanschi), la evoluția și rolul politic al clasei dominante din Moldova (D. Ciurea) sau la reședința voievodală din Vaslui (Al. Andronic și Rica Popescu), la drepturile de moștenire ale femeii în Moldova, după „obiceiul pământului" (Alexandru I. Gonța) sau la primul veac al relațiilor moldo-otomane (Ștefan S. Gorovei) contribuțiile amintite luminează cunoașterea evului obscur din istoria românilor până în detalii socotite până nu de mult ca impenetrabile.

În ceea ce privește epoca modernă, de notat, mai întâi, demersurile istoriografice semnate de V. Cristian și Al. Zub, cel dintâi oferind o amplă incursiune în istoriografia externă despre Unirea Principatelor, celălalt, o deschidere asupra istoriografiei românești dintre anii 1848 și 1866 pentru a-i sesiza evoluția de la „descriptivism" la „istoria filozofică". Alte contribuții în prelungirea interesului pentru cercetarea României moderne au fost prilejuite de proiectul de Constituție din 1859 (Const. C. Angelescu), de activitatea politică a lui M. Kogălniceanu (V. Russu și D. Vitcu), de lupta studențimii pentru unirea Transilvaniei cu România, în perioada 1890-1900 (C. Gh. Marinescu) sau de problema agrară din România în timpul războaielor balcanice (Ecaterina Negruți). Tot aici, reține atenția studiul documentar întreprins de Gh. Platon asupra cercetărilor din ultima vreme cu privire la relațiile dintre România și Puterile Centrale în ajunul Primului Război Mondial.

Istoria contemporană a României, în paginile „Anuarului" ieșean, o deschide pasionanta incursiune a lui Gh. I. Florescu în dezbaterile parlamentului român (în perioada 1919-1938) pentru a reconstitui felul în care s-au reflectat aici semnificațiile Unirii de la 1 decembrie 1918 prin glasul unor mari cărturari și personalități politice ca M. Sadoveanu, O. Goga, P.P. Negulescu, Iuliu Maniu, Al. Vaida Voievod ș.a. Alți autori se referă la evoluția partidelor politice în perioada interbelică (Ioan Scurtu), între care I. Ciupercă stăruie asupra Partidului Național Țărănesc, în timp ce Valerian Florin Dobrinescu subliniază, sintetic, coordonatele politicii externe a României în anii 1919-1940. Remarcabile sub raport științific sunt, de asemenea, riguroasele analize ale realităților socio-demografice (I. Saizu), ale legislației muncii (E. Bold) și ale concepțiilor cu privire la economia forestieră românească (C. Botez), toate având în vedere România interbelică.

O pondere însemnată în alcătuirea acestui tom o au apoi studiile cu „implicații" istorice (*Remarks about the experience of Sea in the Romanian Proverbs* de D. Stanciu) sau istoriografice (*Historiographical Implications of National Struggle in East-Central and South-East Europe* de Gh. Buzatu), prezentate la colocviul Societății „Mihai Eminescu" de la Freiburg i. Br., ca și studiile de teoria, metodologia și filozofia istoriei. În rândul acestora din urmă, Tudor Ghideanu aduce contribuții la studiul concepției social-politice a lui Eminescu, Virgil Catargiu analizează ontologia istoriei în concepția lui Vasile Pârvan, iar Iuliu Pașaliu lansează o interesantă discuție despre structuralismul genevez în perspectiva cercetării istorice.

În sfârșit, partea voluminoasă de studii mai cuprinde contribuții la istoria învățământului (semnate de Gabriel Bădărău, Dumitru V. Marin și Iulia D. Marin), restituții arhivistice, ca cea datorată lui Andrei Corbea referitoare la corespondența lui Vlad Țepeș cu Matei Corvin, o explorare în istoria universală datorată

regretatei Janeta Benditer (*Semnificația anului 1937 în contextul pregătirilor Germaniei pentru războiul mondial*) și cercetări de interes mai mult sau mai puțin local (aplicarea Regulamentului Organic în Galați, de Paul Păltănea; istoria târgului Ștefănești, de Gh. Pungă; problema agrară în Dobrogea la sfârșitul veacului XIX și începutul celui următor, de M. Stanciu și V. Ciorbea; aplicarea reformei agrare din 1921 pe moșia Desa din Dolj, de D. Șandru).

O vastă panoramă asupra evenimentelor editoriale din țară și de peste hotare, aflate sub semnul lui Clio, o înfățișează, în ultima parte a tomului, recenziile și notele bibliografice, cele mai multe semnate de Al. Zub, Ștefan S. Gorovei ș.a.

Cine străbate „Anuarul" vrednicilor cercetători (nu numai) ieșeni are, așadar, satisfacția să descopere un material impresionant de informații, idei și teme în măsură să adauge contururi noi la istoria românilor. Contribuțiile se dovedesc demne de tradițiile a ceea ce s-ar putea numi Școala istorica ieșeană, și nu pot decât să-i perpetueze bunul renume. E îndreptățit, de aceea, un gând de gratitudine către autorii lor și, nu mai puțin, către editura ce a patronat un volum de asemenea dimensiuni, pregătit în întâmpinarea Congresului mondial al istoricilor ținut la București în 1980.

„Cronica", 12 decembrie 1980, p. 2

Istoria pădurii românești

Se poate observa, în istoriografia din ultima vreme, un interes sporit pentru unele aspecte care – aparent secundare cercetării istorice – au o importanță aparte, contribuind la înțelegerea mai completă a evoluției societății. Ca grăitor exemplu servește pădurea, această componentă inseparabilă a peisajului în trecutul nostru despre care „s-a scris mult și în tot felul", lipsind, totuși, o lucrare care s-o înfățișeze dintr-o perspectivă amplă, istorică. Inițiativa și,

meritul de a aborda o asemenea problemă complexă revin academicianului Constantin C. Giurescu, prin cartea ce o prezentăm[49].

Ceea ce-și propune distinsul istoric, după cum însuși mărturisește în prefață, este „o sinteză istorică asupra pădurii românești, care să arate dezvoltarea ei din cele mai vechi timpuri până astăzi, rolul ei de seamă în viața poporului român, în special în epoca etnogenezei lui și a luptelor pentru păstrarea statului, legătura între pădure și toponimia ținutului carpato-dunărean, influența ei asupra onomasticii, importanța economică și ecologică a pădurii, felul cum s-a reflectat și cum se reflectă ea în literatura populară și cultă, precum și în arta românească" (p. 7). În geneza acestei cărți există însă și o motivație de natură personală, nu mai puțin decisivă: dragostea savantului pentru frumusețea peisajului silvan, căci, spune domnia sa, „printre ceasurile fericite ale vieții mele sunt acelea petrecute în pădure" (p. 17).

Am putea spune că *Istoria pădurii românești…* este, ca realizare și concepție, un eveniment istoriografic cu totul deosebit, încadrându-se în șirul îndelungatelor preocupări ale autorului de a trata trecutul românilor în lunga durată, „din cele mai vechi timpuri până astăzi". Așa cum o asemenea sinteză reclamă, cercetarea întreprinsă aici acoperă întreaga istorie a patriei (Antichitatea, feudalismul, epocile modernă și contemporană), iar vasta documentare merge de la simpla informație orală, de la textele aparent insignifiante la izvoarele științific incontestabile sau la literatura de audiență restrânsă. Pe baza acestor surse reunite, autorul a construit o veritabilă operă de sinteză structurată în două părți și în numeroase capitole care reprezintă tot atâtea aspecte ale analizei întreprinse: pădurea carpato-danubiană în Antichitate, în epoca migrațiilor, în secolele XIV-XVIII); pădurea ca parte

[49] Constantin C. Giurescu, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Editura Ceres, 1975.

constitutivă a ocinei; braniștile; păduri importante menționate în izvoarele interne; pădurea românească în epoca modernă și contemporană; legislația silvică despre împăduriri; fabrici de prelucrat lemnul; pădurea în cartografie; comerțul intern de lemn, produse din lemn și alte produse ale pădurii; exportul de lemn și produse lemnoase; plutele și plutăritul; fructele pădurii; vânatul din păduri; pădurea în toponimie, onomastică, heraldică, dar și în creația literară și creația artistică, cu o privire de ansamblu asupra civilizației lemnului în istoria românilor.

Enumerarea temelor abordate este sugestivă pentru diversitatea problemelor aduse în discuție de autor pentru a documenta locul important ce a revenit pădurii în istoria poporului român. Încă din vechime, când ele acopereau aproape 70% din suprafața teritoriului, întinderile păduroase au oferit un cadru esențial pentru îndeletnicirile și nevoile materiale ale locuitorilor (prin vânat, lemn de construcție etc.), oferind totodată un adăpost vital în contextul luptelor de apărare. Se știe că în epoca migrațiilor, pădurea a asigurat cadrul esențial pentru continuitatea populației daco-romanizate, teza „retragerii la pădure" dezvoltată de Constantin C. Giurescu în discuție în discursul de recepție la Academie (Constantin C. Giurescu, *Românii în mileniul migrațiilor. Considerații asupra unor aspecte*, Editura Academiei, 1975, p. 11-14) opunându-se tezei, împărtășită de alți istorici, a „retragerii la munte".

În epoca feudală pădurea cunoaşte semnificații și rosturi noi, în strânsa ei împletire cu istoria luptei poporului român pentru apărarea țării. Aceasta s-a datorat, în mare măsură, posibilităților pe care ea le-a oferit oștilor române de a adopta o strategie capabilă să compenseze supremația numerică a adversarilor. Epocile modernă și contemporană au însemnat, din păcate, un proces de jalnică devastare silvică, cauzat de modernizarea exploatărilor forestiere, de noile nevoi ale vieții economice și de lipsa preocupărilor pentru destinul pădurii românești.

Privită din perspectivă istorică, pădurea, datorită bogăției sale în lemn și în vânat, apare în strânsă legătură cu diferitele aspecte ale vieții economice, ale luptei pentru libertate socială și națională, devenind o componentă intrinsecă a spiritualității poporului român, ca element de inspirație în creațiile sale literare și artistice, în obiceiuri. Interesante ni se par precizările referitoare la evoluția speciilor de arbori care alcătuiesc pădurea, terminologia lor îngăduind concluzia că moștenirea latină este și aici, ca în agricultură sau viticultură, precumpănitoare (p. 28). Faptul că pădurea a devenit o realitate impregnată adânc în conștiința poporului nostru este pus în evidență și de toponimia și onomastica românească. O mențiune deosebită merită capitolul despre civilizația românească a lemnului, ce probează din nou ideea că atașarea față de elementele pădurii se manifestă profund în planul spiritual, al sensibilității, credinței și artei. Astfel încât, scrie Constantin C. Giurescu, „pădurea înseamnă pentru noi nu numai o mare bogăție și un puternic rezervor de sănătate, dar, îndrăznesc s-o spun, și o parte a ființei noastre sufletești, o notă constitutivă a noțiunii de român" (p. 356).

Răspunzând exemplar exigențelor scrisului științific, cartea acad. Constantin C. Giurescu se recomandă drept o contribuție fundamentală pentru ilustrarea unor însemnate aspecte din istoria poporului român, reprezentând, în același timp, o realizare remarcabilă în literatura de istorie economică. Ea nu oferă doar o perspectivă științifică asupra trecutului, ci și o sursă de reflecții despre bogăția silvică a României, din care se degajează un apel stăruitor: „a conserva și a gospodări cu multă chibzuială întreg patrimoniul forestier al țării, capital inestimabil pentru urmașii noștri" (p. 162).

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 13, 1976, p. 437-439

De la Burebista la Decebal

Scrierea asupra căreia dorim să insistăm[50] se încadrează în genul de lucrări menite să înfățișeze într-o formă sintetică cele mai însemnate momente din trecutul îndepărtat al României. Ea poartă semnătura unui distins cercetător al istoriei vechi, preocupat de a oferi contribuții cât mai accesibile celor mai largi categorii de cititori. Intenția este salutară, dar mai puțin atunci când autorul utilizează această cale pentru a difuza opinii personale, prea puțin consensuale pentru majoritatea cercetătorilor. Este cazul afirmației sale potrivit căreia geto-dacii „nu au aparținut acelui Barbaricum (termen atribuit tuturor neamurilor necuprinse în lumea elenică și romană – nota lui D.B. în subsolul paginii), ci ei trebuie priviți în lumina Antichității greco-romane și a particularităților proprii ale dezvoltării lor social-economice și politice" (p. 11). Explicații pentru lămurirea acestei idei lipsesc, dar ele pot fi deduse din considerațiile autorului privind gradul avansat al înfiltrării culturii și civilizației romane la nordul Dunării până la cucerirea și transformarea Daciei în provincie a Imperiului Roman. În același sens pledează teza sa despre folosirea scrisului de către daci, teză contestată în mod temeinic de alt specialist erudit, I.I. Russu (*Scrierea greacă și latină în Dacia preromană*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", 19, 1976, p. 29-54). D. Berciu afirmă că după jumătatea secolului I î.e.n. se constată „folosirea curentă a alfabetului latin și parțial a celui grecesc" nu numai în rândul marii aristocrații, ci în rândul poporului de jos, liber (p. 58-59). Lipsite de precizări fie cât de succinte asupra discuțiilor care există încă în aceste chestiuni, asemenea idei sunt ușor receptate de cititorul mai puțin avizat, deprins să le considere adevăruri unanim

[50] Dumitru Berciu, *De la Burebista la Decebal*, București, Editura Politică, 1976.

admise de cercetarea istorică. Opera de popularizare trebuie să difuzeze, după părerea noastră, cunoştinţe bine fundamentate sau cel puţin să precizeze diversitatea unor opinii în cazul subiectelor controversate.

Tot atât de discutabilă este încercarea autorului de a afirma existenţa aşa-numitului „mod de producţie asiatic" pe teritoriul vechii Dacii. Arătând că obştea sătească a avut un rol important în statul dac, că aristocraţia asigura legătura între membrii acestei entităţi şi rege, el considera că regatul lui Burebista „se aseamănă într-o oarecare privinţă cu regatele Orientului antic" (p. 33) şi că acest stat avea ca bază existenţa triburilor unite într-o mare formaţiune. De aici concluzia potrivit căreia „dezvoltarea social-economică în vremea lui Burebista reprezintă foarte probabil o formă particulară a modului de producţie tributal, care s-a menţinut, dezvoltându-se şi în epoca lui Decebal" (p. 33).

Aşa cum se ştie, elementele şi existenţa modului de producţie tributal sau asiatic, cum l-au definit clasicii marxismului, au fost intens discutate de istoriografia ultimilor zece ani (vezi mai ales „La Pensée. Revue de raţionalisme moderne", N.S. Nr. 114, 115, 117, 129, 138 etc.). Sugestia de a se studia prezenţa modului de producţie asiatic pe teritoriul ţării noastre vine din partea lui Miron Constantinescu (*Modul de producţie tributal şi orânduirea tributală*, în „Probleme economice", 1972, nr. 11, p. 43-44). Pornind de aici, unii cercetători au identificat deja elemente ale acestei orânduiri în perioada „prefeudală" (secolele IV-X e.n.): Ştefan Olteanu (*Probleme privitoare la Evul Mediu timpuriu românesc*, în „Studii. Revistă de istorie", 26, 1973, nr. 4) şi P. Diaconu (*O importantă contribuţie la cunoaşterea modului de producţie tributal,* în „Studii şi cercetări de istorie veche", 24, 1973, p. 231-235).

Ar părea bizară periodizarea istoriei noastre atunci când, argumentându-se existenţa unui mod de producţie asiatic în Dacia preromană, s-ar reveni, în secolele IV-X e.n., la acelaşi mod de

producție după o etapă în care relațiile sclavagiste au cunoscut forma lor clasică de dezvoltare în Dacia romană. Cum însă terenul acestei probleme rămâne deschis discuțiilor, nu înțelegem în ce măsură era important ca autorul să consemneze cu atâta certitudine un punct de vedere care rămâne discutabil.

A înfățișa cititorului, prin intermediul literaturii de popularizare, doar punctele de vedere personale, fără a semnala existența unei diversități de opinii, înseamnă în fapt a-l dezinforma și a duce la confuzii atunci când el așteaptă o informație sigură. Afirmația rămâne valabilă și atunci când autorul este călăuzit de bune intenții, de convingerea în justețea ideilor sale. Dar faptul că am stăruit asupra unor aspecte desprinse din lectura cărții lui D. Berciu pe care nu le putem împărtăși nu vizează aprecierea de ansamblu a contribuției sale, scrisă cu pasiunea și experiența omului de știință care a contribuit atât de mult la dezvoltarea cercetărilor istorice.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 14, 1977, p. 588-591

Basarab I Întemeietorul

Apărută în seria „Domnitori și voievozi ai țărilor române", cartea lui Petru Demetru Popescu[51] se recomandă, după propria mărturisire a autorului din *Cuvânt-înainte*, drept o evocare a personalității Întemeietorului, oprindu-se la elementele esențiale care îi definesc domnia și organizarea statului feudal Țara Românească la începuturile dezvoltării sale. Subiectul în sine este dificil din cauza incertitudinilor de natură documentară a acestei perioade, autorul fiind nevoit să selecționeze și să opteze între numeroasele puncte de vedere emise în istoriografia noastră și care rămân deocamdată în stadiul ipotezelor.

[51] Petru Demetru Popescu, *Basarab I*, București, Editura Militară, 1975.

Primul capitol oferă o imagine generală asupra zorilor feudalismului românesc, asupra configurației politice externe și a implicațiilor sale în evoluția ulterioară a evenimentelor din această parte a Europei. În procesul de formare a statului feudal Țara Românească autorul surprinde două etape: cea de început (a doua jumătate a secolului al XIII-lea) și cea a desăvârșirii lui (între deceniile II și III ale secolului al XIV-lea) (p. 23). Prea strictă, această cronologie nu ține seama, din păcate, de o serie de informații desprinse din analiza rezultatelor arheologice care contribuie la înțelegerea originilor acestui proces încă înainte de a doua jumătate a secolului al XIII-lea. În acest context, referindu-se la înfiriparea alianței româno-tătare împotriva pericolului maghiar, autorul îi exagerează caracterul – care rămâne exclusiv politic –, punând la baza ei interese religioase: lupta „schismaticilor" contra catolicismului (p. 15).

Capitolul al II-lea repune în discuție câteva din opiniile în legătură cu tradiția „descălecatului" și Negru Vodă, autorul opinând pentru ideea că numele acestuia este inventat de tradiție, nefiind în legătură cu o singură persoană. De asemenea, el acceptă teza mai veche în istoriografie potrivit căreia Țara Românească n-a avut un „descălecător", ci un „întemeietor", în persoana lui Basarab I, fondatorul unei tradiții dinastice: de precizat, totuși, că se poate vorbi mai curând de o dinastie diferită de accepțiunea strict occidentală a termenului, fiindcă în țările române dreptul de primogenitură în succesiunea la domnie era înlocuit sau se asocia cu principiul eligibilității.

În capitolul III, autorul propune, pe baza informațiilor de care dispune, o reconstituire a câtorva aspecte ale societății medievale românești la începuturile dezvoltării ei: formarea orașelor, apariția primelor monumente de arhitectură, organizarea curții. Organizarea militară a țării, cu evidențierea factorului de continuitate, este subiectul unui capitol distinct (al IV-lea), urmat de capitolul, am spune central, dedicat momentului 1330, constituirii statului

feudal independent Țara Românească. Sunt prezentate acțiunile politice și militare anterioare luptei de la Posada, cauzele ei imediate, autorul trecând în revistă câteva din opiniile în legătură cu dificila problemă a localizării ei. El înclină, cu „certitudine" (!), pentru localizarea bătăliei la Pripoarele Perișanilor, propusă de Andrei Pandrea, deși argumentele invocate pot fi încă discutate și completate, cum considera chiar autorul localizării.

Fiind vorba de o lucrare de sinteză cu dorința de a face cunoscută personalitatea domnitorului distins la Posada, autorul are meritul de a mânui cu talent condeiul, în măsură să atragă atenția publicului larg, chiar dacă unele artificii literare par șocante, ca imaginea cu Basarab care, „de pe înălțimile Posadei, *tuna cu glas de bucium*" (subl. ns., p. 5). Rămâne de dorit ca asemenea cărți de popularizare și omagiere a personalităților istorice – a căror importanță nu mai necesită a fi demonstrată – să răspundă într-o măsură mai adecvată și exigențelor științifice.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 13, 1976, p. 385-386

Țara Românească a Moldovei

Istoria politică a țărilor române în zorile Evului Mediu rămâne, în continuare, o pagină începătoșată a cercetării științifice. Puținătatea informațiilor, interpretările lor controversate pun mai multe întrebări decât oferă răspunsuri, lăsând cercetătorului un vast domeniu de supoziții.

În ceea ce privește trecutul Moldovei, istoriografia zilelor noastre a adus contribuții remarcabile, menite să îmbogățească datele și interpretările privitoare la începuturile statului medieval (C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal românesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie", XI, 1960; Aurel Sacerdoțeanu, *Succesiunea domnilor*

Moldovei, până la Alexandru cel Bun, în „Romanoslavica", XI, 1965; Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, București, 1973 etc.).

În șirul acestor preocupări se înscrie lucrarea cercetătorului N. Grigoraș, al cărei titlu exprimă o cutezătoare opinie, capabilă să genereze reflecții și controverse atât în rândul specialiștilor, cât și printre cititorii pasionați de istorie[52]. Acesta este, de altfel, un motiv bine ales pentru parcurgerea tuturor evenimentelor politice dintr-un veac de istorie, primul veac din istoria politică a statului feudal al Moldovei: de la personalitatea legendar-istorică a lui Dragoș până la Ștefan cel Mare. Demersul e, desigur, binevenit, dacă ținem seama de lipsa unei lucrări de sinteză la îndemâna marelui public, referitoare la epoca respectivă.

Concluziile autorului nu sunt în întregime noi. Ele întăresc concluziile mai vechi ale cercetărilor istorice, nuanțând unele puncte de vedere și întregind anumite ipoteze formulate de-a lungul vremii. Din cauza aceasta, în mod firesc, autorul nu a găsit necesar să consacre un capitol special istoriografiei temei sale, evocată critic prin prisma propriilor contribuții privind anume subiecte. Nu acestea reține aici atenția noastră, cât ideea principală ce străbate, de la un capăt la altul, cartea sa. Ea este anunțată de cuvintele lui Kogălniceanu, alese în chip de exergă: „…eu privesc patria mea toată aceea întindere de loc unde se vorbește românește, și ca istorie națională, istoria Moldovei întregi, înainte de sfâșierea ei, a Valahiei și a fraților din Transilvania". În virtutea acestei viziuni, N. Grigoraș a insistat să dovedească că „denumirea cea mai adecvată pentru statul întemeiat la est de Carpați este aceea de Țara Românească a Moldovei" (p. 11), impunându-se prin această numire caracterul de unitate ce a reliefat istoria țărilor române.

---

[52] N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Iași, Editura Junimea, 1978.

Argumentele invocate de autor sunt concludente. În Evul Mediu, Moldova n-a încetat să fie considerată ca provincie românească, adesea chiar prin numele ei de Moldovlahia, cuprins în documentele oficiale ale statelor vecine și tradus de N. Grigoraș prin „țara românilor din părțile Moldovei". De altfel, chiar Ștefan cel Mare se socotea domn al „unei" Valahii, de vreme ce referindu-se la Țara Românească o numea (mai 1478) „l'altra Valachia". La fel îl socotea și Giovani Maria Angiolello – „signor della Valachia", așa cum era considerat Petru Rareș, „palatinus Valachiae".

După aceste precizări introductive, N. Grigoraș se referă la istoria propriu-zisă a Moldovei în perioada indicată de titlul cărții. După ce prezintă condițiile generale ale apariției statelor feudale românești, el se întreabă, prin titlul unui subcapitol: „A fost sau nu Dragoș Voievod al Moldovei?" Raliindu-se părerii lui D. Onciul și în opoziție cu alte opinii afirmate în zilele noastre, N. Grigoraș răspunde, cu rezervele de rigoare, că Dragoș n-a fost voievod, ci, probabil, un conducător de oaste în slujba regelui ungar (p. 18). Opțiunea provine mai ales dintr-o prudență excesivă față de interpretarea izvoarelor istorice, practică cunoscută, de altfel, și în alte lucrări ale lui N. Grigoraș.

După momentul Dragoș, autorul înfățișează domniile lui Bogdan I „Întemeietorul" și ale urmașilor săi: Lațcu I, Petru I, Roman I, Ștefan cel Bătrân, Iuga „Ologul", stabilind în concluzie că în acest interval de timp, în lupta împotriva expansionismului maghiar, s-au pus bazele și s-a dezvoltat la est de Carpați statul românesc independent de tip feudal, „Tara Românească a Moldovei", după expresia autorului, întinsă, sub Roman Voievod, „de la munte până la mare". Pe această moștenire a societății românești se fundamentează realizările celor trei decenii în care a domnit Alexandru cel Bun. Acum s-au înregistrat multe din caracteristicile ulterioare ale societății feudale, și tot acum se fixaseră hotarele statului care vor rămâne neschimbate de-a lungul veacurilor.

Sunt evidențiate, cu acest prilej, trăsăturile personalității lui Alexandru cel Bun, spiritul lui tolerant și înfăptuirile remarcabile ce-l îndreptățesc pe N. Grigoraș să-l considere „al doilea ctitor al statului românesc de la est de Carpați", un exemplu de felul în care trebuia condus un stat pentru toții domnii ce l-au urmat și care, din acest motiv, l-au numit „cel Bun" (p. 121).

Epoca ulterioară este urmărită din nou, cronologic, în funcție de domnii care s-au perindat la tronul țării: Iliaș, Ștefan II, Roman II, Petru II, Bogdan II, Alexăndrel, Petru III Aron. Sunt analizate frământările politice interne ce au avut urmări nefaste asupra statului feudal, marcând un capitol „confuz și primejdios din istoria poporului român", încheiat la 12 aprilie 1457 prin urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare, a cărui domnie a deschis paginile unui capitol nou.

„Cercetări istorice", IX-X, 1978-1979, p. 684-686

Petru Rareș

Reevaluarea unor figuri de seamă din galeria domnilor români, mai ales când este vorba de reprezentantul unei epoci de prestigiu, ca aceea a lui Ștefan cel Mare, reprezintă o operă istoriografică deplin justificată. Petru Rareș, eroul acestei investigații, a continuat cu încă două decenii politica ilustrului înaintaș, conducând destinul țării sale într-o vreme de cumplite vicisitudini și contribuind la înflorirea și la menținerea prestigiului ei. De aceea, istoriografia românească, în toate vârstele dezvoltării ei, i-a cinstit domnia și a apreciat-o, în chip variat, de la o generație la alta. Cu atât mai firesc și necesar ca acum, la scurgerea a 450 de ani de la înscăunarea „Măjariului", cercetătorii zilelor noastre să aducă o nouă contribuție la cunoașterea personalității și epocii sale. Este tocmai ceea ce reușesc colaboratorii cărții la care ne

referim, specialiști a două institute de istorie („A.D. Xenopol" din Iași și „N. Iorga" din București), sub coordonarea cercetătorului ieșean Leon Șimanschi[53].

Fiindcă studiile cuprinse în volum propun tratarea monografică a domniei lui Petru Rareș, vom încerca să amintim aici nu contribuțiile fiecărui autor în parte, ci structura ce a determinat organizarea materiei.

Semnat de Leon Șimanschi, primul capitol amintește istoriografia generată de domnia lui Petru Rareș și principalele probleme legate de cercetarea ei. „Reflectarea istoriografică a domniei și personalității lui Petru Rareș – scrie autorul – se înfățișează astăzi, după o desfășurare de aproape patru secole și jumătate, la fel de inegală și de contradictorie cum se dovedește a fi fost însăși seria faptelor istorice din cel de-al doilea sfert al secolului al XVI-lea". Reținem din studiul lui Leon Șimanschi că, exceptând marile sinteze de istorie a românilor și micromonografia lui Ion Ursu (*Petru Rareș*, București, 1923), domnia lui Petru Rareș a fost vitregită de lucrări speciale (cu titlu de curiozitate, adăugăm aici că lui Eminescu i-a servit ca sursă în acest sens nuvela istorică a lui At. M. Marienescu, *Petru Rareșu, principele Moldovei*, Sibiu, 1862).

Prima domnie a lui Petru Rareș (1527-1538) și situația Moldovei în acest timp constituie obiectul capitolului al II-lea. Ion Toderașcu analizează împrejurările înscăunării lui Petru Rares, profesorul Constantin Cihodaru, politica internă, Nicolae Grigoraș, acțiunile domnului în Transilvania ca anticipare a unirii întreprinse de Mihai Viteazul, Veniamin Ciobanu, relațiile cu Polonia și conflictul în problema Pocuției. Capitolul următor insistă asupra evenimentelor dintre cele două domnii. Tahsin Gemil surprinde căderea lui Petru Rareș în condițiile agresiunii otomano-tătaro-poloneze,

[53] *Petru Rareș*, redactor coordonator: Leon Șimanschi, București, Editura Academiei, 1978.

Ștefan S. Gorovei evocă, în două studii, domniile lui Ștefan Lăcustă și Alexandru Cornea, iar Constantin Rezachevici urmărește anii de pribegie și redobândirea tronului Moldovei. Capitolul al IV-lea reia studiul compartimentat al situației din Moldova în timpul celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș: politica internă și politica externă, ambele scrise de Constantin Rezachevici. Tot aici, Ștefan S. Gorovei adaugă unele date referitoare la familia lui Petru Rareș. În sfârșit, capitolul V, *Implicații spirituale*, conține prețioase analize ale „ideologiei" și personalității domnitorului moldovean (Leon Șimanschi) și ale realizărilor artistice patronate de el sau realizate în vremea sa (Ion Solcanu).

Dată fiind dificultatea de a prezenta importanța tuturor contribuțiilor, ne mărginim să reținem doar câteva din ideile cele mai prețioase capabile să lărgească viziunea asupra lui Petru Rareș și a domniei sale. Astfel, urmașul lui Ștefan cel Mare apare, în studiul lui I. Toderașcu, ca un personaj bine inițiat în realitățile țării încă înainte de a urca pe tron, ca un bun cunoscător al relațiilor economice, întotdeauna la curent cu problemele vieții de stat, calități care îl vor ajuta să cârmuiască cu înțelepciune din primii ani ai domniei. Profesorul Constantin Cihodaru precizează, pe baza cercetării politicii interne, că „programul" social al domnului nu putea decât să reflecte raporturile de clasă, el fiind „consecința firească a unei politici economice parțial contradictorii de stimulare a dezvoltării orășenești, a meșteșugurilor și a negoțului, dar în condițiile conservării imunităților de tip feudal" (p. 67). Interesante ni se par opiniile lui Nicolae Grigoraș, după care „natura feudală a legăturii dintre domnia Moldovei și cele două cetăți din Transilvania (Ciceu și Cetatea de Baltă – n.n., Șt. L.) a fost treptat depășită, ajungându-se la adevărata și firească comunitate de viață a populației românești din cele două zone geografice învecinate" (p. 87). Petru Rareș apare astfel ca „precursor al operei lui Mihai Viteazul. Mai mult chiar – adaugă Nicolae Grigoraș –, îndrăznind

această posibilitate și încercând s-o realizeze tocmai pentru a putea opune presiunii otomane un front românesc unitar, din care nicio clipă nu a omis Țara Românească, Petru Rareș prefigurează o reciprocitate a celor două imperative, valabilă pentru formarea statului român unitar" (p. 108). Într-un sens asemănător este și aprecierea lui Constantin Rezachevici, potrivit căreia „trecerea românilor din Transilvania de partea lui Petru Rareș (în octombrie 1542 – n.n., Șt. L.) se baza pe unitatea de limbă și implicit pe conștiința de neam presupusă de aceasta" (p. 253), autorul făcând și alte precizări valoroase cu privire la a doua domnie a lui Petru Rareș. Prețioase sunt și contribuțiile genealogice ale lui Ștefan S. Gorovei, care dovedește că raporturile largi de rudenie l-au ajutat pe domn să întrețină și să promoveze, cu mai mult succes, interesele politice proprii sau obștești. Aspectele semnalate până aici capătă contururi mai precise prin anchetarea mentalității epocii respective, investigație relativ temerară în medievistica românească, dar de reală însemnătate. „Ideologia vremii lui Petru Rareș – susține Leon Șimanschi – poate fi considerată, așadar, ca reprezentând un moment de criză, formele apte de până atunci nemaifiind [în măsură] să suporte cerințele înnoitoare ale societății, iar cele de dată recentă neavând încă potențialul necesar pentru a se impune recunoașterii majore" (p. 273). Constatarea este întregită și în planul realizărilor artistice, unde I. Solcanu ajunge la concluzia că „ansamblurile picturale din timpul domniei sale reprezintă… momentul culminant al evoluției acestui excepțional fenomen al artei românești" (p. 305). Având în vedere toate aceste aspecte ale domniei lui Petru Rareș, Leon Șimanschi reliefează personalitatea voievodului în raport cu chipul ilustrului său înaintaș: „Se surprinde… în opera politică a fiului lui Ștefan cel Mare, același caracter activ al gândirii, aceeași intensitate și putere de discernământ, dar, concomitent, și înclinația acestuia spre formal și aparență" (p. 321).

În ansamblu, cartea la care ne-am referit răspunde exigențelor științifice ale autorilor, preocupați de lărgirea bazei documentare a cercetării și de dezvoltarea prudentă a noi analize. Ei s-au ambiționat, mai ales, să cuprindă toate faptele domniei lui Petru Rareș, cele de însemnătate capitală, dar și cele ce păreau mărunte. Metoda lor se dovedește mai mult evenimențială, justificată de nevoia de a se întregi faptele unei domnii destul de ignorate de istoriografie în ciuda importanței sale. Dar această bază este esențială pentru a duce mai departe noi cercetări.

„Cercetări istorice", IX-X, 1978-1979, p. 696-698

Țările Române în epoca lui Mihai Viteazul

Apărută cu prilejul aniversării a 375 de ani de la prima unire a celor trei țări române, cartea cercetătorului Ștefan Olteanu[54] este concepută ca un omagiu adus Unificatorului, propunându-și, după propriile cuvinte ale autorului, „să înlăture absența, resimțită de mult timp, a unei monografii consacrate epocii lui Mihai Viteazul" și să sintetizeze într-o nouă viziune recentele rezultate ale cercetării istorice cu privire la ultimul deceniu al secolului al XVI-lea (p. 8). Editată într-o limbă de largă circulație, cartea înlesnește totodată accesul, reclamat de mult timp, al cercetătorilor de peste hotare la cunoașterea mai detaliată a condițiilor în care s-a realizat prima unire a țărilor române, semnificația și rolul ei în istoria națională și în cadrul relațiilor internaționale. Acestea sunt doar câteva elemente ce fixează de la început însemnătatea cărții la care urmează să ne referim, recomandând-o atenției.

Cele șapte capitole ale cărții oferă o imagine generală asupra complexității de aspecte în care se înscrie actul politic al unificării

[54] Ștefan Olteanu, *Les pays roumains à l'époque de Michel le Brave (L'Union de 1600)*, București, Editura Academiei, 1975.

țărilor române și personalitatea de care se leagă realizarea lui. Un prim capitol insistă asupra relațiilor politice europene determinate de înaintarea turcilor, însemnătatea Ligii Sfinte în lupta antiotomană și rolul care a revenit Țărilor Române, datorită situației lor geografice și politice. Această încadrare permite înțelegerea mai largă a locului și importanței pe care Țările Române, și în special Țara Românească au avut-o în lupta antiotomană de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Capitolul următor prezintă cadrul economic care a stat la baza luptei pentru libertate și unitate sub conducerea lui Mihai Viteazul. Prezentând coordonatele generale și particulare ale dezvoltării economice a Țărilor Române, pe baza celor mai recente rezultate ale literaturii științifice, autorul apreciază că în acest timp „producția a urmat cursul său în principalele sectoare economice, locuitorii țărilor în aceeași măsură ca autoritățile turcești fiind direct interesați în creșterea ei" (p. 43). Punctul acesta de vedere vine astfel să nuanțeze considerațiile mai vechi și mai noi ale istoriografiei noastre care explicau slaba dezvoltare a societății feudale românești, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, prin exercitarea opresivă a suzeranității otomane. În același capitol autorul insistă asupra situației și raporturilor sociale pentru a evidenția contradicțiile interne ale societății feudale și implicațiile lor în politica lui Mihai Viteazul. Tabloul Țărilor Române în epoca lui Mihai Viteazul este completat de o analiză a organizării militare și a aparatului diplomatic, completată în capitolul următor de prezentarea condițiilor specifice în care s-a manifestat dominația otomană la nordul Dunării.

Sunt relevate formele prin care suzeranitatea otomană se agravase tot mai mult și implicațiile acestei situații în determinarea atitudinii adoptate de boierime și celelalte categorii sociale în lupta antiotomană în timpul lui Mihai Viteazul. Pe fondul acestor realități interne și internaționale, autorul definește personalitatea domnului (capitolul IV), pornind de la studiul transformărilor

și înnoirilor prin care trecuse societatea feudală românească la sfârșitul secolului al XVI-lea. În acest sens, Ștefan Olteanu pune în discuție câteva aspecte originale și interesante, menite să contureze domnitorul de acțiune, întruchipând pe plan politic interesele unei clase sociale cu un profil nou „care începea să se afirme din ce în ce mai puternic și care reprezenta, în această epocă, tendințe de transformări sociale: negustorii" (p. 13). Strădania voievodului de a-și crea un domeniu feudal unitar și intenția de a realiza un „domeniu funciar al domniei cu caracter permanent" (p. 86) pun în evidență o sensibilă evoluție în concepția politică și economică a domnitorilor noștri. Comparația cu Ștefan cel Mare la care autorul va apela și cu alt prilej, deși pune anumite probleme sub raport metodologic, este elocventă. Lupta pentru independența Țării Românești sub Mihai Viteazul și etapele acestui proces constituie obiectul unui nou capitol, menit să explice astfel pregătirea „grandiosului act al unirii Țărilor Române sub un singur sceptru" (p. 105), subiectul unui nou capitol (capitolul VI).

Autorul acordă o atenție aparte bazei etnice a Unirii, apelând la o literatură științifică de dată recentă care demonstrează că „ideea unității provinciilor românești care constituiau deja o singură unitate etnică și teritorială sub numele de Dacia și ideea romanității poporului nostru erau cunoscute în mediile culturale ale reședinței voievodale, fiind cunoscute și afirmate chiar de voievod" (p. 116). Punctul de vedere susținut de autor este că realizarea unității Țărilor Române răspundea „programului politic" (p. 105) al domnului, criza politică din Transilvania și apoi din Moldova fiind doar ocazia în realizarea acestui plan. Sunt prezentate apoi etapele unirii, măsurile întreprinse pentru consolidarea ei, reacția statelor vecine, asasinarea lui Mihai Viteazul și importanța istorică a primei uniri a Țărilor Române.

Cartea se încheie cu un capitol referitor la Mihai Viteazul în concepția contemporanilor și în conștiința posterității cu aprecieri

asupra faptelor și imaginii voievodului în lucrările europene ale timpului, în istoriografia românească, în portretistică sau în folclor.

Se stăruie, de asemenea, asupra valorii de simbol al ideii de unitate națională de care s-a legat numele lui Mihai Viteazul odată cu manifestarea politică a conștiinței naționale. Așa cum am menționat de la început, lucrarea reține atenția istoriografiei noastre, chiar dacă ea pare a fi destinată în special asigurării unei mai bune cunoașteri în străinătate a țărilor române în epoca lui Mihai Viteazul, constituind prima realizare de proporții în acest sens. Ea nu reprezintă numai o sinteză și o reflectare a stadiului istoriografiei noastre privind această epocă, ci și o izbutită prezentare a primei uniri a Țărilor Române într-un cadru mai larg, prin evidențierea tuturor coordonatelor istorice ale dezvoltării societății feudale românești de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Sunt avansate și unele aprecieri interesante, uneori prea puțin dezvoltate și argumentate, care fac din lucrarea lui Șt. Olteanu și „o carte de interpretare" în termenii în care-și definea P.P. Panaitescu monografia, neegalată până azi, despre aceeași personalitate. Astfel, unirea Țărilor Române de la 1600, ca și întreaga epocă a domniei lui Mihai Viteazul apar în cartea lui Șt. Olteanu într-o perspectivă istorică nouă, deschisă către zorile moderne ale dezvoltării societății românești.

Trebuie să menționăm că, în condițiile în care a apărut, cartea lui Șt. Olteanu nu a putut să folosească, în sinteza pe care și-a propus-o, și valoroasa literatură științifică apărută chiar în anul 1975. Din această cauză, în unele chestiuni ea nu reflectă contribuțiile cele mai recente în cercetarea acestei epoci (este cazul scrisorii autografe a lui Mihai Viteazul, despre care se afirma că exprimă voința sa de a uni cele trei țări române, cf. p. 125).

S-ar fi impus, de asemenea, unele nuanțări sau lărgirea tratării anumitor probleme. Instaurarea dominației otomane în Țările Române, spre exemplu, acceptată de autor la mijlocul secolului al

XVI-lea ar fi necesitat unele precizări, pentru relevarea condițiilor specifice în care aceasta a început și s-a manifestat în fiecare din cele trei țări. Alte aspecte anunțate de autor (gândirea social-politică a lui Mihai Viteazul, oglindirea personalității sale în folclor) nu-și găsesc tratarea dorită, autorul limitându-se a oferi doar o prezentare sintetică. Ar fi fost totodată necesar ca, în discutarea statutului politico-juridic al Transilvaniei (cap. VI), autorul să țină seama și de actele interne ale cancelariei românești în care Mihai Viteazul se considera domn, iar nu guvernator, cum apare în raporturile cu imperialii (p. 125). În acest fel s-ar fi înțeles și mai bine caracterul unirii politice de la 1600.

Deși, în general, cartea la care ne-am referit se remarcă printr-un limbaj al probității științifice, nu putem lăsa totuși neobservate câteva locuri în care au scăpat unele afirmații neargumentate (se afirmă că „unitatea provinciilor românești [era] cunoscută și afirmată de chiar Mihai Viteazul", p. 116, sau că acesta „n-a ascuns niciodată intenția sa de a realiza o confederație [sic!] română", p. 127) sau s-a făcut uz de termeni improprii pentru epoca respectivă (precum cel de „marile puteri", p. 134, pentru a desemna Imperiul Habsburgic, Imperiul Otoman și Polonia).

În ciuda acestor observații, cartea lui Șt. Olteanu este o sinteză reușită în măsură să stimuleze interesul pentru cercetarea în continuare a unor aspecte mai puțin studiate privind epoca lui Mihai Viteazul. Ea va constitui cu siguranță o lucrare de referință pentru istoricii români și, în special, străini, ca un meritat omagiu adus viteazului domn și unirii la a cărei înfăptuire el a contribuit în mod decisiv.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 13, 1976, p. 395-398

Nasc și în Moldova… femei

Nu s-ar putea spune că istoricii noștri de ieri au ignorat trecutul femeii. E destul să ne gândim la frumoasa carte a lui Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, lectură de căpătâi pentru generații de cititori pasionați, sau la contribuțiile savante ale lui Nicolae Iorga: *Femeile în viața neamului nostru*, 1911; *Scrisori de femei*, 1932; *Portretele doamnelor române*, 1937. Dar, încurajate de avântul mișcării feministe, studiile de gen au împins analiza și mai departe.

În bogata istoriografie apărută în ultimii ani, profilul cercetătoarei Lilia Zabolotnaia din Chișinău apare cu totul deosebit. În primul rând, prin preocupările ei sistematice și perseverente de a adânci această direcție de studii în raport cu istoria societății românești de la est de Carpați. Stau mărturie numeroasele articole apărute în revistele de specialitate și câteva cărți, printre care: *Femeia în relațiile de familie din Țara Moldovei în contextul european până la începutul secolului al XVIII-lea (Căsătorie, logodnă, divorț)*, Chișinău, Pontos, 2011; *Dreptul la proprietate și la moștenire al femeilor din Moldova și țările vecine (secolele XIV-XVII)*, Chișinău, Lexon-Prim, 2015; *Moldavian Women in History*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2018, sau culegerea de studii și documente coordonată de ea, sub titlul *Factorul feminin în istorie*, Chișinău, 2012.

În afară de această remarcabilă asiduitate de preocupări în jurul aceleiași teme, lucrările menționate insistă asupra realităților de viață ce au avut un rol hotărâtor în determinarea locului femeii în societatea medievală și la începutul epocii moderne prin prisma statutului juridic al acesteia, a dreptului ei la proprietate și la moștenire. Privită în comparație într-un context mai larg, românesc și european, situația femeii din Moldova relevă unele specificități demne de interes. De notat precizările potrivit cărora Moldova era singura țară în care fiii naturali ai domnului aveau

aceleaşi drepturi la domnie ca fiii legitimi (*Moldavian Women in History*, p. 94). Sau despre faptul că femeile din ţările române aveau posibilitatea să iniţieze în anume cazuri cererea de divorţ (*Femeia în relaţiile de familie*, p. 232). Dacă acest statut deosebit este admis şi de alţi cercetători, existenţa sa ar merita studiată mai îndeaproape pentru a se înţelege mai bine rolul femeii în societatea românească. Cu toată prudenţa ce se impune. Căci, în ciuda acestor relative avantaje, femeia din Moldova din trecut nu pare a profita de o condiţie mai bună. Autoarea notează că, la nunţi, sexul feminin nu ocupă aceeaşi masă cu bărbaţii, cel puţin în secolele XVI-XVII (*op. cit.*, p. 142), sau că nu există niciun caz care să arate îndrăzneala tinerelor fete de a se opune deciziilor matrimoniale ale părinţilor (*op. cit.*, p. 160).

E drept, studiile amintite vizează nivelul elitar al societăţii, doamnele şi domniţele de care s-au ocupat şi în trecut N. Iorga sau C. Gane. Dar ele pun într-o lumină nouă rolul ce revine unora dintre acestea în realizarea legăturilor de familie dintre mediile nobiliare româneşti şi europene, în special est-europene: Ringala, prinţesa lituaniană căsătorită cu Alexandru cel Bun; Evdochia, nepoata unui văr al regelui Poloniei, Cazimir al IV-lea, şi soră a cneazului Kievului, Simion, care s-a căsătorit cu Ştefan cel Mare; Elena, fiica lor, căsătorită cu Ivan cel Tânăr, fiul ţarului Rusiei; Ecaterina, frumoasa circaziană, înrudită cu marele han al Crimeii, căsătorită cu Vasile Lupu, una din fiicele acestuia din urmă, căsătorită cu un nobil polonez, alta cu Timuş Hmelniţki, fiul marelui hatman al cazacilor; fiicele lui Ieremia Movilă, căsătorite cu nobili polonezi etc. În faţa acestor exemple de ilustre doamne, bine instruite, cunoscătoare de limbi străine, adesea abile în treburile politice, Miron Costin ar fi putut să scrie tot aşa de bine: „Nasc şi în Moldova femei".

Pe firul personajelor feminine de aleasă condiţie, cercetătoarea ajunge până la una din fiicele lui Dimitrie Cantemir, Maria, căreia îi dedică o culegere importantă de documente în limba

rusă: *Istoria vieții Mariei Cantemir în scrisori și documente* (Chișinău, Lexicon-Prim, 2018). Este de dorit, desigur, ca volumul să fie tradus în română. Așa cum este de sperat ca autoarea să continue investigațiile în arhivele ruseşti pentru a scoate la lumină noi informații despre celelalte femei din saga Cantemireştilor, precum a doua soție a lui Dimitrie Cantemir, frumoasa prințesă Anastasia Ivanovna, fiica prințului Ivan Trubețkoi, și fiica acesteia cu fostul domn al Moldovei, Ecaterina, căsătorită cu prințul Dimitrie Galițin, altă mesageră a Rusiei în Europa, ca și fratele ei din prima căsătorie a tatălui, poetul Antioh Cantemir.

Oricât ar fi de sugestiv pentru problematica istoriei femeii în epoca premodernă în țările române și în spațiul est- și sud-est european, studiul nu se poate limita doar la exemplele respective. El n-ar putea ignora în orice caz mesajul transmis și de femeile ce ocupă rândurile de jos ale ierarhiei sociale, despre care analizele de istorie socială, de etnologie și folclor ar avea multe de spus.

„Dilema Veche", 25-31 octombrie 2018

Secolul XVIII: Realități și aspirații

De câtăva vreme încoace, „secolul XVIII" este frecvent evocat în preocupările istoricilor europeni. Departe de a denota o abordare strict cronologică a duratei istorice, noțiunea decurge dintr-un crez metodologic, în legătură cu adâncirea cunoașterii trecutului, dar și dintr-o concepție generală, de natură să confere secolului o fizionomie distinctă. În ambele sensuri, în noțiunea simplă de secol XVIII – fără alte epitete tentante, dar simplificatoare – s-a văzut un mod de a direcționa cu eficiență sporită noi teme și probleme de studiu, solidarizând cercetători în echipe și centre de lucru, capabile să contribuie, în chip mai sistematic, la cunoașterea unei etape din istoria societății. Nu e vorba în acest caz de o etapă ca oricare alta, fiindcă explorarea atentă a acestui

veac a pus în evidență fenomene definitorii pentru tranziția de la epoca feudală la cea modernă, însoțite la toate nivelele societății de mutații structurale, având ca rezultat noi tipologii culturale în consens cu cristalizarea conștiinței naționale a popoarelor și unificarea direcțiilor de evoluție în întregul continent.

Concluziile au fost posibile abia la capătul celor dintâi sondaje metodice în istoria europeană din secolul XVIII și, în acest sens, eforturile sunt demne de interes. Fie că e vorba de colective și grupuri de cercetare (deasupra cărora se află „Societatea internațională de studii despre secolul XVIII"), fie că este vorba de publicații științifice axate numai pe această etapă, toate dovedesc un sens convergent de analiză. Munca în echipe, pe probleme bine stabilite a făcut posibilă apoi introducerea metodelor moderne de anchetă și, mulțumită lor, istoria a intrat cu secolul XVIII în terenul mai sigur al protostatisticii. Cât de important este acest fapt se poate înțelege din rezultatele finale ale unei cercetări de asemenea precizie.

Față de acest tablou în continuă înnoire și îmbogățire, ce propune istoriografia românească?

Contribuția ei în această privință este în plină dezvoltare. Un puternic spirit polemic și negator a caracterizat-o la început (în prima parte a veacului XIX) și el era expresia resentimentelor generale față de „vechiul regim", încă proaspete la data când Florian Aaron, N. Bălcescu sau M. Kogălniceanu fixau locul „epocii fanariote" în istoria neamului. Abia pe măsură ce tensiunile luptei politice s-au temperat, analiza lucidă a veacului a înregistrat un anume progres. Un rol de seamă în depășirea vechilor prejudecăți i-a revenit lui A.D. Xenopol, primul istoric român care a propus o altă interpretare a „epocii fanariote", ținând seama de antecedentele ei istorice, de personalitățile ei însemnate și de încercările remarcabile de reforme. V.A. Urechia a dat în aceeași vreme ampla istorie a românilor – înțesată de documente – pentru această epocă, iar N. Iorga a continuat demersul, adâncind interpretarea

și pledând stăruitor pentru „reabilitarea" veacului atât de ponegrit. Atenția asupra aceluiași secol s-a oprit apoi, un moment, din perspectiva literaturii Luminilor, admirabil reconstituită de D. Popovici, pentru ca, în ultima vreme, ea să se reînnoiască din alt unghi, acela al originilor epocii moderne.

Astfel, maniera care plasa începutul modernității noastre abia în secolul XIX a fost treptat părăsită și istoricii care se apleacă asupra mutațiilor structurale din a doua jumătate a secolului XVIII sunt tot mai numeroși. Faptul a atras în chip firesc atenția asupra veacului pe care etichetările mai vechi de „epocă fanariotă" sau „epocă a decăderii" l-au făcut mai puțin tentant. Într-adevăr, în raport cu momentele remarcabile ale Evului Mediu sau ale veacului XIX, secolul XVIII se arată mai puțin seducător. Doar o răscoală ca aceea din 1784, un act politic ca acela al *Supplexului* și o mișcare culturală ca aceea a Școlii Ardelene îi înviorează puțin istoria, o istorie pe care manualele o parcurg în grabă și pe care cei mai mulți continuă să o privească cu plictiseală.

Dar atunci când lupa cercetătorului stăruie asupra sa, impresia se schimbă. Mutațiile pe care le cunoaște societatea românească în acest veac nu sunt lesne de explicat, dar sensul lor general este, indubitabil, unul al modernizării, compatibil în alt plan cu efortul de integrare în societatea europeană. Nimeni nu contestă, desigur, persistența puternică a structurilor feudale, dar pe acest fond sunt perceptibile mutații novatoare, mai adânci decât acelea ce decurg din eterna tensiune dintre tradiție și inovație. Asupra acestui mecanism urmează să se concentreze atenția cercetării, pentru că astăzi este bine știut că marile evenimente din secolul XIX, transformările radicale de structură, sunt rezultatul unei lente evoluții anterioare, reprezentată de nenumărate evenimente mărunte, insignifiante la prima vedere. Descifrarea istoriei secolului XVIII se dovedește astfel pentru cercetători o întreprindere nu mai puțin fascinantă.

O contribuție însemnată a adus în această direcție opera istoricului David Prodan, o operă axată pe îmbinarea celor două planuri esențiale, inseparabile, ale evoluției societății românești în acest veac: cel politic, ilustrat de *Supplex Libellus Valachorum,* și cel social, ilustrat de marea răscoală a țărănimii sub conducerea lui Horea. La cunoașterea de tip monografic, în spiritul unei veritabile istorii totale, așa cum este opera istoricului amintit, sunt de adăugat alte contribuții, menite să adâncească cercetarea veacului din perspectiva dezvoltării sale economice, sociale și politice, a instituțiilor, culturii și mentalităților. Câțiva istorici și-au legat numele în ultima vreme de această direcție (Al. Duțu, Pompiliu Teodor, Florin Constantinescu, Gh. Platon, L. Boicu, V. Mihordea, Ariadna Camariano-Cioran, Andrei Pippidi ș.a.) și ea a ocazionat deja câteva dezbateri colective de bun augur (cf. volumele *L'Époque phanariote*, Tesalonic, 1974; *Les lumières et la formation de la conscience nationale*…, București, 1970; *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980 ș.a.).

Judecând numai după numărul de studii sau cărți, se înțelege că interesul pentru secolul XVIII și-a găsit ilustrarea și în câmpul istoriografiei noastre, fără a răspunde cu toate acestea îndeajuns cerințelor domeniului. Ceea ce preocupă astăzi istoriografia din lume este depășirea vechilor stereotipii ale cercetării. Cunoașterea științifică devine greu de conceput în zilele noastre în afara unei regândiri a instrumentarului și metodelor de lucru. Problema este cu atât mai spinoasă pentru un secol în care fenomenele tranzitive suscită controverse greu de rezolvat convingător în lipsa argumentelor cantitative. Interpretarea trebuie fundamentată pe date concludente, desprinse din analiza statistică a materialului documentar. Dar situația acestuia din urmă este deconcertantă câtă vreme el se dovedește greu de cuprins cu forțe individuale. De aceea sunt necesare echipe de lucru cu menirea de a stabili prioritățile de cercetare și acțiunile capabile să le rezolve. O bi-

bliografie istorică a veacului XVIII constituie o primă necesitate, ea fiind chemată să radiografieze cu minuțiozitate bilanțul cercetărilor în această direcție, atrăgând atenția asupra realizărilor și lacunelor existente. Esențială se vădește apoi identificarea și publicarea surselor de documentare cu privire la acest secol. Eforturi într-o atare direcție s-au făcut prin câteva restituiri arhivistice (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, 1961, 1966; *Acte judiciare din Țara Românească. 1775-1781*, 1973; *Legislația urbană a Țării Românești. 1765-1782*, 1975, seria nouă a colecției „Hurmuzaki" și, recent, *Izvoarele răscoalei lui Horea*), dar, lipsite de continuitate, au sfârșit lamentabil.

„Ateneu", august 1983, p. 6

Constantin Mavrocordat

Cu excepția capitolelor ce i-au fost destinate în marile sinteze de istorie a românilor de către A.D. Xenopol, N. Iorga, Const. C. Giurescu, Constantin Mavrocordat nu a prilejuit până acum o lucrare specială ca aceea pe care i-o dedică Florin Constantiniu[55]. Bun cunoscător al veacului XVIII, nu numai sub raportul relațiilor agrare (despre care a dat cu ani în urmă o temeinică monografie: *Relațiile agrare în Țara Românească în secolul XVIII*), el era astfel în măsură să circumscrie domnia principelui luminat în lungul șir de domnii fanariote și în realitățile de ansamblu ale epocii. Este ideea directoare a demersului său care începe cu o analiză a condițiilor în care s-a instaurat regimul fanariot (cap. I). De reținut ideea potrivit căreia momentul respectiv a constituit încununarea unui proces de lungă durată (p. 19), desfășurat în mai multe etape,

[55] Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, Editura Militară, 1985.

pe parcursul cărora societatea românească s-a obișnuit cu noua formulă de guvernământ. Discuția pe această temă (deschisă de Eugen Stănescu și Andrei Pippidi) se îmbogățește acum cu noi sugestii. Mai interesantă ni se pare aceea despre epoca „protofanariotă", cuprinzând intervalul anilor 1673-1685 cu domniile lui Dumitrașcu Cantacuzino, Antonie Ruset, Gh. Duca (p. 29) și care ar fi meritat o explicare mai largă.

Contextul instaurării regimului fanariot a adus în atenție și figura lui Nicolae Mavrocordat, domnul ce a deschis o nouă fază în istoria Moldovei și a Țării Românești. Caracteristicile domniei sale („demofilia", politica fiscală) explică în parte noile probleme ale lumii românești din veacul XVIII, probleme ce au marcat și domniile fiului său, Constantin Mavrocordat. Florin Constantiniu le surprinde cu claritate dimensiunile și contradicțiile ce au determinat opera sa reformatoare (cap. II). Fără a pierde din vedere biografia domnitorului, autorul insistă tocmai asupra acestei opere, fiindcă ea i-a asigurat lui Constantin Mavrocordat locul atât de însemnat în istoria românilor din secolul XVIII. Reforma fiscală (analizată în cap. IV), reforma socială (cap. V), reforma administrativă și judiciară (cap. VI), la care se adaugă și alte dispoziții cu valoare reformatoare, au constituit pilonii de referință ai politicii sale, în măsură să susțină și procesul de modernizare a societății românești.

În fine, nu mai puțin însemnate s-au dovedit înfăptuirile și inițiativele culturale ale domnului asupra cărora s-a aplecat cu atenția cuvenită și Florin Constantiniu pentru a schița imaginea a ceea ce Petru Depasta a numit „o nouă Helada în țara geților". Avem astfel, mulțumită cărții de față, cea dintâi perspectivă unitară asupra tuturor înfăptuirilor unui domn adânc legat de istoria societății românești și care își merita un loc în galeria de domnitori și voievozi, evocați de cunoscuta colecție a Editurii Militare. Să mai reținem că domnul se califica pe sine drept, „moștean al

patriei" (p. 73) și că el a insistat pentru a elimina limba greacă din administrație, mustrându-și dregătorii (ca pe acela de la Soroca) „să nu mai scrie grecește!" (p. 154).

Punând în relief asemenea însușiri, Florin Constantiniu face astfel un necesar act de justiție istoriografică. Grație contribuției sale, seria colecției de „Domnitori și voievozi" a realizat și prima deschidere spre problematica istorică a veacului XVIII românesc. Să sperăm, că și alți domnitori de seamă ai aceluiași veac își vor găsi în viitor locul cuvenit și în structura colecției!

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 23, 1986, nr. 2, p. 1027-1028

Jurnal ieșean la sfârșit de veac

Sfârșitul de veac asupra căruia stăruie acest „jurnal" al cercetătorului Veniamin Ciobanu[56] este o parte din sufletul Iașiului. Fiindcă, dacă faima și personalitatea orașului s-au clădit de-a lungul întregului său trecut, Secolul Luminilor avea să producă asupra lui mutațiile cele mai adânci, marcate de idealul modernizării sau de aspirații naționale și revoluționare. Ca și celelalte centre de cultură ale țării, capitala Moldovei pășea atunci pragul marilor înnoiri, nu numai sub raportul configurației urbanistice, ci, mai ales, al profilului spiritual și al însemnătății sale politice. Iată de ce un „jurnal" al orașului la întâlnirea de două secole și epoci nu se putea anunța decât incitant, un prilej de a îndrepta atenția cititorilor spre istoria zbuciumată a societății românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Un prilej cu atât mai nimerit, cu cât Iașiul a fost scena pe care s-au consumat în această perioadă

[56] Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac*, Iași, Editura Junimea, 1980.

evenimente de seamă ale istoriei naționale și europene, dar și acele fapte „cotidiene" capabile să stimuleze curiozitatea colectivă, influențând gustul epocii, mentalitățile.

Este ceea ce evocă autorul jurnalului de față. Scrierea îi îngăduie, prin natura genului, să accentueze latura evenimențială a istoriei, să evidențieze, pe fondul faptelor mari, detalii nu mai puțin esențiale pentru cunoașterea unei societăți în plin proces de transformare. Imaginea ei se dovedește amplă și tumultuoasă: un șir de reprezentanți diplomatici ai statelor vecine sau îndepărtate poposeau în Iași, împinși de „ochii neadormiți ai interesului"; se stabileau aici contacte politice, aveau loc serbări pline de fast, dar și calamități naturale (ciume, cutremure, inundații etc.), însoțite de amenințări prădalnice și de ocupații militare. În aceste condiții, Iașiul își trăia rolul de mare centru politic, rol ce-l făcea să găzduiască în 1792 congresul de pace dintre Rusia și Imperiul Otoman. Și tot atunci, orașul parcurgea lupta ideologică dintre vechi și nou, o luptă ce izvora din criza internă a relațiilor feudale și a regimului fanariot, dar și din contactul cu ideile revoluționare ale continentului. Au dovedit-o numeroasele memorii elaborate aici în acel timp, comploturile politice, precum cel din 1778, revoltele individuale și „murmurările" colective, fapte străbătute de o stare de spirit nouă, în care unii identificau chiar „spiritul iacobinilor".

Prezentând, în cele mai diverse detalii, modul în care „se gândea, se trăia, se imagina" într-un oraș de acum două secole, așa cum era Iașiul, autorul deschide astfel o punte de înțelegere către o lume prea puțin cunoscută și adesea ignorată. Evenimentele relatate de el formează, așa cum arată Al. Duțu în caldu-i cuvânt prefațator, „cadrul de la care trebuie să pornească orice interpretare corectă a civilizației române din secolul XVIII".

„Flacăra Iașiului", 22 noiembrie 1980, p. 2

La granița a trei imperii

Cercetător binecunoscut al istoriei relațiilor internaționale, cu deosebire ale celor româno-polone, Veniamin Ciobanu ne propune recent încă o perspectivă asupra acestui domeniu[57], în continuarea directă a altui demers (*Jurnal ieșean la sfârșit de veac. 1775-1800*, Iași, 1980). Ceea ce asigură legătura dintre ele este nu numai intervalul cronologic avut în vedere, ci și domeniul de analiză: societatea românească surprinsă în încordarea luptei politice și diplomatice pentru dobândirea unui statut politico-juridic internațional în raport cu noile cerințe ale vremii. *La granița a trei imperii* sugerează astfel chiar prin titlu o dilemă dintre cele mai dramatice din istoria românilor, într-un moment în care marile imperii își disputau supremația în sud-estul Europei, sacrificând interesele popoarelor din zonă.

Urmările acestei dispute se cunosc. Ținând însă seama de importanța lor atât pentru istoria românilor, cât și pentru întreaga regiune sud-est europeană, autorul a socotit necesară o adâncire a analizei, iar faptul se dovedește important prin rezultatele pe care le aduce. Scrierea la care ne referim este rodul unei cercetări asidue, întemeiate pe reevaluarea izvoarelor (multe inedite) și regândirea problematicii în discuție dintr-o perspectivă metodologică demnă de atenție, fiindcă tema a fost analizată – ne previne autorul – „nu din interior către exterior sau invers", ci preferând interferențele planurilor „în funcție de moment, eveniment și protagoniști, mai precis în funcție de rolul mai mult sau mai puțin activ al protagoniștilor, adică domnitori, marile puteri, reprezentanții lor în capitala Moldovei".

La succesul lucrării concură, nu mai puțin, însăși maniera de scriere a istoriei, arătând în autor un talentat mânuitor al

[57] Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Iași, Editura Junimea, 1985.

narațiunii pentru a capta atât atenția specialistului, cât și pe aceea a cititorului obișnuit. Iașiul apare astfel ca o veritabilă scenă a diplomației europene. Pe fundalul ei s-au desfășurat nu numai intrigi greu de reconstituit în detaliile lor, ci și multe din ideile de seamă ale gândirii europene. Un alt merit al cărții este astfel acela de a completa imaginea relațiilor internaționale cu un tablou al modului în care se gândea și se trăia în societatea românească la sfârșitul secolului XVIII. Tabloul poartă însemnele înnoirii culturale și ale unei dezvoltate conștiințe naționale pentru al cărui studiu autorul a adus în atenție noi elemente sugestive.

În ansamblu privită, cartea se recomandă ca un demers util și binevenit, aducând noi argumente în sprijinul activismului politic de care românii au dat dovadă chiar și în ceasurile cele mai grele ale istoriei lor.

„Flacăra Iașiului", 12 aprilie 1985, p. 2

Societate și devenire

Întârziată de clișeul sentimental al unui sat netulburat de marile procese ale istoriei, cercetarea societății românești din perspectiva civilizației rurale întreprinsă în ultima vreme a adus în atenție o cale încă puțin străbătută, dar de incontestabil profit pentru cunoașterea trecutului. Ea râvnește să descopere limbajul „lumii care tace", o lume care a sprijinit cu truda ei întreaga operă istorică a veacurilor și fără de care imaginea devenirii oricărei societăți ar părea nedreaptă.

Opera istorică a lui David Prodan a deschis în acest sens noi orizonturi, propunând un model de cercetare atent la datele istoriei cantitative și o concepție globală în virtutea căreia numai o istorie socială, o istorie a colectivităților umane și a muncii „poate da țărănimii măsura valorii ei istorice", valoare decurgând din „efortul anonim în serviciul vieții, în serviciul progresului uman".

Noile cercetări au reținut mesajul cu dorința de a-l continua și de a adânci o cale de investigație ce și-a verificat utilitatea în studiul istoriei. Este ceea ce dovedesc – în parte – câteva din contribuțiile acestui volum omagial[58], aplecate asupra unor momente din evoluția societății românești, cu deosebire din Transilvania.

Studiile nu sunt propriu-zis rodul unui efort colectiv. Cercetători din marile centre universitare ale țării au ținut să propună câteva din fructele preocupărilor lor științifice care, reunite, dau tabloul tendințelor istoriografice actuale, în bună măsură impulsionate de istoricul omagiat. Dar motivele cercetate de ei sunt diverse, după cum diverse se dovedesc a fi maniera de abordare, metodele de investigație și de chestionare a surselor, problematizarea rezultatelor, viziunea istorică.

Cine parcurge studiile înscrise în secțiunea „societate", se întâlnește mai întâi cu elementele de tensiune ale peisajului rural din secolele XII-XVI, derivând din relațiile sociale și natura proprietății funciare în cele trei țări române, dar mai cu seamă în Transilvania, unde contradicțiile interumane s-au dovedit mai aspre și mai numeroase (Ștefan Ștefănescu). Află apoi care sunt problemele metodologice ale unui studiu al intelectualității laice pe care autorul (Sigismund Jako) îl pune în legătură cu necesitatea cunoașterii întregii structuri sociale a Evului Mediu din Transilvania. Urmărește, în imediată vecinătate tematică, progresul instituționalizării culturii din secolul XVII, așa cum rezultă din efectele sociale ale cărții și ale lecturii în cadrul umanismului din Banat și din sudul Transilvaniei (Doru Radoslav) în care B.P. Hasdeu văzuse „teatrul unei remarcabile mișcări culturale". Atenția se îndreaptă un moment și peste munți, reținută de avatarurile sătenilor din Chirnogi (Ilfov), semnificative pentru procesul de răscumpărare din vecinie, proces

[58] *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, volum coordonat de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu, Teodor, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982.

ce „anticipează situațiile care au caracterizat instaurarea regimului fanariot în Moldova și Țara Românească și îndreptățesc caracterizarea de prefanariote" (Florin Constantiniu).

Pentru istoria socială din veacul XVIII, interesul se cantonează iarăși în Transilvania, de data aceasta în legătură cu mișcarea lui Sofronie, despre care se publică alte documente inedite (Aurel Răduțiu) și cu agitațiile țărănești din Munții Apuseni după 1790 (tratate într-un studiu mai vechi de Iosif Kovacs, republicat acum fragmentar). Aprecieri interesante prilejuiește, de asemenea, o statistică de moravuri din scaunul Cristu (Odorhei) de la 1823, cu date utile despre etica rurală din mediul secuiesc și „istoricul vieții de toate zilele" (Ștefan Imreh) a cărei interpretare ar fi meritat să fie lărgită. Interesul pentru evoluția societății românești ajunge până la răscoalele din 1888 și 1907, în care câteva reflecții (datorate lui Damian Hurezeanu) încearcă să identifice, fără a fi îndeajuns de convingătoare, „un moment specific al istoriei moderne a României". În fine, în aceeași suită de contribuții, aparent greu de articulat între ele, se stăruie și asupra condițiilor în care spațiul sud-est european a ajuns să se înscrie în sistemul occidental de idei și cunoștințe, prin decuparea imaginilor spaniole ale Transilvaniei în opera lui Lope de Vega și Duque de Estrada (Andrei Pippidi). Încât, la capătul sumarului de teme evocat până aici, o întrebare se detașează de îndată: ce reunește aceste „interpretări" sub unghiul interesului pentru studiul general al societății?

Desigur, înainte de toate, gândul omagiului adus lui David Prodan. Dar, odată cu el, interesul pentru dinamismul societății românești, atenția pentru istoria vieții rurale și a relațiilor sociale, înțeleasă ca substrat și factor esențial în derularea marilor procese istorice din Evul Mediu până în epoca modernă. În contextul întreținut de acest interes, aplecat cu deosebire asupra Transilvaniei, se plasează cu mai multă siguranță „lumea care tace", pasiunea de-o viață a profesorului David Prodan, preocupat de

ideea de a o face să vorbească istoriei. Urmărindu-i pilda și folosindu-i contribuțiile, câteva din sondajele și sugestiile conținute în acest volum au descifrat mai departe tainele existenței rurale, ajungând până la nivelul ei mental, în care Al. Duțu a sesizat trecerea progresivă de la solidaritatea tradițională la cea modernă, exprimată de conștiința națională.

Ilustrând toate aceste direcții de cercetare, istoricii aduc astfel Magistrului sărbătorit cel mai nobil omagiu, animați de aspirația de a duce mai departe cunoașterea cât mai profundă a devenirii societății române.

„Cronica", 11 februarie 1983, p. 2

„Meșteșugul doftoriei"

Editate exemplar de Lia Brad Chisacof, cele două manuscrise reunite sub titlul *Meșteșugul doftoriei*[59] invită la multiple analize. Editoarea le-a dezvoltat în parte în studiul importanței filologice și lingvistice a textului ca oglindă a terminologiei medicale românești din secolul al XVIII-lea, o componentă a terminologiei științifice studiată mai înainte de N.A. Ursu și Gh. Chivu. „Dacă *Meșteșugul doftoriei* ar fi reușit să fie tipărit sau dacă […] nu ar fi dispărut prematur cel care i-a dat ultima versiune – conchide ea –, atunci acest limbaj medical s-ar fi impus practic cu o generație sau două mai devreme" (p. 52).

Fiind vorba de un tratat de medicină, de mare interes este și opinia specialiștilor din acest domeniu. Invitat la adâncirea analizei în acest sens, academicianul Victor Voicu rezumă din partea lor câteva din ideile care l-au marcat în prefața ce deschide

[59] *Meșteșugul doftoriei Primul tratat românesc de medicină*, ediția manuscriselor BAR românești nr. 933 și 1484, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție, glosar și indice de Lia Brad Chisacof, București, Editura Academiei Române, 2017.

volumul: „Prin desele referiri la Hipocrat, lucrarea se înscrie în linia Iluminismului medical", cu precizarea – adaugă el –, că ea „nu e tributară totuşi medicinei noi, de vreme ce împărtăşeşte din plin teoria celor patru umori, vorbeşte prea puţin de circulaţia sângelui" etc. (p. 5 şi 7).

Volumul respectiv nu vizează însă doar specialiştii istoriei limbii sau a medicinei. El se prezintă deopotrivă ca un document de interes excepţional pentru istorici, în general. Mai întâi pentru ilustrarea unei pagini de istorie culturală, cunoscută încă de la finele secolului al XIX-lea, dar făcută acum accesibilă unor categorii mai largi de cititori. Pe fondul discuţiilor provocate de paternitatea acestui text, se disting mai ales două figuri de cărturari din peisajul naţional şi sud-est european – sibianul Ioan Adam şi renumitul tesalian Rigas Velestinlis – cărora le-a revenit un rol de seamă în difuzarea mesajului iluminist. De altfel, tratatul de faţă era destinat înainte de toate nu celor cunoscători de „meşteşugul doftoricesc", ci „pentru fraţii iubitori de carte, ştiind că astfel de cărţi nu se găsesc în limba noastră proastă ca să fie spre folosul de obşte al cititorilor" (p. 139).

„Folosul de obşte", dorinţa instruirii celor de condiţie simplă sunt ideile cele mai nobile ce traversează cartea de faţă, prin care ea îşi merită locul în desfăşurarea Luminilor din spaţiul românesc: „M-am gândit numai să ajut mai mult pe gospodarii de jos fără învăţătură şi săraci, care nu pot să alerge departe când se îmbolnăvesc şi să-i cheme pe medicii desăvârşiţi şi mari să-i examineze, mai ales dacă sunt în sate şi în locuri depărtate unde mai repede îşi găsesc vindecare şi ajutor calul beteag sau boul sau oaia decât omul bolnav" (p. 140). Prin acest nobil mesaj, *Meşteşugul doftoriei*, redactat în mai multe etape de-a lungul secolului al XVIII-lea precede astfel prima lucrare medicală în limba română, publicată în 1793, al cărui autor, cărturarul iluminist Ioan Piuariu Molnar, cerea ca ea să fie citită ţăranilor cu voce tare (p. 29).

Dincolo de interesul său pentru reconstituirea preocupărilor iluministe, volumul de față reține atenția și din altă perspectivă, poate mai puțin vizibilă la prima vedere. Citindu-l, nu poți să eviți gândul că multe din bolile pe care le întâlnim astăzi au făcut parte și din suferințele strămoșilor noștri, cu denumiri cărora doar istoricii medicinii le pot stabili corespondența: o patogeneză diversă, în care Victor Voicu a distins unele specificități, precum atotputernicia ciumei sau menționarea episodică a cancerului (numit în epocă „carchin").

Curiozitatea acestui tratat consistă și în maniera sa de a structura materia, sub forma unui inventar de boli și remedii pentru fiecare detaliu al corpului de la cap până la picioare, fără a ocoli „durerile mădulariului" (p. 620). Un capitol întreg descrie sifilisul, „această prea rea și scârnavă boală […] a celor ce curvesc peste măsură", o boală – precizează autorul – pe care „cei vechi nu o au cunoscut" și despre care „toți o zic că să se fi adus de la India sau de la Americhi" (p. 807-808).

Nu e vorba doar de bolile trupești. Autorul evocă „vătămarea ținerii de minte" (p. 242), „nebuniia rea" (p. 244), în fine, „patima melanholii" (p. 248 și urm.), această „boală a sufletului", bine studiată la nivel european de Yves Hersant sau Georges Minois, tot mai prezentă și în societatea românească ca un preambul al depresiei din zilele noastre.

Nu avem astfel aici un peisaj al vieții cotidiene din perspectiva durerilor și a indispozițiilor provocate de boli? Și, pe această cale, o punte spre explorarea sensibilității din trecut? Roselyne Rey, autoarea unei *Istorii a durerii*, explica de altfel interesul ei pentru acest studiu prin faptul că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, „importanța acordată conceptului medical de sensibilitate debușează spre un anume număr de discursuri specifice despre durere, pe care nu le găsim neapărat mai înainte" (*Histoire de la douleur*, La Découverte, 2000, p. 396). Documentul de peste

1000 de pagini pe care îl avem acum la dispoziție, a cărui consultare e înlesnită de un substanțial indice de nume, oferă unele revelații în acest sens. Multe din tratamentele prezentate ne fac să zâmbim, precum îndemnul dat suferindului de dureri de cap „din răceală": „a se feri de a trece și rămânea în căldură, a se feri și de lapte, dă peşte și dă cele ce răcorescu", ba chiar, „să lucreze cu trupul și mai vârtos să încalece calul" (p. 196). Pentru calmarea durerilor de dinți, autorul nostru nu ezită să recomande a „fierbe o broască bine cu apă și cu oțet și să-i ție zeama în gură mult. Sau pielea de șarpe să fiarbă cu vin sau cu oțet să ție asemenea" etc. (p. 323). De reținut, în orice caz, lupta pentru calmarea durerii, semn în sine al unei atitudini noi, diferită de resemnarea tradițională. Citim astfel că „pentru tăria durerii, bune sunt și de folos doftoriile ceale ce să zic amorțitoare, adecă care dau bolnavului oarecare nesimțire și uimire", cu referire la opiacee de producție autohtonă: „lapte de capră, de miezul de pâine, și de gălbinarea de oauă, cu care să ameasteci sămânță de mac" (p. 640).

„Dilema Veche", 25-31 ianuarie 2018, p. 17

Supplex Libellus Valachorum

Cartea lui David Prodan cu acest titlu are deja propria poveste. Publicată sub formă de eseu în 1948, cartea a fost dezvoltată într-o nouă ediție în 1967, apoi tradusă în engleză (1971) și germană (1981) și a fost bine primită de criticii români și străini (cf. D. Ghermani, în *Südost-Forschungen*, XXXI, 1972, p. 455-456, K. Hitchins, în „Austrian History Yearbook", 1973-1974, 19-10, p. 416-417). Această a treia ediție, revizuită și actualizată[60], păstrează totuși substanța ediției anterioare – din punct de vedere al structurii și ideilor –,

[60] David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum: din istoria formării națiunii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.

conducând la aceleași concluzii, în ciuda cercetărilor ulterioare pe care autorul le subliniază. Cum putem explica interesul mereu reînnoit pentru această carte, care poate fi considerată un „bestseller" în istoriografia românească recentă? Ar putea fi invocate două aspecte: primul se referă la însăși importanța temei, sugerată și de subtitlul adăugat la ultima ediție (*Din istoria formării națiunii române*), care dezvăluie implicațiile generale ale lucrării. Celălalt aspect constă în modul în care este ilustrat un astfel de studiu, sensibil prin natura sa la pasiuni străine spiritului științific, care au influențat mult timp cunoașterea trecutului în acest domeniu. David Prodan are renumele unui istoric care s-a distins prin capacitatea de a se sustrage influențelor contextuale în profitul unei cercetări cât mai obiective a trecutului. Referindu-se la evenimentele epocii respective și reconstituindu-le în funcție de nevoile demersului său, el reface aici întreaga istorie a memorandumului trimis în 1791 de românii din Transilvania lui Leopold al II-lea. Istoria acestui act este legată de istoria poporului român din Transilvania, astfel încât, pentru a-i descifra întreaga valoare istorică, autorul reia momente din trecut care au generat lupta politică de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Punctul de plecare se găsește în evenimentele din 1437, când, sub amenințarea revoltei țărănești, cele trei stări privilegiate ale Transilvaniei (nobilii, sașii, secuii) s-au constituit în „Unio trium nationum", cu scopul de a se ajuta reciproc. Având la început un sens preponderent social, „națiunile" astfel constituite au dobândit treptat un sens preponderent național, o calitate pe care n-o puteau avea românii, majoritari ca populație, dar lipsiți de clase nobiliare. Legile secolului al XVII-lea (*Approbatae* și *Compilatae Constitutiones*) au „oficializat" într-un anumit fel această situație, perpetuată în timpul regimului habsburgic. *Diploma Leopoldină* din 1691 – rezultat al unor lungi negocieri între reprezentanții stărilor privilegiate și Curtea de la Viena – a consacrat existența

celor trei națiuni (maghiarii, secuii și sașii) și a patru religii (catolică, calvină, luterană și unitariană) la baza constituțională a Transilvaniei, excluzând poporul român majoritar și religia ortodoxă. Lupta sa de-a lungul secolului al XVIII-lea a ținut seama de asemenea realități. Ea a început prin acceptarea sistemului existent și încercarea românilor de a se integra în el. O oportunitate în această direcție a fost oferită de unirea confesională a ortodocșilor cu Biserica Romei, prin care o parte dintre români au obținut cel puțin recunoașterea lor ca „tolerați", ceea ce le-a asigurat un cadru constituțional de manifestare în viața politică a Transilvaniei. Drumul însă de la recunoașterea teoretică prin diplomele imperiale din 16 februarie 1699 și 19 martie 1701 până la aplicarea lor în realitate a fost extrem de anevoios: acesta este în fond sensul luptei politice a românilor până la *Supplexul* din 1791, o luptă prin care românii au cerut să fie recunoscuți ca națiune dispunând de drepturi civile și reprezentați deopotrivă în viața publică.

Urmărind premisele acestui act în realitățile luptei confesionale și politice (mai ales în momentul ilustrat de episcopul Inochentie Micu), ale luptei sociale (revolta de la 1784) și ale celei culturale și ideologice (în atmosfera ideilor Iluminismului, în special ale iosefinismului), David Prodan i-a reconstituit substanța sa istorică, evitând exagerări nefondate. În opinia sa, discret polemică față de alți autori, textul din 1791 nu este un act revoluționar, sau cel puțin – așa cum adaugă în ultima sa ediție – nu este revoluționar în întregime (p. 417), ceea ce nu diminuează semnificația și sensul progresist. Emanație a gândirii iluministe într-un moment mai puțin favorabil al manifestării sale, după moartea lui Iosif al II-lea, *Supplexul* a reunit într-un mod original argumentele istorice cu argumentele Iluminismului, punându-le în slujba dezvoltării naționale a românilor și a luptei pentru stabilirea relațiilor politice pe principii naționale și democratice în Transilvania.

„Revue roumaine d'histoire", nr. 3, 1986, p. 242-243

Ideea de națiune

O zonă de confluență a atâtor popoare, cum este sud-estul european, a transformat problema națională într-una dintre cele mai arzătoare preocupări. Istoriografia nu a rămas indiferentă față de aceasta, reflectând adesea obsesii naționale divergente, în care pasiunile și interesele proprii au împiedicat uneori o înțelegere corectă. Chiar și contribuțiile fundamentale au fost suspectate de spirit partizan, semn că studiul națiunii nu s-a eliberat complet de ingerințele ideologiei. O perspectivă mai detașată a devenit posibilă în momentul în care fenomenul a început să fie privit „din exterior", când el a devenit subiectul istoricilor din alte zone. Contribuțiile istoricului Keith Hitchins sunt un bun exemplu. Volumele anterioare l-au recomandat ca un specialist deosebit de avizat în ceea ce privește problema românească, în special a istoriei națiunii și a conștiinței naționale a românilor din Transilvania.

Ultimul său volum[61] reia cercetarea din perspectiva aceleiași probleme, cu o aplicare specială de această dată asupra ideii de națiune, studiată în evoluția sa de la originile medievale până la configurarea sa modernă din anul 1848. Volumul reunește câteva studii, articole și capitole din cărți deja publicate în alte forme, fără ca acest lucru să afecteze unitatea sa.

În numărul relativ restrâns de pagini ale demersului său, autorul nu și-a propus decât să contureze cadrul general al dezvoltării ideii în cauză. Este totuși suficient pentru a crea o imagine clară a parcursului de la primele manifestări până la afirmarea ideii la mijlocul secolului al XIX-lea.

Fără a fi o istorie a mișcării naționale a românilor din Transilvania, lucrarea marchează momentele în care conceptul analizat

---

61 Keith Hitchins, *The Idea of Nation. The Romanians of Transylvania 1691-1849*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.

a fost definit și modernizat. S-ar putea preciza că urmărește mai ales istoria românilor din Transilvania prin prisma ideii naționale, din nevoia de a o plasa în legătură firească cu realitățile vieții, mai degrabă decât cu lumea ideilor.

Cartea lui Keith Hitchins oferă o imagine clară și convingătoare a realităților naționale din Transilvania de-a lungul unui secol care s-a dovedit decisiv pentru modernizarea ideologiei și pentru autocunoașterea românilor. Momentele de referință pentru această evoluție sunt bine cunoscute. Reamintindu-le în cele șapte capitole ale lucrării sale (1. Uniunea Bisericii cu Roma; 2. Apariția națiunii etnice. Episcopul Ion Inochentie Klein; 3. Ortodoxie și tradiție; 4. Roma lui Traian și a lui Petru și Pavel; 5. Iluminiștii; 6. Cultul naționalității; 7. 1848: Națiunea triumfătoare), autorul îmbogățește reflecția, adăugând noi interpretări capabile să definească mai bine traiectoria ideii de națiune în gândirea românească.

Dar ceea ce ni se pare important este raportarea la condițiile istorice ale Transilvaniei, care au generat particularitățile ideii respective. Regimul politic al românilor, în comparație cu cel al maghiarilor, sașilor și secuilor – clasele privilegiate ale Principatului –, a imprimat acestei idei câteva note distincte, diferențiind-o de accepțiunea oficială. Pentru toți „privilegiații", ideea de națiune a fost „în primul rând juridică și politică și abia în al doilea rând etnică". În schimb, pentru elita unită a românilor, aceasta a fost „în primul rând o concepție etnică" (p. 36). Acest fapt a permis și afirmarea mai „democratică" a conținutului social al ideii; ea nu a fost lipsită, e adevărat, de ambiguități (p. 124), dar chiar și în acest caz conceptul nu se mai referea la o clasă privilegiată, ci la o întreagă comunitate etnică, marcând astfel o etapă importantă în tranziția acestei idei spre sensul ei modern.

Fondul tradițional al culturii române și realitățile confesionale au întreținut, dintr-o altă perspectivă, specificul ideii de națiune. Este meritul incontestabil al autorului de a fi distins implicațiile

acestora în direcția restructurării moderne a solidarității etnico-naționale, după o perioadă în care istoriografia le-a ignorat. Poate fi amintită și contribuția lui Emanuel Turczynski (*Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, 1976), ca o lucrare importantă care a precedat volumul prezentat aici, în special privind raportul dintre evoluția conștiinței confesionale și cea a conștiinței naționale.

Raportate și la premisele sale interne, apariția și cultul națiunii pot fi bine înțelese; idealul atât de presant al emancipării naționale a românilor a marcat decisiv conștiința colectivă, găsindu-și expresia în cristalizarea unei imagini originare a ideii de națiune. Cartea lui Keith Hitchins surprinde clar această geneză, îmbogățind istoriografia dedicată conștiinței și națiunii cu o contribuție importantă.

„Canadian Review of Studies in Nationalism",
nr. 1, 1987, p. 207-208

„Lipicioasa boală" de la începutul sec. XIX

Apariția în 2020 a unei cărți despre epidemiile din Moldova la începutul secolului XIX[62] coincide cu o actualitate pe care autorul ei, Sorin Grigoruță, tânăr cercetător la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" din Iași, n-avea cum s-o bănuiască când s-a consacrat acestei cercetări. După un doctorat sub îndrumarea eminenților săi profesori de la Universitatea ieșeană și după publicarea, în 2017, a cărții *Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700-1831)*, noua sa lucrare se înscrie deci într-un proiect de studii sistematice cu privire la istoria marilor epidemii. Cercetările în acest domeniu

[62] Sorin Grigoruță, *Epidemiile de ciumă în Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Studiu și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2020.

particular cunosc unele realizări în trecut, evocate, așa cum se cuvenea, de autor încă de la începutul contribuției sale. În continuarea lor, el aprofundează studiul, explorând un bogat material de surse arhivistice inedite, unele citate pe parcursul analizei, altele, regrupate sub formă de anexe. Dar, mai ales, el profită de sugestiile metodologice ale contribuțiilor recente la nivel mondial pentru o nouă lectură a temei, inclusiv prin reconsiderarea sensibilității colective în raport cu marile traume ale existenței umane. Demersul său constituie în acest fel un tablou sugestiv al societății românești cu două secole în urmă, într-un moment cu totul deosebit din viața locuitorilor, îndeosebi între anii 1828 și 1830, care au cunoscut „ultima bântuială a ciumei", cum scria Nicolae Iorga. Pitorescul mărturiilor documentare și varietatea detaliilor contribuie la reușita acestui tablou. Dar interesul pe care el îl poate suscita acum este inevitabil sporit de întrebările ce vin din perspectiva actualei crize pandemice. Cartea cercetătorului ieșean oferă în această privință subiecte multiple de meditație, lăsând se se detașeze de la sine elementele de comparație între trecut și prezent în momentele de trăire a unei cumplite tragedii sanitare.

Într-adevăr, nu poți citi paginile de față fără a nu ține seama de pandemia actuală, ce ne incită la a revizita istoria prin prisma realităților actuale și a reflecta la prezent în lumina experienței trecute. De la începutul secolului XIX și până la *annus horribilis* 2020, medicina a realizat progrese extraordinare. Cine ar fi putut să-și imagineze, cu toate acestea, că restricțiile impuse din rațiuni sanitare cu două secole în urmă, restricții de lungă tradiție medievală, aveau să redevină de actualitate în plin apogeu al lumii moderne? Unele imagini din trecut par fotografii făcute azi. „Pe străzi – ne arată o descriere a Iașiului în 1819 – locuitorii se fereau cu grijă pentru a nu da loc la nicio atingere și uneori faptul acesta devenea caraghios la vedere […]. Cunoscuții vorbeau unul cu altul numai de departe, împărtășindu-și știri", iar „singurătatea de pe

ulițe, care altminteri sunt atât de animate, era foarte neplăcută" (p. 26). Măsurile au fost şi mai severe în anii ocupației ruseşti din 1828-1830: „după sfințitul soarelui", vizitele erau interzise, persoanele aflate „în mijlocul uliții" fiind bătute „cu palce, necăutând nici la o persoană sau la alt feliu de om cinstit" (p. 89-90) – a se înțelege: fără deosebire de rang social. Deplasarea oamenilor dintr-un loc în altul era drastic condiționată de obținerea a ceea ce documentele vremii numesc „răvaşe de drum" (p. 72), „bileturi […] ca să sloboadă pi trecători", un fel de certificate, eliberate de medici şi autentificate de autorități, dovedind că respectivii călători nu prezentau semne de molimă (p. 83).

Pericolul contaminării a determinat închiderea cârciumilor şi a cafenelelor, şi, supremă încercare pentru cei suspecți de contaminare, organizarea de locuri de carantină precum teribilele lazarete. La Lunca Mare, în ținutul Bacău, nefericiții oaspeți trebuiau să aştepte şaisprezece zile, obligați „să-şi spele toate lucrurile, să li aerisască foarte bine, banii ci vor ave să-i curăți prin oțăt" (p. 75). Condiții groaznice, când „colibi nu sunt de agiuns şi acele câte sunt într-o stare care nu este chip în o vreme friguroasă" (p. 80).

Administrarea acestei situații sanitare excepționale a pus autoritățile în fața unor responsabilități neobişnuite şi dificile. În 1819, domnitorul Moldovei inițiase unele măsuri energice „spre a scăpa norodul de pătimire", dar ele au provocat „zurbalâcul" populației de la Iaşi. Imprimând măsurilor de combatere a ciumei toată asprimea „giudecății ostenești" (p. 139), regimul administrației militare ruseşti a putut acționa mai energic în combaterea epidemiei. Dar el s-a izbit de alte dificultăți, nu mai puțin stânjenitoare, accentuate de bariera limbii de comunicare între autoritățile ruse şi administrația moldavă, nevoită să constate că „isprăvnicia iaste lipsită de scriitori cu ştiință di asămine forme" cerute de acestea (p. 146). Oricum, „arhanghelii" luptei pe teren pentru combaterea epidemiei, aşa cum îi prezintă Sorin Grigoruță, sunt dregătorii,

medicii, preoții. Mulți și-au sacrificat viata, animați de sentimente umanitare și patriotice, sau, după cum citim în unele mărturii, de „faceri de bini în folosul ominirii" (p. 145) și de „datoriia fiișticăruia pământeanu de a sluji patriei". Și, cu toate acestea, frica inspirată de „lipicioasa boală", cum era numită ciuma, explică evaziunile de la datorie a multora dintre aceia care trebuiau să fie în primele rânduri pentru a combate teribilul flagel. Divanul Țării încerca din greu să stăvilească avalanșa demisiilor prezentate de dregători, amintindu-le datoriile: „O asămine boală nu trebueşti a înfricoşa pe cinovnicii din slujbă, încât să fii pricină de depărtare de la împlinirea datoriilor, ce, mai vârtos, la o aşa vreme gre, dumneavoastră se cuvine a arătare bărbăţii şi a îmbrăţoşa sâlinţa spre a vă faci pildă altora de vrednicie şi îndrăzneală, iar nu pricină de frică" (p. 143). Mai greu de înțeles este atitudinea multor medici, unii formați la prestigioase facultăți de medicină europene. Lectura jalbelor prin care ei încearcă a se sustrage sub diverse pretexte apelurilor de ajutor adresate de autorități pentru a stăvili epidemia, permite autorului să suspecteze medicii din Moldova începutului de secol XIX de „nevrednici urmași ai lui Hipocarte, care nu vedeau dincolo de interesul propriu și nu manifestau empatie față de locuitorii expuși nenorocirilor provocate de flagel" (p. 168). Înțelegem de ce, abandonați de slujbașii țării și de medici, locuitorii își îndreaptă speranța în ajutorul și „milostivirea dumnezeiască".

Ca orice pandemie, spectacolul ciumei reprezintă un fenomen prin care istoricul de azi poate citi un aspect dintre cele mai terifiante ale sensibilității românești în asemenea condiții: frica de moarte! Rândurile banului Enache Stamate sunt o mărturie emoționantă: „Iar apoi, pentru mine, cel apropiat de săgețile morții, ce rămâne a socoti a adevărul, arăt că toată bărbăţiia mi-am pierdut, cuprins de frică, stând în putoarea morților în cel mai otrăvicios văzduh, în paşii şi umblările bolnavilor ceasurile nopții le socotesc cu ceasul morții. Nu poate fi mai mare muncă pentru mine decât

a muri vinovat de moarte. Socotesc că fieşticare creştin trebuie să sâmtă durere de această pedeapsă" (p. 295).

O „pedeapsă" cu atât mai insuportabilă cu cât corpurile celor defuncți erau adesea de-a dreptul abandonate. „Acum îi vreme fricii", se plânge un dregător, încât sătenii „măcar cu puşca să trag într-înşii, ei nici groapă fac, nici mortul nu pot să-l îngroapi. Popa asămini nu vra după nici un feliu de îngroziri a săpa şi a îngropa", cu riscul ca mortul să ajungă „mâncare cânilor pi câmp" (p. 190). Sameşul ținutului Vaslui ne lasă o altă mărturie teribilă: „Aice ciocli nu avem, afară di un băiat ca di 10 ani, carili nu poate faci nimică, dicât morțâi îi leagă cu un curmeiu di gât şi di coada unui cal, cu cari îi târâi din colibi, afară, până la locul îngropăciunii" (p. 126).

Tabloul riguros şi minuțios al epidemiei de ciumă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea pe care îl reconstituie Sorin Grigoruță conține alte asemenea detalii demne de interes. Lipseşte, poate, această dimensiune: ecourile acestei epidemii în lumea medicală şi în opinia europeană. Un simplu sondaj doar în presa franceză oferă câteva exemple demne de interes, cum se poate vedea din ştirile transmise de unele gazete: „Nouveau journal de Paris et des départemens" din 30 mai 1829; „Le Constitutionnel" din 23 august 1829 etc. Deosebit de curios este acest *Journal complémentaire du Dictionnaire des sciences médicales* din 1831 care menționează scrisoarea unui medic din Iaşi, Illaczuck, care descria simptomele unei noi epidemii: holera, alt flagel care a cuprins atunci Principatele, dar şi restul continentului. O pistă ce ar merita să fie adâncită pentru a continua foiletonul istoriei epidemiilor româneşti. S-ar constata atunci că anul 1830 a fost unul fatidic, fiindcă românii nu erau în fața teribilei „alegeri" între ciumă şi holeră, după cunoscuta expresie: le-au avut pe amândouă, în succesiune cronologică.

La intrarea României în Primul Război Mondial, Nicolae Iorga îşi încuraja compatrioții: „În trecutul nostru mulți oameni

au suferit. Dacă suntem ceva, nu suntem prin biruința strămoșilor noștri, ci suntem ceva numai prin suferința lor. Toate puterile noastre nu sunt altceva decât jertfa lor, strânsă laolaltă și prefăcută în energie". Era sensul culegerii de cugetări: Ca *să fim mai tari* în *ceasul* de *azi* (Vălenii-de-Munte, 1916). Este bine când cărțile de istorie ne amintesc și asemenea suferințe: dacă nu „ca să fim mai tari în ceasul de azi", cel puțin pentru a nu uita suferințele de alt fel decât acelea de pe câmpurile de luptă!

„Historia", februarie 2021, p. 8-11

O ușă deschisă spre viața femeii în secolul al XIX-lea

Autoarea acestor rânduri zguduitoare aparține prin naștere familiei Bengescu, familie ce avea să dea culturii române și franceze două figuri importante: Maria Bengescu, jurnalistă și critic de artă, și George Bengescu, reputatul bibliograf al operei lui Voltaire. Nu acesta este însă motivul pentru care traiul nefericit al acestei femei din secolul al XIX-lea este scos din uitare în cartea semnată de Nicoleta Roman[63]. Călăuzită de o remarcabilă răbdare și pasiune, dorința ei a fost să culeagă din arhivele primei jumătăți a secolului al XIX-lea nenumăratele mărturii capabile să reconstituie drama femeii în familie și în societate din secolul al XIX-lea până la momentul Unirii Principatelor.

Mai mult decât atât. În afară de exploatarea surselor documentare, Nicoleta Roman a știut să propună o lectură mai generală a temei, mergând de la proiecția ei în lumea înaltă a literelor – în stihurile lui Barbu Paris Mumuleanu, de exemplu – până la percepția

[63] Nicoleta Roman, *„Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine": Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, București, Editura Humanitas, 2016.

ei „populară", în folclorul cules de un Simion Florea Marian, de pildă, fără a uita dispozițiile legislative, atitudinea Bisericii și a slujitorilor acesteia sau chiar impresiile călătorilor străini.

La baza cercetării sale rămân însă documentele istorice, autoarea fiind convinsă, pe urmele lui Paul Veyne, că „istoria este cunoaștere prin documente" (p. 21), cele consultate de ea confruntând-o, dacă nu cu corvezile vechii paleografii chirilice, cel puțin cu o bună parte dintre acestea în descifrarea scrisului românesc din perioada studiată. Nicoleta Roman știe că documentele nu sunt totul în reconstrucția istorică a trecutului. Lucrările lui Philippe Ariès, Peter Laslett, Natalie Zemon Davis, Arlette Farge etc. și-au găsit locul în lecturile sale, deschizându-i drumuri interpretative noi, deschizându-i largi orizonturi metodologice spre abordarea modernă a temei. Fără posibilitatea, regretată chiar de autoare, de a putea conduce analiza până la nivelul cunoașterii cantitative.

Cu toate acestea, ea a dispus de elemente mult mai solide decât cercetătorii secolelor precedente. Este cazul informațiilor extrase din catagrafiile locuitorilor Țării Românești (în 1838, 30.500 de familii de plugari săteni, 1.200 de familii de plugari orășeni, 600 de familii de mazili, 443 de familii de patentați etc.), cărora le aparținea o parte din populația feminină ce face subiectul acestui studiu. „Ușa" pe care Nicoleta Roman o deschide astfel „spre lumea femeii secolului al XIX-lea" nu conduce spre toate ipostazele posibile ale acestei vieți. Ideea că „oamenii fericiți n-au istorie" (Simone de Beauvoir) nu este mai puțin valabilă în cazul femeilor: singurele care au motive să rupă vălul tăcerii sunt cele a căror existență este prea grav amenințată pentru a nu avea curajul de a lua condeiul în mână și a-și plânge suferințele în fața divanelor de judecată. Așa s-a constituit un bogat corpus de mărturii, capabile să scoată din uitare alte „trecute vieți de doamne și domnițe", decât cele de viță domnească, de care s-a ocupat odinioară cu talent Constantin Gane.

Analiza autoarei marchează astfel un pas important în explorarea modului de viață al femeii la nivele sociale mult mai largi: de la soțiile de negustori și boiernași, aparținând deci categoriilor înstărite ale societății, la roabele din case, slujnice sau fetele orfane. Interesul principal al cărții este însă datorat mai ales capacității acesteia de a reda diversele ipostaze ale condiției feminine: femeile văduve, femeile divorțate, femeile retrase între zidurile mănăstirilor, orfanele („săracele fete ale nimănui"), tinerele în circumstanțe ale istoriei (cu un accent deosebit pe ritualul răpirii), femeile aflate în exercițiul diferitelor activități specifice (moașe, guvernante sau doici, slujitoare la stăpân), precum și unele fapte cu totul deosebite asociate rolului lor: infanticidul, farmecele și vrăjitoriile, prostituția, furtul etc.

Exemplele de viață alese de autoare pentru a ilustra toate aceste aspecte au meritul de a face evocarea vie și pasionantă. Ele constituie firele din care a țesut cu măiestrie imaginea pitorească a tapiseriei sale, o imagine nu doar a femeii, ci și a societății românești văzută prin prisma ei.

„Timpul", Iași, septembrie, 2016

Epoca modernă: Analiză şi sinteză

Aprecierile sintetizate cu ani în urmă de *Enciclopedia istoriografiei românești* (1978, p. 264, articolul lui D. Berindei) pe marginea contribuțiilor științifice ale profesorului Gheorghe Platon exprimă astăzi doar o parte de adevăr. Ele subliniau „studiile importante consacrate aspectelor diverse ale crizei sistemului feudal, mișcărilor sociale și politice, împrejurărilor revoluționare din 1848 și frământărilor premergătoare Unirii Principatelor", definind sintetic și perioada preocupărilor sale, restrânsă atunci la prima jumătate și mijlocul secolului XIX. Astfel delimitate, studiile avute în vedere anunțau însă deschiderea spre întreaga

problematică a epocii moderne a societății românești. Prelegerile universitare au dat cele dintâi imaginea acestei deschideri, arătând vocația sintezei ca o altă însușire definitorie a istoricului.

Spiritul de sinteză a fost mereu piatra de încercare a istoricilor și el n-a încetat să-și mențină acest rol în condițiile actuale, când specializarea tot mai riguroasă i-a sporit considerabil dificultățile. Nu e simptomatic în aceste condiții că o sinteză de istorie națională, individual asumată, după pilda lui A.D. Xenopol, N. Iorga sau C.C. Giurescu nu s-a mai scris?

Istoriografia română îi datorează în această privință profesorului Gheorghe Platon, a cărui aniversare de 60 de ani am sărbătorit-o de curând, un prim pas spre regândirea globală a duratei românești. Îl ilustrează *Istoria modernă a României* (București, 1984), concepută, e drept, ca un manual universitar, dar care întrunește, deopotrivă, virtuțile sintezei cu o destinație mai largă. Apariția îndeamnă la meditație căci definește o ipostază din evoluția unui istoric pentru care deviza lui Fustel de Coulanges nu și-a pierdut valoarea: „Pour un jour de synthèse il faut des années d'analyse". S-ar înțelege astfel de ce noua sinteză a apărut după îndelungi preparative, „încorporând întreaga experiență didactică și științifică a autorului". Pe parcursul ei a fost posibilă analiza celor mai spinoase „detalii" ale epocii, dar și regândirea istoriei în consens cu tot ceea ce i-a putut înviora metodologia.

Primele studii importante ale istoricului arată, în chip firesc, fascinația exercitată de informațiile inedite de arhivă, ambiția de sistematizare a lor în tabele și statistici pentru a surprinde cu precizie realitățile vieții sociale în raport cu transformările structurale ale societății românești din zorile modernizării. Fără a pierde din vedere și alte direcții de studii, preocupările pe acest teren au avut ca primă finalitate o schimbare remarcabilă de optică în privința evoluției domeniului feudal (ca în cartea *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, 1973). Faptul

nu viza doar înțelegerea mai nuanțată a realităților economice și a relațiilor sociale, ci a însăși evoluției de ansamblu a societății românești, indicând mai bine mecanismele ei interne de evoluție și sensul marilor evenimente istorice din epoca modernă.

Pe marginea tuturor acestora profesorul Gh. Platon a avut ocazia să revină în numeroase studii speciale în care analiza realităților social-economice s-a îmbinat cu interesul pentru planul politic, dar și pentru faptele de cultură, pentru istoria conștiinței naționale și a mentalităților, cu deosebire. Din împletirea unor asemenea preocupări s-a născut sensibilitatea profesorului pentru analiza globală a istoriei. Detaliul altfel n-ar avea sens câtă vreme el nu poate fi plasat într-o întreagă fenomenologie, pentru a sluji cunoașterea coerentă a trecutului.

Implicațiile unei asemenea viziuni s-au văzut în maniera de analiză a revoluției de la 1848 în Țările Române, grație căreia s-a putut afirma astăzi mai limpede caracterul ei național și unitar ca și locul ei în dezvoltarea de ansamblu a societății românești. *Geneza revoluției române de la 1848* (Iași, 1980), reprezenta astfel o valoroasă introducere în istoria modernă a României, sub un unghi incitant și înnoitor de analiză. Epoca Unirii și evenimentele legate de afirmarea suveranității au ocazionat alte temeinice analize, în măsură să releve progresele interne din dezvoltarea societății românești în relație cu un larg context politic internațional. Ecoul național al Unirii Principatelor i-a îngăduit mai cu seamă valorificarea unui prețios fond documentar inedit pe seama căruia momentul respectiv și-a relevat mai bine însemnătatea și faima europeană.

Practic, analiza distinsului istoric s-a întâlnit cu aproape toate marile evenimente și procese ale epocii moderne românești până la sfârșitul veacului XIX, ale cărui specificități le-a surprins, de asemenea, într-o manieră înnoitoare și bogată în sugestii. Să adăugăm la acestea interesul pentru istoria culturii, ilustrat în coordonarea,

dar și în contribuția directă la scrierea istoriei Universității din Iași. Istoria istoriografiei, a mentalităților i-au prilejuit alte contribuții, ca, de altfel, și istoria orașului Iași – o istorie gândită ca un mijloc de a sonda dezvoltarea generală a lumii românești prin prisma unui centru de o deosebită însemnătate. În totul, un evantai cu adevărat remarcabil de preocupări, de la demografie, istorie economică și politică la istoria culturii, arătând pasiune pentru înțelegerea duratei românești în complexitatea componentelor ei, și în perspectiva integratoare a sintezei istorice. Este una din însușirile de preț ale contribuțiilor distinsului profesor, fiindcă ea cultivă îndemnul de regândire a unei epoci dintre cele mai interesante, a unui secol în care lumea românească a dobândit, prin eforturi impresionante, un loc onorabil în civilizația continentului.

Prin prisma acestui îndemn lecția profesorului s-a dovedit viabilă. A veghea la dezvoltarea gândirii istorice, la depășirea vechilor clișee și la cultivarea interesului pentru nou, la instalarea unui climat de dialog și solidaritate între istorici arată țelul cel mai înalt al unui discurs mulțumită căruia profesorul Gh. Platon a participat cu folos la modelarea profilului intelectual al noii generații de studenți, cercetători și profesori. N-ar fi exagerat să vedem aici și una din însușirile școlii istorice ieșene (școală în înțelesul mai larg al noțiunii), la definirea căreia prof. Gh. Platon și-a adus o parte prețioasă de contribuție. Datorită acesteia, spiritul istoric – cu vechi origini și iluștri reprezentanți în urbea academică a Moldovei – își găsește în opera și activitatea distinsului istoric o nouă ilustrare, conferindu-i prestigiul unui reprezentant de cinste al istoriografiei românești din ultima vreme.

„Dialog", iunie 1986, p. 5

Originile revoluției române

Crezul rostit în secolul trecut de N. Bălcescu atunci când plasa originea revoluției de la 1848 „în negura veacurilor" a câștigat în ultima vreme noi contururi, menite să-i adâncească valoarea. Lor li se alătură cartea profesorului Gheorghe Platon[64], scriere exemplară sub raportul exigențelor științifice, în virtutea cărora revoluția română reprezintă „saltul calitativ al unei îndelungi și complexe acumulări, rezultatul unei dezvoltări organice și unitare a societății românești" (p. 7). Cu această convingere, atenția autorului s-a concentrat asupra perioadei 1750-1848, când mutații adânci au marcat trecerea de la feudalism la o lume nouă, modernă. Schimbarea atât de tumultuoasă a trăit-o, de altfel, un contemporan al epocii, Alecu Russo, cel care opina că „de la 1835 până la 1855, mai mult a trăit Moldova decât în cele de pe urmă două veacuri".

Din altă perspectivă, demersul istoricului ieșean continuă reflecția cărturarului român, o supune unui riguros examen, lărgindu-i limitele în timp și la nivelul întregii societăți românești pentru a oferi o introducere în problematica atât de complexă a istoriei noastre moderne.

N-am înțelege destul de bine locul acestei cărți în istoriografia actuală dacă am ignora contribuțiile anterioare ale autorului și pe acelea ale altora (A. Oțetea, D. Prodan, Al. Duțu ș.a.), în prelungirea cărora ele se situează, completându-le. Era însă necesar ca sintezelor atât de remarcabile consacrate, în parte, fenomenelor economice, sociale, politice sau ideologice și culturale să le urmeze una de „istorie propriu-zisă", cu misiunea de a surprinde schimbările nu la nivelul „cazurilor", ci la acela al structurilor, nu pe felii, separând economicul de politic sau de ideologic, ci integral.

---

[64] Gh. Platon, *Geneza Revoluției române de la 1848*, Iași, Editura Junimea, 1980.

Sarcina, am zice profesională, de „a gândi istoric totul" (Pierre Vilar) și-a asumat-o Gh. Platon, cu precizarea că nu nevoia de sinteză i-a animat efortul, ci aceea de a explica, într-o manieră cât mai complexă, evoluția unei lumi aflate la confluența a două epoci.

În condițiile în care fenomenele supuse studiului se dovedeau covârșitoare ca număr, diversitate și contradicții, țelul asumat de autor părea dintre cele mai dificile. I-a venit însă în întâmpinare o manieră remarcabilă de tratare, aceea utilizată de Jacques Godechot în analiza așa-numitei „revoluții atlantice" sau „occidentale" (*Les révolutions de 1848*, Paris, 1971).

Ca și istoricul francez, Gh. Platon urmărește originile revoluției române de la 1848 prin prisma „revoluțiilor" de structură ce au pregătit-o: „revoluția" demografică, „revoluția" agrară, „revoluția" industrială, fiecare definind, în strânsă interdependență, transformările și contradicțiile pe care le-a parcurs societatea românească încă de la mijlocul veacului XVIII. Procedeul facilitează astfel raportarea mai fermă a evoluției noastre la contextul european, refuzând viziunea lui Jacques Godechot, potrivit căreia „odată depășită Elba", spiritul revoluționar n-a avansat „mai departe spre răsărit" (*La Grande nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799*, I, Paris, 1956, p. 176). Paradoxul este că istoricul român o face bazându-se tocmai pe metodologia istoricului francez.

Tabloul transformărilor structurale din sânul societății românești se dovedește din acest punct de vedere sugestiv, un loc aparte ocupându-l „revoluția" lui Tudor, „puntea de legătură între două lumi, răscrucea între două revoluții" (p. 54). Dar ponderea cea mai însemnată în peisajul analizei și care exprimă, totodată, deosebita ei originalitate, a revenit acelor procese sau „revoluții" ce au generat revoluția de la 1848.

Între acestea, „revoluția" ideologică ne reține atenția în mod deosebit. Mai întâi, fiindcă studiul dedicat ei precede concluziile

întregii cercetări, „revoluția" demografică, ca și cea agrară sau industrială, având implicații totale, inclusiv în activitatea spirituală care „le justifică și le conferă conținut" (p. 9). Apoi, fiindcă „schema", desigur, orientativă, consacrată de istoricul francez celor trei „revoluții" anterioare revoluției europene de la 1848, apare astfel lărgită cu un element nou, nu mai puțin esențial: revoluția ideologică. Elementul se dovedește cu atât mai interesant la nivelul societății românești în perioada cercetată de autor, cu cât mișcarea ideologică autohtonă a parcurs atunci un proces fără precedent în direcția înnoirii, a adaptării la transformările de structură, ca și în aceea a influențării lor.

Cum era de așteptat, analiza ei îi oferă autorului prilejul de a evoca unitatea spirituală a lumii românești, „o scenă în care, sub ochii atenți ai aceluiași regizor, se desfășoară, separat, tablourile și actele mari ale aceleiași piese, unitare ca text și concepție" (p. 250). Metafora redă o concepție nuanțată asupra istoriei, în virtutea căreia particularitățile nu există în sine, ci în dinamica dezvoltării întregii societăți românești. Este și cazul climatului ideologic din Moldova dinaintea anului 1848, climat confundat adesea, pe nedrept, cu „lipsa de perspectivă" datorită legalității parlamentare în care a evoluat. În realitate, „cumințenia" moldovenilor n-a fost – se dovedește – decât o tactică ce izvora din aprecierea lucidă a situației internaționale și din scrutarea destinului geopolitic al țării (p. 259). Precizarea e importantă fiindcă ea conduce, în ultimă instanță, la adevărul potrivit căruia activitatea politică anterioară anului 1848 „nu este regională, nu exprimă interesele unor fracțiuni sau grupuri, [ci] este o mișcare generoasă, de larg orizont, care dă expresie năzuințelor comune, care unește pe aceeași parte a baricadei forțele vii ale națiunii române" (p. 260).

Secolul ce se confunda cu originile revoluției române avea să cunoască astfel și vârstele cele mai de seamă ale maturizării progresive a conștiinței naționale: Școala Ardeleană, împletită

cu dinamismul gândirii politice din Principate, a conferit ideii naționale „soliditate și trăinicie", „constituind și șlefuind conștiința națională" (p. 242); revoluția de la 1821 a contribuit la deșteptarea națională, „reflectând cristalizarea conștiinței naționale" (p. 63-64); în fine, revoluția de la 1848 „a dat expresie programului național, a reliefat existența națiunii" (p. 283).

Succesiunea acestor momente e firească și ea însăși reprezintă o parte din prefacerile secolului ce au anunțat revoluția de la 1848. În acest fel, „sentimentul viu de naționalitate", acel „grand fond de nationalité" pe care-l remarcau și străinii în ajunul marii revoluții (consulul Huber sau Bois le Comte) nu reprezintă un produs născut „în creuzetul liberalismului internațional", ci rezultatul organic al unei dezvoltării proprii și îndelungate a societății românești.

Este ideea pentru care pledează cu generozitate Gh. Platon: ea va înlătura, cu siguranță unele opinii ce mai persistă în această materie, contribuind la mai justa înțelegere a „fenomenului" românesc.

„Cronica", 3 octombrie 1980, p. 2

Goleștii – o familie ilustră a României moderne

Cartea lui Anastasie Iordache[65] nu este numai un omagiu adus unei familii ce a dat numeroși cărturari și revoluționari patrioți, făuritori ai României moderne. Autorul râvnește, în primul rând, o cercetare științifică, bazată pe explorarea arhivelor pentru a aduce la lumină surse inedite ce asigură o bază nouă pentru istoria ei. Originile genealogice îndepărtate sunt sub semnul discuțiilor, cele mai multe opinii pledând pentru o descendență craiovea-

[65] Anastasie Iordache, *Goleștii. Locul și rolul lor în istoria României*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979.

nă atestată încă din secolul XVI. Din șirul acestor strămoși se distanțează banul Radu Golescu, figură întreprinzătoare, foarte activă și receptivă la noutățile timpului său, dar mai ales „umanist și spirit luminat". Prin dragostea sa pentru țară și cultură se explică și frumusețea spirituală a fiilor săi, cei trei bine cunoscuți frați: Nicolae, Gheorghe și Constantin Golescu. Dintre aceștia, în special Gheorghe (Iordache) și Constantin (Dinicu) „s-au situat la un loc de frunte printre promotorii luminismului românesc, prin promovarea scrisului în limba română, sprijinirea învățământului și culturii" (p. 16). Este bine știută contribuția celui dintâi la înființarea școlii românești de la Sf. Sava, la revoluția din 1821, la elaborarea *Regulamentului Organic* ca și la îmbogățirea literaturii românești cu noi scrieri, fapte ce-l înscriu printre personalitățile distinse ale perioadei prepașoptiste. Dinicu s-a afirmat în viața culturală în special după 1821, dispărând mai timpuriu (în 1830), dar nu fără a lăsa urme mai profunde. De numele lui se leagă „Societatea politică și literară" de la Brașov (1822), „Societatea literară" din 1827, Școala sătească de la Goleşti, apariția „Curierului românesc", redactat de I.H. Rădulescu, și, în special, memorabila *Însemnare a călătoriei* făcută în anii 1824-1826.

Dar, asemenea lui Ienăchiță Văcărescu, Dinicu Golescu se lega de destinul culturii românești în chip testamentar, cerându-le fiilor săi, „cu lăcrămați ochi" „ca uniți întâi între dânșii, așa într-un gând să-și îndrepteze faptele și învățăturile către folosul patrii".

Îndemnul a fost urmat. Fiii lui Iordache Golescu (Dimitrie, Radu, Alexandru-Negru) și ai lui Dinicu (Ștefan, Nicolae, Radu, Alexandru-Albu) au profitat de Luminile culturii europene: Radu C. și Alexandru-Albu, la München, Ștefan și Nicolae, la Geneva, Radu G., Dimitrie, Alexandru-Negru, la Paris. Toți au înțeles rosturile culturii, văzând în instrucția înaltă nu un scop în sine, ci un mijloc de a sluji dezideratele dezvoltării naționale. Așa se explică pledoaria lui Alexandru Golescu-Negru pentru dezvoltarea

literaturii în care vedea „un aspect al dezvoltării naționale… care vorbește cel mai puternic sentimentului poporului". Asemenea literaturii, muzica reprezenta în viziunea lui „o vibrație palpitantă a inimii națiunii", în timp ce „un tablou sau o statuie națională este o petrificare a unei mari gândiri naționale; poporul o simte pentru că ea are o formă sensibilă care se transmite din generație în generație!" (p. 63).

Pe atare convingeri s-a întemeiat militantismul revoluționar al tinerilor Goleşti şi contribuția lor la dezvoltarea culturii naționale. Funcțiile pe care aceştia le-au avut înaintea Revoluției au probat felul în care ei au înțeles să-şi îndeplinească atribuțiile obşteşti, lăsându-se călăuziți de principii noi, democratice, ceea ce distona izbitor de starea de spirit a marii boierimi, încât C.A. Rosetti putea să noteze în ajunul Revoluției: „Tristă şi foarte tristă soartă! Niciunul, niciunul afară de Brătieni şi Goleşti cu inimă şi amor" (p. 72).

Prin patriotismul lor puternic, prin orizontul cultural care i-a pus la curent cu ideile progresiste ale vremii, Goleştii au susținut cauza revoluției române, fraternizând cu forțele cele mai înaintate. Golescu participase la declanşarea revoluției de la Islaz; N. Golescu se afla între revoluționarii ce-au proclamat guvernul provizoriu din Bucureşti, iar ceilalți Goleşti s-au grăbit, la rândul lor, să sprijine cauza revoluției în țară (Dimitrie Golescu) sau peste hotare (Al. Golescu-Negru). Dacă faptele i-au adus alături de personalitățile de prim rang ale revoluției române, gândirea lor a fost la înălțimea momentelor la care au participat. Astfel, Dim. G. Golescu, numit în timpul Revoluției prefect de Brăila, vedea în împrejurarea la care asista ocazia fericită pentru ca țările române „să se constituie într-un frumos mic regat în întregime rotund, cu frontierele pe care natura pare să le fi ridicat" (p. 116).

Aceia dintre Goleşti care s-au aflat alături de cauza revoluției până la ultimele clipe ale rezistenței nu şi-au trădat convingerile în perioada represiunii interne, în timp ce alții dintre ei au afirmat

cu tărie crezul revoluționar democratic peste hotare. În ciuda înfrângerii aparente a revoluției, ei au visat la o Românie mare și independentă pe care o vedeau ca o certitudine a viitorului: „Cred într-un viitor al României – scria Ștefan Golescu – și fără de noi, și fără de aceia care vor să reducă frumoasa noastră revoluție la micile proporții ale unui nume" (p. 185).

Un moment distinct al activității lor prezentată de autor este strâns legat de războiul Crimeii, ocazia pentru Goleștі de a milita în țară și peste hotare în favoarea unirii Principatelor. Înălțător este exemplul lui N. Golescu, cel care a renunțat la propria-i candidatură la tronul Țării Românești în favoarea domnului Moldovei, Al. I. Cuza, venind astfel în întâmpinarea unei voințe unanime ce reclama unirea românilor.

Meritul esențial al cărții lui Anastasie Iordache este acela de a restitui publicului larg și cercetătorilor rolul important pe care l-a avut o familie de mari patrioți și cărturari la făurirea României moderne, rol ce s-a văzut adesea umbrit prin studiile atât de numeroase închinate, pe drept, unor personalități proeminente ca N. Bălcescu, M. Kogălniceanu, Al. I. Cuza, C.A. Rosetti ș.a. Or, cum bine se știe, marile evenimente ale istoriei moderne sunt rodul efortului colectiv, exprimând solidaritatea exemplară a spiritelor în înfăptuirea deziderateloг de progres ale întregii societăți. Oprindu-se asupra contribuției unei familii ca aceea a Goleștilor, autorul și-a asumat unele riscuri inerente. Numărul mare al membrilor ce compun această familie, personalitatea și viața distinctă a fiecăruia dintre ei împiedică, desigur, o tratare suficient de unitară și organică, chiar dacă evenimentele i-au unit pe Goleștі într-o atitudine aproape identică. Interesul pentru faptele biografice reclamat de nevoia de a nuanța profilurile împietează astfel asupra registrului reflexiv, dând, pe alocuri, cărții o tentă mai mult descriptivă. Reproducerea masivă din documentele citate sporește această impresie. Încercările auto-

rului de a reliefa cu fiecare prilej gândirea patriotică exemplară a Goleștilor ar fi avut mai mult succes dacă asemenea referințe s-ar fi concentrat într-un singur capitol despre, de pildă, gândirea lor politică și istorică. În ciuda acestor observații, Anastasie Iordache, reliefează în chip convingător rolul și locul Goleștilor în istoria României, punând in circulație o informație inedită masivă, alături de nenumărate alte precizări de un real interes. Ele ne îndeamnă să ne alăturăm opiniei finale a autorului potrivit căreia revoluționarii Goleşti s-au situat, „între personalitățile proeminente ale istoriei României, binemeritând admirația, respectul și cinstea generațiilor următoare" (p. 416).

„Revista de istorie", 33, 1980, p. 1233-1236

Între Balcani și Occident: călătorii, legături, interferențe

Călători străini despre țările române (sec. XVII)

În continuarea seriei de *Călători străini despre țările române*, elaborată în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga" al Academiei de științe sociale și politice de către un colectiv condus de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, folosind și sprijinul oferit la timpul lor de P.P. Panaitescu sau I. Totoiu, a apărut volumul al V-lea[66]. El cuprinde impresiile lăsate de cei aproape 45 de călători (sunt incluse aici și rapoartele iezuite din Moldova din 1652, 1653, 1654, și însemnările participanților la expediția transilvăneană din 1655 contra seimenilor) care au vizitat spațiul românesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea (1611-1659).

Câteva aspecte evidențiază de la început specificitatea acestui volum față de cele precedente. Se poate, astfel, observa că numărul călătorilor și cantitatea informațiilor, deși se raportează la jumătate de secol, nu depășesc pe acelea cuprinse în volumul IV, într-o perioadă de timp mult restrânsă (1590-1601). Faptul nu este întâmplător. Volumul IV are în atenție momentul când

[66] *Călători străini despre țările române*, vol. V, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1973.

țările române au jucat un rol important în lupta antiotomană, determinând interesul întregii Europe. Or, în perioada la care se referă volumul V, atenția Europei este, în bună parte, reținută de războiul de 30 de ani (1618-1648). Această comutare a centrului de interes politic are implicații și în privința ponderii numerice a călătorilor care – în marea majoritate a cazurilor – sunt direct angrenați în evenimentele la care participă.

O altă observație care se impune de la început are în vedere compoziția diferitelor categorii de călători perindați în țările române în intervalul menționat. Aproximativ douăzeci dintre ei sunt preoți: misionari catolici sau călugări ortodocși. Trimiși în misiune de Congregația de Propaganda Fide, primii dintre ei aparțin celor două ordine rivale: ordinul minoriților observanți și ordinul minoriților conventuali. Seria acestor călugări este deschisă de Andrei Bogoslavić, chemat de Radu Mihnea de la Zelezna (lângă Chiprovăț) la 1611. Prin intermediul lui vine în țările noastre și minoritul conventual Paolo Bonici sau Bonnicio din Malta. El ajunge repede lângă Radu Mihnea, devenindu-i la 1618, când A. Bogoslavić fu trimis de domn la Paul V, secretar confidențial și duhovnic. Considerat un bun cunoscător al realităților de aici și al limbii române, Bonici lasă în arhiva Propagandei interesante dări de seamă, cuprinzând referiri și la starea de spirit a boierimii: „Nobilimea din țară mi-a vorbit și m-a rugat să îngheb școala, pentru a-și da acolo fiii, ca să învețe limba latină (se referă la Seminarul catolic pe care el voia să-l deschidă la Suceava – Șt. L.) – căci ei socoteau ca un fapt sigur că Moldova va fi eliberată din mâinile turcilor și va fi sub stăpânirea creștinilor" (p. 28). Seria minoriților conventuali este continuată de Angelo Petrieca, Gasparo din Noto, Benedetto Emanuele Remondi trimis de Vasile Lupu (1638) la Urban VIII în legătură cu pregătirea conciliului de la Iași, Bonaventura din Campofranco, trimis de Congregație pentru a cerceta și sancționa activitatea minoriților conventuali denunțați de iezuiți, Bernardino Valentini din Perugia ș.a.

Nu mai puțin interes prezintă rapoartele și activitatea minoriților observanți. Bartolomeo Basetti este trimis de Congregația de Propaganda Fide în legătură cu pregătirea conciliului de la Iași (1641) organizat de Partenie, patriarhul de Constantinopol și Petru Movilă. Paul Beka, iezuit ungur, vine în Moldova pentru realizarea unei etape din vastul său plan de convertire a popoarelor de până la hotarele Chinei. Un interes cu totul aparte prezintă Marco Bandini care, în calitate de arhiepiscop de Marcianopol, primea în grijă Dobrogea și o parte din Moldova (cealaltă parte a principatului și Țara Românească depindeau de arhiepiscopatul de Sofia), lăsând informații bogate despre economia, firea și obiceiurile moldovenilor în așa-numitul Codex Bandini. El este acela care asemuiește Iașiul cu „o nouă Romă", descriindu-i înfățișarea edilitară din „colibe și cocioabe", încât „nici chiar marii boieri foarte bogați nu au case mărețe și nu le construiesc decât cu pereții din lemn acoperit cu lut" (p. 328). În cadrul notelor care în mod obișnuit preced relatările călătorilor merită a fi semnalat amendamentul care se aduce interpretării „misiunii" lui Petru Parcevic din noiembrie 1647 în Polonia. Povestirea lui, prin care își atribuie anumite merite în atragerea regelui Poloniei în campania antiotomană proiectată de Matei Basarab, se dovedește însă, precizează editorii acestui volum, „o pură invenție" (p. 367).

În totalitatea lor, rapoartele misionarilor catolici se disting prin statisticile, pe cât posibil exacte, ale situației catolicismului la cererea Propagandei (numărul fidelilor, al caselor lor și al bisericilor), dar și prin unele informații despre populația „schismatică". Interpretate critic, pe cât posibil comparativ, aceste rapoarte constituie astfel o sursă importantă de documentare demografică pentru țările române în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

O altă categorie de călători în sutană o reprezintă călugării ortodocși din Răsărit: Vasile Gagara, venit din Cazan, Arsenie Suhanov, însoțitorul și supraveghetorul secret al patriarhului

Paisie al Ierusalimului care vizitase Rusia, apoi Moldova și Țara Românească, Iona Travelski, ierodiaconul care l-a însoțit și supravegheat pe Suhanov, cu aceleași prilej. Mărturiile lor oferă perspective complementare despre relațiile țărilor române, introducând mai mult Rusia în centrul atenției în condițiile în care diplomația acesteia cunoștea un anume reviriment.

Jocul intereselor diplomatice este, de altfel, la originea unei categorii distincte de călători: solii. Cei mai mulți sunt în trecere prin țările române în drum spre Constantinopol, însărcinați cu misiuni privind disputa dintre Polonia și Imperiul Otoman pentru drepturile de suzeranitate asupra Moldovei: Krasinscki, W. Miaskowski, Archacy Taszyki, Stanislaw Oświecim. Este, de asemenea, cazul soliilor principilor Ardealului către Poartă (solia lui Gh. Apaffy sau a lui Ioan Nemes de Hidvig) sau al soliei trimise de regina Cristina a Suediei către hanul tătarilor Islam Ghirai III. Pe lângă misionarii „în trecere", de notat cei veniți anume la curtea domnilor români, precum Ioan Kemény sau Ordin-Naşciokin, trimis al țarului M. Feodorovici Romanov la Vasile Lupu.

Dacă interesele comerciale sunt la originea celor mai multe călătorii, cei care au lăsat în scris impresiile lor sunt mai puțin numeroși. Printre ei, un caz aparte este Bartolomeo Locadello care, la 1622, aspira la tronul Țării Românești, aceasta și ca pretins fiu al lui Aron Tiranul. Ulterior a intrat în serviciul lui Matei Basarab, reprezentând în același timp și interesele Veneției, căreia îi trimitea rapoarte despre situația principatului, înainte de a-și sintetiza observațiile într-o descriere pe scurt a Țării Românești (1641). Ea ilustrează o pertinentă cunoaștere a realităților românești, remarcând bogățiile și posibilitățile de dezvoltare în viitor, împiedicate însă de „dările copleșitoare" și desele „schimbări de domni" (p. 34).

În marea lor majoritate, autorii amintiți sunt inevitabil influențați de interesele specifice (politice, religioase, economice) ce au stat la originea voiajelor lor, dar există și unele cazuri – e

drept, rare – de călători porniți la drum din simpla plăcere de a călători, făcând din călătorie un scop în sine: aventurierul originar din Dresda Nicolaus Schmidt sau omul de cultură David Frölich. Informațiile lor vizează mai mult detaliile propriilor lor întâmplări, făcând simultan referiri la stări ale vieții cotidiene din cele trei țări române.

În ansamblu, însemnările călătorilor oferă o imagine amplă a situației economice, politice, culturale a Principatelor, a obiceiurilor și sărbătorilor remarcate de privirea acelora care descopereau societatea de la Carpați și Dunăre. Unele dintre ele au valoarea unui material documentar esențial pentru o etnografie medievală românească, cum se poate citi în descrierea minuțioasă a bobotezei realizată de Bandini sau în relatarea privind nunta domniței Ruxandra cu Timuș Hmelnițki datorată unui autor anonim german.

Apariția volumului al V-lea constituie încă o piesă adăugată la seria de *Călători străini despre țările române* – realizare dintre cele mai meritorii, în vederea întocmirii unui corpus unitar de izvoare externe cu referire la istoria României. Reunind materiale dispersate în diferite publicații, unele greu accesibile, seria proiectată oferă o bază indispensabilă cercetării. Ea apare, în același timp, ca o continuare fructuoasă a unor începuturi mai vechi, ilustrate de activitatea lui N. Iorga, Gh. Bezviconi sau P.P. Panaitescu. Valoarea științifică a acestor documente este incontestabilă; ea ar fi fost și mai mare dacă publicarea întregii serii, inclusiv a volumului de față, ar fi putut restitui și textul original, în paralel cu traducerea română. Volumul V din *Călători străini despre țările române* aduce oricum, prin ținuta științifică și valoarea reală a mărturiilor sale, o contribuție valoroasă la îmbogățirea surselor istorice indispensabile studierii trecutului.

„Cercetări istorice", V, 1974, p. 295-299

Alți călători străini despre țările române (sec. XVIII)

Pentru cercetătorii secolului XVIII, dezavantajați în atâtea privințe de instrumentele de lucru și de sursele de documentare, colecția de *Călători străini în țările române* suscită tot interesul. Aceasta fiindcă izvoarele pline de pitoresc ale peregrinilor străini vor ajunge în sfârșit la îndemâna lor, așteptându-și cuvenita valorificare. Cu cele trei volume ce urmează să apară se împlinește un proiect pe care M. Berza îl gândea până la începutul veacului XIX. Perspectivă, desigur, generoasă, menită să restituie acest gen de izvoare într-o formulă cât mai integrală. Cu această ambiție editase și P.P. Panaitescu relatările călătorilor poloni despre țările române, râvnind el însuși o perspectivă cronologică largă, ce-i îngăduia să cuprindă o vastă informație de la Erasm Otwinowski (1557) până la I.I. Kraszewski (1843). Tot așa procedaseră G. Bezviconi, alăturând într-un singur volum impresiile călătorilor ruși, lăsate pe parcursul a șase secole, de la Zosima (1419) până la Urusov (1904), dar mai ales N. Iorga, acesta din urmă nu numai ca restitutor al textelor de călătorie, ci și ca interpret al lor într-o remarcabilă operă (*Istoria românilor prin călători*) ce recompunea trecutul românilor de la formarea statelor feudale până în preajma războiului Crimeii. În fine, mai recent, Paul Cernovodeanu și-a făcut o preocupare specială din a contura imaginea societății românești pe seama știrilor lăsate de călătorii străini, împingând explorarea până în plin secol XVIII. Demersul era de natură să sugereze varietatea și bogăția acestor știri, dar sinteza lui, ca și studiile altora, n-avea cum să înlocuiască sursele primare. Ele rămâneau în continuare inaccesibile sau greu accesibile cercetătorilor, fapt stânjenitor pentru valorificarea lor mai largă decât cea întreprinsă deja până acum.

Un neajuns pe care volumele următoare îl vor înlătura, punând în circulație plusul de informații relative la țările române în seco-

lul XVIII, într-un moment în care jurnalistica și memorialistica făceau tot mai mult loc erudiției și metodei, sintezei și investigației. Sub imboldul acelor „lumières qui vont éclairer les autres contrées du globe" tendința era firească. Ea îl făcea pe Carra să înglobeze în disertația sa despre țările române cât mai multe știri despre istoria, geografia, politica, administrația, finanțele, demografia lor, dar și despre „caracterul" locuitorilor, convins fiind că „fără o cunoaștere deosebită a moravurilor unei națiuni și a caracterului curajului său, cunoașterea geografică a țării și aceea a numărului de soldați sunt aproape inutile".

Tendința – deloc insolită – era, de altfel, pe măsura condiției autorului. Ca și în secolele anterioare, călătoria nu era un *modus vivendi*, ci o ipostază, tot mai mult subsumată posturii reale a autorilor: aceea de dascăli ai beizadelelor și secretari ai domnilor (Carra, Panzini, Raicevici), de misionari diplomatici (de Peyssonnel, J.J. Parant, d'Hauterive), de trimiși militari (Bawr, Al. de Langeron), în timp ce alții intrau în țară, mai departe, ca peregrini ocazionali (François de Tott, Chr. Seipp, lord W. Bentinck, Sundecic). Se lărgise apoi simțitor și destinația acestor scrieri, îndreptate cel mai adesea, prin mijlocirea tiparului, unor cercuri mai largi, dornice să cunoască o societate ce-și profila rolul în cursul politicii europene. De aceea, multe din relatările călătorilor străini din secolul XVIII se revendică literaturii istorice, geografice ș.a.m.d., altele emanând de la prestigioși oameni de știință (ca John Sibthorp, James Dallaway, R.J. Boscovich, Spallanzani), lărgind simțitor profilul acestei categorii de izvoare în raport cu perioada anterioară.

Distincția avea să evolueze cu mai multă strictețe în relatările călătorilor străini din veacul următor, după limita ce fixează în mod nedrept „încheierea" colecției. Desigur, proliferarea acestui gen de informații, ca și delimitarea lor mai precisă de scrierile externe cu alt conținut fac mai anevoioasă, sub raport metodologic, editarea textelor din această epocă. Dificultățile – scontate probabil

de colectivul ce și-a asumat actuala serie de *Călători străini…* – nu pot justifica însă limitarea proiectului până la o dată oarecare, cu atât mai mult cu cât ea nu are semnificația anilor de „hotar". O colecție ca aceasta, singulară în felul ei și realizată sub auspicii atât de fericite, merită să tindă spre monumentalitate. În acest sens, o deschidere mai largă decât cea anunțată inițial, cuprinzând și informația veacului XIX, ca și completările la tomurile anterioare, este de natură să răspundă acestui deziderat, așa după cum o colecție complementară – de ce nu a „Călătorilor români despre țările străine" (?) – ar putea să înlesnească documentarea asupra unui posibil revers al informațiilor mijlocite de călători.

Efortul considerabil de muncă pe care îl reclamă asemenea proiecte impune în acest caz o lărgire a colectivului de editori – și printr-o implicare a specialiștilor din alte centre ale țării – astfel încât seria scrierilor lăsate de călători să reprezinte în final un corpus de referință cât mai complet și, astfel, oricând profitabil cercetărilor istorice.

„Luceafărul", 3 octombrie 1981, p. 3

Conexiuni balcanice

Nimeni nu a prefigurat mai bine necesitatea unui studiu sistematic al conexiunilor cu spațiul balcanic în istoria românilor decât Victor Papacostea[67]. Sugestii prețioase veneau în acest sens de la o întreagă tradiție a istoriografiei românești și, mai ales, de la magiștrii săi Nicolae Iorga și C.C. Giurescu, dar prin stricta sa

[67] Victor Papacostea, *Civilizație românească, civilizație balcanică*, ed. Cornelia Papacostea-Danielopolu, cu un studiu introductiv de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, Editura Eminescu, 1983; Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă în Principatele Române. 1774-1830*, București, Editura Minerva, 1982.

specializare și cultivarea unui veritabil crez profesional, Victor Papacostea reușise să creeze făgașul propice dezvoltării unei asemenea direcții. Publicarea mai recentă a studiilor sale istorice are mai întâi valoarea proprie oricărei restituiri științifice, fiindcă textele în cauză merită oricând atenția specialiștilor prin rigoarea lor documentară și exigența interpretărilor. Istoricul care nu s-a bucurat în timpul vieții de un volum care să-i reunească scrierile dispune abia acum de acesta, îngăduind specialiștilor să-i fixeze mai ferm personalitatea în rândul slujitorilor de seamă ai istoriei în legătură cu o direcție dintre cele mai noi ale cercetării. Ea are în vedere studiul civilizației balcanice din perspectiva istoriei românilor, pornind de la convingerea – mărturisită de V. Papacostea în programul publicației internaționale „Balcania", înființată de el – că „viața nici unuia dintre popoarele balcanice nu poate fi studiată și înțeleasă în sine și separat de a celorlalte. Ea se înfățișează cercetătorilor în toate domeniile ca un ansamblu de cercuri care se întretaie, dar care au arce comune".

Fără a fi o țară balcanică, în sensul geopolitic al cuvântului, România are conexiuni istorice și culturale profunde cu civilizația sud-dunăreană. De-a lungul veacurilor românii au avut legături neîntrerupte cu spațiul peninsular, un fir puternic constituindu-l, între altele, înșiși confrații lor de la sud de Dunăre, a căror cunoaștere a reclamat eforturi speciale. În acest scop, V. Papacostea a avut inițiativa de a îndrepta în chip sistematic cercetarea spre aria balcanică în profitul și din perspectiva istoriei românilor. Așa a luat ființă Institutul de studii și cercetări balcanice (1937-1948), oficializat în anii grei ai războiului (1943). Sub egida lui a prins viață un program grandios de studii în care figurau: o școală de limbi balcanice și orientale, cursuri de balcanologie, un oficiu bibliografic, o secție de traduceri, un ciclu de dezbateri, altul de conferințe ș.a., toate datorate entuziasmului și tenacității lui V. Papacostea. Efortul organizatoric minuțios viza în perspectivă mari sinteze (între altele:

un tratat de istorie a popoarelor din Peninsula Balcanică, o enciclopedie, un atlas lingvistic), dar ele n-au putut să se realizeze. Victor Papacostea însuși n-a putut să lase în urma-i decât câteva *membra disecta*, reținut de angajamentele profesorale și organizatorice și, nu mai puțin, de exigențele proprii unei munci de pionierat. Din cele 48 de studii, note și articole pe care le-a lăsat, fără a mai aminti aici manualele școlare, cele mai valoroase au avut ca subiect de analiză corporațiile moscopolene sau figuri ale trecutului precum Teodor Anastasie Cavalioti, Nicolae Ianovici, Francisc Ferreri, Dionisie și Ilie Fotino, familia Sina ș.a., rod al râvnei de a sonda intermitent spațiul cultural românesc în relația sa cu moștenirea bizantină sau cu tradițiile neoelene.

Noul Institut de studii sud-est europene oferă și în această direcție un cadru instituțional convenabil, capabil să direcționeze cercetări sistematice. Tradiția de cercetare pe care cultura română o susține azi prin mari eforturi a rămas însă vie în familia istoricului, grație preocupărilor statornice ale fiicei, Cornelia Papacostea-Danielopolu, de a-i continua munca. Pornită de la interesul pentru baza realităților din acest spațiu, oglindită în *Relații comerciale ale Țării Românești cu Peninsula Balcanică: 1829-1859* (București, 1970, în colaborare), preocupările ei au ajuns la sfera interferențelor culturale, în care lumea ideilor, conștiința națională și scrisul istoric își găsesc o bună ilustrare. După studii speciale, pregătitoare, multe valorificate în publicațiile Institutului de studii sud-est europene sau în revistele străine, cercetătoarea a dat și primele sinteze în volumele despre *Intelectualii români din Principate și cultura greacă. 1821-1859* (București, 1979) sau în *Literatura în limba greacă în Principatele Române. 1774-1830* (București, 1982), ultimul premiat de Academia Română.

Firul unificator în toate contribuțiile distinsei cercetătoare este nu numai interesul sistematic pentru interferențele culturale româno-elene, ca un capitol din spațiul mai larg al dialogului dintre

români și Balcani, ci atenția de a adânci cunoașterea unei epoci de profunde prefaceri structurale pentru întreaga zonă. Pornind de la judicioase premise metodologice și în acord cu sugestiile studiilor comparate, contribuțiile ei din urmă au avut meritul de a reliefa contactul dintre cultura greacă și cea română într-o epocă de emulație a spiritului național și de intensă construcție culturală, împotriva unor păreri mai vechi, susținute și astăzi de unii. Analiza literaturii grecești îi îngăduia astfel să considere activitatea culturală a grecilor veniți în țările române nu ca pe un domeniu autonom, ci în strânsă dependență cu viața spirituală a românilor (p. 70), iar cărțile grecești, studiate în același context, „ca părți componente ale culturii românești, căci fie prin apartenența autorilor la sistemul didactic al învățământului din Principate sau chiar prin originea românească a acestora, fie, mai ales, prin realitățile românești pe care le reflectă, aceste texte […] sunt monumente ale culturii românești" (p. 221). Dialogul din zonă a reliefat nu numai natura colaborării dintre popoare, atât de diferite din punct de vedere etnic și cultural, ci și profitul lor reciproc în lărgirea orizontului lor de cunoaștere.

„Convorbiri literare", iulie 1984, p. 5

Intelectuali din Balcani în România

Veacuri de-a rândul, spațiul românesc a oferit adăpost locuitorilor din Peninsula Balcanică siliți să urmeze calea pribegiei din cauza opresiunii otomane. Mulți greci, bulgari, albanezi s-au bucurat de ospitalitatea românilor, participând apoi, într-un fel sau altul, la istoria țării care i-a găzduit. Legătura dintre români și popoarele sud-dunărene a devenit astfel un fenomen dintre cele mai interesante ale Europei de sud-est, cu multiple urmări asupra economiilor, civilizațiilor și culturilor din zonă.

Despre ceea ce „au primit" românii de la popoarele balcanice, mai ales în cursul Evului Mediu până în secolul XIX, există deja o bogată literatură, având ca temă studiul „influențelor" asupra culturii și civilizației lor. S-a scris, în schimb, mai puțin despre fenomenul invers al acestui dialog, despre contribuția românilor la dezvoltarea culturală a străinilor pe care i-au adăpostit și cu care au conviețuit.

Un asemenea studiu constituie, deocamdată, un deziderat al cercetării, reclamând în prealabil unele contribuții preliminare ca acelea pe care ni le oferă câțiva cercetători de la Institutul de studii sud-est europene, sub conducerea lui Alexandru Duțu[68]. Tema supusă atenției de ei reprezintă doar o latură din fenomenul mult mai complex pe care-l aminteam la început, fiindcă mișcarea intelectualilor din Balcani la nord de Dunăre a avut loc odată cu aceea a țărănimii, meseriașilor, negustorilor și a altor categorii sociale, silite din motive diverse să-și părăsească locurile natale; ea reprezintă, în același timp, o anchetă parțială, restrânsă doar la rolul grecilor, bulgarilor și al albanezilor (popoarele cele mai active ale dialogului cultural dintre Balcani și români).

În prefața volumului, Alexandru Duțu a precizat cu justețe datoria specialiștilor consacrați studierii relațiilor dintre culturi: „În loc să urmărim peregrinările câte unui dascăl sau destinul câte unei cărți, mult mai lămuritoare sunt analizele întreprinse asupra activității depuse de acești dascăli și de impactul unor lucrări, pornind de la mediul în care au apărut și în care scrierile au fost elaborate. Or, foarte frecvent, firele ne conduc, în secolele XVII-XIX, spre cultura română, care a avut altă structură materială decât aceea a culturilor balcanice" (p. 9).

---

[68] Al. Duțu (coord.), *Intelectuali din Balcani în România. Sec. XVII-XIX*, București, Editura Academiei, 1984.

În concordanță cu această viziune, studiile din volum s-au străduit să refacă traseul intelectualilor nu numai în raport cu mediile culturale din patriile lor originare, ci și cu acelea din patria ce le-a oferit adăpost și pe care, apoi, unii dintre ei au adoptat-o.

Partea cea mai importantă a contribuțiilor la care ne referim constă însă în sistematizarea rezultatelor la care au ajuns cercetările mai vechi și mai noi cu privire la prezența cărturarilor din Balcani în spațiul românesc până în secolul XIX. Cu această intenție, Olga Cicanci a refăcut tabloul cărturarilor greci în țările române din secolul XVII până la 1750, urmărind centrele de cultură străine și românești în care ei s-au format și au activat, contribuția lor la dezvoltarea școlilor, tipografiilor, bibliotecilor sau contribuția lor ca medici, autori de cărți, traducători ș.a. Cornelia Papacostea-Danielopolu a continuat investigația aceleiași prezențe culturale până la 1830, ajungând la câteva concluzii ce merită reținute. Conform lor, „tipul dominant al intelectualității grecești din țara noastră în această perioadă este acela al intelectualului militant", iar figurile cele mai interesante sunt acelea „puternic identificate cu viața poporului român" (p. 112). Alt studiu, datorat Elenei Siupiur, a stăruit asupra intelectualilor bulgari în România de la sfârșitul secolului XVIII până la 1878, urmărind condițiile emigrării, formarea lor în cadrul vieții social-culturale românești, în timp ce Cătălina Vătășescu a adus informații interesante despre activitatea culturală a albanezilor între 1844 și 1912.

Pornind de la bogatul material adunat și sistematizat de autorii amintiți, cercetarea va putea face noi pași în analiza interferențelor culturale dintre spațiul balcanic și cel românesc.

„Cronica", 30 noiembrie 1984, p. 8

Din Basarabia la Muntele Athos

Dacă nu putem să ne deplasăm peste hotare în condițiile de confinare pe care le trăim, avem totuși o consolare: cel puțin cărțile continuă să o facă chiar de la mare distanță. Prin ele, putem să călătorim cu imaginația și noi. Este impresia resimțită la primirea cărților[69] trimise pentru Biblioteca Națională a Franței de doamna Zamfira Mihail, eminantă specialistă a istoriei culturale și care propun o fascinantă călătorie în lumea spiritualității ortodoxe și în trecutul cultural românesc și sud-est european.

Paul Mihail încarna prin propria-i înfățișare ceva din această spiritualitate. Cel puțin așa l-am văzut atunci când ne-am întâlnit la mijlocul anilor 1980 la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" din Iași, unde trecuse într-o scurtă vizită, însoțit de fiica sa: un personaj coborât parcă din basme, cu o impozantă barbă albă, îmbrăcat în straie albe preoțești (aflasem că acest costum era în legătură cu rangul său spiritual de „avva"), cu o privire senină, iradiind de bunătate. Mi-a dăruit atunci un studiu pe care tocmai îl publicase în revista „Mitropolia Moldovei și Sucevei". Și ce studiu! Lectura sa deschidea orizonturi nebănuite spre înțelegerea lumii monahale din trecut, prin prisma trăirilor inspirate de „rugăciunea minții", așa cum o practicau călugării de la Poiana Mărului în secolul al XVIII-lea – orizonturi pline de interes pentru reconstituirea sensibilității din spațiul carpato-dunărean și un subiect printre altele din preocupările preotului cărturar.

În cuprinsul acestor preocupări, jurnalul călătoriei la Muntele Athos și la Constantinopol apare ca o lucrare aparte prin valoarea sa de mărturie a unui moment din viața autorului la 25 de ani,

---

[69] Zamfira Mihail, *Rezistența prin cultură în Basarabia (secolul XIX)*, București, Editura Academiei, 2019; Paul Mihail, *Jurnalul călătoriei de studii în Grecia, la Muntele Athos și la Constantinopol (1931)*, București, Editura Omonia, 2021.

vârsta sa la data voiajului. Peregrinările sub cerul Greciei, mai ales în cadrul de spiritualitate al Muntelui Athos, i-au dat ocazia de a face „bilanțul zilelor vieții" sale în compania „unicului prieten", cum scria el: carnetul său de însemnări. Este ceea ce conferă jurnalului importanța unui act de confesiune, a unui document destinat strictei sale intimități. De unde și ideea de a-l distruge ulterior: „Întors în țară, voi arde acest memoriu pentru ca să nu cadă în mâna acelora care nu-l vor înțelege, întrucât n-au fost în situații similare și cu dispoziția sufletească ca a mea" (p. 27).

Ce șansă că nu și-a împlinit intenția și că fiica sa a vegheat la editarea acestui text, trezit acum din uitare, în condiții admirabile, grație Editurii Omonia! De ce totuși intenția de a-l sacrifica, când nimic – vom vedea – nu este de natură să umbrească imaginea autorului? „Situațiile" la care se referă sunt de fapt cumplitele lipsuri materiale pe care le-a trăit în timpul aventurii sale peste hotare, nevoit, pentru a-și asigura la un moment dat resursele de existență, să-și vândă chiar o parte din haine sau să muncească în portul Pireului ca salahor. Cert, el nu provine din straturile sociale și intelectuale cele mai umile. Fiu al unui modest dascăl și învățător din Cornova (Orhei) – sat care atrage chiar în 1931 echipele de cercetători conduse de Dimitrie Gusti pentru studiile de sociologie rurală –, el a avut privilegiul de a poseda în casa părintească un prețios manuscris inedit al cronicii lui Ion Neculce, pe care avea s-o editeze mai târziu cu fiica sa (Editura Litera, 1980). Cu toate acestea, orfan din cea mai fragedă copilărie, el nu dispunea de resurse suficiente pentru un voiaj așa cum și l-ar fi dorit și nu obținuse burse generoase precum cei pe care i-a întâlnit pe parcursul periplului său grecesc (printre ei studentul Iustin Moisescu, viitorul patriarh). Or, tocmai perseverența sa, lupta pentru a înfrunta adversitățile existenței pe meleaguri străine și pentru a-și împlini idealul moral și intelectual conferă paginilor sale un interes deosebit.

Ele constituie un dublu jurnal: un jurnal al voiajului, şi, în acelaşi timp – şi aceasta pare a fi partea lor cea mai fascinantă –, un jurnal al sensibilităţii unui tânăr intelectual român din anii interbelici, reprezentant al unei generaţii de preoţi basarabeni, de modestă origine socială, animaţi de mari idealuri spirituale, intelectuale şi patriotice.

Este motivul pentru care, în ciuda obstacolelor materiale amintite, el a pornit pe drumurile Peninsulei Balcanice, în căutarea „muntelui vrăjit" al adolescenţei sale, această împărăţie a „credinţei, sfinţeniei, rugăciunii, tăcerii", ce reprezintă pentru el Muntele Athos (p. 42). Căutarea spiritualităţii ortodoxe, în liniştea vieţii monahale, se conjugă însă cu dorinţa de desăvârşire prin studiu, de învăţare a limbii greceşti, în contact direct cu vorbitorii ei, şi cu visul de a descoperi noi documente şi manuscrise din istoria românilor. Nu este lipsit de interes îndemnul pe care l-a primit de la preotul Gr. Pişculescu, alias Gala Galaction, pe care Nicolae Tonitza îl portretiza ca „Omul unei lumi noi": „Du-te – îi scria acesta pe 16 decembrie 1930 –, învaţă, întăreşte-te cu ştiinţa şi cu virtutea!"

Un motiv nu mai puţin stimulator a fost pregătirea lucrării *Tipăriturile româneşti în Basarabia,* pe care Paul Mihai avea s-o publice în 1940. Dar raţiunea cea mai profundă, motivul care impresionează cel mai mult în timpul lecturii paginilor sale este pasiunea pentru istorie şi pentru urmele trecutului, o pasiune care se confundă cu un adevărat cult. Ea îl făcea „să sărute pietrele creştine din primele veacuri" (p. 26), să simtă pulsul inimii atunci când auzea numele domnitorilor români pomeniţi în timpul ecteniilor (p. 47), să rămână o noapte „în priveghere, cu lacrimi" cu speranţa de a găsi documente româneşti în locurile vizitate. Dificultăţile n-au lipsit aşa cum el lasă doar să se înţeleagă fără a le numi direct: într-un loc suspiciunile unui călugăr ascunse de un zâmbet în faţa interesului său de a găsi „documente valahe"

(p. 54), în altul, imposibilitatea de a trece pragul bibliotecii fiindcă „s-a stricat broasca de lacăt" (p. 56).

Strădaniile sale au fost însă răsplătite din plin. La documentele descoperite la Muntele Athos, s-au adăugat zecile de documente din biblioteca Patriarhiei din Constantinopol, în arhiva metocului Sfântului Mormânt, când harnicul cercetător n-a ezitat să se improvizeze în restaurator: „Azi, am mai răscolit câteva dulapuri, cufere şi unghere, în care am dat peste hârtii putrede, altele rupte şi mucegăite. Două lăzi pline cu hărţi şi hotărnicii erau complet putrede. Toate le usuc, le lipesc şi le aşez în dosare. Urme de dărnicie, de hotărnicie, de viaţă a atâtor veacuri, le scot acum, însemnez registru" (p. 76). Pentru toate acestea, tânărul de douăzeci şi cinci de ani merită recunoştinţa istoricilor, aşa cum o exprimă Virgil Cândea şi Ştefan S. Gorovei în cuprinsul aceluiaşi volum. El inspiră în acelaşi timp toată admiraţia şi pentru celelalte însuşiri ale personalităţii sale, calităţi prin care se înscrie în tradiţia unei preoţimi evlavioase, departe de excesele sectarismului religios, a unei preoţimi animate de nobile idealuri cărturăreşti şi de un profund sentiment de patriotism. Nu poţi citi jurnalul său fără să resimţiţi emoţia autorului, când, departe de Cornova natală scria: „Vreau aerul şi natura Patriei, vreau să văd pământul negru din satul natal; să fac muncă la vie, să beau apă din ulcior, să am nopţile în pace şi cămaşa deschisă la gât" (p. 27-28).

Pentru a înţelege biografia acestui cărturar preot şi fiu de preot, este nevoie de un pas mai departe în genealogia sa spirituală, un pas pe care îl înlesneşte fiica sa, Zamfira Mihail, prin intermediul cărţii despre scrierile parenetice basarabene din secolul al XIX-lea. Ediţia de texte şi studiul care le precede permit o incursiune fascinantă în universul mental al preoţimii româneşti dintr-o regiune încorporată imperiului ţarist în care publicaţiile în limba naţională erau prohibite. Scrise de preoţi pentru uzul enoriaşi-

lor, difuzate doar în formă manuscrisă, ele erau singurele care scăpau acestei interdicții, nu fără a ocoli totuși rigorile cenzurii. Este motivul pentru care ele nu conțin nimic care să contravină autocrației țariste, ba chiar strecurând uneori rugăciuni „pentru mântuirea împăratului" (p. 97). Menirea esențială a acestor texte trebuia să se limiteze, în ochii Puterii, doar la transmiterea de învățături morale și catehetice, conform valorilor confesionale proprii întregii creștinătăți ortodoxe, fără a face distincții etnice sau naționale. Nu găsim numele de moldoveni sau români în cuprinsul lor, autorii adresându-se „fraților ascultători", „creștinilor", „poporenilor". Singura vagă aluzie identitară străbate doar, rar, în evocarea „strămoșilor noștri" sau a bisericii „cea pământească" (p. 119). Dar concesia făcută limbii române din nevoia de a permite asigurarea operei de instrucție morală și religioasă a unei populații neștiutoare de rusă nu s-a produs fără importante consecințe naționale. Scrierile parenetice au permis preoțimii din Moldova țaristă de a menține vie legătura dintre altar și credincioși, cultivând frumusețea limbii și arta cuvântării. Nu e greu de imaginat impresia profundă pe care ele, combinând cu măiestrie înțelepciunea populară cu meșteșugul alegoriei au lăsat-o asupra ascultătorilor din secolul al XIX-lea. „Fraților – citim într-o asemenea învățătură –, viața noastră aicea pre pământ să asămăne azi vremelor anului. Este în viiața noastră primăvară, când noi suntem tineri, creștim și ne înterim cătră lucrare, sămănăm sămănături, ca să avem preste vară cu ce să ne îndeletnicim. Vine vara când suntem toți bărbați în puteri a lucra și a păzi sămănăturile noastre. Sosăște după aceia toamna, vremea bătrâneților noastre, când noi strângim ceia ce am sămănat, ca să avem cu ce hrăni iarna […], care negreșit va veni după moartea noastră" (p. 144).

Simplitatea unor asemenea cugetări și farmecul limbii au cultivat sentimentul identității românești mai profund decât discursurile ideologice și naționaliste. Nu este de mirare că, în această ambianță

de serenitate, s-a format un preot cărturar precum Paul Mihail căruia fiica sa, Zamfira Mihail, îi aduce un dublu meritat omagiu.

„Observator cultural", 19 ianuarie 2021, p. 16

Modernizarea societăților sud-est europene

De la bun început trebuie precizat că actele colocviului de la București, organizat cu sprijinul Fundației SOROS, publicate ca un volum aparte în „Revue des études sud-est européennes"[70] nu cuprind contribuții de mari dimensiuni: dintre cele 14 comunicări, trei se apropie de 15 pagini, iar celelalte nu depășesc zece pagini. Scopul lor este mai degrabă acela de a reflecta asupra unei teme care leagă strâns trecutul de prezent: modernizarea societăților sud-est europene. Interesul participanților s-a concentrat asupra perioadei cuprinse între începutul secolului al XIX-lea și sfârșitul secolului XX – două epoci pe care Alexandru Duțu, inițiatorul colocviului și editorul volumului, le consideră momente promițătoare.

Asemănările dintre cele două intervale sunt numeroase și stimulatoare, permițând evaluarea modului în care s-au transformat stilurile de viață în această parte a Europei. În această direcție, două studii au evidențiat experiențe comune regiunii: dilema dintre renașterea națională și reconstrucția liberală, care face din modernizare – după analiza lui Paschalis M. Kitromilides – un pariu ideologic permanent, și, respectiv, rolul francmasoneriei, subliniat de Helmut Reinalter.

Atenția s-a îndreptat de asemenea spre câteva cazuri și probleme specifice, precum rolul folclorului în propaganda politică din Iugoslavia – interpretat de Ivan Colovic ca o „chestiune mo-

[70] *La modernisation des sociétés sud-est européennes. Actes du Colloque international de Bucarest. 30 avril – 1 mai 1992*, edités par Alexandru Duțu, Bucarest, Editura Academiei, 1992 („Revue des études sud-est européennes", XXX, 1992, nr. 3-4).

dernă" – sau redefinirea statutului femeii în societatea turcă, temă analizată de Secil Akgün.

Foarte sugestivă pentru dilemele modernizării a fost dezbaterea în jurul „formelor fără fond", concept care a marcat profund gândirea românească. Andrei Pippidi a revenit asupra temei pentru a evidenția actualitatea teoriei lui Titu Maiorescu. Nu sublinia acesta, acum aproape un secol, că pentru români *a spune* devenea mai important decât *a face*? Laurențiu Vlad oferă un exemplu semnificativ al acestei interpretări psihologice a comportamentului național, analizând aventura cuvântului „Constituție" la mijlocul secolului al XIX-lea. El ajunge la o concluzie demnă de atenție: „Constituția din 1848 nu era decât o foaie de hârtie și câteva cuvinte, dar ea submina legalitatea recunoscută atunci și obliga noua autoritate să mimeze legalitatea […]. Însă acest mimetism se poate perverti, pentru că, odată orientat spre centrele succesive ale puterii, el favorizează conformismul perpetuu" (p. 273).

Dincolo de mimetism și de „formele fără fond", modernizarea devine reală doar în măsura în care pătrunde în profunzime, la nivelul mentalităților colective. În această direcție, Nadja Danova a evidențiat rolul Iluminismului în formarea unei noi mentalități la bulgari, iar Anna Tabaki și Alexandra Sphini au analizat tipologia manualelor de etică și comportament în limba greacă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Cazul Greciei se dovedește singular în cadrul acestei dezbateri (de reținut și studiul lui Edgar Hösch despre filoelinism), deoarece nu a cunoscut trecerea de la „Vechiul regim", traversată recent de celelalte state est-europene, care retrăiesc astfel, într-o altă formă, transformările de acum două secole. Totuși experiența greacă rămâne inseparabilă de contextul sud-est european, unde modernizarea se împletește cu renașterea naționalismelor, asemenea începutului de secol XIX. În acest cadru, se reactivează vechi solidarități, menite să contracareze destrămarea unei hărți geopolitice tot mai fragile. Nu este

lipsit de semnificație faptul că interesul pentru legăturile istorice dintre popoarele regiunii (precum colaborarea greco-română) a reapărut și în actuala dezbatere privind modernizarea.

Așa cum a reamintit Alexandru Zub, modernizarea rămâne un concept ambiguu și variabil, încărcat de nuanțe, mai ales în această parte a Europei. Se înțelege astfel utilitatea colocviului de la București, într-un moment în care modernizarea este relansată, iar intelectualii – după observația lui Daniel Barbu – „s-au instalat în cultură ca într-un dispozitiv de putere". În pofida dimensiunilor reduse, actele colocviului oferă o nouă perspectivă asupra procesului de transformare prin care trece astăzi Europa de Sud-Est.

„Le Bulletin de la Société d'histoire moderne
et contemporaine", 1994, 1-2, p. 127-128

Relațiile româno-engleze: noi perspective istoriografice

În studiul istoriei relațiilor internaționale ale României, spațiul britanic s-a bucurat în vremea din urmă de un interes aparte. Consecvența colocviilor anglo-române pare a fi contribuit substanțial în acest sens, îngăduind mai buna cunoaștere și comunicare reciprocă. Un dens volum privind relațiile dintre cele două țări după anul 1821 a reunit astfel cu câțiva ani în urmă lucrările unui asemenea colocviu (ținut la Iași în 1981), arătând disponibilitățile temei. După întâlnirea de la Londra (1984), încă un colocviu va avea loc în toamna acestui an, și între timp, specialiștii români au adus contribuții remarcabile. Este vorba mai ales de două cărți, ambele cu privire la relațiile anglo-române și etalând rezultatele unor cercetări asidui în arhivele britanice[71].

[71] Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii, 1803-1878*, Cluj-Napoca, Editura

Prima, datorată lui Paul Cernovodeanu, se referă, cum sună și titlul, la relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii, între anii 1803 și 1878, temă generoasă dar și complicată prin natura investigațiilor atât de minuțioase pe care le presupune. Autorul e cunoscut de mult timp prin studiile sale despre relațiile româno-engleze, urmărite și în alte secțiuni cronologice (ca în cartea *England's Trade Policy in the Levant*… sau în *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII*, 1974) sau tematice, incluzând istoria politică sau culturală, cu un capitol dedicat și „imaginii" Angliei în societatea românească.

În raport cu direcțiile amintite, faptele comerciale sunt, desigur, mai puțin captivante. „Jocul" cifrelor se dovedește aici de neocolit pentru corecta demonstrare a raporturilor respective, iar informația arhivistică inedită predomină. Fără aceste importante elemente, cunoașterea reciprocă româno-engleză ar fi însă vitregită de unul din factorii principali, adesea substratul dialogului politic: comerțul, cu toate interesele economice pe care el le presupune.

Istoricul Paul Cernovodeanu are meritul de a fi slujit o asemenea cercetare, acoperind acum perioada de mijloc din istoria relațiilor româno-britanice. O jalonează, la un capăt, războaiele napoleoniene și înființarea consulatului britanic la București (1803), iar la celălalt, războiul pentru independență din 1877-1878. Este și perioada maximei angajări a Marii Britanii în sud-estul Europei într-un context marcat de rivalitatea puternică a Rusiei țariste pe care comerțul englez a întâlnit-o în regiunea Dunării de Jos. Capitolele lucrării urmăresc, cronologic, etapele acestor relații, circumscrise de desfășurarea evenimentelor politice și a intereselor economice internaționale. Autorul a ținut mereu seama

Dacia, 1986; Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze (1914-1933)*, Iași, Universitatea „Al.I. Cuza", 1986.

de ele, nu doar pentru a schița cadrul de manifestare al relațiilor româno-engleze, ci pentru a reliefa strânsa întrepătrundere ce a existat între un plan și altul.

Valeriu Florin Dobrinescu s-a oprit asupra unui alt moment din relațiile româno-engleze: aspectele politico-diplomatice și economice din primele două decenii de după izbucnirea primului război mondial. Importanța momentului respectiv e bine justificată. Autorul putea să aleagă drept punct de plecare al cercetării sale anul 1918, an ce a deschis o nouă fază în evoluția raporturilor dintre țara noastră și Marile Puteri. Convins însă că aceasta n-ar fi de înțeles fără preparativele ei din anii primei conflagrații, el și-a extins analiza și asupra acestui moment, ce se constituie astfel în primul capitol al lucrării sale; alt capitol stăruie asupra relațiilor româno-britanice la Conferința de Pace de la Paris, iar cap. III, ultimul, surprinde evoluția acestor relații în deceniul trei până în 1932 când situația internațională a schimbat și datele relațiilor dintre diferitele state.

Inventarul – migălos făcut de autor – al tuturor demersurilor diplomatice arată asiduitatea cercurilor politice românești în slujba dobândirii și, după 1918, a consolidării Marii Uniri. Atitudinea Marilor Puteri, în schimb, a fost determinată de propriile interese politice sau financiare și de jocul relațiilor internaționale.

Exemplul Marii Britanii este edificator. Afirmând sprijinul pentru susținerea integrității teritoriale a României, politica ei a promovat în același timp propriile interese economice în zonă, adesea în contradicție cu „relațiile obișnuite între state independente", cum s-a văzut din reacția la conținutul legii minelor din România, din 1924. În ciuda sinuozităților provocate de vederile deosebite, „vreme de 15 ani, raporturile româno-engleze au fost corecte", conchide autorul la capătul studiului său, care mai conține și o anexă de documente. Concluzia e, desigur, prea generală pentru a rezuma întreaga tensiune a relațiilor dintre cele

două țări într-o perioadă în care dialogul anglo-român, întreținut și de Societatea Anglo-Română, s-a desfășurat la noi trepte. Imaginea reciprocă a celor două popoare s-a putut contura mai bine în acest context nou, mult mai favorabil dialogului cultural și afirmării pe această cale a lumii românești dincolo de hotare. Studiul lui Valeriu Florin Dobrinescu oferă astfel un temei solid pentru extinderea cercetării și în zona raporturilor culturale. Este concluzia ce se desprinde, de altfel, din ambele lucrări. Ele atrag atenția asupra unui teren fertil de investigații, important pentru cunoașterea reciprocă româno-engleză și, pe această cale, a locului civilizației și culturii românești în istoria lumii.

„Cronica", 20 martie 1987, p. 10

O bibliografie engleză despre România

Efortul ce se depune dincolo de hotare pentru cunoașterea românilor îl ilustrează în spațiul britanic de mai mult timp cunoscuta School of Slavonic and East European Studies, una din cele 44 de instituții ce alcătuiesc Universitatea din Londra. Ea concentrează și continuă de fapt mai vechile preocupări privind spațiul nostru ce și-au găsit slujitori devotați mai ales de la începutul secolului nostru încoace. Robert Seton-Watson și fiul, Hugh Seton-Watson, Gr. Nandriș, Eric Tappe sunt doar câteva dintre numele mai cunoscute la care s-a alăturat în anii din urmă și profesorul Dennis Deletant, autor al unor importante studii de istorie și al câtorva traduceri din literatura română.

Împreună cu Andrea Deletant, dedicată efortului de tălmăcire în limba engleză a poeziei românești, el a realizat recent un volum demn de toată atenția. Intitulată simplu *România*[72], publicată în

[72] Andrea Deletant, Denis Deletant, *Romania*, Oxford, Santa Barbara, Clio press, 1985.

colecția „World Bibliographical Series", cartea oferă o bibliografie generală, menită să-l familiarizeze pe cititorul străin cu lucrările reprezentative scrise în limbi accesibile cu privire la toate componentele societății românești, în perspectiva istoriei ei, dar și a vieții contemporane. Este al 59-lea volum al colecției amintite, în care au mai apărut lucrări similare despre Iugoslavia, URSS, Franța, Ungaria, SUA, Grecia, Italia, Polonia, Haiti, Namibia, Israel ș.a.

Nota asupra ediției previne asupra criteriilor ce au stat la baza întocmirii acestei bibliografii, o lucrare destul de restrictivă, așa cum a reclamat-o specificul colecției care își propune să recomande cititorilor ei doar scrierile accesibile în limbi străine. Se explică astfel de ce o bogată și valoroasă literatură românească nu-și găsește locul în cuprinsul ei, pentru ca în schimb să figureze în broșuri de simplă popularizare turistică editate în limbi străine. Criteriul colecției este, firește, discutabil. Cu toate acestea, nu pot fi puse la îndoială bunele servicii pe care le face scrierea în cauză în efortul de a deschide o nouă punte spre cunoașterea României. Introducerea, semnată de Dennis Deletant, îi surprinde, concis și clar, câteva din însușiri, pornind de la caracteristicile lumii românești, o lume încercată de vicisitudinile istoriei, dar care nu i-au împiedicat pe români – precizează autorul – să-și păstreze aceeași căldură și ospitalitate față de străini.

Structura etalează râvna autorilor de a da o imagine de ansamblu asupra tuturor aspectelor ce compun societatea românească: descrierea țării și a locuitorilor ei în lucrări vechi și noi; geografia (hărți, turism); preistoria și arheologia; etnografie; istoria; populație, naționalități și minorități; religie; raporturi și fenomene sociale; servicii sociale; viață politică și legislație; relații externe; economie, finanțe; comerț, industrie, transporturi, comunicații, agricultură; sindicate; învățământ, știință și tehnologie; limbă, literatură, arte (muzică, dans, film); sport, edituri și publicații periodice; biblioteci; bibliografii. Un indice final asigură evidența

numelor proprii și a noțiunilor mai importante ce pot fi regăsite în materialul bibliografic prezentat. Evantaiul tematic larg și o bună cuprindere a lucrărilor străine susțin, nu mai puțin, interesul bibliografiei de față și printre cititorii români, căci ea atrage atenția asupra contribuțiilor despre spațiul nostru risipite în literatura universală mai greu accesibilă.

Lucrarea întocmită de Andreea și Denis Deletant este astfel prima bibliografie generală despre România apărută sub formă de carte în străinătate în anii din urmă și vine la o bună distanță de vreme după scrierile mai vechi cu un profil asemănător ale lui J.M. Quérard (*La Roumanie*, Paris, 1857) sau Mario Ruffini (*Introduzione bibliografica allo studio della Romania*, Roma, 1935). Cu atât mai salutară se dovedește, de aceea, realizarea ei, căci înnoiește instrumentarul de lucru destinat cunoașterii spațiului românesc (pe care harta finală a volumului îl înfățișează în toată unitatea sa istorică) și oferă un punct de pornire pentru noi cercetări.

„Cronica", 1 august 1986, p. 8

Înnoiri istoriografice franceze

Noua istorie

În continuă afirmare, prestigiul Școlii Analelor reprezintă unul dintre cele mai însemnate fenomene din istoriografia universală. Faptul se datorează rolului major pe care l-a avut acest domeniu în raport cu celelalte științe în societate, dar mai ales vechimii și continuității preocupărilor istorice în Franța. Nu e de mirare că „noua istorie" reia un termen întrebuințat de Henri Berr încă din 1930. Mai mult decât atât, ea se poate revendica încă de la Voltaire, atunci când reclama în *Nouvelles considérations sur l'histoire* mai multă istorie economică și demografică; o istorie a tehnicii și a moravurilor și nu doar o istorie politică, militară sau diplomatică; o istorie a oamenilor, a *tuturor* oamenilor, și nu numai a regilor; o istorie a structurilor și nu doar a evenimentelor; o istorie în mișcare, a transformărilor parcurse de societatea umană, și nu doar una statică; o istorie care să explice, și nu una narativă sau dogmatică; în fine, cum conchide Jacques Le Goff, o *istorie totală* (p. 223).[73]

Rememorând asemenea îndemnuri, ai sentimentul că „noua istorie" nu este chiar atât de nouă, mai ales când idealul voltairian este urmat și reînnoit de la o etapă la alta, de Chateaubriand, Guizot, Michelet, François Simiand și alții. Fenomenul necesita, așadar,

[73] *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff et Roger Chartier, Jacques Revel, C.E.P.L., Paris, 1978.

circumstanțieri de natură să-i limpezească conținutul și să-i justifice locul binecunoscut în istoriografia franceză și mondială. Este tocmai ceea ce-și propuneau în 1974 Jacques Le Goff și Pierre Nora, coordonând publicarea faimoaselor (trei) volume *Faire de l'histoire* și ceea ce sugerează, sub formă de „dicționar", lucrarea la care ne referim. Între acestea există însă – ne avertizează coordonatorul lucrării, Jacques Le Goff – „relații de complementaritate" (p. 13). Fiindcă, spre deosebire de volumele anterioare, ce reuneau un șir de studii-eseuri, menite să lămurească conținutul și obiectivele noii istorii, lucrarea din urmă este mai întâi un instrument de informare și de lucru.

O structură originală, compusă din zece articole „de fond" și o sută douăzeci de note despre anumite concepte îi sporește funcționalitatea. Cine o parcurge se lămurește ușor de aria tematică a lucrării, înțelegând astfel conținutul însuși al „noii istorii". Fiindcă cele zece articole, semnate de autori reprezentativi ai istoriografiei franceze, dau imaginea sintetică și clară asupra celor mai actuale direcții ale cercetării istorice, în timp ce termenii anchetați în succesiune alfabetică oferă un sondaj, desigur selectiv, în limbajul ce a devenit tot mai obișnuit istoricilor din zilele noastre. În felul acesta, schema lucrării, denumită „algo-livre", permite fie o lectură sistematică, de informare generală, fie o lectură selectivă, ca răspuns la întrebări precise și ocazionale. Sistemul trimiterilor încrucișate, principiile redacționale și realizarea grafică adecvată sporesc utilitatea acestui instrument de lucru, în care avem destule motive să vedem ceva mai mult decât un dicționar obișnuit.

Informația sa, ușor de regăsit după criterii alfabetice sau tematice, evită astfel fragmentarea pe care, inevitabil, un dicționar o cultivă. Unitatea este asigurată nu doar de structura bine gândită a lucrării, ci și de țelul ce i-a mobilizat pe autori în conceperea ei: acela de a marca „o nouă etapă pentru apărarea și ilustrarea noii istorii care este pe cale să devină unul dintre fenomenele impor-

tante al vieții științifice și intelectuale și ale psihologiei colective a celei de-a doua jumătăți a secolului XX". Mai mult decât *Faire de l'histoire, La nouvelle histoire* afirmă astfel într-o manieră sintetică „programul" noii istorii, atât de organic legată, cum se va vedea, de tradițiile Școlii Analelor.

Din lista celor zece articole de fond, nouă urmăresc noile abordări, noile metode și noile probleme, fiecare definind în parte una din componentele „noii istorii" pe care un articol semnat de Jacques Le Goff o prezintă, apoi, într-o imagine de ansamblu. Aceasta din urmă este precedată de un studiu introductiv, destinat să recomande volumul și, odată cu el, „o știință în plină evoluție" („en marche"), dar și în plină geneză („science dans l'enfance"), potrivit unei expresii a lui Marc Bloch. Formula sugerează revoluția conceptuală pe care o trăiește știința patronată de Clio în istoriografia mondială și, mai ales, în cea franceză. Pentru autor, „noua istorie" apare chiar ca „esențialmente o istorie franceză", fără a pretinde „o ridiculă concepție naționalistă" (p. 227-228). Teoreticienii nu contestă rolul „străinilor" (Henri Pirenne, Huizinga, Karl Marx) în geneza ei și nu omit, din păcate într-un spațiu prea restrâns, realizările notabile în această direcție, obținute dincolo de hotarele Franței, în țările anglo-saxone, în Italia, dar mai ales în Polonia a cărei școală a produs pe „unii dintre cei mai inovatori istorici" (Bronisław Geremek, Witold Kula).

Ce este, în fond, „noua istorie"? Articolul lui Jacques Le Goff (*L'histoire nouvelle*) invită insistent la recapitularea „istoriei istoriei" în Franța, fără de care deslușirea nuanțelor ce o disting de interpretările voltairiene ar părea dificilă. Fiindcă „nașterea noii istorii", precizează el, este opera Școlii Analelor, care, sub imboldul lui Lucien Febvre și Marc Bloch, a promovat o istorie fără bariere stricte între disciplinele cunoașterii umane: istoria economică și socială împotriva istoriei limitate la domeniul politic sau la prezentarea evenimențială; critica de factură nouă a faptului istoric –

toate de natură să conducă la o istorie profundă și totală" (p. 216). Testamentar, Marc Bloch a lăsat o atare istorie în seama istoricilor de după război, cum aveau s-o confirme opera ulterioară a lui Lucien Febvre (*Combats pour l'histoire*) sau a lui Fernand Braudel. Scriind *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949), acesta din urmă continua în parte mesajul „Analelor", îndreptând-se, totodată, „spre o altă istorie"; de fapt, noua istorie a cărei capodoperă a fost considerată cartea respectivă (p. 220-221).

Cronologic vorbind, noua istorie este însă mai ales produsul ultimelor trei decenii, când spiritul ei a devenit tutelar, odată cu preluarea conducerii „Analelor" de către Braudel, Robert Mandrou și Marc Ferro. În *Faire de l'histoire*, noua istorie era definită în raport cu apariția de noi metode (cuantificarea, istoria conceptualizantă, metoda regresivă ș.a.), cu revitalizarea domeniilor tradiționale (arheologia, economia, demografia, religia) și mai ales cu prefigurarea unor noi probleme de studiu (climatul, mitul, mentalitățile etc.). Jacques Le Goff și Pierre Nora remarcau atunci noua condiție a istoriei, decurgând din „dilatarea" nebănuită a domeniului ei, sub impulsul celorlalte discipline umaniste, dar și datorită specializării ei neîntrerupte. Articolul sintetic din *La nouvelle histoire* reia discuția pe marginea celor mai noi și obsesive perspective ale istoriografiei: durata, faptul cotidian, istoria mentalităților, cuantificarea în istorie, problema documentară, însoțită de o nouă concepție și critică a documentului etc.

Remarcabilă în această evoluție a noii istorii este atitudinea constructivă față de istoriografia marxistă, recunoscându-se, de altfel, în Marx unul dintre „părinții" înnoirilor istoriografice de azi ce tind către o istorie problematizantă, interdisciplinară, ancorată în durată și într-o viziune globală (p. 236). Tema își găsește tratarea cuvenită în paginile articolului lui Guy Bois (*Marxisme et histoire nouvelle*), care vede în confluența dintre marxism și

noua istorie „marele eveniment istoriografic al acestui sfârșit de secol" (p. 375). E vorba, ne avertizează Guy Bois, de marxismul constructiv, creator, cu impulsuri venite și din partea istoriografiei est-europene, în care un loc de cinste se face mai ales școlii istorice poloneze cu lucrările lui W. Kula. Ce datorează, de fapt, noua istorie marxismului? Mai întâi o influență indirectă și difuză în virtutea căreia „mulți făceau într-un fel marxism (sau puțin marxism) fără s-o știe" (Ernest Labrousse, Marc Bloch, Georges Duby ș.a.). Apoi, una de natură directă, la nivelul căreia cercetătorii se refereau explicit la materialismul istoric, conducându-și analiza în cadrul ipotezelor sale generale (Régine Robin, Michel Vovelle). La acestea s-ar adăuga, în fine, un al treilea nivel de interferență, în plină geneză la ora actuală, dar ale cărei implicații în viitorul apropiat pot să aibă o mare însemnătate: este nivelul ilustrat de istoricii marxiști angajați în folosirea metodelor noi, în chiar profitul metodologiei marxiste (p. 382). Raporturile dintre marxism și noua istorie sunt, așadar, în plină evoluție, venind în întâmpinarea unei nevoi de cunoaștere căreia materialismul istoric i-a deschis orizonturi nebănuite. Este ceea ce remarca, de altfel, și Pierre Vilar în articolul despre Karl Marx, în a cărui operă descoperea „de la un capăt la altul, sugestii prețioase pentru un mod nou de «a face istoria»" (p. 370).

Alte sugestii profitabile noii istorii au venit din partea structuralismului, evocat de Krzysztof Pomian (*L'histoire des structures*). Direcțiile nu se exclud, fiindcă structuralismul, asupra căruia ne lămurește articolul de față, îndeamnă, în consens cu materialismul istoric, la înțelegerea organică a societății, preconizând studiul elementelor ei componente în perspectiva lungii durate. De aici, o concepție mai nuanțată despre sensul revoluției în istorie (p. 551), despre raportul dintre structură, strat conjunctural și eveniment, cu implicațiile ce decurg în modul de chestionare a istoriei. Ea îndreaptă mai mult privirile istoricilor spre faptele

„constante" ale istoriei, spre latura ei cotidiană, aparent banală (viață sexuală, ideea de moarte, sentimentul iubirii), dar care, studiate într-un cadru structural, în perspectivă istorică, relevă inextricabile mutații chiar în planul unor manifestări ce păreau statice, imuabile, etern umane. Studiul invită astfel la conlucrarea istoricului cu sociologul, la însușirea metodei statistice, la reevaluarea demografiei istorice, dar și a psihologiei, a antropologiei, a biologiei, fără de care cunoașterea obiectivă a *populației* („nu a maselor, fiindcă nu este vorba de a exclude total din istorie pe cei care ocupă poziții privilegiate în ierarhia puterii, a științei și bogăției", p. 345) ar rămâne imperfectă.

Consecința esențială a unei asemenea viziuni?

Față de condiția tradițională a unei istorii preocupate de „ce a avut loc în timpul unei anumite perioade", „de ceea ce era nou, inedit, neașteptat" și, în fine, de cauze și efecte, noua problematică se îndreaptă spre „ceea ce este constant, sau aproape constant" într-o lungă perioadă de timp (p. 534). Privirea se deplasează astfel „de la faptul de excepție la cel obișnuit, de la cel extraordinar la cel cotidian, de la faptele singulare spre acelea care aparțin maselor" (p. 537), într-o nouă viziune a duratei.

Aceasta din urmă a prilejuit analiza semnată de Michel Vovelle, cunoscutul specialist al Revoluției Franceze și al istoriei mentalităților (*L'histoire et la longue durée*). Pornind de la conceptul de „lungă durată" pus în valoare de Fernand Braudel încă din 1958, el insistă aici asupra unei noi dialectici între „timpul scurt și timpul lung", dar și asupra unei „reîntoarceri la eveniment", diferită de analiza pozitivistă, „reîntoarcere" în virtutea căreia evenimentul și durata comunică prin posibilitățile oferite de istoria regresivă. Procedeul l-a experimentat cu succes chiar Vovelle în studiul dedicat fenomenului de „decreștinizare" din epoca clasică până la Revoluția Franceză (*Piété baroque et Déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*). Punctul de plecare l-a constituit

spectaculoasa „descreștinizare" din anul II al Revoluției Franceze, analizată în liniile sale principale în sfertul sud-estic al Franței. „Negăsind în determinismul timpului scurt revoluționar – politică generală, inițiative locale ale reprezentanților în misiune sau ale cluburilor – explicația suficientă a unei hărți contrastive și structurate, am urmărit, plecând de la un indicator prețios și bogat – mii de testamente provensale – apogeul, apoi destructurarea și, în fine, ruperea sistemului practicii și religiozității baroce în Sudul francez și, pornind de la manifestările în fața morții, am surprins faptul care a afectat către 1750 sensibilitatea colectivă" (p. 339).

Între durata istorică și istoria imediată pe care ne-o propune Jean Lacouture (*L'histoire immédiate*) nu este o antinomie de termeni. Noua istorie, sensibilă la întreg, i-a reținut acesteia din urmă funcția istorică și mesajul paraistoric, cuprinzând tot mai mult în sfera ei de documentare: operele scrise în plină vâltoare a evenimentelor de înșiși actorii lor, jurnalistica, memorialistica, mijloacele mass-media. În această cuprindere, istoricul și jurnalistul par să fi redus distanța ce-i separa cu un demisecol în urmă, încât astăzi sintagma lui Camus, după care jurnalistul ar fi „istoricul clipei", se verifică tot mai mult, în timp ce istoricul își supune mai mult propriei atenții faptele imediate ale istoriei, ale prezentului devenit trecut.

Între domeniile pe care studiul istoriei le reevaluează astăzi nu lipsește antropologia istorică, evocată de André Burguière (*L'anthropologie historique*), domeniu cu tradiții notabile încă din sec. XVII, la care s-a adăugat exemplul decisiv al lui Jules Michelet, și, din nou, al aceleași Școli a Analelor. Demersul ei are în vedere istoria alimentației „ca fenomen cultural și economic", „istoria" transformărilor parcurse de aspectul fizic al populației, cu alte deschideri către istoria maladiilor și a epidemiilor, a vieții sexuale și studiul universului mental „în care antropologia a reținut astăzi explorările cele mai fecunde" (p. 59).

Studiul mentalităților deschide istoriei alte teritorii în care Philippe Ariès (*L'histoire des mentalités*) vedea posibilă explorarea diferențiată a psihologiilor colective. Istoria culturii materiale, strălucit explicată de Jean-Marie Pesez (*L'histoire de la culture matérielle*), complementează unghiul prin teme ca istoria climatului, a locuinței și a mobilierului, a vestimentației, a alimentației ș.a. „O retorică a curiozității?" „Poate – răspundea Jean-Marie Pesez –, dar ea nu se va dovedi mai puțin necesară, căci ea manifestă interesul de a reintroduce omul în istorie, prin mijlocirea faptului trăit" (p. 130).

„Periferia" fenomenului istoric înțeleasă în altă perspectivă decât cea strict socială pare să dețină, de asemenea, un loc însemnat în noua istorie. Asupra ei stăruie Jean-Claude Schmitt (*L'histoire des marginaux*), distingându-i, în ciuda dificultăților ei de definire, două planuri: „marginile" în interiorul unei societăți, reprezentate de indivizi sau grupuri ce pot participa la relațiile de producere, refuzând normele etice ale societății sau fiind excluși din ierarhia de valori a acesteia (p. 347); „marginile" din istoria omenirii, acelea ignorate mult timp (lumea „barbară" în raport cu Romania, „schismaticii" bizantini și păgânii musulmani față de creștinismul occidental, Orientul și lumea nouă în raport cu Europa (p. 348). Tentativa nu urmărește altceva decât integrarea faptului istoric în structura și durata existenței umane. Aceleași aspirații sunt slujite de demersurile de dată recentă asupra factorului imaginar în istorie, comentate în articolul subscris de Evelyne Patlagean (*L'histoire de l'imaginaire*). Ce a visat și cum s-a reprezentat omenirea pe sine în decursul devenirii sale?

Un sondaj cronologic probează că „fiecare *cultură*, deci fiecare societate – a se înțelege fiecare nivel al unei societăți complexe – are modul său specific de reprezentare la limita dintre real și imaginar" (p. 249) și că „reprezentările unei societăți și ale unei epoci

formează, ele însele, un sistem", devenit obiect al istoriei, dar și „modele de comunicare" (p. 267). Cercetarea miturilor și a religiei, a culturii populare, a literaturii și artei, împletită cu tentativa unei istorii psihanalitice oferă, în acest sens contribuții utile, ca acelea aduse deja de E.R. Dodds despre elementele culturale ale visului antic sau de Jacques Le Goff cu referire la visul medieval.

Problematica este completată și prin analiza celor o sută și douazeci de termeni dedicați unor noțiuni și nume istorice, purtând semnătura a numeroși autori bine cunoscuți în istoriografia franceză: Maurice Aymard, Georges Balandier, Michel de Certeau, Roger Chartier, Pierre Nora, Krzysztof Pomian, Pierre Vilar ș.a. De notat informațiile sintetice despre Henri Berr, Marc Bloch, Fernand Braudel, Georges Dumézil, Emile Durkheim, Lucien Febvre, Pierre Francastel, Antonio Gramsci, John Huizinga, Ernest Labrousse, Georges Lefebvre, Karl Marx, Marcel Mauss, Jean Meuvret, Jules Michelet, Erwin Panofsky, Henri Pirenne, François Simiand, Werner Sombart, Alexis de Tocqueville, spiritele cele mai fertile și reprezentative pentru preocupările istoriografice actuale. Alți termeni privesc prestigioase reviste de istorie („Annales", „Revue historique", „Revue de synthèse historique)" și noțiuni cu semnificații speciale în orizonturile cercetării actuale: aculturație, alimentație, antropologie (economică, istorică, fizică, politică), arheologie, cartografie, climat, criză, cultură, ciclu, dezvoltare, econometrie, educație, etno-istorie, europocentrism, eveniment, familie, film, ideologie, imagine, limbaj, moarte, națiune etc.

Un tablou, cum se vede, cuprinzător, prin care autorii au redat într-o manieră pasionantă cele mai recente preocupări din istoriografia franceză și universală în care problematica *nouă* constituie nota dominantă. Adjectivul care se asociază și istoriei din titlul cărții la care ne referim nu îndeplinește astfel rolul unui epitet obișnuit. El este emblematic pentru noul statut al istoriei ca demers intelectual și dezvoltarea ei prin descoperirea unei identități mai

largi. Este de așteptat ca spiritul ei fertilizator să fie și mai mult receptat de istoriografia română pentru a participa la rându-i, la dezbaterea marilor curente ale gândirii istorice contemporane.

„Revista de istorie", 35, 1982, p. 862-866

Pentru istorie

Nevoia de a reflecta la rosturile și condiția istoriei ca disciplină a cunoașterii se bucură astăzi în spațiul francez de ilustrări dintre cele mai novatoare O întreagă tradiție a gândirii istorice a hrănit acest apetit reflexiv în care rigoarea domeniului se îmbină în chip armonios cu eleganța spiritului, sensibil la tot ce este uman, predispus la problematizare și dialog. Nu e momentul de a rememora exemple ilustre de la Bossuet și Voltaire la Lucien Febvre sau Braudel. Respectul pentru atelierul cercetării și pentru restaurarea trecutului, altfel spus pentru profesionalism, a avut mereu în cultura franceză un pandant firesc în plăcerea de a medita la însăși condiția cercetării ca un mijloc de autocunoaștere dar și de fixare a interesului pentru acest domeniu în conștiința publică. Este ceea ce „noua istorie" nu conține să practice ca încă o deviză a realizării în pactul ei social și cultural.

Cartea lui Pierre Chaunu[74] se alătură la acest efort, lăsând să se înțeleagă limpede deschiderea și intențiile din avertismentul autorului: „O luptă pentru o istorie utilă, o istorie care nu refuză vocația care i-a revenit din Epoca Luminilor, o inserție suplimentară în identitatea noastră dificilă și dureroasă, o luptă pentru a face cunoscută în această țară opera istoricilor profesioniști, a căror funcție nu este, în primul rând, de a distra, ci de a instrui" (p. 7-8).

74 Pierre Chaunu, *Pour l'histoire*, Paris, Perrin, 1984.

Dar ea este ceva mai mult decât atât. Gândită ca o culegere de articole risipite în coloanele presei, ea dă seama de încă o latură a istoricului de vocație. S-o lămurim. Pierre Chaunu este unul din marii istorici ai Franței, cunoscut mai ales prin ilustrarea istoriei seriale și cantitative în gigantica monografie *Séville et l'Atlantique* (12 volume, 1955-1960, 7343 p.), și autor al unei opere prodigioase (*La civilisation de l'Europe classique*, 1965; *La civilisation de l'Europe des lumières*, 1971; *La Peste blanche*, 1976; *La mort à Paris*, 1977; *Histoire et Imagination*, 1980; *Le Chemin des Mages*, 1983, în total peste 45 de volume!).

Spirit laborios, sensibil la cele mai variate direcții de anchetare a istoriei, el n-a contenit să fie prezent în presa de largă difuzare („Le Monde", „Le Nouvel observateur", „Le Figaro" ș.a.) cu reflecții, note, recenzii despre o variată producție istoriografică. Nimic „savant" și „universitar" în concepția acestor articole menite să informeze cititorul asupra domeniului ca atare prin viața cărților ce îl compun. Ele arată prezența publică a autorului ca încă o datorie a profesiei sale, aceea de a păstra mereu legătura cu rânduri cât mai largi de cititori.

Sutele de comentarii, prilejuite cel mai adesea de cărți nou apărute în istoriografia franceză pot fi și o radiografie a unui larg orizont livresc. Strânse acum în volum și clasate într-o ierarhie a intereselor și temelor, ele dau seama și de un fenomen istoriografic mai larg, fie în legătură cu istoria istoriografiei ca atare (*Les cuisines de Clio*), fie în legătură cu epoci, momente, teme și personalități ale istoriei (*Princes et seigneurs*; *L'angoisse des commencements*; *De la langue et de la culture* ș.a.).

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 23, 1986, nr. 2, p. 1079-1080

Alphonse Dupront: *Mitul Cruciadei*

Susținută la Sorbona în 1956, dar publicată post-mortem de Editura Gallimard abia în 1997, în patru volume, cu sprijinul lui Pierre Nora și Mona Ozouf, teza lui Alphonse Dupront[75] a devenit rapid „legendară". Aceasta, în primul rând, ca ilustrare a exigențelor unui istoric care și-a revizuit neobosit manuscrisul, ezitând mereu să-l încredințeze tiparului; în al doilea rând prin proporții: 2681 de pagini!; și, mai ales, datorită amplorii unei analize care a depășit regulile genului, așa cum istoricul a dovedit-o și în timpul vieții sale în cartea *Du sacré* (Editura Gallimard, 1987). Analiza sa pornea de la o bază solidă: prelegerile profesorului său Paul Alphandéry despre creștinism și ideea de cruciadă rămase în manuscris, pe care Alphonse Dupront s-a îngrijit să le publice (Editura Albin Michel, 2 volume, 1954-1959). Dar el a împins studiul mai departe: „ideea" cruciadei l-a determinat să reflecteze asupra „mitului" ei. Depășind intervalele de timp ale celor două secole de cruciade care s-au încheiat în 1291 cu pierderea ultimului bastion al europenilor din Țara Sfântă – Saint-Jean d'Acre, el a urmărit fenomenul pe o lungă perioadă de timp, până în secolul al XX-lea, altfel spus „cruciada după cruciade", mitul după realitate. Dincolo de narațiunea evenimentelor, el a explorat cele mai diverse surse pentru a reconstitui „visul" cruciadei așa cum el s-a perpetuat în lumea modernă, în gândire, mentalități și imaginație. Atracția magnetică pentru Țara Sfântă e sugestivă astfel pentru forța interioară ce a traversat istoria creștinismului de-a lungul tuturor epocilor și pentru locul sacrului în istorie, explicând importanța Orientului în experiența spirituală a Occidentului. Teza lui Alphonse Dupront este susținută de o vastă

[75] Alphonse Dupront, *Le mythe de croisade*, vol. I-IV, Gallimard, 1997 („Bibliothèque des histoires").

erudiție (atestată de bibliografia impresionantă), de cele mai cutezătoare metode noi și de o largă viziune filozofică, inspirată în mare măsură de Hegel și de Alain – profesorul său de la Școala Normală Superioară (rue d'Ulm), cunoscut ca model pentru generații întregi de intelectuali francezi. Prezentată ca un „eseu de sociologie religioasă" (subtitlul său inițial), lucrarea explorează psihologia colectivă pentru a ajunge la o metafizică a istoriei, ceea ce permite în final a citi în mitul cruciadei una dintre sursele conștiinței religioase europene.

Rămasă în manuscris, teza profesorului de la Sorbona a fost cunoscută mult timp doar în rândul discipolilor și admiratorilor săi apropiați. Printre ei s-a numărat Cioran, cel care, sub impresia lecturii ei în 1956, își exprima convingerea, într-o scrisoare către Alphonse Dupront, că „adevărul se găsește, dincolo de psihologie și istorie", în „dimensiunea metafizică" a lucrării sale. Mesajul operei a traversat, de asemenea, întreaga activitate a autorului ca director al cercetările de antropologie istorică a religiei din cadrul Centrul de Studii Sociale ale Religiei (EHESS/CNRS). Publicarea tezei, la patruzeci de ani de la susținere, când autorul nu mai era în viață, a consacrat-o în cele din urmă ca o referință inconturnabilă în istoriografia ultimei jumătăți de secol. Stilul ei – de o rară eleganță pentru unii, puțin ermetic pentru alții – a contribuit nu mai puțin la succesul ei.

„L'Histoire", mai 2020, p. 91

Lecțiile de istorie ale lui Emmanuel Le Roy Ladurie

Rod al unei vieți întregi dedicate cercetării, aceste lecții[76] sunt mai mult decât atât. Ele reprezintă sinteza unei îndelungate experiențe adânc înrădăcinate în memoria autorului. Cei care au citit lucrările voluminoase anterioare ale lui Emmanuel Le Roy Ladurie vor descoperi aici esența câtorva dintre ideile sale cele mai puternice. Pentru cititorii mai puțin familiarizați cu opera sa, câștigul este cu atât mai mare: cartea sa este o invitație de a-i parcurge întreaga operă și de a o reciti, pentru a regândi istoria Franței prin prisma contribuțiilor sale.

Așa-numita „linie Saint-Malo–Geneva", formulată încă din primele mari cercetări coordonate de el la Centrul de Cercetări Istorice în anii 1960, ocupă un loc central în imaginea de omogenitate și diversitate pe care o propune asupra geografiei istorice a Hexagonului. La nord de această linie, se află „Franța calului" – expresie ce desemnează o agricultură mai dezvoltată, o Franță mai dinamică, mai bine hrănită, cu o populație mai înaltă și mai instruită –, iar la sud, „Franța bovină", cu o agricultură tradițională și o populație mai scundă și mai puțin alfabetizată. Între ele nu există totuși o graniță de netrecut, pentru că – după cum precizează autorul – „dezvoltarea trece de la nord la sud prin valea Ronului și prin valea Garonnei" (p. 73), astfel încât, în jurul anului 1910, diferențele încep să se estompeze.

Această imagine este completată de diferențele religioase suprapuse pe fundalul comun al catolicismului, „principalul liant", precum și de particularitățile lingvistice, în special între regiunile de limbă d'oc și cele de limbă d'oïl. Tiparul lui Gutenberg a avut

[76] Emmanuel Le Roy Ladurie, *Huit leçons d'histoire*, présentation de Pascal Cauchy, Paris, Les Éditions de Paris, 2016.

un rol important în unificarea lingvistică a țării, dar nimic nu a egalat puternica acțiune centralizatoare a statului. Aceasta explică, probabil, pasiunea lui Emmanuel Le Roy Ladurie pentru Vechiul Regim, epocă decisivă în consolidarea structurilor statale și a autorității absolute a monarhului. Tot aici se înscrie și interesul său pentru *Memoriile* lui Saint-Simon, prezent la Versailles „ca un modul pe Marte" (p. 25), sursă fundamentală pentru înțelegerea organizării acestei lumi la vârful societății.

Lecțiile istoricului nu privesc doar elita societății. Ele explorează echilibrul dintre creșterea demografică, schimbările climatice și mijloacele de subzistență din perioada „expansiunii medievale" până astăzi, trecând prin „criza secolului al XVII-lea" (concept formulat de Fernand Braudel și Jean Meuvret, dar pus sub semnul întrebării de autor) și prin Revoluție. Singurul punct discutabil din amplul tablou cronologic îl reprezintă perioada regimului de la Vichy și ocupația germană, asupra căreia Le Roy Ladurie recunoaște că nu reușește să se detașeze complet de perspectiva „unui adolescent aflat într-o situație familială particulară", dată fiind poziția tatălui său în acea vreme.

Transmițând idei bine consolidate în cercetare, alături de ipoteze mai controversate, aceste lecții oferă nu doar o sinteză a istoriei Franței: ele provoacă noi întrebări. Nu putem citi această carte fără a ne gândi la condițiile în care a fost scrisă, descrise de Pascal Cauchy, care a participat la proiect: pierderea vederii l-a obligat pe autor să dicteze textul, înregistrat, apoi revizuit de mai multe ori, într-un efort a cărui dificultate este ușor de imaginat. Textele păstrează vibrația discursului rostit, asemenea unei lecții adevărate. Rezultatul este o impresionantă ilustrare a luptei istoricului de a reînnoi dialogul cu cititorii săi, un dialog care a ocupat întotdeauna un loc esențial în activitatea lui.

„Vingtième Siècle. Revue d'histoire",
nr. 4, 2016, p. 203-204

O viață cu istoria: Emmanuel Le Roy Ladurie

Cartea *Paris – Montpellier: P.C.-P.S.U. 1945-1963*, publicată în 1982, a fost prima dovadă a talentului memorialistic al lui Emmanuel Le Roy Ladurie. Relatarea sa se încheia aproape în același moment în care începea recunoașterea sa științifică, după revenirea la Paris în 1963 și după publicarea tezei *Les Paysans du Languedoc* (1966) și a lucrării *Histoire du climat depuis l'an Mil* (1967). Sub forma de răspunsuri la întrebările puse de Francine-Dominique Liechtenhan[77], el continuă firul amintirilor, evocând activitatea sa la Centrul de cercetări istorice, evenimentele din mai 1968, legăturile cu numeroși istorici de seamă (Ernest Labrousse, François Furet, Pierre Chaunu, Roland Mousnier, Eric Hobsbawm), precum și rolul său în noua orientare a revistei „*Annales*" începând din 1969. Instituțiile prin care a trecut ca membru sau înalt responsabil (Colegiul Franței, Biblioteca Națională a Franței, Academia de Științe Morale și Politice) îi trezesc alte evocări pline de culoare. Cu talent și eleganță, dar și cu o doză de umor fin, el abordează și alte teme centrale pentru cercetările și reflecțiile sale istorice: pasiunea pentru calculator, concepția despre istoria regiunilor, istoria rurală, istoria urbană și, mai ales, istoria climei, al cărei inițiator este în Franța.

Aceste memorii adaugă o nouă dimensiune unui gen literar aflat în plină expansiune, gen care ridică inevitabil problema raportului dintre amintirile autorilor și realitatea reconstituită pe baza surselor de arhivă. O lectură comparată a memoriilor lui Emmanuel Le Roy Ladurie și a numeroaselor documente privitoare la activitatea sa este edificatoare: ea confirmă în multe privințe „memoria de calculator" a istoricului. Intrarea lui Roland Barthes la

[77] Emmanuel Le Roy Ladurie, *Une vie avec l'histoir: mémoires*, Paris, Tallandier, 2014 (în colaborare cu Francine-Dominique Liechtenhann).

Collège de France, sprijinită de Emmanuel Le Roy Ladurie, este un exemplu grăitor. Surprins de tăcerea biografilor autorului lucrării *Degré zéro de l'écriture* pe această temă (Louis-Jean Calvet, *Roland Barthes: 1915-1980*, 1990; Marie Gil, *Roland Barthes: au lieu de la vie*, 2012; Guillaume Bellon, *Une parole inquiète: Barthes et Foucault au Collège de France*, 2012), Emmanuel Le Roy Ladurie a ținut să restabilească rolul său, rol pe care sursele de arhive îl confirmă: între altele, scrisorile prin care Roland Barthes îi mulțumește pentru sprijin, inclusiv cea din 2 martie 1974, în care recunoștea „acțiunea binefăcătoare" a colegului său (din Fondul Emmanuel Le Roy Ladurie de la Biblioteca Institutului). Altă scrisoare a fost publicată chiar de istoric, *Candidature de Roland Barthes*, în „La Lettre du Collège de France", 5, mai 2002, p. 31.

Interesul arhivelor devine și mai evident acolo unde memoria se dovedește lacunară. Ele consemnează, de pildă, două achiziții prestigioase ale Bibliotecii Naționale din perioada în care el a fost administrator general și pe care uită să le menționeze: cartea *Ceasuri* (rugăciuni) cu miniaturi de Georges Trubert (sec. XV), și manuscrisul *J'accuse* de Émile Zola, achiziție realizată „la cererea insistentă" a președintelui François Mitterrand și pentru care avea să se justifice ulterior în fața Curții de Conturi (cf. Arhivele BnF, 2006/072/013)!

Memoria arhivelor reprezintă, așadar, o concurență serioasă a memoriei – oricât de performantă ar fi – a istoricilor. Totuși, aceasta din urmă are meritul de a aduce autenticitatea vieții și, în cazul lui Emmanuel Le Roy Ladurie, farmecul inegalabil al povestirii sale.

„Vingtième Siècle. Revue d'histoire",
nr. 4, 2016, p. 204-205

Străfundurile inconștientului în istorie

Interesul pentru *Filozofia inconștientului* a lui Eduard von Hartmann (1869) nu vizează doar istoria filozofiei. Dacă este cunoscută contribuția acestei lucrări la analiza psihiatrică ce avea să pregătească terenul pentru revoluția freudiană, se uită deseori provocarea pe care a lansat-o istoricilor. Nietzsche a remarcat acest fapt: în a doua sa considerație inactuală *Despre utilitatea și inconvenientul istoriei pentru viață* (1874), el identifica în această carte cel mai bun antidot împotriva „bolii" istoriei, acest alt rău al secolului cauzat de excesele erudiției pozitiviste. Cu toate acestea, momentul în care specia umană avea să scrie o istorie luminată de *Filozofia inconștientului* i se părea atunci încă îndepărtat.

Într-adevăr, de un secol și jumătate, cercetările psihologice și psihiatrice, precum și cele sociologice, etnologice și antropologice s-au dezvoltat constant, în timp ce istoriografia a rămas în urmă, în ciuda unor realizări remarcabile. Hervé Mazurel[78] oferă o analiză impresionantă reunind toate domeniile asemănătoare: istoriografia, dar și psihologia și psihanaliza, filozofia, sociologia, etnologia, antropologia. Vasta literatură utilizată aici constituie punctul de plecare al preocupării sale principale: demonstrarea importanței investigației istorice a inconștientului și formularea întrebărilor metodologice impuse de această cercetare.

Demonstrația este impecabilă, construită riguros, cu grijă pentru simetrie și echilibru între cele patru părți și cele treisprezece capitole ale cărții, încheiate cu o codă – un clin d'œil al autorului către pasiunea sa pentru muzică. Singurul inconvenient: plasarea definiției inconștientului la finalul cărții, justificată de dorința de a nu închide din start cititorul într-o concepție univocă, permițându-i astfel să descopere treptat orizontul investigației (p. 577).

---

78 Hervé Mazurel, *L'inconscient ou l'oubli de l'histoire. Profondeurs, métamorphoses et révolutions de la vie affective*, Paris, La Découverte, 2021.

Autorul evită să propună o lucrare de istorie, gândindu-se probabil la caracterul preponderent teoretic, metodologic și istoriografic al acesteia. Istoria, mai ales cea a sensibilităților și a emoțiilor, se află totuși în centrul demersului său și beneficiază de sugestiile teoretice ale celorlalte științe umane și sociale. Miza este considerabilă, căci, așa cum precizează autorul, „ascunzându-ne prea mult în spatele posturii de meșteșugar, preocupat doar de anchete empirice, ne prefacem că ignorăm faptul că cunoașterea istorică este constant traversată de întrebări filozofice" (p. 22-23). De aici importanța unui fundament reflexiv, legat în special de psihologie, care, potrivit lui Lucien Febvre, este „la baza oricărei lucrări valabile de istorie" preocupată să exploreze profunzimile vieții afective.

Opera lui Hervé Mazurel beneficiază de un atu considerabil: experiența sa de explorator convins că știința teoretică precedă știința practică. Din această perspectivă, ar fi interesantă o relectură a cărții sale *Kaspar l'obscur ou l'enfant de la nuit. Essai d'histoire abyssale et d'anthropologie sensible* (La Découverte, 2020) în lumina muncii teoretice expuse în *L'inconscient ou l'oubli de l'histoire*. Dar valoarea acestei lucrări este mult mai mare pentru cercetarea istorică în general. Se știe că, în orice explorare a inconștientului și, prin el, a abisurilor istoriei, provocarea majoră constă în intersectarea mai multor axe de analiză, animate de același ideal, dar care au suferit mult timp de dificultatea de a dialoga.

Psihologii și psihiatrii s-au dovedit reticenți față de ideea unei istoricități a inconștientului, în timp ce istoricii au ignorat subiectul, ceea ce a avut ca rezultat, după cuvintele lui Saul Friedländer, că „ignoranța istoricilor în materie de psihanaliză este cel puțin egală cu ignoranța psihanaliștilor în materie de istorie" (p. 31). Hervé Mazurel se străduiește să demonstreze acest fapt, luând în considerare într-un mod nuanțat și detaliat vasta istoriografie a inconștientului în mai multe domenii ale cunoașterii. Nu este

vorba doar de aproape toate școlile și mișcările psihanalitice care, de la Freud, „inventatorul" mitului lui Oedip, la Lacan, adeptul unei „algebre ascunse a inconștientului", au persistat în respingerea istoricității sale. Lévi-Strauss, datorită căruia inconștientul devine structural, nu a scăpat nici el de influența acestei viziuni imuabile.

Atitudinea istoricilor față de psihologie este cealaltă fațetă a aceleiași neînțelegeri, a cărei evoluție o urmărește Hervé Mazurel – de la neîncredere și indiferență până la tentativele de apropiere din anii 1970 și 1980, sortite eșecului cu rare excepții, ca în cazul lui Michel de Certeau. Un exemplu elocvent: Philippe Ariès, mare istoric al mentalităților, care spunea: „Dacă te naști istoric, devii psiholog în felul tău, care nu este cu siguranță cel al psihologilor moderni, dar care îl întâlnește și îl completează" (prefața ediției a doua din *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, 1973).

Hervé Mazurel depășește această viziune a istoriei mentalităților sau a sensibilităților propunând o nouă perspectivă, atentă la contribuțiile psihologiei, pentru a explora mai bine profunzimile memoriei inconștiente. Transmiterea de la o generație la alta a amintirilor traumatizante ale războaielor, masacrelor sau genocidelor, adesea vechi de secole, care se citesc în cele mai mici gesturi ale corpului nostru, oferă o bogată materie de interpretare. Această pledoarie pentru contribuțiile psihanalizei este însoțită de un avertisment împotriva unor excese, cum ar fi „psihiatrizarea și patologizarea pripită a unei întregi culturi", eroare a unei anumite istorii a mentalităților care, „din lipsă de prudență și dorință reală de acaparare, n-a făcut cel mai adesea decât să umbrească și mai mult propriile sale obiecte de studiu" (p. 79).

Abordarea psihologică a istoricilor este întărită de concepte și propuneri teoretice venite din alte discipline, cum ar fi influența exercitată de opera lui Norbert Elias, tradusă în Franța târziu, în anii 1970. Importanța acestei opere nu se explică doar prin faptul că înlocuiește „o figură tutelară și idealizată cu alta – în acest caz,

Freud sau Lacan cu Elias": ea rezidă mai ales în „modul în care această operă ne permite să ieșim dintr-o abordare psihologică statică și fixistă a psihicului, și să înțelegem mai bine dimensiunea socială și istorică a vieții noastre psihice inconștiente" (p. 178). Contribuției istoriei la psihanaliză constă de aceea în „istoricizarea psihanalizei, dar și a inconștientului însuși" (p. 159).

Firul roșu care traversează cartea lui Hervé Mazurel este că „inconștientul este dobândit și nu înnăscut", că nu este doar rodul unei istorii personale „ci profund social și cultural, deoarece rezultatul unei filtrări în care obiceiurile, tradițiile, cultura, gusturile și interdicțiile împărtășite ale unei societăți joacă un rol determinant". De aici și cerința metodologică, susținută de autor, „de a ne desprinde de tiparele disciplinare tradiționale care ne împiedică să înțelegem legăturile profunde dintre „inconștientul individual", „inconștientul social" și „inconștientul cultural", pe care avem obiceiul – până la absurd – să le studiem separat" (p. 262). Metamorfozele libidoului sau experiențele individuale și colective ale agresivității oferă câteva exemple fascinante, pe larg discutate. La acestea se adaugă studiul unor teme privilegiate din psihanaliză, analizate sub aspectul istoricității lor: tulburările psihice (nevroze, depresii, melancolii), complexul lui Oedip, visele.

Autorul analizează pe larg contribuțiile venite din afara acestor teme din partea diverșilor specialiști: psihiatri, istorici, sociologi, antropologi. El are dreptate să considere că plusul de interes al contribuției sale provine „în primul rând din aceste lecturi numeroase și încrucișate, precum și din lunga maturizare a elaborării sale. Și din faptul că întreprinderea sa se plasează la intersecția mai multor forme de cunoaștere pentru a înțelege mai bine legăturile încă prea puțin percepute dintre psihic, social și cultural. Este cazul complexului lui Oedip, înțeles adesea din perspectiva anistorică freudiană, în ciuda cercetărilor sociologice și istorice recente privind familia, copilăria sau intimitatea, care

pot schimba această perspectivă. A le ignora înseamnă a împiedica „psihanaliza să vadă că inconștientul cuprinde, în realitate, tot ceea ce este social-istoric, precum și întregul mediu natural".

Plusul de interes al lucrării nu constă doar în diversitatea lecturilor. El se datorează și finețeі analizei ca și plasticității scriiturii sale, calități ce asigură cărții importanța contribuției sale teoretice la examinarea unor întregi segmente ale istoriei, din perspectiva originală propusă de autor. Această perspectivă, rezumată admirabil în concluzie, ar putea deveni și a cititorilor: „Acum suntem siguri: inconștientul este istorie. Mai mult: inconștientul este istoria noastră. Și poate chiar și toată strania neliniște a istoriei".

„Revue historique", 2022, n° 3 (n° 703), p. 744-746

Infamia: istorie și metamorfoze

Tema acestui volum[79] răspunde unui vechi ideal al cercetării, formulat – așa cum se poate descoperi în paginile sale – de Paul Bourget, inventatorul romanului psihologic. În prefața la cartea lui Albert Bataille, *Causes criminelles et mondaines* (1888), Bourget scria aceste rânduri, demne de a fi puse ca motto: „Mari vinovați ai unei epoci au fost oameni supuși, ca și noi toți, influențelor variate ale timpului lor, influențe care se pot recunoaște chiar și în infamia lor. Privind cum și de ce au căzut, înțelegem mai bine ce lipsește întregii epoci" (cf. Frédéric Chauvaud, p. 59, din volumul pe care îl prezentăm). Jorge Luis Borges avea să ducă acest ideal și mai departe în celebrul său eseu despre infamia sclaviei, *Istoria universală a infamiei* (1934), chiar dacă lucrarea sa, în afara promisiunii din titlu, nu este o istorie propriu-zisă. Istoriografia a preluat în sfârșit tema datorită lui Michel Foucault, în proiectul său de a descrie viața

[79] Basile Ader, Claude Gauvard, Denis Salas (dir), *L'infamie, histoire et métamorphoses*, Paris, La Documentation française, 2024.

oamenilor infami – rămas însă neîmplinit –, care, după propria mărturisire, nu urmărea să ducă la o veritabilă carte de istorie (cf. *Collectif Maurice Florence, Archives de l'infamie*, 2009). Cercetările sale – la care se adaugă și cele ale lui Arlette Farge – au pus cu toate acestea bazele metodologice solide care au condus către mult dorita abordare istorică: rod al unor contribuții relativ recente, între care se numără cele ale lui Gherardo Ortalli (*La peinture infamante du XIIIe au XVIe siècle*, 1994), Giacomo Todeschini (*Au pays des sans-nom*, 2015), Anne Simonin (*Le déshonneur dans la République*, 2008) și alții. Unii dintre acești autori se regăsesc printre contributorii volumului, care reunește actele colocviului desfășurat la Biblioteca Arsenal (BnF), în octombrie 2023 – loc simbolic pentru urmele lăsate de infamie în arhivele Bastiliei, după cum subliniază Olivier Bosc, directorul instituției-gazdă.

Înscriindu-se în continuitatea acestor cercetări novatoare, volumul reprezintă totodată un pas considerabil mai departe, pe care se cuvine a-l saluta, chiar dacă spațiul nu permite să ne oprim asupra fiecăreia dintre cele 35 de contribuții care îl alcătuiesc. Bogăția acestor lucrări face posibilă explorarea temei în diversitatea fațetelor sale și pe întreaga durată a evoluției ei. Dacă volumul nu își propune o istorie completă a infamiei, studiile reunite aici se concentrează asupra unor momente particulare și semnificative ale acestei istorii: dreptul romano-canonic medieval din secolele XII-XIII (Corinne Leveleux); sursele judiciare ale parlamentului din Paris (Claude Gauvard); arhivele Bastiliei sub Vechiul Regim (Marie-Élisabeth Jacquet); cazurile lui Erasmus (Valérie Hayaert), Sade și Zola (ultimii doi analizați separat de Basile Ader); „indignitatea națională" în secolul XX (Anne Simonin) și „formele contemporane" ale infamiei (Basile Adler, Anne-Marie Sauterraud, Frédéric Gras, Juliette Jombart, Pierre Baudis).

Interesul acestor studii este sporit de legătura indisolubilă dintre abordarea istorică și cea juridică, imprimată de istoria

dreptului și a justiției, fără de care nu se poate înțelege pe deplin definirea infamiei – de la decretele lui Gratian până la codul penal din 1791 și mai departe, până în prezent. După cum observă Denis Salas, „pierderea calității de subiect de drept este ceea ce îi exclude pe indivizi din viața socială și civică" (p. 214), fapt ce face din avocați „primii artizani ai infamiei", constructori ai onoarei sau ai dezonoarei celor pe care îi apără. Rolul lor a atras, pe bună dreptate, atenția istoricilor dreptului într-o amplă deschidere cronologică. Într-adevăr, desemnarea „infamilor" – vinovați de încălcarea contractului social – și sarcina de a aplica pedeapsa și stigmatul oprobiului public revin justiției. Numeroase contribuții ale volumului pun în lumină diversitatea formelor prin care aceasta din urmă și-a asumat rolul în fața societății: de la pedepse pur infamante – banca acuzaților, carcanul, stâlpul infamiei – până la cele ce atingeau direct trupul condamnaților – marcarea cu fierul roșu, tăierea limbii, amputarea pumnului etc. (Laurece Soula) – și până la execuția pătată de stigmatul rușinii.

Exemplele multiple ale infamiei în perspectivă istorică confirmă, în cele din urmă, că aceasta este înainte de toate obiectul privirii celuilalt. De aici, importanța extinderii documentației judiciare și politice către alte surse – literare sau iconografice –, pentru o analiză interdisciplinară. În acest sens, volumul cuprinde o contribuție remarcabilă dedicată picturii infamante reprezentând spânzurarea în efigie a lui Erasmus, care arată că imaginile, asemenea cuvintelor, pot provoca o pedeapsă mai cumplită decât o agresiune fizică (Valérie Hayaert). Cazul lui Erasmus devine, astfel, exemplul răspunsului dat calomniei – mai ales când aceasta este vehiculată prin imagini: să nu răspunzi (soluția lui Alciat)? sau, dimpotrivă, „să răspunzi calomniei cu calomnie" (ideea lui Aristotel)? „Unul dintre cele mai ingenioase răspunsuri pe care [Erasmus] le-a inventat în fața detractorilor și a celor care voiau să-i desfigureze imaginea a fost să se reprezinte pe sine ca teolog

irenic, pacifist și intercesor pe lângă cei puternici" (p. 77), așa cum apare în celebrele tablouri ale lui Hans Holbein.

Abordând infamia în multiplele ei metamorfoze de-a lungul timpului, autorii volumului au demonstrat că istoria acestui subiect complex este posibilă, cu condiția de a dispune de cheile metodologice necesare. Din acest punct de vedere, contribuțiile lor constituie un exemplu pentru alte demersuri interdisciplinare în care istoria dreptului poate oferi cadrul juridic indispensabil înțelegerii unor realități greu explorabile pe alte căi – cum ar fi studiul denunțului, al corupției și al altor teme. Subiecte poate mai puțin atrăgătoare la prima vedere, din cauza repulsiei morale pe care o inspiră, dar cu atât mai necesare pentru descoperirea realităților unei epoci prin „petele negre" ale existenței sale. Mai mult, pentru a-l cita pe Mathieu Vivas, abordarea antropologică a unor astfel de subiecte – visul oricărui istoric! – ar permite, în cele din urmă, deschiderea către istoria emoțiilor și a sensibilităților (p. 109).

Basile Ader, Claude Gauvard, Denis Salas (dir),
L'infamie, histoire et métamorphoses, Paris,
La Documentation française, 2024

Copilul venit din noaptea istoriei

Din când în când, actualitatea noastră este zguduită de cazurile ieşite din comun ale ştirilor despre descoperirea unor victime închise mult timp de torționarul lor! Hervé Mazurel[80] examinează un caz aproape similar, din prima parte a secolului al XIX-lea: cazul devenit celebru al lui Kaspar Hauser, un copil ținut captiv timp de treisprezece sau paisprezece ani într-un subsol, fără lumină, cunoscând doar prezența enigmaticului „Om" care îi

[80] *Kaspar l'obscur ou L'enfant de la nuit* († 1833): *essai d'histoire abyssale et d'anthropologie sensible*, Paris, La Découverte, 2020, 346 p.

aducea mâncare și se ocupa de igiena lui fără a-și arăta chipul, un copil care avea drept singură distracție un căluț de lemn. Când, într-o zi din 1828, pe la vârsta de șaisprezece ani, apare brusc într-o piață din Nürnberg, stranietatea aspectului său fizic și a comportamentului său provoacă o imensă stupefacție. Asemenea „copiilor sălbatici" precum Peter din Hanovra sau Victor din Aveyron, care au hrănit imaginarul cultural european încă din secolul XVIII, Kaspar devine obiectul observației și îngrijirii atente din partea mai multor protectori.

Procesul de aculturație dă roade, adolescentul ajungând să perceapă treptat semnalele culturale ale mediului în care a fost primit, până când este ucis, în 1833, în mod straniu de un necunoscut. O viață scurtă, învăluită în mistere, care nu a încetat să-i tulbure pe contemporanii săi și posteritatea, așa cum o dovedesc cele 300 de titluri și 1.500 de articole pe care le-a inspirat, fără a mai pune la socoteală producțiile cinematografice.

„Kaspar cel obscur" a devenit astfel cunoscut și a provocat numeroase studii, în special din partea psihanaliștilor și antropologilor, cum ar fi, în Franța, lucrarea lui Françoise Dolto (*Kaspar Hauser, le séquestré au cœur pur*, Mercure de France, 2002) sau cea semnată de Élisabeth de Fontenay (*Gaspard de la nuit*, Stock, 2018).

Faptul că această viață este subiectul studiului unui istoric constituie, fără îndoială, un motiv în plus de interes. Nu pentru că este o viață în același timp scurtă, simplă și extraordinară, ci pentru că, sub influența microistoriei, biografia istorică a explorat deja existențe dintre cele mai ordinare – precum a criminalilor studiați de Michel Foucault, Philippe Artières și Dominique Kalifa, a morarului friulan al lui Carlo Ginzburg, a geamgiului itinerant al lui Daniel Roche, a sabotierului din lucrarea lui Alain Corbin sau a țăranului care și-a pierdut identitatea, din cartea Nataliei Zemon Davis. Spre deosebire de acești uitați ai istoriei, treziți la viață doar datorită explorării a mormane de arhive, cazul lui Kaspar e dife-

rit: marea majoritate a surselor despre el fuseseră deja publicate înainte ca ele să fie pierdute în timpul bombardamentelor celui de-Al Doilea Război Mondial. Autorul nu este așadar confruntat cu o muncă de reconstituire a acestei vieți: preocuparea sa constă în a descifra sensul vieții sale, măsura în care ea poate deveni revelatoare pentru lumea de care a fost izolată. Cum o asemenea viață, supusă până acum mai ales analizei psihiatrice, poate deveni obiectul unui demers istoriografic?

De aici, interesul principal al cărții, interesul unei analize care aplică istoriei instrumentele psihanalizei și antropologiei, în lumina idealului expus de Lucien Febvre în textul fondator *Sensibilitate și istorie*. Fie că se revendică de la istoria mentalităților, de la istoria psihologiei colective, de la istoria psihanalitică sau, mai recent, de la istoria sensibilităților, această lectură explorează aceleași teritorii: frica și moartea, râsul și lacrimile, mirosul, tăcerea, visele, culorile etc., pe scurt, tot ce conduce investigația spre abisurile istoriei.

În acest spirit, o echipă reunită din 2016 în jurul revistei „Sensibilités. Histoire, critique et sciences sociales", apărută la Éditions Anamosa, a făcut un pas înainte, concentrând cercetările pentru a reuși „să înțelegem ceea ce, în societăți precise, pentru actori preciși și în circumstanțe precise, poate face din sensibilități principiul din care se trăiește, se organizează, se discută, se justifică sau se interpretează colectiv o activitate umană. Și astfel să descoperim cum sensibilitățile intervin, ca simț practic și mod descriptiv, în construcția unei lumi pe măsura lor" (nr. 1, 2016).

În acest vast program de lucru se înscrie analiza lui Hervé Mazurel, unul dintre membrii comitetului de redacție al revistei „Sensibilités". Cu *Kaspar l'obscur*, el explorează cu îndrăzneală un personaj care, nefiind legat nici de epoca sa, nici de un grup sau o generație, nu este revelator pentru istoria socială sau culturală, precum protagoniștii citați ai microistoriei. Un personaj

care, în schimb, este „bogat în învățăminte despre relațiile dintre inconștient și istorie" (p. 23).

Dar nu e totul. Faptul că exemplul ales se află la limita istoriei, dacă nu chiar în afara istoriei, oferă posibilitatea „de a învăța multe […] despre istoricitatea care se află până în cele mai adânci straturi din noi înșine" (p. 24). Din această perspectivă, Kaspar poate căpăta o semnificație paradigmatică – esențială, în ochii lui Carlo Ginzburg –, conform căreia fiecare studiu de caz își justifică interesul în cadrul istoriei globale.

Marea miză a cărții este de a dovedi acest lucru. Pentru a face aceasta, autorul multiplică unghiurile de observare asupra personajului său în cele două perioade ale scurtei sale vieți: lunga etapă a existenței sale ascunse, reconstituită pe baza sugestiilor din mărturii ulterioare, și cei cinci ani de „libertate", când evoluția sa a fost urmărită pas cu pas de către protectorii săi. Analiza sa, cu un stil remarcabil, nu aparține biografiei tradiționale. Autorul nu urmărește etapele unui parcurs prea scurt pentru a se preta unei astfel de reconstrucții, ci se concentrează asupra evoluției componentelor personalității lui Kaspar: corpul său fizic cu posturile și gesturile sale, modul de percepere a mediului – acuitățile senzoriale, gusturile sale –, viața emoțională, acomodarea la prezența celuilalt și, în final, etapele învățăturii ce i-a fost transmisă.

Rezultatul este un portret psihic și sensibil impresionant, cel al incredibilei metamorfoze a copilului care, crescut într-un întuneric total, începe foarte târziu o scurtă viață socială în care se realizează modelarea percepțiilor și „refacerea globală a afectivității sale" (p. 167). Observațiile fine ale unuia dintre protectorii săi, eminentul jurist și criminalist Anselm von Feuerbach, tatăl celebrului filozof Ludwig Feuerbach, reprezintă sursa cea mai prețioasă. Acest mentor, impregnat de ideile neo-umaniste germane de la începutul secolului al XIX-lea, a jucat un rol important în modelul educativ ales pentru instruirea tânărului „sălbatic", înainte ca acesta să

fie încredințat unui tutore conservator. Cazul Kaspar ilustrează, din acest punct de vedere, consecințele „unei controverse foarte pregnante în spațiul germanic, între partizanii unei educații mai flexibile și umaniste și cei ai unei formări tradiționale și autoritare" (p. 206). Dincolo de aceasta, cazul justifică pe deplin rolul studiilor privind aculturația – vast șantier, anunțat magistral de Alphonse Dupront – în aceste două direcții de explorare profund legate: „fundalul sufletului uman", pe de o parte, și relațiile individului cu lumea care îl înconjoară, pe de altă parte.

Analiza profunzimilor psihice ale lui Kaspar arată clar ce poate aduce nou o istorie a sensibilităților în raport cu psihanaliza, așa cum reiese și din respingerea așa-numitului complex oedipian al acestui copil nefericit: „În afară de faptul că sunt purtătoare de anacronisme psihologice, interpretările psihanalitice ale cazurilor istorice vechi, celebre sau nu, duc aproape inevitabil la a aplatiza „diferența timpurilor", dupa cum spunea Roger Chartier.

În schimb, cealaltă fațetă a aculturației – aceea care duce la înțelegerea, prin experiența lui Kaspar, a „supunerii lumii" – ar fi meritat, fără îndoială, un spațiu și o reflecție mai dezvoltate decât cele rezervate la finalul lucrării. Desigur, autorul scoate în evidență contradicțiile dintre axioma conform căreia „istoria unei societăți se reflectă în istoria internă a fiecărui individ" (Norbert Elias) și biografia unui personaj paradoxal al cărui corp „nu era încă posedat de istorie". Concluzia sa este bogată în învățăminte: Kaspar dezvăluie „printr-o astfel de deviere, prin contrast, până la ce adâncimi obscure și secrete pătrunde în noi influența istoriei" (p. 271). Atât de tulburătoare, cât și de îndrăzneață, această idee ar putea, de una singură, să constituie obiectul unei demonstrații mai ample. Poate că va fi chiar în centrul contribuțiilor viitoare privind istoria sensibilităților. Cartea de față ne-a pregătit, cu siguranță, pentru ele.

„Revue d'histoire culturelle" [Online], 2021, nr. 2

Cinci copii în vremuri de război

Titlul acestei lucrări[81] trebuie citit cu precizia pe care autorii au considerat util să o adauge într-o notă a ediției: dintre cei cinci „copii" despre care este vorba, trei au între 11 și 13 ani și jumătate, altul este de fapt o adolescentă de 16 ani, iar ultimul este, în realitate, un tânăr de 22 de ani, integrat în acest grup mai degrabă ca „fiu al patriei", în calitate de combatant în armata franceză în timpul războiului franco-prusac din 1870. Ceea ce explică faptul că ei sunt reuniți în paginile aceluiași volum – și dincolo de legăturile de rudenie asupra cărora vom reveni – sunt mărturiile lor spontane și directe despre marile evenimente ale istoriei contemporane a Franței: războiul franco-prusac menționat, Primul Război Mondial, regimul de la Vichy și corolarul său eroic, Rezistența și Debarcarea. Cercetătorii și ceilalți cititori au astfel la dispoziție patru documente inedite – două sub formă de jurnal, două sub formă epistolară (dintre care un set de scrisori cu dublă semnătură, a unui frate și a surorii sale) –, ceea ce ne permite să citim istoria prin ochii tinerilor săi actori sau spectatori, o privire mai puțin naivă decât s-ar putea crede și care surprinde uneori detalii de o incontestabilă originalitate.

Scrisorile lui Henri și ale surorii sale, Alexandra, de 11 ani și jumătate și respectiv 13 ani și jumătate, trimise „tatălui lor iubit, căpitan în faimoasele tranșee din Argonne", în vara anului 1915, constituie un document emoționant. Ele redau atmosfera care domnește în familiile celor plecați pe front în războiul din 1914-1918, îndeosebi sentimentele copiilor care trăiesc absența tatălui și atestă importanța vitală a corespondenței pentru menținerea

[81] *Cinq enfants dans la tourmente. Récits de guerre 1870-1915-1944*, textes établis par Madeleine Le Roy Ladurie, avant-propos, notices et notes par Emmanuel Le Roy Ladurie, Paris, Editions SPM, 2015.

legăturilor familiale. Scrisorile trimise de copii tatălui lor pentru a servi drept „punte de legătură" (p. 78), după cuvintele expeditorilor, devin astăzi, grație prezentei ediții, o sursă care permite retrăirea încărcăturii emoționale a acestei comunicări. Trebuie precizat că expeditorii au avut ingeniozitatea de a face scrisorile lor mai atractive, scriindu-le sub forma unui jurnal cu o remarcabilă periodicitate (săptămânală), cu rubrici (ghicitori, rebusuri) și desene viu colorate în fiecare dintre cele douăsprezece „numere".

Talentul celor doi copii sublimează și îmbogățește mărturia lor. Desigur, având profilul de „premianți ai clasei", ei sunt reprezentativi pentru performanțele atinse de învățământul public sub a Treia Republică, atât în materie de predare, cât și de educație civică (inclusiv prin afirmațiile lor germanofobe), situându-se astfel deasupra nivelului mediu al camarazilor de vârstă. Stilul lor îngrijit, subtilitatea comentariilor și precizările despre rezultatele școlare sunt dovada. Micuțul Henri este deosebit de surprinzător prin performanțele scrisului său și chiar prin debuturile sale poetice care atrag admirația surorii sale, bucuroasă să-și informeze tatăl: „Acum, dragă tata, am să-ți dau o veste! Domnul Riri [diminutiv pentru Henri] Pupponi a ajuns la demnitatea de poet. […] Domnul face versuri la 11 ani și jumătate ca Victor Hugo […] Eu îi spun Horațiu, Virgiliu, Victor Hugo în devenire" (p. 98).

Dacă scrisul lor asigură plăcerea lecturii, bogăția detaliilor este esențială pentru interesul conținutului lor. Avem astfel un tablou impresionant al existenței cotidiene a tinerilor autori – ora la care se trezesc și se culcă, pregătirea temelor, diversele activități etc. –, al mediului care le-a marcat sensibilitatea – vremea, natura – sau al vieții care pulsează în jurul lor, lăsând să transpară la fiecare pas repercusiunile războiului asupra vieții de zi cu zi: „Pe străzi întâlnești aproape numai femei" (p. 74).

Mai mult, aceste scrisori sunt documente prețioase care mărturisesc locul pe care îl ocupă războiul în imaginația copiilor:

„Când ne gândim la acest război blestemat care ne ține pe toți despărțiți – îi scrie Alexandra tatălui – mi se pare că nu se va sfârși niciodată. Și totuși va trebui să se termine din moment ce a început. Să sperăm, să sperăm mereu. Speranța ne ține în viață, să trăim în speranța și așteptarea fericitei zile binecuvântate a întoarcerii" (p. 74).

Trebuie totuși precizat că războiul evocat aici de copii este mai degrabă *o imagine* a războiului, imagine construită de la distanță, sub impresia efectelor sale și a diverselor informații primite despre el, inclusiv din partea tatălui lor. „Iau acum condeiul – scrie micuțul Henri –, îmi închipui că sunteți într-o tranșee deasupra căreia gloanțele trec bâzâind și lângă sau în care explodează obuzele cu un zgomot surd, aud obuzele, gloanțele, zgomotul parapetelor care se prăbușesc, strigătele răniților, loviturile de tun, de pușcă, glumele soldaților, iată războiul de tranșee după mine. Se sapă o galerie subterană, nemții au și ei la fel, se minează o tranșee, ea sare în aer, se înaintează, două sau trei contraatacuri respinse, iată războiul meu" (p. 38).

Privirea unei adolescente, Marie Le Roy Ladurie, sora istoricului Emmanuel Le Roy Ladurie, asupra evenimentelor la care asistă, are o altă amploare în raport cu cea a copiilor menționați. Explicația se datorează diferenței de vârstă, formei de însemnări zilnice ale notelor sale și mai ales evenimentului istoric pe care îl descrie: debarcarea din iunie 1944, trăită la castelul Villeray, la sud de Caen, de familia lui Jacques Le Roy Ladurie – tatăl lui Emmanuel și al lui Marie Le Roy Ladurie –, cunoscut agricultor și sindicalist al lumii țărănești, ministru vichyst în vara lui 1942. Angajat în acel moment în maquis-ul din pădurea Orléans, el este absent atunci când familia sa trăiește marea epopee a Debarcării în Normandia și înfruntă imprevizibilul. Fiica sa cea mare, Marie, care are 16 ani, se implică și ea: contribuind la treburile domestice și sub impresia evenimentelor dramatice la care asistă de aproape,

ea își notează scrupulos impresiile. Primele rânduri așternute în caietul său la 6 iunie 1944 sunt ca un ecou al zgomotului de război care a împins-o să ia condeiul: „Bubuit neîntrerupt de tunuri în direcția Bayeux, Cherbourg. Multe treceri de avioane" (p. 136). Zi după zi, până la 19 septembrie 1944, paginile caietului său vor fi umplute cu o cronică minuțioasă a altor evenimente care se desfășoară sub ochii ei. Dar, spre deosebire de micuții Pupponi care doar își imaginează de la distanță zgomotul armelor, adolescenta îl aude direct în toată puterea lui înfricoșătoare.

Jurnalul ei este în acest sens o cronică prețioasă a microcosmosului de la Villeray și din împrejurimi, în momentul decisiv al Debarcării, care surprinde schimbarea de decor produsă de retragerea germanilor și de sosirea anglo-americanilor. Interesul și originalitatea jurnalului constau în precizia și autenticitatea detaliilor descrise: zgomotul armelor („foarte mare agitație aeriană", p. 168; „mitraliere continue pe șosea", p. 137; „multe bombardamente de artilerie", p. 145); efectele bombardamentelor („geamuri sparte", „cratere enorme în vale", p. 138); spectacolul dezolant al victimelor umane (refugiați care vin și pleacă, răniți, morți etc.); organizarea cotidiană a vieții (cum să procure alimente, cum sunt distribuite etc.). Jurnalul dă aproape impresia unui scenariu de film construit pe trama realității războiului.

Punctul culminant la nivel local este metamorfoza vieții la castelul transformat în spital – cu drapelul Crucii Roșii pe acoperiș și pe peluze (p. 144) – și membrii familiei deveniți personal de asistență medicală. Pentru autoarea jurnalului, este ceasul „măreției și decadenței": „Am primit ambasadori, notează Marie citându-și mama, acum golesc un vas de noapte. Domnișoara Martin, șefa secretariatului particular al fostului ministru al Agriculturii, mulge vacile" (p. 150). Adolescentei i-a fost dat, de altfel, să urmeze exemplul acesteia, potrivit mărturiei din duminica de

9 iulie 1944: „Prima mea mulgere de vacă" (p. 152), înainte de a adăuga cu angoasă: „Tunurile noastre mari trag toată ziua, sper să nu existe o ripostă…" (p. 152).

Această trecere rapidă de la „mulgerea unei vaci" la „tirul tunurilor" este destul de revelatoare pentru succesiunea secvențelor „marii istorii", în acest caz istoria Debarcării, și a „micii istorii", domestice și familiale. Lucru care n-ar avea mare interes dacă persoana care a scris acest jurnal n-ar fi fost o adolescentă de 16 ani, devenită astfel purtătoarea de cuvânt a stării de spirit și mai ales a neliniștilor considerabile resimțite de mulți tineri din generația ei.

La aceste două mărturii scrise de doi copii mici și o adolescentă sub impactul direct al istoriei trăite, editoarea cărții și soția istoricului, Madeleine Le Roy Ladurie, adaugă o piesă documentară de altă natură, dar complementară: propriile sale amintiri sub forma unei scrisori datate 26 septembrie 1997, despre trecutul ei anti-vichyst dintre 1941 și 1944, când avea între 11 și 14 ani. Copilăria revine astfel încă o dată în centrul atenției, dar într-o perspectivă modificată de memorie. Mai mult, este vorba despre un text oarecum apologetic, ca răspuns la un prieten istoric care îi reproșase „o anumită indulgență față de regimul de la Vichy" (p. 121). Trebuia să răspundă acestei insinuări? Nu, dacă știm că trecutul din mișcarea de rezistență al tatălui său este cunoscut ca atare în istoriografie. Da, prin lectura mărturiei sale, care permite astfel dezvăluirea unei fețe ascunse a Rezistenței, mai ales atunci când ea este percepută de tânăra fată care era pe atunci.

Chiar dacă reconstituirea ei este mult ulterioară evenimentului, are meritul de a dezvălui uimitorul dublu rol al unei tinere prinse în vârtejul Rezistenței. Ea, care se juca cu păpușile, ea, pe care colegele de clasă o credeau „pétainistă", putea, în realitate, să se ocupe de mai multe „mici acțiuni", demne de o „mică Rezistentă": transporta manifeste și broșuri clandestine bine ascunse

sub salate în sacoșele ei, „căra" o mitralieră învelită într-o hârtie maro „sub nasul unei patrule germane", transmitea parole pentru Maquis, ascunse în ghidonul bicicletei, demonta și monta la loc un revolver și chiar învăța să-l folosească (p. 122-124).

Ultimul dintre cele patru documente reunite în *Cinci copii în vâltoare* este primul în ordinea cronologică a evenimentelor alese, pe bună dreptate, ca criteriu de aranjare a textelor. Totuși, are un loc distinct în această culegere, și asta din două motive. În primul rând, autorul acestui text este un tânăr și nu un copil: atunci când își scrie *Carnetul de drum*, are între 22 și 23 de ani. În al doilea rând, spre deosebire de ceilalți autori, mărturia sa izvorăște din imersiunea sa totală în război ca luptător (și, în acest sens, „fiu al patriei"), și nu ca observator de departe sau de aproape, precum copiii deja menționați.

Tânăr sergent înrolat în al 15-lea batalion de vânători pedeștri, Alphonse Jean Baroz are astfel inițiativa de a ține propriul său jurnal de bord în care notează etapele campaniei la Metz, în timpul războiului franco-prusac din 1870-1871, apoi perioada captivității sale la Metz și la Königsberg. Textul său merită atenție ca exemplu de scriere a unui tânăr sergent, devenit, ni se spune, poștaș după războiul din 1870-1871.

Nu putem decât să apreciem concizia stilului său, direct și clar, și plăcerea pe care a simțit-o pentru acest exercițiu al scrisului în condițiile dificile ale războiului. Interesul este asigurat și de conținutul notelor sale, scrise în grabă, ca reacție la întâmplările evenimentelor: „marșuri forțate" de un incredibil efort maratonian (65 km pe 2 august 1870; 50 km în 8 ore, pe 5 august; 24 km pe 2 noiembrie); detalii despre mesele sărace și condițiile de viață ale prizonierilor. De menționat și precizările despre subiecte care vor ocupa un loc central în cercetările lui Emmanuel Le Roy Ladurie, rudă îndepărtată a autorului acestui jurnal: de pildă, prețurile alimentelor la Metz în timpul asediului sau temperaturile

la Königsberg în iarna din 1870-1871, „una dintre cele mai triste ierni care pot exista pentru niște tineri francezi plini de curaj", după cum notează tânărul.

Autorul acestui document provine dintr-un mediu pe care Emmanuel Le Roy Ladurie l-a studiat cu rigurozitate odinioară: recruții secolului al XIX-lea. Dar statisticile precise care i-au permis istoricului să schițeze imaginea vie a acestei părți a populației sunt aici completate de acest document scris de un personaj în carne și oase, martor al vieții de pe front și al suferințelor captivității.

Eterogenitatea textelor din această culegere este evidentă, dată fiind diversitatea perspectivelor, în funcție de profilul autorului și de genul scrierii. Există totuși un fir roșu care le unește, cel sugerat de titlul lucrării, care evocă, în linii mari, locul pe care îl ocupă în frământările istoriei actorii și spectatorii cei mai tineri: copii, adolescenți, tineri.

Un alt punct de convergență între aceste texte este capacitatea lor comună de a explora sensibilitățile unor oameni mai mult sau mai puțin obișnuiți, chiar dacă se află uneori pe trepte sociale diferite ale societății, de la simplul poștaș din secolul al XIX-lea până la mediul familial al unui ministru de la Vichy.

Dar coerența principală a volumului vine din legăturile de rudenie care unesc autorii acestor texte: nepoata autorului jurnalului scris în timpul războiului din 1870-1871 se căsătorește cu un anume Henri Pupponi, tatăl lui Madeleine, soția istoricului, care este, la rândul său, fratele lui Marie Le Roy Ladurie, autoarea altui text din culegerea prezentată aici. Emmanuel Le Roy Ladurie a subliniat bine valoarea sentimentală a acestui document de „sinteză de alt gen și de tip familial", care reunește documente scrise de indivizi proveniți din trei familii diferite, întâlnite prin legăturile căsătoriei (*Avant-propos*, p. 8).

Iată ce face din acest volum un document excepțional pentru saga familiei istoricului, o saga care reflectă, în fond, romanul

multor familii din Franța, din toate regiunile și din toate originile sociale, amestecate de-a lungul timpului în creuzetul național al alianțelor matrimoniale. Lumina pe care aceste documente o oferă asupra celor două ramuri genealogice ale cuplului Le Roy Ladurie este demnă de atenție. Istoricul a avut deja ocazia să evoce strămoșii săi – mai multe generații de notabili burghezi sau aristocrați, patrioți și intelectuali; de asemenea, a publicat, din devotament filial, memoriile tatălui său, Jacques Le Roy Ladurie. Mai puțin cunoscută este însă familia soției istoricului; de origine modestă, ea a urcat cu asiduitate treptele ierarhiei funcționărești și intelectuale: poștași, învățători, în cele din urmă profesori și medici. Grație acestei culegeri, au ieșit din uitare.

Întâlnirea dintre Pupponi, de origine corsicană și de condiție modestă, și Le Roy Ladurie, normanzi bine implantați în rândul elitelor de înalți funcționari, intelectuali și burghezi, devine astfel, la lectura acestei cărți, o frumoasă poveste, bogată în învățăminte. Madeleine Le Roy Ladurie ne oferă o pistă: „În afară de locul familiei mele în ierarhia socială (cum ar spune Emmanuel), de lipsa mea de religie, de apartenența mea la PC și un pic de profesia mea (medic), nimic nu mă deosebea de familia mea prin alianță. În special pe plan moral, sensul familiei, sensul datoriei, onestitate, muncă etc. Morala kantiană, moștenită de la bunicii mei învățători, și morala creștină erau practic similare. A fost destul de agreabil pentru mine și pentru relațiile copiilor mei cu cei patru bunici ai lor (doar un mic conflict între Moș Crăciun și Pruncușorul Isus)" (p. 128-129). Acesta nu este singurul învățământ pe care îl putem trage din această carte. Trebuie să ne cufundăm în lectura ei pentru a descoperi și altele.

„Strenæ" [Online], 11/2016, publicat:
20 octombrie 2016, ultima vizualizare:
26 august 2025

Identitatea Franței

La 83 de ani, vârsta pe care o avea când a murit, Fernand Braudel lucra la încă unul dintre cele mai pasionante proiecte ale operei sale. După *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* și *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, devenite repede faimoase, marele „spiritus rector" al istoriografiei franceze, codirector al revistei „Annales", fondator al Muzeului Omului, s-a dăruit operei de sinteză, care trebuia să fie *L'identité de la France*[82]. Autorul o dorea altceva decât o sinteză obișnuită a istoriei Franței. Încorporând o experiență temeinică în atelierul cercetării istorice, scrierea urma să definească, din perspectiva acestei experiențe, fenomenul francez în totalitatea sa, ca specific și model național. Este tentația dintotdeauna a istoriografiei, căreia marii istorici i-au dat mereu expresie, asigurând domeniului lor o funcție activă în cunoașterea de sine a unui public mai larg.

Jules Michelet rămâne în această privință pilda vie a istoricului care și-a înțeles misiunea în sensul cel mai generos al profesiei, acela care face din ea o componentă inseparabilă a spiritului colectiv. Fiecare generație a simțit astfel în nevoia de sinteză o dorință de autodefinire și de proiectare în durată. Cu acest gând, Fernand Braudel s-a încumetat la noua sa operă, o operă cu atât mai semnificativă cu cât ea exprimă crezul unuia dintre spiritele tutelare ale Școlii „Analelor", așa cum s-a dezvoltat ea în ultimele patru decenii. Este perioada când Braudel i-a succedat lui Lucien Fèbvre la Collège de France (1949), devenind apoi președinte al secției a VI-a (1956), din care a rezultat École des Hautes Études en Sciences Sociales, cadrul în care s-au dezvoltat cercetările istorice cele mai novatoare din Franța. *L'identité de la France* exprimă

---

82 Fernand Braudel, *L'identité de la France, I. Espace et histoire; II-III. Les hommes et les choses*, Paris, Arthaud – Flammarion, 1986.

astfel și câte ceva din spiritul istoriografiei ce a triumfat în acest răstimp, asociat atât de obișnuit vocabulei „noua istorie". Să precizăm totuși că atare semnificații nu se desprind în mod manifest din lucrarea în cauză, dedicată de autor bunicii sale într-un gest simbolic, sugerând vibrația sa afectivă la amintirile propriei sale deveniri. O devenire marcată de legătura sa de spirit cu marii istorici ai Franței și de experiența istoricului militant care a fost, luptător pentru apărarea țării, făcut prizonier în 1940 și ținut în captivitate la Mainz și Lübeck, timp în care nu a încetat să mediteze la temele cercetărilor sale. El se înscrie astfel în seria istoricilor cu o înaltă conștiință civică din generația lui Marc Bloch, conștiință căreia *L'identité de la France* îi dă cea mai înaltă încununare: „O spun o dată pentru totdeauna – își începea el ultima carte – iubesc Franța cu aceeași pasiune, exigentă și complicată, ca Jules Michelet. Fără a face distincție între virtuțile și defectele sale, între ceea ce prefer și ceea ce accept cu mai puțină ușurință" (p. 9). O pasiune însă – a ținut el să adauge – ce a fost atent controlată de examenul critic al istoricului condamnat „din ce în ce mai mult la uscăciune, opunându-se impulsului inimii", o condiție fără de care subiectul în cauză nu ar putea fi tratat cu obiectivitatea necesară.

Istoriografia consacrată subiectului e impresionantă fără ca autorul să aibă iluzia de a fi consultat tot ce putea să-i slujească efortul de cunoaștere: cu atât mai remarcabilă, de aceea, recunoașterea cărții lui Nicolae Iorga, *Histoire du peuple français* (1919), în rândul acelor eseuri care, deși de mică întindere, au dobândit „o mare valoare" în propria sa analiză (p. 10).

Asimilând o bogată experiență metodologică, Fernand Braudel a urmat însă propria cale, a impus propria sa perspectivă, determinată de originalitatea concepției despre identitatea Franței, urmând pilda lui Miguel de Unamuno, care a scris *L'essence de l'Espagne*, dar refuzând din capul locului doar „o esență", și „o formulă simplă" (p. 19).

Din structura volumelor proiectate, se întrevede același spirit cutezător în prospectarea unei vaste problematici, grupate în patru părți: I. „Spațiu și istorie" (sub semnul geografiei); II. „Oamenii și lucrurile" (demografie și viață economică); III. „Stat, cultură, societate" și IV. „Franța din afara Franței". Din motivarea proiectului, încă o precizare merită reținută, așa cum a formulat-o Braudel în introducerea scrisă la 2 octombrie 1981: „Să-mi achit datoriile. Să merg la capătul provocării esențiale a acestei cărți, pentru că, dacă identitatea Franței, cu care începe cercetarea noastră, explică destinul Franței, cel puțin într-o anumită măsură, dacă constituie adevăratele sale fundamente, pariul meu este câștigat sau aproape câștigat. Și linia efortului meu cel puțin justificată" (p. 21).

Într-adevăr, grație spiritului generos ce l-a animat pe autor, scrierea a devenit una din lucrările de referință ale istoriografiei franceze. Din păcate însă, ea nu a fost terminată. O notiță discretă din partea editurii atrage atenția că din cele patru părți proiectate, autorul nu a definitivat decât primele două, publicate în cele trei volume de față: I. *Spațiu și istorie*; II-III. *Oamenii și lucrurile*, fiecare urmând o structură pe cât de detaliată, pe atât de seducătoare prin viziune, manieră de problematizare și tensiunea ideilor.

Cartea este o călătorie intelectuală în spațiu și timp, urmată de o viziune unitară asupra vieții umane ce a pulsat în acest cadru, o călătorie ce nu poate fi aici rezumată sau recapitulată. O călătorie și la propriu, fiindcă, evocând relieful Franței și felul în care acesta a influențat destinul lui, autorul nu s-a lăsat călăuzit doar de pedanterii savante. A preferat, spre exemplu, să rememoreze excursii făcute în tinerețe cu bicicleta, pentru a da seama de diversitatea formelor de relief. Călătoria sa nu a ocolit însă marile întrebări și probleme pe care autorul a știut să le înfrunte cu deplina detașare a unei conștiințe profesionale exemplare ce a repudiat clișeele. „Cert – începea unul din capitolele lucrării sale – este banal să spui că Franța este diversă până la absurd,

sau, ceea ce echivalează cu același lucru, că spațiul său variază ca puține țări din lume…" (p. 28). Evitând exagerările, a preferat să schițeze mai întâi imaginea acestei diversități, încercând apoi s-o explice și să-i urmărească efectele în direcția coeziunii prin intermediul exemplelor oferite de-a lungul timpului. Fiind vorba de felul în care spațiul a marcat istoria, o întrebare apărea inevitabilă și Fernand Braudel a formulat-o tranșant în titlul unuia din capitolele cărții sale: *Geografia a inventat Franța?* Interogația însoțește, de altfel, mereu analiza, îi sporește tensiunea și curiozitatea și întreține nu mai puțin un dialog viu cu cititorul. Autorul aparține prin toate acestea acelei specii rare de istorici, care nu au iluzia exhaustivității și a inventarierii argumentelor. *L'identité de la France* se întemeiază mai curând pe o suită de sondaje în complexitatea fenomenului francez, din care el a știut să discearnă semnificații cu valoare generală.

Partea a II-a (*Oamenii și lucrurile*) continuă același mod de prospectare, axat pe două elemente: demografia (vol. II) și economia (vol. III), fiecare urmărit din timpurile străvechi până în zilele noastre.

Ce concluzii s-ar putea desprinde pe seama acestui impresionant efort de regândire a istoriei Franței? Ultimul capitol, *Pentru concluzii de ansamblu*, promitea prin titlu să le ofere, dacă o precizare a autorului nu ar fi indicat de la început „…nu concluzii […], ci un simplu rezumat al discursurilor lungi, [care] va avea cel puțin avantajul conciziei" (p. 423). Sunt reluate, așadar, aici câteva din temele inițiale: diversitate și unicitate, Franța dincolo de hotarele ei, sub semnul ruralității ș.a. Ceea ce le asigură interesul aparte este mai ales viziunea istoriei „de lungă durată", teoretizată chiar de Braudel, în care s-a înscris întregul demers.

L'identité de la France întrunește astfel și valoarea unui model metodologic, arătând nevoia de a se distinge faptele esențiale și de a se defini identitatea oricărei istorii naționale. Scrisă în ultima

parte a vieții, cartea marelui istoric încorporează însă o experiență de o viață și idealurile istoriografiei mai noi, ce se întâlnește cu istoriografia dintotdeauna în dorința de a fi utilă, deosebindu-se însă prin limbaj, metodă și orizonturi, care sunt ale lumii de azi. Chiar dacă nu mai este povestirea de seară a bunicilor de altădată, „istoria" lui Braudel îi perpetuează funcția, devenind o companie reconfortantă a spiritului, în acord cu nevoile prezente.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 24, 1987 p. 662-664

Montaillou în fața noii istorii

Recomandată cu insistență mai ales de Școala „Analelor", noua istorie a găsit în monografia din 1975 despre satul occitan Montaillou[83] o ilustrare ce s-a bucurat repede de o faimă mondială. Folosind farmecul narațiunii, al stilului și al manierei de a da viață trecutului, ea a cucerit un public mai numeros decât specialiștii. Dar succesul ei s-a datorat mai ales subiectului ales, menit să atragă atenția asupra registrelor mult timp ocolite de cercetarea tradițională și să arate că istoria oamenilor simpli este la fel de importantă ca aceea a oamenilor mari, că modestul paroh din Montaillou poate fi un personaj le fal de fascinant ca Mazarin sau Talleyrand și că modul oamenilor de a se îmbrăca, mânca și a trăi este la fel de pasionant ca istoria bătăliilor sau a marilor evenimente internaționale. Acestea sunt câteva dintre impresiile ce recomandau cartea de față, publicată în 1975 și republicată într-o nouă ediție. Văzând-o, te întrebi pe drept cuvânt ce-ar putea să suscite atât de mult interesul în istoria unui sat cu nimic deosebit

[83] Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou: village occitan de 1294 à 1324*, Édition revue et corrigée, Paris, Gallimard, 1982.

de celelalte așezări rurale din Franța meridională într-un răstimp atât de riguros fixat: 1294-1324?

Cartea derulează un șir impresionant de episoade capabile să recompună imaginea vieții de acum șapte secole a acestui sat, situat la o altitudine de 1300 m, undeva în apropierea Toulouse-ului. Dosarele anchetei inchizitoriale condusă de viitorul papă Benoit XII servesc ca izvor de primă mână și, grație acestora, faptele cotidiene ale unei colectivități umane sortite uitării își recapătă viața. Prin ele, Emmanuel Le Roy Ladurie reface dinamismul lumii rurale, cu structurile sale sociale și familiale, cu relațiile interumane și îndeletnicirile economice (în care mai ales transhumanța ocupă un loc de seamă), ajungând până la detaliile cele mai intime (viața amoroasă, sexuală, conjugală), iar de aici la atitudinile despre viață și moarte, spațiu și timp, despre valorile morale și religioase etc. Tabloul astfel conturat ar părea să sugereze o lume statică în care întâmplările oamenilor simpli reprezintă singurele elemente de mobilitate. Este ceea ce subliniază autorul, conchizând, prea tranșant, că „destinul acestui sat se desfășoară fără istorie, dar cu istorii", încât Montaillou reprezintă „evenimențialul oamenilor simpli, fiorul de viață restituită de un text exemplar și represiv", ca acela al raportului inchizitorial (p. 625).

Printr-o asemenea restituție, cunoașterea trecutului se apropie mai atent de „suflul" și mentalitățile celor mulți, iar sondajul întreprins asupra unui foarte obișnuit sat francez devine un model pentru extinderea anchetei istoriografice în teritoriile mai puțin explorate ale istoriei. Ea își așteaptă tratarea cuvenită și în spațiul istoriografiei românești, chiar dacă aceasta nu dispune de aceleași surse documentare și metodologice.

„Cronica", 1 aprilie 1983, p. 8

Un sat care a cucerit lumea: *Montaillou*… după 33 de ani

Succesor al lui Braudel, cu începere din 1969, în conducerea revistei „Annales", alături de Jacques Le Goff, profesor, din 1973, la Collège de France, autorul era un nume în plină ascensiune în momentul apariției în librării a cărții sale despre Montaillou, o minusculă comunitate rurală din Munții Pirinei! Este cartea care l-a propulsat pe autor pe culmile cele mai înalte ale celebrității.

Era vorba, la prima vedere, de o carte de istorie locală, mai precis de istorie rurală, o carte pentru care editorul prevăzuse un tiraj pe care-l socotea destul de generos: 6.000 de exemplare, un tiraj excepțional pentru o lucrare de acest profil, chiar dacă ea era semnată de un istoric în plină afirmare mediatică, grație, între altele, și articolelor publicate într-un jurnal de largă audiență ca „Le Monde".

Cartea a apărut în librării la 5 noiembrie 1975 și în câteva săptămâni a avut un succes editorial uimitor, cunoscut curând sub numele de „fenomenul Montaillou". Un cumpărător al cărții a lăsat o mărturie sugestivă într-o scrisoare trimisă autorului, în care descria impresia trăită într-o librărie pariziană când a văzut viteza cu care se epuizau stocuri întregi ale acestei cărți, vândută ca „pâinea caldă".

Într-adevăr, în scurtă vreme, tirajul inițial a fost epuizat, la fel ca și tirajele ce au urmat, astfel că la sfârșitul anului 1976 se ajunsese la 112.000 de exemplare. În 1978, vânzarea se cifra la 129.000 de exemplare; în 1998, la 203.540, pentru ca astăzi, după informațiile transmise de editură, să se ajungă la 230.000! Cum a fost posibil ca o asemenea carte să depășească atât de mult toate așteptările, nu numai în Franța, ci și în lume?

Principala sursă care a servit la elaborarea cărții nu avea un caracter inedit. E vorba de registrul de inchiziție al episcopului de

Pamiers (în sudul Franței, nu departe de Toulouse), viitorul papă Benedict al XII-lea, cunoscut specialiștilor, îndeosebi după prima sa editare, apărută în 1965. După ce a descoperit întâmplător ediția respectivă într-o vitrină a unei librării pariziene, istoricul a fost bulversat de valoarea documentară pe care o reprezenta, dincolo de interesul său particular pentru studiul ereziei cathare.

Istoricul țărănimii franceze a știut să aprecieze aici înainte de toate o sursă prețioasă pentru reconstituirea vieții de zi cu zi, derulată într-o așezare sătească între anii 1294 și 1324. Ținta sa a fost aceea de a reconstitui în detaliu existența acestei comunități, de la studiul locuinței și al peisajului înconjurător, la studiul ocupațiilor, al modului de viață, al credințelor și practicilor religioase, al atitudinilor mentale despre viață, iubire sau moarte etc. Pe scurt, autorul își propunea să realizeze o veritabilă biografie colectivă a lumii sătești la cumpăna secolelor XIII-XIV, un demers în care istoricul trebuia să dea în plus dovada unui iscusit etnograf.

Întreprinderea era temerară. Temerară, pentru că autorul, specialist consacrat al lumii moderne și, mai ales, al Vechiului Regim, se încumeta să treacă hotarul cronologic al domeniului său, pătrunzând în tainele lumii medievale. Temerară, în fine, ca metodă. Spre deosebire de profesorul său Fernand Braudel, care a aplicat exigențele „istoriei totale" la studiul vastului bazin mediteranean în epoca lui Filip al II-lea (în volumul *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, tradusă în limba română de Mircea Gheorghe la Editura Meridiane, 1985-1986), discipolul a vizat o minusculă comunitate de doar câteva zeci de locuitori, studiată însă în spiritul aceleiași concepții istorice.

Mulți au recunoscut aici triumful unei alte forme de „istorie totală", nu îndepărtată de modelul microistoriei ilustrate de un Giovanni Levi sau Carlo Ginzburg. Primele ecouri în presă, la radio și la televiziune au avut un rol important în buna receptare a cărții. Aprecierile superlative ale unor istorici prestigioși (Max

Gallo, Pierre Chaunu, Georges Duby etc.) apărute în publicații de largă difuzare („Le Monde", „Le Nouvel Observateur", „L'Express", „Le Figaro" etc.) au contribuit în mod substanțial în acest sens.

Efectul cel mai spectaculos l-a avut emisiunea televizată, de largă audiență culturală, animată de Bernard Pivot. Emmanuel Le Roy Ladurie a fost în două rânduri oaspetele acestuia din urmă pentru a vorbi despre carte: pe 5 decembrie 1975 și pe 15 septembrie 1978, ultima dată grație altui invitat de seamă al emisiunii, François Mitterrand, care, potrivit ritualului emisiunii, a ținut ca autorul cărții despre Montaillou să facă parte dintre convivii săi.

Viitorul președinte al Republicii, cititor pasionat, avusese, de altfel, ocazia să-și exprime admirația pentru scrierea respectivă într-o cronică publicată în revista săptămânală a Partidului Socialist, „L'Unité" (6-12 februarie 1976), în care mărturisea: „Nu mă lasă inima să mă despart de Montaillou, sat occitan, care m-a ocupat câteva săptămâni".

Odată cu prestigiul cărții și al autorului, numele satului din Pirinei, prea puțin cunoscut în afara locuitorilor săi (circa 20!), a câștigat și el o reputație mondială, devenind obiectivul a numeroase voiaje culturale întreprinse de cititorii cei mai pasionați. Presa locală din departamentul Ariège semnala puțin după apariția cărții că „minusculul sat Montaillou se aștepta la un aflux turistic fără precedent".

Ce poate fi mai emoționant ca această mărturie găsită în scrisorile primite de autor de la cititorii entuziasmați de citirea cărții sale? Ea se datorează unui cititor italian care îi mărturisea faptul că a așteptat toată viața momentul pensionării pentru a putea „să vadă în sfârșit Montaillou".

Faima cărții s-a văzut și altfel. Ea a inspirat câțiva scriitori, printre care un autor de benzi desenate și mai mulți scenariști dornici să transpună subiectul în piese de teatru, ba chiar producții cinematografice pentru televiziune și cinema. O tentativă mai

recentă a survenit în martie 2015, când grupul MGM al Sony Corporation a încheiat cu Editura Gallimard un contract de adaptare cinematografică. Aceasta în timp ce cartea continuă să cunoască noi ediții, mai recent în China, ultima în Bulgaria!

Primele reacții ale istoricilor de prestigiu apărute în presa de mare difuzare culturală au avut un rol decisiv, după cum s-a văzut, în receptarea generoasă a cărții de către publicul larg. Atitudinea lor a fost nu mai puțin elogioasă în revistele de specialitate, adresate în general cercului mai restrâns de cititori avizați. La acest nivel, cartea a cunoscut și unele critici, de care publicul avea mai puțin cunoștință.

Ele n-au reușit însă să estompeze interesul pe care monografia satului occitan a continuat să-l suscite de-a lungul timpului. Față de această constatare, o întrebare s-a pus de la început și ea continuă să-i interpeleze pe istorici: cum s-ar putea explica extraordinara atracție a publicului pentru o asemenea carte de istorie?

Mediatizarea ce a însoțit apariția sa a avut desigur un rol important. Dar poate ea explica fascinația pe care cartea a exercitat-o asupra acelora care au citit-o? După opinia istoricului Pierre Nora, care a primit cartea în colecția pe care o dirija la Editura Gallimard, enigma succesului ei este enigma proprie oricărui *best-seller*, a cărui apariție trădează „sensibilitățile ascunse ale unei societăți". Or, întâlnirea unei părți însemnate a opiniei publice cu *Montaillou*, în lumea occidentală cu deosebire, a avut loc în contextul unei civilizații sătule de excesele consumului, derutată de presiunea zgârie-norilor și a vacarmului citadin, o civilizație ce visa întoarcerea la natură și la o existență rustică, așa cum au ilustrat-o locuitorii Munților Pirinei la finele secolului al XIII-lea în cartea lui Emmanuel Le Roy Ladurie.

Toate aceste împrejurări au desigur partea lor de contribuție în explicarea „fenomenului Montaillou". Ce poate fi însă mai important decât talentul autorului, pentru a nu spune geniul

său, în a readuce la viață lumea pe care a descris-o? Grație lui, *Montaillou* este astăzi pentru istorici ceea ce *Numele trandafirului* este pentru cititorii de literatură: un formidabil roman, expresia unui mod de a scrie istoria, astfel încât mesajul acesteia să fie cât mai accesibil marelui public.

„Magazin istoric", septembrie 2016, p. 33-36

Emmanuel Le Roy Ladurie: *Civilizația rurală*

Acest mic volum[84] nu este rodul „unei zile de sinteză" după o viață de analiză – ca să folosim expresia lui Fustel de Coulanges – ci, mai degrabă, reeditarea unui articol scris și publicat de Emmanuel Le Roy Ladurie în 1972, în *Encyclopaedia Universalis*, și reluat apoi în cartea sa *Le Territoire de l'historien* (I, 1973). Reapariția acestei contribuții în actualitatea editorială ne oferă prilejul de a privi, dintr-o perspectivă istoriografică, întregul parcurs al autorului încă dinainte de publicarea primei sale cărți, în 1962, *L'histoire de Languedoc*, în colecția «Que sais-je?». Este vorba, așadar, despre o pasiune lungă, intensă și constantă pentru universul rural.

Această pasiune se integrează într-o paletă mai largă de preocupări istorice, care, în continuitatea exemplului braudelian, cuprinde interesul pentru societatea de curte, demografia istorică, istoria cărților și a lecturii și, mai ales, istoria climatului. Într-o Franță profund agricolă până la epoca dominației industriale și tehnice, cheia esențială (deși nu singura) pentru înțelegerea trecutului se află în viața și munca generațiilor succesive care au exploatat pământurile și bogățiile țării. Din acest punct de vedere, lucrările lui Emmanuel Le Roy Ladurie constituie o ilustrare remarcabilă.

[84] Emmanuel Le Roy Ladurie, *La civilisation rurale*, Paris, Allia, Paris, 2012.

Contactul precoce cu realitățile rurale l-a marcat, fără îndoială, mult înainte ca vocația de istoric să prindă contur. Câmpul istoriografiei rurale era deja bine arat atunci când el s-a alăturat generației de doctoranzi (Maurice Agulhon, Paul Bois, Alain Corbin, Michel Vovelle ș.a.), trimiși de Ernest Labrousse în toate regiunile Franței pentru a explora marile teme ale istoriei sociale și economice.

Teza sa din 1966, *Les paysans de Languedoc*, l-a consacrat pe Emmanuel Le Roy Ladurie drept specialist incontestabil al țărănimii de odinioară, intrarea sa la Collège de France reprezentând, fără îndoială, o înaltă recunoaștere. Lecția inaugurală din 30 noiembrie 1973, publicată sub titlul *L'histoire immobile*, a devenit un adevărat manifest și program de cercetare, centrat pe „o anumită societate tradițională și rurală, de la sfârșitul Evului Mediu până la începutul secolului al XVIII-lea".

Concepția nouă și ambițioasă a istoriei, formulată în 1973, nu este, însă, o simplă abstracțiune teoretică. Autorul a căutat mereu să o pună în practică. Contribuțiile sale au fost decisive în marile sinteze: *Histoire de la France rurale*, publicată în patru volume la Seuil, începând din 1975 și *Histoire économique et sociale de la France*, sub coordonarea lui Braudel și Labrousse. Pe aceste fundamente solide, istoricul avea să clădească mai târziu monumentala *Histoire des paysans français. De la Peste Noire à la Révolution*, apărută în 2002 la Seuil și PUF.

De la publicarea sintezei *Les Paysans de Languedoc*, activitatea lui Ladurie nu se definește doar prin amploarea tematică, ci mai ales printr-o viziune metodologică inovatoare, apărată cu ardoare la Collège de France. El s-a impus ca un strălucit continuator al școlii sociale și economice întemeiate de Labrousse și Braudel, fidel totodată perspectivei globale a celui din urmă. Dar a adus totodată o contribuție proprie, profund originală. Este suficient să amintim lucrările dedicate istoriei climatului: *Histoire du climat*

depuis l'an mil (1967) și vasta *Histoire humaine et comparée du climat*, publicată în trei volume la Fayard (2005-2009).

Dacă studiul climei i-a oferit ocazia de a reconstitui tabloul ecologic al lumii rurale, misiunea sa a fost și mai ambițioasă: aceea de a explora universul interior al acestei lumi prin limbaj și mentalități. Cine nu cunoaște *Montaillou, village occitan (Montaillou, sat occitan)*, cartea care a făcut celebri, în întreaga lume, țăranii de la 1300 „în carne și oase"?

Pentru a face cunoscut trecutul rural unui public larg, istoricul a îmbrăcat și haina jurnalistului, prezent în presă, la radio și la televiziune. Astfel, a reușit să păstreze dimensiunea agricolă – tot mai marginalizată – în memoria culturală a societății. Merită amintit succesul emisiunilor *Inventaire des campagnes*, realizate în colaborare cu Daniel Vigne, în anii 1980.

Eseul despre *Civilizația rurală* se înscrie în aceeași linie a demersurilor menite să apropie cititorul contemporan de viața rurală de altădată, o lume ce pare tot mai îndepărtată și mai greu de înțeles. Această ediție concisă, în contrast cu volumele ample ale autorului, oferă publicului un eseu sintetic și instructiv despre civilizația rurală, în spiritul colecției «Que sais-je?» și al primei sale cărți, publicată în urmă cu o jumătate de secol.

„Pour. La revue du Groupe Ruralité,
Éducation et Politique", juin 2013, p. 237-238

Franța modernă

Ar fi riscantă, dacă nu chiar hazardată, încercarea de a fixa originalitatea unei noi sinteze de istorie națională în absența mijloacelor de referință care să îngăduie comparațiile. Mai ales într-un spațiu ca acela francez, în care spiritul de sinteză a fost mereu la el acasă, făcând ca istoria Franței să fie rescrisă de aproape fiecare generație de istorici din unghiul propriei viziuni asupra duratei. Și

totuși, privită de la distanță, istoria Franței pe care ne-o propune Jean Meyer ca parte (volumul III)[85] din sinteza *Histoire de France*, dirijată de Jean Favier își etalează personalitatea. O personalitate întreținută de acele însușiri ale scrierii care fac lectura pasionantă și instructivă, conferind demersului, în ansamblu, o structură variată dar și unitară.

Nu a fost greu să intuim aici o anumită relație între sinteza de față și spiritul noii istorii pe care o confirmă și celelalte scrieri ale autorului. Le-am reținut prin intermediul lui Pierre Chaunu în fresca sa istoriografică *Pour l'histoire* (1984): monografia *Colbert*, socotită de comentator „o lecție de foarte mare istorie" (p. 30); *Les Capitalismes*; *Études sur les villes en Europe occidentale (I. Généralités, La France)*; *Les Poids de l'État*, scrieri în care interesul pentru inedit se combină cu efortul interpretării istorice globale. *La France Moderne* este și ea rodul unei asemenea viziuni fără de care sinteza nici nu ar fi posibilă. Noutatea ei constă, din câte se pare, în structura materiei, o structură suficient de elastică pentru a sugera imaginea totală a trecutului de la viața cotidiană la țesătura marilor evenimente.

A etala o asemenea structură, recapitulând părți, capitole, paragrafe, ar fi fastidios. Ele nu pierd din vedere imaginea monarhului și sentimentul național, viața satelor și a orașelor, alimentația, arta guvernării, lumea copilăriei, arta trăirii, cultura populară, războaiele, contradicțiile și revoltele sociale sau nobiliare, mișcarea ideilor, fiscalitatea ș.a., în totul, un tablou ce arată cum se trăia, cum se gândea și care erau conflictele ce se acumulau lent sau violent în Franța din anii 1515-1789.

Descrierea sugerează mutațiile acestui răstimp pe parcursul câtorva etape distincte: epoca Renașterii, secolul XVII și secolul

[85] Jean Meyer, *Histoire de France*. Vol. III. *La France Moderne de 1515 à 1789*), Paris, Fayard, 1985.

Luminilor, toate definind Franța modernă. Dar periodizarea istorică este mereu subiect de discuții. Cu atât mai mult cea de față, având ca repere limită, la un capăt, anul morții lui Ludovic XII și al înscăunării lui Francisc I (1515), și la celălalt, primul an al Revoluției (1789). Autorul nu se angajează în justificarea criteriilor, acceptându-le pur și simplu, consacrând esențialul analizei definirii epocii ca atare sub raportul caracteristicilor sale istorice. Efortul de analiză și sinteză se întâlnește însă cu efortul de problematizare pe parcursul căruia autorul își pune și ne pune propriile sale întrebări.

Ce este așadar Franța modernă? Ca mare timp istoric, ea rămâne înainte de toate acel „l'Ancien Régime" a cărui dărâmare a început odată cu Bastilia la 14 iulie 1789, fără a se ignora însă subminările anterioare acestei date. Pe alt plan, este Franța castelelor, în succesiunea unui timp al catedralelor de care s-a ocupat Georges Duby, dar și Franța ce și-a desăvârșit cadrul geopolitic, pentagonul medieval transformându-se în hexagonul apropiat de cel de azi. Să mai reținem că noțiunea însăși de Franța a rămas încă mult timp mai ambiguă decât aceea de regalitate, căci supușii aveau conștiința că aparțin mai întâi regelui suveran, simbol și expresie a unității, și că istoria modernă începe cu această schimbare fundamentală de atitudine, de la fidelitatea dinastică la atașamentul de stat și, înainte de toate, de patrie. În această perioadă la tronul Franței s-au perindat 10 regi din dinastia de Valois și de Bourbon, ceea ce indică prelungirea perioadei medii de domnie în raport cu Evul Mediu de la 12 la 27 de ani, fapt nu lipsit de însemnate consecințe politice.

Jean Meyer evocă și alte caracteristici ale acestei Franțe moderne, având în mijlocul istoriei ei perioada de stabilitate și prestigiu a Regelui Soare. Totuși, precizează el, puterea regatului nu a rezidat într-un avans economic sau intelectual, căci în alte domenii el s-a situat chiar în urma altor state europene. „Forța

Franței se situează altundeva și ea s-ar putea defini printr-un fel de antinomie sau de paradox" (p. 45) a cărei analiză se dovedește deosebit de interesantă pentru înțelegerea modelului francez.

Este meritul incontestabil al lui Jean Meyer de a depăși mitul acelui „secol francez al Luminilor" al lui Louis Réau, propunând o imagine mai realistă și nuanțată în care se recunosc limitele imaginii în cauză. Sprijinită de o mare întindere teritorială și de un avans demografic, economia Franței, rămasă tradițională, s-a dovedit suficient de variată și deschisă exportului. În domeniul politic, Italia, țara care a „inventat" diplomația, a păstrat în continuare bunul renume. Din punct de vedere al experienței financiare, Anglia se bucura de întâietate, după cum, în materie administrativă, modelul francez era depășit de practicile din Europa Centrală și Orientală. Chiar în domeniul artistic și intelectual, supremația franceză nu era absolută. În concluzie, se subliniază, „Europa franceză a Luminilor" se baza pe un suport social restrâns, mai curând ca privilegiu al unei pături aristocratice și al unei părți a burgheziei, fără a avea audiența de care s-a făcut atâta caz. Precizarea autorului e demnă de atenție când admite că „Europa Luminilor este atât aceea a lui Ludovic XIV, cât și aceea a secolului XVIII" (p. 384), căci ea s-a întemeiat mai ales pe „civilizația moravurilor", inspirată de Curtea de la Versailles, care avea să sporească astfel distanța dintre clasele conducătoare și popoare.

Implicațiile sunt însă mai largi. Jean Meyer propune astfel o istorie modernă, oarecum desacralizată, fără a-i contesta semnificația „de al doilea apogeu al istoriei franceze" (p. 48). Sensibil la problematizare, autorul nu ignoră nici funcția „evenimentului" în desfășurarea narațiunii, din care are abilitatea să facă o discretă provocare la adâncirea meditației pe marginea celor aproape trei veacuri premergătoare Revoluției. Este ceea ce se înțelege din raportul dintre factorul intern și cel extern în istoria Franței, creând impresia că ori de câte ori „exteriorul se stinge, interiorul

se aprinde [în sensul de scene ale vieții politice], ca și cum țara era incapabilă să se mențină în pace" (p. 107). De ce această fatalitate a alternanței războiului extern și civil? Care este rolul hazardului? Cum se explică lunga pace internă de la începutul domniei lui Ludovic XIV până la Revoluție? Cum a fost cu putință să se ajungă la o revoluție atât de violentă?

Sunt câteva din întrebările mai vechi ale istoriografiei franceze care suscită, deopotrivă, atenția autorului, preocupat să definească originalitatea Franței moderne. Nu putem aminti acum toate articulațiile sintezei sale, cuprinzătoare și sistematică, ea însăși modernă ca manieră de investigație. În tabloul încărcat de detalii, deloc abuzive, câteva punți s-au aruncat și spre realitățile sud-est europene în legătură cu împrejurările internaționale de la începutul secolului XVIII. Aici poate ar fi trebuit să i se precizeze cititorului francez care caută localizarea pe harta de azi că Temesvarul este Timișoara și „la petit Valachie", Oltenia (p. 388 și 398).

Construită din probleme și întrebări, cartea lui Jean Meyer se încheie cu altă întrebare fundamentală: a fost Revoluția inevitabilă? Așa sună chiar ultimul capitol de concluzii, în care se schițează, sub semnul acestei interogații, bilanțul „Vechiului Regim". Întrebare legitimă, ținând seama de dramatismul Revoluției și de prețul uman al transformărilor pe care ea le-a determinat în istoria Franței. Cifrele pierderilor umane în conflagrații și în conflicte sociale arată tragedia ei umană. Aproape două milioane de pierderi omenești sub Revoluție și Imperiu (1789-1815) față de câteva sute de mii în timpul Vechiului Regim! Adăugând celelalte bulversări provocate de Revoluție, ca și concepțiile despre revoluție ale acelora care în fond i-au întreținut resursele spirituale (Rousseau, Voltaire), explicația pe care autorul o subliniază este aceea că de la mijlocul veacului XVIII s-a produs o diviziune internă cu un suport spiritual mai larg: pe de o parte, Franța

tradițional creștină, feudală, insensibilă la știință și tehnologie; pe de altă parte, o Franță a Rațiunii și a Luminilor, proiectând o altă ordine a vieții și a societății. Adversitatea celor două lumi, imposibilitatea limbajului comun au produs ruptura și atrocitățile sângeroase. Sub semnul acestui iremediabil conflict s-a încheiat o epocă din istoria Franței și s-a deschis alta cu prelungiri până în contemporaneitate. Cuvintele rostite de marele istoric Marc Bloch în fața plutonului de execuție german sugerează acest fapt și, nu întâmplător, ele încheie Franța modernă a lui Jean Meyer: „Sunt două feluri de francezi, care nu vor înțelege niciodată nimic din istoria Franței: aceia care nu vibrează la povestea încoronării de la Reims și aceia care nu vibrează la sărbătoarea Federației" (p. 482). Istoricul e dator să le trăiască pe amândouă pentru a le înțelege și pentru a da imaginea istoriei franceze în unitatea ei. Jean Meyer oferă în acest sens un bun exemplu, mulțumită căruia fenomenul francez poate fi mai bine cunoscut, altfel decât prin simpla derulare a faptelor ce compun o istorie.

„Cărți noi în științele istorice. Referate
și recenzii", 1987, nr. 1, p. 49-53

Augsburg: orașul coabitării între protestanți și catolici

Oraș liber, asemănător unei republici cvasisuverane, Augsburg s-a impus de-a lungul secolelor ca un centru bogat și negustoresc, dar și ca un loc al tradiției umaniste și al prestigiului cultural. Supranumit „orașul de aur" și „capitala secretă" a Imperiului germanic, el ilustrează perfect Germania atât protestantă, cât și catolică. Modul în care cele două comunități confesionale au conviețuit între 1648 și 1806 reprezintă un subiect de interes ce depășește istoria locală.

Cartea de față[86] pornește de la câteva întrebări fundamentale: pot fi considerați luteranii și catolicii „două popoare diferite"? Cum au trăit efectiv coabitarea? Analiza evoluției demografice aduce primele răspunsuri. Dacă înainte de Războiul de Treizeci de Ani catolicii reprezentau doar 20% din populație, în jurul anului 1810 numărul lor aproape s-a înzecit, transformându-i în majoritari. Totuși, nucleul stabil al comunității urbane a rămas luteran, în timp ce catolicii, proveniți în mare parte din mediul rural, au jucat rolul unei „forțe de sprijin", un fel de rezervor demografic mobil: „Stabilitatea și înrădăcinarea urbană a luteranilor nu pot exista fără ruralitatea și mobilitatea catolică" (p. 73).

Viața economică și socială nuanțează și mai mult această imagine. Augsburg era primul centru financiar și bancar al Germaniei dunărene, capitala tiparului și a artelor decorative, dar și un pol al industriei textile. În aceste domenii, diferențele confesionale nu au creat opoziții, ci mai degrabă complementarități. Pictorii din Augsburg, de pildă, lucrau cu aceeași măiestrie pentru biserici protestante și catolice. Dacă la baza ierarhiei sociale procentul catolicilor era mai ridicat, comerțul și afacerile rămâneau aproape exclusiv în mâinile protestanților. Cu toate acestea, situațiile de conviețuire, de vecinătate și de colaborare erau mai frecvente decât cele de excludere sau segregare.

Și pe plan cultural coabitarea are un relief aparte. Viața cotidiană era marcată de predicile de controversă la catolici și de sărbătoarea păcii la protestanți. Ambele erau ritualuri colective de excludere și confruntare confesională, dar „o confruntare de un tip foarte particular, unde toate precauțiile sunt luate pentru a evita degenerarea" (p. 175).

---

[86] Étienne François, *Protestants et Catholiques en Allemagne. Identités et pluralisme. Augsbourg, 1648-1806*, Paris, Albin Michel, 1993.

Astfel, în Augsburg exista, ca și în alte părți ale Germaniei, o frontieră invizibilă între comunități – vizibilă în interdicțiile amoroase sau în cazurile de convertire –, dar această graniță nu a împiedicat niciodată protestanții și catolicii să trăiască în liniște unii lângă alții.

„Dix-huitième siècle", 26, 1994, p. 615

O istorie conectată: Imperiul Otoman, lumea slavă și Occidentul (secolele XVI-XVIII)

Actele colocviului desfășurat la Școala Franceză din Roma, în perioada 15-16 decembrie 2016[87], au o importanță deosebită în studierea schimburilor intelectuale și confesionale dintre mai multe regiuni ale unui vast spațiu cultural: Imperiul Otoman, lumea slavă și Occidentul. Relevanța lor este susținută de un domeniu precis de cercetare – istoria cărților tipărite și manuscrise – și de firul tematic ales: ortodoxia orientală în multiplele sale fațete naționale și prin întâlnirile sale cu celelalte Biserici creștine, în special catolică și protestantă. Este ceea ce explică interesul pentru aceste contribuții. Ar fi dificil să înțelegem lumea spirituală ortodoxă în componentele sale etnico-naționale diverse – slavii, grecii, românii – și în ramificațiile sale cele mai îndepărtate – ortodocșii arabofoni, turcofoni, armeni, copți etc. – fără apelul la erudiția unor specialiști deveniți tot atât de rari ca și subiectele lor de cercetare. Contribuțiile lor merită, în consecință, să fie salutate, chiar dacă este dificil pentru un singur cititor să le aprecieze în întregime,

87 Aurélien Girard, Vassa Kontouma, Bernard Heyberger (éd.), *Livres et confessions chrétiennes orientales. Une histoire connectée entre l'Empire ottoman, le monde slave et l'Occident (XVIe-XVIIIe siècles*), Turnhout, Brepols, 2023.

având în vedere varietatea tematică și acoperirea mai multor secole și culturi. Din acest motiv, introducerea consistentă semnată de Aurélien Girard este deosebit de prețioasă prin perspectiva sa de ansamblu asupra întregului volum ce-și propune „o istorie comparată și conectată" care să contribuie „la o istorie culturală a comunităților creștine orientale" prin prisma istoriei cărții – o istorie caracterizată de predominanța cărții manuscrise asupra celei tipărite pentru o lungă perioadă de timp. Forța tradițiilor culturale nu împiedică însă rolul din ce în ce mai important al cărții tipărite, printre ceilalți „agenți ai schimbării" și ai modernizării Orientului ortodox – rol care se conjugă și cu influența edițiilor catolice și protestante în limbi orientale, aflate într-o puternică competiție pentru convertirea creștinilor orientali (p. 37).

Studiul lui Giovanni Pizzorusso supune atenției una dintre cele mai prestigioase instituții care și-a exercitat influența în acest sens: tipografia (*Stamperia*) fondată în 1626 de către Congregația *De Propaganda Fide*, devenită „unul dintre centrele principale pentru publicarea de cărți în limbi orientale din Europa" (p. 127). Înainte însă de a ajunge la rolul capitalei pontificale, autorii volumului explorează și alte locuri de comunicare între diferitele Biserici din lumea europeană și orientală. Este, mai întâi, cazul insulei Creta, bogată în tradiții elenistice și bizantine, trecută în 1211 sub dominație venețiană, apoi sub cea otomană (1669). Studiind manuscrisele muzicale post-bizantine, Flora Kritikou descoperă mărturii ale „amestecului cultural" în domeniul muzicii liturgice, între tradiția monodică bizantină și compozițiile polifonice influențate de Renaștere.

Călătoria în trecutul schimburilor culturale ale creștinilor orientali continuă în regiunile cele mai îndepărtate ale Imperiului Otoman. Heleen Murre-van den Berg ne conduce până la izvoarele râului Tigru, pe urmele Bisericii caldeene catolice – locuri de intersecții religioase și culturale pe vechile Drumuri ale Mătăsii.

La prestigiul acestor locuri contribuie și activitatea numeroșilor copiști care, din tată-n fiu, au transmis o bogată producție de cărți manuscrise în limba siriacă sau arabă, în care se pot observa alte semne ale întâlnirii dintre tradițiile locale – ortodoxe sau nestoriene – și influențele catolice.

Laurent Tatarenko, în studiul despre tensiunile dintre uniți și ortodocșii ruteni, și Job Getcha, în eseul despre *Euhologhionul* lui Petru Movilă (*Piotr Mohyla*), ne conduc spre o altă scenă a schimburilor confesionale între catolicism și ortodoxie: lumea slavă aflată sub autoritatea mitropolitului de Kiev până la Unirea unei părți a clerului său rutean cu Roma (1595). Opera confesională a mitropolitului merită pe deplin atenția: „Nu trebuie să ne limităm la greacă – spunea el despre limba disputelor teologice –; ne ocupăm de ea și ne vom ocupa alături de latină, dacă Dumnezeu va voi, greaca va fi *ad chorum* și latina *ad forum*" (p. 181). Același mitropolit este autorul unui sacramentar slavon (*Trebnik*), tipărit la Kiev în 1646, cu totul original: pentru a contracara influența uniatismului în teritoriile ortodoxe, el nu ezită să se inspire din *Ritualul roman* al papei Paul al V-lea (Roma, 1614), „încercând să reconcilieze terminologia scolasticii latine cu tradiția ortodoxă" (p. 186), în dorința profundă nu de a latiniza Biserica sa – pe care încearcă să o salveze –, ci de a o dota cu instrumente echivalente cu cele de care dispunea clerul latin al epocii (p. 207).

Autorii nu se limitează la teritoriile ortodoxiei din lumea slavă și Imperiul Otoman, ci extind analiza și în Europa Occidentală. Dincolo de rolul *Propagandei Fide* de la Roma, este necesar să amintim și alte locuri și actori care au participat la aceste confruntări doctrinare prin acțiunea cărții tipărite. Niki Papaïliaki insistă asupra unei cărți publicate în greaca demotică la Paris (1658) de către iezuitul François Richard, cu ajutorul lui François Rosiers. Cartea pornea de la ideea că „*concordia* între Biserica orientală și cea occidentală este afectată de puncte concrete de divergență",

care trebuie cunoscute pentru a fi depășite (p. 239). Însă lucrarea va produce efectul invers din cauza deciziei patriarhului ecumenic al Constantinopolului de a-l excomunica pe autor și de a condamna cartea la ardere pe rug.

O cale mai prudentă va fi aleasă de episcopul Oskan din Erevan, care va reuși să publice în 1666, la Amsterdam, prima *Biblie* armeană. Mikaël Nichanian surprinde cu finețe importanța acestui eveniment, pe fondul dialogului și rivalității dintre Biserica Armeană și Roma. Apărută într-o tipografie armenească, pe teritoriu protestant, dar căutând favoarea papalității, această *Biblie* trebuia să arate lumii europene că Biserica Armeană, „departe de a fi schismatică [cum era acuzată de unii], se înscria în tradiția Bisericii originare" și că ea aparținea Bisericii universale (p. 269).

Printre capitalele europene vizate de teologii ortodocși pentru a-și răspândi scrierile, Vassa Kontouma se oprește asupra Parisului și Londrei – orașe alese, pe rând, de patriarhul Ierusalimului, Dositei II, pentru a tipări profesiuni de credință ortodoxe. Acest moment surprinde Biserica sa într-o poziție aparte în peisajul confruntărilor dogmatice occidentale: apropiată de protestanți în critica autorității papale, dar opusă catolicilor în chestiunea transsubstanțierii.

Dacă iluziile lui Dositei II au eșuat în Vestul Europei, ele s-au împlinit în Est, datorită condițiilor favorabile întâlnite în Moldova și Țara Românească. Vizita sa la Iași, în 1680, a fost pentru el o revelație: „Văzând că moldovenii aveau tiparnițe, în timp ce grecii nu – va scrie el – ne-a ars inima în piept" (p. 305), cu dorința de a întreprinde în ele două principate o vastă activitate editorială în slujba Bisericii Ortodoxe. Nimic mai firesc ca acestea să rețină atenția unui studiu distinct, semnat de Radu G. Păun, care reamintește rațiunile politice și confesionale ce au permis acestor regiuni să joace un rol încă puțin cunoscut în controversele confesionale din cadrul creștinismului de la sfârșitul secolului al

XVII-lea. Autorul propune, în plus, un studiu de caz pasionant care „aruncă o lumină clară asupra mecanismelor a ceea ce am putea numi *economia politică a credinței*" (p. 343): publicarea la Buzău, în 1700, a unui *Synodikon*, text liturgic citit în prima duminică din Postul Mare, în semn de recunoștință față de rolul puterii monarhice în protejarea dogmei ortodoxe.

Activitatea tipografică din regiunile românești este de asemenea importantă prin consecințele sale asupra revigorării vieții spirituale și culturale a ortodoxiei din întreg Imperiul Otoman, așa cum arată studiul lui Bernard Heyberger privind rolul mitropolitului melchit de Alep, Atanasie III Dabbās: continuând opera predecesorilor săi, acesta operează o schimbare de strategie, alegând Principatele Române, împreună cu patriarhul Ierusalimului, ca loc ideal pentru a publica primele cărți de cult ortodox în caractere arabe și, foarte probabil, pentru a procura caracterele și echipamentul tipografic necesar fondării unei tipografii arabe la mănăstirea Sfântul Ioan din Choueir, în Muntele Liban, în anul 1733.

Călătoria pe urmele istoriei cărții în Orientul creștin, începută prin analiza manuscriselor din comunitatea caldeeană, se încheie în aceleași regiuni otomane, având de această dată ca subiect nașterea cărții tipărite. Carsten Walbiner prezintă în detaliu acest moment, atât ca act de naștere al istoriei tiparului arab, cât și ca o răscruce în istoria creștinilor din Orient, un moment capital accentuat de conținutul cărții care marchează începuturile tipografice arabe: fascinantul tratat de ascetism despre „diferența dintre timp și eternitate", al iezuitului și naturalistului spaniol Juan Eusebio Nieremberg. Tratatul se înscrie, de altfel, într-un univers livresc mai complex, evidențiat de Francisco Del Rio Sánchez în descrierea colecțiilor bibliotecii maronite din Alep.

Prin contribuțiile lor, autorii au reușit astfel să scoată la lumină punțile de dialog dintre diferitele centre de producție de carte în limbi orientale, pe o hartă care se întinde de la Kazan și Isfahan

până la Londra și Paris. O hartă care acoperă mai multe secole, în special secolul al XVII-lea, ce anunță mutațiile secolului următor. Din acest motiv preferăm să încheiem prezentarea contribuțiilor cu un text care nu este ultimul în compoziția volumului: studiul pasionant al lui Kostas Sarris privind *Istoria bisericească* scrisă în greacă de Meletios II, mitropolitul Atenei. Dacă opera sa atrage în mod deosebit atenția noastră, este pentru că face oarecum excepție de la ansamblul celorlalte articole: chiar dacă tratează istoria Bisericii, scrisă de un înalt demnitar al clerului ortodox, cartea nu este totuși o lucrare teologică sau liturgică, așa cum sunt majoritatea textelor analizate în acest volum. Publicată postum, la Viena, în 1783-1784, *Istoria bisericească* nu este, precizează autorul, o lucrare confesională sau teologică: ea se apropie mai degrabă de metodologia modernă a istoriografiei franceze a Bisericii, așa cum s-a dezvoltat în secolul al XVII-lea, distingându-se de istoria tradițională, ilustrată de patriarhul Dositei II în *Istoria patriarhilor Ierusalimului*, publicată în greacă, la București (1715). Lucrarea lui Meletios anunță, de această dată, o viziune eliberată de autoritatea directă a Bisericii și se înscrie într-un nou moment cultural, ilustrat de lucrări laice scrise de religioși, de lucrări religioase scrise de laici (precum spătarul moldovean Milescu, al cărui nume apare o singură dată în volum, în titlul unui articol!) și, în sfârșit, de lucrări nereligioase scrise de laici, precum *Istoria Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir (eruditul principe moldovean care a fost discipolul lui Meletios!), carte publicată succesiv în engleză (Londra, 1734-1735), franceză (Paris, 1743) și germană (Hamburg, 1745).

Toate contribuțiile reunite în acest volum se completează pentru a oferi o imagine bogată și nuanțată a eforturilor susținute ale oamenilor Bisericii între secolele XVI și XVIII, pentru a construi un dialog între lumea slavă, Imperiul Otoman și Europa, depășind uneori (dar nu întotdeauna!) obstacole doctrinare: eforturi care au sfârșit prin a reuni în același curent moderni-

zator și într-o impresionantă „istorie conectată" popoarele lumii slave, ale Imperiului Otoman și ale Europei. Volumul constituie astfel o contribuție științifică solidă la cunoașterea schimburilor și interacțiunilor dintre culturi și o bază indispensabilă pentru a înțelege mai bine originile acestui proces.

„Dix-septième siècle", 2025, nr° 307, p. 389-393

Crinul și Semiluna

Atât prin formă, cât și prin conținut, cartea lui Pascal Arnoux[88] se prezintă ca un diptic armonios. În locul unei singure lucrări împărțite în două părți, autorul a preferat două tomuri cu titluri distincte, reunite sub un titlu comun. Analiza oscilează între două moduri de a scrie istoria – cel diplomatic și cel militar – și se organizează în jurul unei alte dualități: crinul și semiluna, simboluri ale regatului Franței și Imperiului Otoman. Confruntarea dintre cele două puteri constituie firul conducător al cărții, care explorează întâlnirile, pașnice sau conflictuale, dintre acestea în secolul al XVII-lea.

În centrul narațiunii se află cazul particular al Franței, al cărei rege „prea creștin" Francisc I nu a ezitat să semneze „alianța nelegiuită" cu Marele Turc în 1536. Desigur, în numele aceleiași rațiuni de stat, Veneția și Genova îl precedaseră încă din secolul al XV-lea, dar în epoca Regelui-Soare, când Franța ocupă un loc proeminent pe scena politică europeană, această „duplicitate inconștientă" se accentuează și pune în pericol relațiile tradiționale. Asediată de otomani în Creta (1645), Veneția cere ajutorul Franței, care trimite

[88] Pascal Arnoux, *Les Lys contre le Croissant*, Paris, L'Harmattan, 2024; Idem, *Les temps de l'apaisement*, L'Harmattan, 2024 (Titlu de ansamblu: *Diplomatie et guerres méditerranéennes de la France au Grande Siècle*, tomes 1-2).

în anul următor o escadră, dar fără a se angaja deschis, oficial. Scenariul se repetă în 1660, când Ludovic al XIV-lea își reînnoiește sprijinul fără a declara totuși război Porții. Relațiile franco-otomane ating punctul critic în 1664, la bătălia de la Saint-Gotthard: participarea francezilor alături de armata imperială austriacă întrerupe misiunea ambasadorului lor la Constantinopol. Totuși, mulțumit de victorie, regele reia bunele relații cu Semiluna, pentru a contracara expansiunea austriacă. „Alianța nelegiuită" continuă astfel pe plan diplomatic, înainte de a fi din nou pusă la încercare în timpul asediului Candiei (1669). Și de această dată, sprijinul francez este mascat sub steagurile Sfântului Scaun și ale Sfintei Ligi, pentru a evita o confruntare deschisă cu Poarta. Chiar dacă regele trimite o flotilă condusă de ducele de Beaufort, el „nu vrea să declare pe față război Marelui Sultan și ordonă să se acționeze în numele și sub stindardul papei, ca în 1660" (vol. II, p. 59). Urmarea este fatală: Candia, ultima mare enclavă a Cretei stăpânită de Veneția, cade sub controlul otoman, iar Marele Turc, devenit stăpân al Mediteranei orientale pentru a relua apoi avansul spre Europa până la porțile Vienei în 1683.

Se vede astfel cât de mult armele diplomației se împletesc cu cele ale războiului – cealaltă fațetă a relațiilor franco-otomane din Marele Secol. Aceasta este, de altfel, dimensiunea esențială a cărții și sursa originalității ei. Experiența profesională a autorului în statul-major operațional, menționată pe coperta a IV-a, explică această perspectivă.

Descrierea operațiunilor militare ocupă într-adevăr un loc central, cu detalii numeroase despre efective, despre desfășurarea evenimentelor, despre compoziția armamentului etc. Pe scurt, cartea dă impresia unei veritabile „istorii-campanie", în sensul pozitiv al termenului: bun strateg, autorul nu pierde din vedere realitățile mai complexe, dincolo de teatrul războiului, formulând concluzii care merită reținute. „Din punct de vedere al strategiei

politice – scrie el –, căderea Candiei închide o etapă: ultimele motive de «cruciadă» și de intervenție externă dispar, cel puțin pentru Ludovic al XIV-lea", înainte ca asediul Vienei din 1683 să reaprindă acest spirit în opinia publică franceză (vol. II, p. 126).

Legătura dintre istoria militară și cea diplomatică este poate cea mai mare originalitate a cărții lui Pascal Arnoux, care oferă prilejul de a aprofunda reflecția asupra „mitului cruciadei", studiat de Alphonse Dupront, și mai ales asupra rezonanțelor sale târzii până la „ultima cruciadă", evocată de Özkan Bardakçı și François Pugnière în lucrarea lor din 2008, apărută la Presses universitaires de Rennes. Arnoux sugerează câteva direcții în acest sens. În considerațiile introductive, el avertizează asupra schimbării pe care o cunoaște acest mit după bătălia de la Saint-Gotthard, când „cruciada nu trece de stadiul mitului interiorizat" și „războiul sfânt nu mai este la modă" (vol. I, p. 22). O stare de spirit accentuată de pierderea Candiei, regretată de contemporanii creștini, dar acceptată cu ideea că „rezistența prelungită nu mai servea la nimic" și că era mai bine ca orașul să fie predat „în cele mai bune condiții, printr-o pace bună" (vol. II, p. 125). Interpretarea mizelor mai largi ale acestei istorii militare și diplomatice rămâne însă doar schițată, în ciuda detaliilor ce-ar fi putut s-o slujească.

Bazată pe o teză de doctorat susținută la Universitatea Paris I, cartea se remarcă prin bogăția surselor consultate – manuscrise (în special din colecțiile BnF) și tipărite – de la publicațiile epocii și clasica *Istorie a Imperiului Otoman* (1835-1841) de Hammer-Purgstall, oarecum depășită, până la studii recente. Un alt merit al ei este calitatea scriiturii, într-un stil alert și viu, apropiat de cel al unei povestiri palpitante. Autorul nu ezită să actualizeze anumite teme, cum ar fi „revenirea experienței" ilustrată prin rapoartele militare din secolul al XVII-lea (vol. I, p. 96). Se poate totuși întreba dacă nu merge prea departe în încercarea de a pune în perspectivă unele asedii, care „prefigurează capacitățile tehnice

ale tuturor debarcărilor din Antichitate încoace" (vol. II, p. 193). Cu toate acestea, „istoria-campanie" propusă de el are meritul de a readuce în atenție o scenă uitată a istoriei diplomatice și militare a Marelui Secol, într-un moment de răscruce între două lumi – Europa creștină și Imperiul Otoman – în care Franța a jucat un rol de primă importanță.

„Revue historique de droit français
et étranger", 1925, nr. 1, p. 105-107

Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea

Se cuvine apreciată strădania lui Viorel Grecu de a aduce în limba română una din scrierile reprezentative cu privire la mișcarea de idei din Europa secolului XVIII[89]. Intră astfel în circuitul nostru cultural o operă de referință nu numai prin seriozitatea demersului critic, ci și prin calitățile ei artistice (un adevărat „roman al rațiunii", cf. Grete Tartler, în „România literară", 10 decembrie 1981), care au pus probleme dintre cele mai delicate traducerii. Urmând ediția franceză din 1963, apărută la Librairie Arthème Fayard, traducerea vine să completeze ideile și structura altei cărți reprezentative pentru un studiu comparat al culturii, *Criza conștiinței europene*, tradusă și ea în limba română, în 1973.

Desigur, pentru unii cercetători conținutul ultimei tălmăciri, făcută cu un remarcabil talent, nu reprezintă o noutate. Ideile scrierii, accesibilă acum și altor categorii de cititori, sunt însă de o reală actualitate, prin maniera de anchetare a materiei, o manieră receptivă la problematica de idei și fenomene ce compun tabloul spiritual al veacului XVIII. Structura cărții, continuând în linii ge-

[89] Paul Hazard, *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea. De la Montesquieu la Lessing*. În românește de Viorel Grecu, București, Editura Univers, 1981.

nerale schema propusă în *Criza conștiinței europene*, o dovedește. Partea întâi, *Procesul creștinismului*, urmărește în mai multe capitole, șirul de fenomene și teme definitorii pentru reformarea vechiului mod de gândire: critica universală; fericirea; rațiunea; Luminile; Dumnezeul creștinilor pus sub acuzare; Apologetica; progresul necredinței ș.a. Partea a doua, *Cartea oamenilor*, continuă ancheta, aducând în prim-plan marile inovații din gândirea secolului privind religia naturală, științele naturii, dreptul, morala, guvernarea, educația; Enciclopedia; literele, moravurile.

În fine, ultima parte, *Descompunerea*, reține mai ales contradicțiile în lumea unor domenii ale gândirii ce au condus spre noi direcții de evoluție, precum ideile despre devenire, rațiune, bunătate, libertate etc.

Ce este, la capătul acestui minuțios examen, Europa secolului XVIII? Concluziile autorului, cu titlul *Europa sau falsa Europă*, propun în acest sens noi reflecții. Se detașează mai întâi, geografic vorbind, tendința spre o mai mare unitate, renumele continentului fiind datorat nu unei națiuni, ci „tuturor popoarelor, tuturor țărilor din Europa" (p. 415). Chiar și popoarele de la periferia continentului (noțiune discutabilă și susceptibilă de europocentrism!) au adus o parte de contribuție la procesul de construire a unui „suflet european" (p. 422). Cât despre limitele cronologice ale veacului, ele marchează mai curând o epocă de răgaz, de „armistițiu", o epocă propice acumulărilor cantitative și experimentului. Fiindcă, după opinia lui Paul Hazard, rolul principal în guvernarea statelor nu va reveni filozofilor, ci mai curând lui Machiavelli: „Nu va exista pace universală, numai armistiții, în timpul cărora se vor pregăti de război căutând mijloace mai bune pentru a se ucide reciproc. Căci știința va mări, așa cum se sperase, puterea omului, însă va spori în același timp și puterea lui de distrugere. Secolul XVIII se va încheia prin războaiele Revoluției, secolul al XIX-lea va începe prin războaiele Imperiului" (p. 440).

Concluzia îndreaptă spre o alta, potrivit căreia Europa ar parcurge neîncetat două căi, în firească succesiune, una către fericire, cealaltă către adevăr. Pe permanența unui asemenea principiu salvator se reazemă condiția umană a continentului, în el se încadrează și gândirea secolului XVIII. Reflectând pe marginea lui, Paul Hazard reflectează, în ultimă instanță, pe marginea destinului cultural al Europei, în care secolul XVIII reprezintă doar o verigă. Nu se putea o încadrare mai izbutită a gândirii marelui secol în coordonatele de durată ale istoriei. Ea are meritul de a arăta încă o dată că, „dacă moștenirea Antichității, a Evului Mediu și a Renașterii apasă asupra noastră, noi suntem însă descendenții direcți ai secolului al optsprezecelea" (p. 5).

Cartea lui Paul Hazard, tradusă în română, va îngădui astfel adâncirea analizei și asupra secolului XVIII românesc, sugerând noi modalități privind raportarea sa la curentul european de gândire. Acestea ar fi putut să prilejuiască un studiu introductiv (element ce lipsește în structura actualei ediții), cu trimiteri mai insistente asupra spațiului românesc, asupra căruia autorul, constrâns de nevoia de sinteză, n-a avut cum să facă referiri.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 19, 1982, p. 851-852

Secolul Luminilor într-o nouă lectură

Din orice unghi ar fi considerată, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor* a lui Pierre Chaunu[90] se recomandă ca una din realizările de seamă ale istoriografiei recente. Metoda de anchetă, viziunea de ansamblu, maniera de sinteză și structura, spiritul de

[90] Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, traducere de Irina Mavrodin, I-II, București, Editura Meridiane, 1986.

finețe ce însoțește demersul, în fine, mijloacele de expresie concură la realizarea unei opere reprezentative pentru modernizarea pe care o traversează azi istoriografia lumii.

Autorul, profesor la Universitatea din Caen, conducătorul unui grup de cercetători care se ocupă cu studiul secolului XVIII, este de multă vreme un nume de referință între istoricii francezi, grație contribuției sale la fundamentarea istoriei seriale și cantitative. O contribuție ce constă în introducerea criteriilor mai precise de evaluare a progresului, făcând apel la indicii dezvoltării, capabili să demonstreze pe baza datelor precise seriile istorice ale evoluției. Meritul incontestabil al lui Pierre Chaunu este acela de a depăși teritoriul artizanal al istoriografiei pentru a se instala într-un laborator modern de investigație, în prezența calculatorului și al statisticii. Așa au apărut operele sale *Seville et l'Atlantique* (12 volume, 1955-1960), *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques* (2 volume, 1960-1966) sau sintezele *La civilisation de l'Europe classique* și *La civilisation de l'Europe des Lumières*, ambele în prestigioasa colecție „Les grandes civilisations", condusă de Raymond Bloch.

Sinteza din urmă o avem acum și în limba română, mulțumită traducerii realizate de Irina Mavrodin și Editurii Meridiane, deosebit de receptivă la noile direcții din istoriografia lumii. Cartea are o însemnătate aparte. Ea se încadrează în literatura fecundă apărută în ultimii ani cu intenția reinterpretării Luminilor, epocă în care se identifică tot mai insistent un preludiu al modernității și al ideilor ce animă lumea de astăzi. De la Ernst Cassirer la Paul Hazard, la care se mai adaugă un René Pomeau, Franco Venturi, W. Krauss (mulți dintre aceștia traduși în limba română), studiul Luminilor a fost slujit de savanți de prestigiu, ale căror sugestii și contribuții au direcționat în bună parte cercetarea din ultima vreme.

Față de toți aceștia, opera lui Chaunu marchează un incontestabil pas mai departe. Faptul se datorează mai întâi orizontu-

lui metodologic nou prin care tema în discuție a fost abordată. Pornind de la o experiență anterioară, Pierre Chaunu ne propune o lectură incitantă a civilizației Luminilor în datele istoriei cantitative și ale istoriei seriale. Pentru aceasta, el a utilizat informațiile semilogaritmice în măsură să asigure o viziune sinoptică mai nuanțată, punând în evidență notele esențiale ale ritmurilor de creștere, facilitând comparații între faptele cele mai diferite la toate nivelurile. Astfel, secolul XVIII european aparține acum aproape în întregime protostatisticii, existând posibilitatea, pentru prima dată, de a sesiza în el trăsăturile istoriei seriale, a unei cunoașteri istorice mai ambițioase, care nu se mulțumește să descrie, ci să „măsoare", depășind nivelul gândirii luminate a elitei pentru a cuprinde aspirațiile unei întregi armate de anonimi, făuritori de istorie. Ceea ce, prin natura lucrurilor, invită la gândirea globală și de lungă durată a fenomenului istoric, pentru a reține apoi, prin efort comparat, particularitățile veacului, dar și notele sale comune cu devenirea de lungă durată a umanității. În felul acesta, sinteza lui Pierre Chaunu are avantajul incontestabil de a fi cea mai cuprinzătoare tratare a civilizației și culturii europene într-un veac de adânci mutații cum a fost veacul XVIII. Sinteza nu vitregește însă prin condiția inerentă a genului elementele particulare ce intră în compunerea ei. Spiritul nuanțat al autorului a asigurat justa relație dintre imaginea întregului și aceea a componentelor acestuia. De reținut în acest sens ideea despre unitatea prin diversitate a marelui secol, ideea care invită la gândirea particularităților est-vest și nord-sud în sinteza Iluminismului european ca „unitate mentală superioară".

Să mai reținem din sinteza lui Chaunu o excelentă cuprindere a nivelurilor și modelelor de umanitate ce intră în compunerea marelui secol. Unui cadru spațial bine conturat (care nu are în vedere, de altfel, numai Europa Luminilor, ci și alte continente) îi corespunde unul temporal, cu raportări frecvente la epocile

anterioare ca și la stricta contemporaneitate. În această imagine mobilă, bine diferențiată, autorul are în vedere apoi, urmând o structură minuțioasă și logică, principalele niveluri ale civilizației europene în secolul XVIII.

Pentru cititorii români, specialiști sau nu, cartea reprezintă un anume interes și sub raportul referințelor la spațiul nostru. Faptul e notabil fiindcă, cu puține excepții, autorii occidentali de sinteze privind civilizația Europei ignoră adesea ariile etnice mai mici, neinteresante la prima vedere pentru problematica universală a fenomenului. În acest sens, Pierre Chaunu nu merge nici el prea departe, dar, spre deosebire de mulți dintre autorii străini, face unele trimiteri și la români. Bibliografia ne îngăduie să înțelegem de altfel că el a apelat și la istoriografia românească, aceea care îi era accesibilă până la data când și-a scris opera, prin intermediul revistelor „Revue roumaine d'histoire" și „Revue des études sud-est européennes".

În raport cu asemenea câștiguri ale cercetării mai noi, era cu atât mai firesc și necesar ca importanta scriere să fie tradusă în limba română. Versiunea este deschisă de un *Cuvânt-înainte* al traducătoarei, care ne oferă un bun portret al autorului, al întregii sale opere și al cărții de față, caracterizată ca „un mare poem didactic", destinat deopotrivă „profanului" ca și „specialistului". Este meritul volumului *Civilizația Europei în Secolul Luminilor* să îmbine ambele cerințe, participând la îmbogățirea orizontului istoriografic al culturii.

„Cronica", 20 noiembrie 1986, p. 8

François II Rákóczi: *Mărturisirea unui păcătos*

Datorită muncii colective a specialiștilor, una dintre operele majore ale lui François II Rákóczi – principe al Transilvaniei, erou al războiului de Independență împotriva Habsburgilor, om de litere, spirit religios și tolerant – își găsește acum cititorii francezi[91]. Este vorba de textul, inedit până acum, al traducerii în limba franceză a lucrării sale scrise în latină, *Confessio peccatoris*, traducere realizată în secolul al XVIII-lea de Chrysostome Jourdain, Superior major al ordinului camaldulilor de la Grosbois, păstrată astăzi la mediateca din Troyes.

Studiile introductive, extrem de bogate și întinse pe 184 de pagini, constituie o adevărată carte în interiorul cărții: ele oferă informații esențiale despre autor, lămurind circumstanțele redactării, conținutul și importanța textului. În plus, volumul este completat de un consistent aparat critic: note de subsol riguroase, observații textologice, o cronologie și o bibliografie, hărți și indici (p. 623-777). Este, pe scurt, o lucrare critică realizată după cele mai stricte norme editoriale, care continuă un lung proces de editare a *Mărturisirii* principelui transilvănean – început cu *Autobiografia unui principe rebel* (1977) și continuat până la edițiile din 2019 (vezi recenzia lui Ferenc Tóth, în „*Dix-huitième siècle*", 52, 2020, p. 514), toate publicate de Editura Corvina din Budapesta.

După apariția *Corespondenței diplomatice* legate de războiul de independență al principelui François II Rákóczi, publicată de

[91] François II Rákóczi, *Confession d'un pécheur*, traduit du latin par Chrysostome Jourdain, édition critique avec introductions et notes, établie sous la direction de Gábor Tüskés, avant-propos de Jean Garapon, avec la collaboration de Csenge E. Aradi, Ildikó Gausz, Zsuzsanna Hámori-Nagy, Réka Lengyel, Zsolt Szebelédi, Ferenc Tóth et Anna Tüskés, édition revue et préparée par Michel Marty, Paris, Honoré Champion, 2020.

Ferenc Tóth (Champion, 2012), această nouă ediție are meritul de a readuce în atenție un actor important pe scena Europei Centrale, cunoscut în Franța și în limba franceză, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, mult mai bine decât este cunoscut astăzi. Într-adevăr, François II Rákóczi, aliat al lui Ludovic al XIV-lea împotriva Habsburgilor și primit la Versailles în 1713, devenise din 1707 subiectul unei cărți – *Histoire du prince Ragotzi, ou Guerre des mécontens sous son commandement* de Eustache Le Noble – și se remarcase prin *Memoriile* sale (1739) și prin *Testamentul politic și moral* (1751). Prin aceste scrieri, Rákóczi devine, așa cum notează Gábor Tüskés, „un autor francofon cu mult înainte ca operele sale să fie publicate în propria țară" (p. 44).

La mitul său a contribuit și schimbarea spectaculoasă de direcție din 1717, când a cerut azil la Poarta Otomană, alegând o cale opusă celei urmate de un alt principe cărturar din aceeași regiune, Dimitrie Cantemir, care fusese nevoit, în 1711, să fugă din Imperiul Otoman și să găsească refugiu la curtea țarului Petru cel Mare.

În timpul șederii sale în Franța, apoi în Imperiul Otoman, fostul principe al Transilvaniei și-a scris autobiografia în latină, inspirându-se din modelul *Confesiunilor* lui Augustin și din tradiția memoriilor princiare: „O confesiune generală – precizează de la început Jean Garapon în prefață – conform practicii obișnuite a directorilor spirituali ai Contrareformei, peste care se suprapune, fragmentar și în formă embrionară, o autobiografie princiară, mai degrabă morală și spirituală decât psihologică sau intimă, oferind totuși numeroase elemente ale unui autoportret, în care politica este subordonată transcendenței, ale cărei intenții secrete le exprimă" (p. 9). Din acest punct de vedere, cartea este o veritabilă revelație.

Textul, așa cum apare în traducerea franceză, abundă în reflecții și detalii despre viața autorului și despre etapele importante ale drumului său – din Imperiul Habsburgic în Franța și apoi în teritoriile aflate sub stăpânirea sultanului.

Deși lucrarea nu are valoarea unei surse primare comparabile cu documentele oficiale sau registrele contabile și se distinge, așa cum remarcă Gábor Tüskés (p. 141), prin caracterul ei în primul rând literar, ea rămâne totuși o mărturie importantă, mai ales pentru înțelegerea mentalităților epocii. Volumul se citește ca un document fascinant, ce dezvăluie viața unui om de putere, implicat în războaie și în politica vremii, dar și a unui credincios profund, cu o sensibilitate emoționantă. „Cei care vor citi într-o zi – scrie el – ceea ce spun eu cu un spirit lumesc vor privi totul ca pe niște basme. Dar cei care vor privi cu lumina voastră, care este lumina adevărată, vor înțelege mai bine ceea ce aș putea spune, decât aș putea eu să le descriu" (p. 480).

În acest dialog imaginar dintre principele autor și cititorii săi, trebuie amintit că, oricât de fidelă ar fi traducerea franceză – analizată cu mare rigoare de Ildikó Gausz –, ea nu poate înlocui originalul latin și universul său propriu. Concluzia lui Gábor Tüskés este pe deplin justificată: „Cu siguranță, ediția critică a textelor în latină și în franceză va stimula un nou val de interes internațional pentru cercetările asupra lui Rákóczi. O analiză detaliată va aduce cu siguranță numeroase surprize în mai multe domenii" (p. 141).

Până atunci când această dorință se va împlini, ediția de față joacă un rol esențial, mai ales pentru publicul francez, prin posibilitatea de a descoperi impresionanta mărturisire a principelui transilvănean, redactată în limba secolului al XVIII-lea.

„Dix-huitième siécle", 54, 2022, p. 691-692

De la *Memoriile* Ecaterinei a II-a la Ecaterina, fiica lui Dimitrie Cantemir

Traducerea *Memoriilor* Ecaterinei a II-a în renumita colecție de buzunar „Petite Bibliothèque" a Editurii Payot & Rivages (2024)[92] nu poate trece neobservată. Este surprinzător că, scrise în limba lui Voltaire, publicate la Londra în 1859, apoi la Sankt Petersburg în 1907, ele au cunoscut în Franța doar două ediții: una în 1953 și alta în 2021, cel puțin potrivit catalogului BnF, ambele trecute însă sub tăcere de Linda Gil, autoarea ultimei traduceri. Omisiunea bibliografică nu diminuează importanța demersului său, menit să ofere publicului larg și specialiștilor o lectură pasionantă despre viața și epoca celebrei suverane. Chiar dacă Ecaterina cea Mare a fost subiectul a numeroase biografii, niciuna nu luminează cu atâta vioiciune faptele existenței și reflecțiile ei până la urcarea pe tron așa cum o fac pe propria ei mărturie. Redactate în intimitatea cabinetului de lucru și pe parcursul mai multor etape, confesiunile ei reclamă inevitabil o privire critică pentru a distinge adevărul de ficțiune, mai ales în ceea ce privește intrigile complexe ce s-au țesut în culise la curtea țaristă.

Memoriile ei sunt mai mult decât o sursă istorică: ele fascinează prin calitatea scriiturii, care dezvăluie în profunzime gândurile și sentimentele autoarei înainte ca ea să devină împărăteasa temută în propria țară și venerată în întreaga lume. Întreaga copilărie și tinerețe a pregătit-o pentru acest destin. Venită pe lume într-o familie germană care nu vorbea rusa, la șapte ani ea a fost silită să renunțe la păpuși, fiindcă „o fată de vârsta ei" – i se impunea – nu mai trebuia să mai aibă așa ceva. Setea de cunoaștere și stăpânirea de sine au avut un rol decisiv în formarea personalității sale, în

[92] Catherine de Russie, *Mémoires*, édition, préface et notes de Linda Gil, Éditions Payot & Rivages, 2024.

timp ce complexul legat de înfățișare – copil fiind, se considera de „o urâțenie desăvârșită" – a încurajat-o să-și cultive mintea.

Cu aceste calități, ea reține atenția împărătesei Elisabeta, care o alege ca soție pentru moștenitorul tronului, Petru al III-lea. Contrastul este izbitor față de tânărul soț care continuă să se joace de-a soldații până la șaptesprezece ani. Un amănunt va frapa cititorul: emoția trăită de ea în așteptarea momentului nupțial, contrariată să constate apoi că „Alteța Sa Imperială, după ce a cinat bine, s-a… culcat". Un episod menit să anunțe simbolic ce avea să urmeze: nepregătirea sa pentru îndatoriri imperiale, tot așa cum n-a fost nici pentru căsătorie!

Viața viitoarei împărătese dezvăluie și atmosfera apăsătoare a curții. Sub privirile suspicioase ale soacrei, îi sunt refuzate până și cele mai simple favoruri, precum… o masă de scris, de teama de a întreține o corespondență necontrolată cu lumea din afara curții. I s-a permis doar să citească – ceea ce a și făcut cu nesaț, avidă de scrierile lui Voltaire, de *Enciclopedie* și celelalte opere ale Luminilor.

Eliberarea din această colivie de aur a venit odată cu lovitura de stat pentru îndepărtarea soțului de la tron (1762). Din păcate, „împărăteasa luminată", în dialog constant cu filozofii epocii, nu a rupt complet legătura cu tradițiile autocratice ale Rusiei care i-au marcat guvernarea.

Ceea ce face *Memoriile* și mai prețioase este dimensiunea lor intimă. Nu sunt doar confesiunile unei suverane, ci și jurnalul unei femei. În paginile lor, Ecaterina își notează frustrările din copilărie și chiar reflecții despre „transgresiunea" genurilor. Admiră, de pildă, o contesă cu chip „bărbătesc", urâtă dar inteligentă: „Dacă ar fi fost bărbat, ar fi fost un bărbat de mare merit". Despre sine scrie: „Știam că sunt femeie și, prin aceasta, o ființă limitată și incapabilă de perfecțiune" (*Memorii*, p. 318).

Memoriile Ecaterinei a II-a nu dezvăluie decât o parte din viața autoarei și din istoria zbuciumată a Rusiei acelei epoci. Însă

importanța domniei sale și calitatea scrisului le conferă un interes incontestabil. Genul autobiografic se îmbogățește astfel cu o mărturie de rang înalt, nedrept uitată, cu atât mai valoroasă cu cât este povestea unei femei de putere, cu un loc incontestabil și în republica literelor.

Pentru cititorul român, memoriile ei prezintă un interes în plus și pentru surpriza de a întâlni câteva reminescențe cantemiriene. E vorba mai întâi de a doua soție a lui Dimitrie Cantemir, Anastasia, fiica prințului Ivan Trubețkoi, recăsătorită în 1738 cu prințul de Hesse-Hombourg, pe care autoarea a întâlnit-o în compania soacrei sale, împărăteasa Elisabeta (p. 86). Mai mult decât atât, ea precizează că aceasta din urmă „era strâns legată de prințul, prințesa de Hesse (Anastasia), fiica sa, prințesa Cantemir și Dl. De Betzky" (p. 111). Asupra prințesei Cantemir, Ecaterina a II-a revine mai târziu (paginile 249-250 ale *Memoriilor*), când o va întâlni la palatul de la Oranienbaum, oferit de Elisabeta moștenitorului ei la tron. Prințesa Cantemir, născută din mariajul Anastasiei „cu hospodarul Valahiei, prințul Cantemir – cum precizează autoarea", devenise între timp prințesa Galițin, prin căsătoria cu Dimitrie Mihailovici Galițin (1751), aparținând uneia dintre cele mai vechi familii princiare ruseşti. Cele două Ecaterine s-au și plimbat atunci împreună într-un cabriolet condus chiar de fiica fostului domn al Moldovei!

Descrierea întâlnirii de la Oranienbaum este presărată și de câteva detalii despre tristețea profundă a prințului Bețkoi – cel care va avea un rol important în modernizarea sistemului de învățământ sub Ecaterina II – după decesul Anastasiei Hesse-Homburg (1755), sora sa vitregă, dar și de câteva aprecieri dezagreabile la adresa Ecaterinei Galițin, „un personaj destul de curios și foarte îngust la minte": o „bătrână, urâtă, proastă și nebună, chiar aproape extravagantă".

E regretabil că editoarea franceză n-a adăugat aici unele note. Am fi aşteptat precizarea că „hospodarul Valahiei" era de fapt o ilustră personalitate: fostul domn al Moldovei, savant şi om de litere, cunoscut în republica de litere din secolul Luminilor. Cât despre portretul fizic şi intelectual al fiicei lui Cantemir, aşa cum îl prezintă viitoare autocrată, el este total eronat. Nu numai fiindcă, după alte mărturii, aceasta era de agreabilă companie (făcând ea însăşi parte din societatea doamnelor de onoare ale Elisabetei), apreciată pentru măiestria interpretării la clavecin, dar şi pentru aspectul fizic, aşa cum se vede din portretul ei, imortalizat de Louis Michel Van Loo atunci când ea a venit la Paris alături de prinţul Galiţin, numit ambasador de Elisabeta. Întâmplarea a făcut ca fiica lui Cantemir să-şi sfârşească zile la Paris (1761), oraşul în care a murit şi fratele ei din prima căsătorie a tatălui: poetul Antioh, ambasador al Rusiei la Paris.

Se poate ca răutăţile Ecaterinei a II-a la adresa „extravagantei" prinţese Cantemir-Galiţin să se explice pe fondul suspiciunii contra persoanelor din anturajului Elisabetei şi a animozităţilor dintre împărăteasa-soacră şi noră, viitoarea împărătească! Dar aceste detalii n-au importanţă. Dacă ele reţin atenţia, este doar pentru că amintesc ecoul lăsat de numele lui Cantemir, prin diverse alianţe matrimoniale, în memoriile celebrei autocrate a „tuturor Rusiilor" şi în cele mai înalte sfere ale aristocraţiei ruseşti.

„Dix-huitième siècle", 57, 2025, p. 613-615

Aventura *Enciclopediei*

Enciclopedia numită „a lui Diderot şi d'Alembert" a intrat de multă vreme în conştiinţa umanităţii ca un moment de seamă, care a marcat profund gândirea lumii în evoluţia ei spre noile orizonturi ale cunoaşterii. S-a văzut în ea manifestul unei civilizaţii, un manifest cu atât mai semnificativ cu cât era expresia unui

veac al Luminilor, când cunoașterea însăși a traversat o înnoire semnificativă. Mai mult decât atât, lucrarea respectivă a contribuit direct la acest proces, dobândind o funcție socială și ideologică asupra căreia specialiștii s-au pronunțat de mult timp. Robert Darnton are însă meritul incontestabil de a fi împins ancheta mai departe, dând ceea ce el însuși numește „o carte ce povestește istoria unei cărți" sau „o oglindă care se reflectă într-o oglindă" (p. 21)[93]. Apărută în engleză în 1979 (*The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie. 1775-1800*), cartea a fost tradusă în versiunea franceză la care ne referim, prefațată de Emmanuel Le Roy Ladurie.

Consistența ei se datorează, în primul rând, explorării imenselor surse arhivistice ale Societății Tipografice din Neuchâtel, și a altor fonduri. Fără aceste preparative documentare, aprecierea corectă a locului ocupat de *Enciclopedie* în climatul spiritual al epocii nu ar fi de înțeles, fiindcă doar ele pot reface până la un punct impactul real al cărții în straturi sociale și intelectuale mai largi. Arhivele de la Neuchâtel au oferit în acest sens un material important, cu atât mai demn de luat în seamă cu cât, în general, informațiile privind circulația cărții se dovedesc lacunare. Fondul arhivistic consultat de autor se referă însă mai ales la acele momente din biografia *Enciclopediei,* în care editorii din Neuchâtel au avut un rol mai însemnat, respectiv la edițiile *in-quarto*. Odată cu acestea, difuzarea *Enciclopediei* a luat o turnură decisivă. Să ne grăbim însă să precizăm că, oprindu-se mai mult la acest capitol, autorul nu a fragmentat istoria *Enciclopediei*. Cartea sa nu ignoră biografia *Enciclopediei*, începând cu împrejurările în care *Cyclopaedia* engleză a lui Ephraim Chambers a ajuns în atenția librarului oficial al Parisului și a atras colaborarea lui Diderot,

[93] Robert Darnton, *L'aventure de l'Encyclopédie: Un best-seller au siècle des Lumières,* Paris, Perrin, 1982.

cel care avea să facă apoi din ea opera supremă a vieții sale. Capitol după capitol, autorul surprinde apoi momentele importante privind geneza ediției *in-quarto* din 1777-1779, traficul edițiilor, războiul comercial generat de ele, problemele fabricării și ale difuzării până la realizarea *Enciclopediei metodice*, ca un alt capitol al aceleiași aventuri. O aventură palpitantă în care jocul cifrelor, adesea adus în atenție, are semnificația sa. Nu e surprinzător că la o investiție inițială de 70.000 de livre, editorii au realizat în final, un beneficiu de 2.500.000? Nu pare greu de crezut că într-o epocă în care tirajul unei lucrări într-un singur volum ajungea până la 1.500 de exemplare, editorul lionez Duplain a scontat pe 4.000 pentru a ajunge apoi la 6.000?

Difuzarea *Enciclopediei* se dovedește astfel simptomatică pentru modul în care scrierile iluministe invadau piața culturală în veacul XVIII. Având mai întâi în aria sa de iradiere publicul aristocrat, singurul în stare să cumpere luxoasele ediții *in-folio*, ea a pătruns, treptat, mai ales odată cu edițiile *in-quarto* în straturi sociale mai largi.

Este sesizată rezonanța considerabilă a *Enciclopediei* tocmai în spațiul care, oficial, a ostracizat-o până la Revoluția din 1789, dar și difuzarea ei la nord și sud de Alpi, ca și în centrul și răsăritul Europei. După arhivele de la Neuchâtel, ultimele puncte ale rețelei de difuzare europeană a *Enciclopedie*i par a fi orașele Pesta, Varșovia, Moscova și Petersburg. Librarii din Pesta, Weigand și Köpf, scriau chiar că „majoritatea clienților lor nu știu să citească decât în latină și maghiară" (p. 229-230). S-ar putea astfel înțelege că spațiul românesc se află în afara hărții de iradiere a *Enciclopediei*, autorul nepropunându-și de altfel să-i urmărească prezența în fiecare arie națională. Există însă unele mărturii care nuanțează impresia. Chesarie, episcopul de Râmnic, se interesa insistent la 1778 de procurarea ei, iar de îndată ce a intrat în posesia volumului l-a folosit în propriile-i scrieri (cf. Al. Duțu, *Coordonate ale culturii*

românești în secolul XVIII, București, 1968, p. 147). Același interes aveau să manifeste apoi boierii Balș pentru a-și procura *Enciclopedia metodică* prin intermediul învățatului grec Daniel Philippidès (Al. Ciorănescu, *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J.-D. Barbié du Bocage*, Thessalonik, 1965, p. 54).

Refăcând cu minuțiozitate traseul *Enciclopedie*i, autorul nu a pierdut din vedere semnificația ei ideologică în peisajul spiritual al unei lumi ce se îndrepta, precipitat, spre marea zguduire socială și politică din 1789. Ni se pare demnă de reținut precizarea sa potrivit căreia „elementul radical al *Enciclopediei* nu provine dintr-o viziune profetică a Revoluției Franceze și a Revoluției industriale, ci din încercarea sa de a reconstitui harta lumii cunoașterii, urmând noi trasee determinate de rațiune și numai de rațiune" (p. 27). Cartea lui Darnton deschide astfel noi orizonturi pentru perceperea corectă a marii aventuri intelectuale a cunoașterii deschisă de secolul XVIII, aventură al cărei simbol este *Enciclopedia* lui Diderot și d'Alembert.

„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
«A.D. Xenopol»", 22, 1985, p. 947-948

Fabre d'Églantine: memoriul unei aventuri din 1777

Publicarea unui text inedit reprezintă întotdeauna un demers de un interes incontestabil, mai ales atunci când este realizată după cele mai riguroase norme critice. Acesta este și cazul ediției îngrijite de Anne-Marie Duport[94], specialistă a Revoluției Franceze,

[94] Pierre-François Nazaire Fabre, dit Fabre d'Églantine, *Mémoire d'une aventure en 1777*, édition critique par Anne-Marie Duport, Paris, Société Française d'Étude du Dix-huitième siècle, coll. „Dix-huitième siècle", 2020.

care își însoțește munca de o introducere amplă și pertinentă, dedicată atât parcursului intelectual al viitorului revoluționar Fabre d'Églantine, cât și importanței operei sale. Editoarea subliniază, pe bună dreptate, ambiguitatea acestui text, aflat la granița dintre roman-memorie, ficțiune autobiografică și, poate, memoriu cu caracter judiciar. Oferind detalii esențiale despre data redactării manuscrisului (1777) și despre periplul său până la intrarea, în 1967, în colecțiile Bibliotecii Naționale a Franței, ea scoate în evidență informațiile prețioase pe care acest document le oferă pentru cunoașterea tinereții autorului, precum și a activității sale de dramaturg și actor. Ni se oferă astfel și portretul fascinant al „unui tânăr al secolului său": un personaj apropiat de Casanova în concepția despre iubire, convins că „natura [l-]a înzestrat cu fizicul necesar profesiei [sale] și, mai ales, cu un frumos organ vocal" (p. 96). Cititor atent al lui Montaigne, pătruns de filozofia senzualistă a lui Condillac și, probabil, de ideile lui Helvétius, el oscilează între stoicism și epicurism, ținându-se totuși departe de lecturile religioase, în pofida câtorva citate din Eclesiastul. Condiția sa de artist-actor, apărată cu înverșunare împotriva prejudecăților epocii, adaugă o dimensiune teatrală aventurilor sale amoroase, mai ales în contextul unei situații descrise cu lux de amănunte: răpirea și dezonorarea tinerei Catiche (în vârstă de doar 16 ani), faptă ce îl expunea pedepsei capitale. Relatarea acestor întâmplări nu este însă de domeniul ficțiunii, ceea ce face ca *Memoriul* său necunoscut să fie, după expresia autoarei, „o adevărată mană cerească".

„Cu toate acestea, în ciuda «rousseauismului» evident al lui Fabre d'Églantine și sentimentalismului său preromantic – adesea considerate factori ce au contribuit la cultivarea violenței politice –, la care se adaugă un anticlericalism declarat și un temperament impetuos, nimic din acest text nu lasă să se întrevadă angajamentul său timpuriu și radical în Revoluție" (p. 81), precizează Anne-Marie Duport. Este de apreciat că autoarea

studiului introductiv, discipolă a lui Albert Soboul, refuză determinismul simplist care caută în trecutul pre-revoluționar cheia inevitabilă a destinului politic ulterior. Și totuși, nu putem să nu ne întrebăm dacă încarcerarea și frica de spânzurătoare nu au constituit experiențe suficient de dure pentru a cataliza definitiv spiritul de revoltă al celui care le-a trăit, împotriva puterii și ordinii Vechiului Regim.

Interesul *Memoriului* pentru înțelegerea viitorului revoluționar este, de altfel, incontestabil și dintr-o altă perspectivă. Într-un studiu anterior, publicat în volumul *Héros et héroïnes de la Révolution française* (2012), Anne-Marie Duport a arătat că Fabre d'Églantine, „actor esențial" al Revoluției, a rămas un „erou discreditat", portretizat astfel de Albert Mathiez și chiar de Louis Jacob, autorul unei biografii al cărei ton acuzator este anunțat chiar din titlu: *Fabre d'Églantine, chef des „fripons"* (1946). Într-o analiză mai nuanțată, întrebându-se asupra motivelor ostilității față de el, Alphonse Aulard considera că răspunsul rezidă în faptul „că nu a știut să imprime nici în viața, nici în persoana sa unitatea aparentă pe care opinia publică o cere eroilor săi" (*Figures oubliées de la Révolution. Fabre d'Églantine*, în „*La nouvelle revue*", 1885).

„Ticăloșiile" atribuite, pe bună dreptate sau nu, fostului actor și dramaturg au umbrit astfel rolul său de revoluționar, deși, ales în Convenție, și-a pus condeiul în slujba Calendarului Republican, înainte de a-și găsi sfârșitul pe eșafod, ca prieten apropiat al lui Danton. Adevărată oglindă a patosului artistic și amoros al tinereții sale, prezenta ediție reaprinde interesul pentru destinul său. Istoricii literari vor putea aprecia, direct și în profunzime, valoarea textului, care, potrivit Annei-Marie Duport, prezintă „asemănări tulburătoare" cu *Confesiunile* lui Rousseau (p. 63). Imposibil de citit fără a simți o anumită empatie pentru autor, *Memoriul* ar putea reprezenta punctul de plecare al unei noi biografii – nu pentru a-l judeca, slăbiciunea clasică a genului, ci pentru a-l înțelege. Anne-

Marie Duport, care a semnat recent și articolul dedicat lui Fabre d'Églantine în *Dictionnaire des Conventionnels* este, fără îndoială, cea mai în măsură să o realizeze.

„Dix-huitième siècle", 54, 2022, p. 672-673

Manuscrisul unui suicidar (1785)

Această carte de mici dimensiuni[95] invită la reflecție asupra unui subiect de mare gravitate: sinuciderea în societatea franceză dinaintea Revoluției – temă care a inspirat deja studii importante, în special volumul lui Dominique Godineau (*S'abréger les jours. Le suicide en France au XVIIIe siècle*, 2012). Mai mult decât o analiză teoretică, lucrarea de față oferă o mărturie directă: un curios manuscris descoperit în arhivele instanțelor judiciare din împrejurimile Parisului, unde el a ajuns deoarece autorul său, Jacques Charles Donze, modest „metteur en œuvre" (mai exact: artizan bijutier), a eșuat în tentativa sa de a-și pune capăt zilelor. Supraviețuind gestului, el a fost inculpat în baza Ordonanței criminale din 1670, riscând chiar condamnarea la moarte. În aceste împrejurări, manuscrisul său a fost inclus printre piesele dosarului de instrucție.

Editorii precizează, pe bună dreptate, că „descoperirea unui astfel de manuscris în buzunarul unui individ oarecare nu este deloc surprinzătoare într-un secol în care genul romanesc cunoaște o expansiune rapidă, în care numeroase texte circulă mai mult sau mai puțin clandestin, și în care acei *Rousseau al oamenilor de jos*[96]

---

[95] Jacques Charles Donze, *La fille séduite et heureuse. Exhumation du manuscrit d'un suicidaire, joint à une procédure criminelle de 1785*, édition critique par Hélène Parent et Pierre-Benoît Roumagnou, Société française d'étude du dix-huitième siècle, Paris, 2023.

[96] Expresia „Rousseau al oamenilor de jos" traduce formula franceză „Rousseau du ruisseau", utilizată de istoricul Robert Darnton pentru

au cel puțin tot atâta influență asupra opiniei publice cât filozofii consacrați" (p. 23). Interesul aparte al textului constă în faptul că el poate fi citit ca o confesiune lăsată de autor cu puțin timp înainte de a executa gestul dramatic. Unele pasaje atrag în mod special atenția: disertația asupra distincției dintre „tu", pe care o impune iubitei sale, și „dumneavoastră", cerință a codului de sociabilitate prerevoluționar; rolul decisiv al moravurilor în declarațiile de dragoste (un alt pretendent este respins din inima tinerei pentru că „are excelente calități […], dar îi lipsesc moravurile", p. 43); detaliile numeroase despre un mod de viață ce îmbină plăcerea plimbărilor cu bucuria petrecerilor la cârciumile de periferie.

Anexele volumului aduc noi informații despre drama acestui anonim. Declarația semnată la grefa tribunalului consemnează că el „și-a petrecut tinerețea în studiu", că nu s-a remarcat prin „o conduită imorală, ci doar printr-o înclinație deosebită pentru versificație și comedie" și că, fiind înlăturat de la moștenirea fondului comercial al mamei sale, în favoarea surorii, „s-a aflat cu resurse reduse, fapt care i-a afectat și mai mult imaginația" (p. 62). Sinuciderea apare astfel drept gestul unei persoane disperate, „cu mintea complet tulburată și alienată, care și-a pierdut judecata", fapt ce a atras compasiunea justiției locale, însărcinată cu acest caz. Considerat „nebun", el scapă de pedeapsa pe care altădată o primeau sinucigașii.

Din această perspectivă, volumul are și valoarea unei mărturii a bunei funcționări a justiției de proximitate, ceea ce întărește analiza remarcabilă pe care Pierre-Benoît Roumagnou a dedicat-o

---

a desemna printr-un joc de cuvinte scriitorii obscuri, autodidacți, proveniți din medii modeste sau marginale, care imitau ori adaptau ideile marilor filozofi ai Luminilor, participând totuși la răspândirea lor. În franceza secolului al XVIII-lea, *ruisseau* avea și sens de „râu", „pârâiaș", dar și cel figurat de „mahală" sau „marginea societății".

acestui subiect în lucrarea sa *Dans l'orbite de Paris. Les habitants de la banlieue et la justice* (cca. 1670 – cca. 1789), Paris, Classiques Garnier, 2020 („*Dix-huitième siècle*", 55, 2023, p. 648).

„Dix-huitième siècle", 57, 2025, p. 638-639

Corpul istoriei

Considerată, într-un sens mai larg, ca transfer de sens de la real la figurat, metafora corporală a devenit, de asemenea, o manieră de a citi istoria, o manieră de care istoricii au început să țină seama de ceva timp. Se pot aminti lucrările lui Ernst Kantorowicz și Ralph Giesey despre metafora corpului regelui ori cele ale lui Maurice Agulhon despre imaginea Mariannei – adevărat corp-simbol al Republicii. Dar ce s-a întâmplat între aceste mari momente ale încarnării simbolice trupești? Cum a lăsat locul metafora corpului regal, proprie sistemului monarhic absolutist, aceleia a Mariannei, întruchipare modernă a Franței Libertății?

Cartea lui Antoine de Baecque[97] oferă un răspuns. Obiectivul său constă în a căuta „principalele forme corporale raportate sau inventate de scriitorii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea pentru a vorbi despre societate…" (p. 15). Mai mult decât atât, autorul reconstituie istoria acestei metafore, luând ca punct de plecare destrămarea demnității regale, pe care o plasează înaintea Revoluției, după căsătoria „neconsumată" a lui Ludovic al XVI-lea (1770). Incapabil, în imaginarul licențios, apoi politic, să procreeze un moștenitor, regele lasă această putere *homo novus*-ului revoluționar. Antoine de Baecque insistă cu justețe asupra acestui transfer de corporalitate, când revoluționarii se despart de un simbol vechi și creează altul.

[97] Antoine de Baecque, *Le Corps de l'histoire. Métaphores et politique (1770-1800)*, Paris, Calmann-Lévy, 1993.

O nouă lectură a operei lui Emmanuel Sieyès – pe linia deschisă deja de Marcel Gauchet – scoate în evidență un moment important al cercetării sale, acela în care „marele corp cetățenesc" își face loc în gândirea revoluționară. Este interesant de observat cât de mult figura mitică din trecut a „virtuosului gal" a contribuit la regenerarea revoluționară a francezului lumii moderne (p. 176-177). Dar referința care se impune este cea herculeană. Odată cu căderea monarhiei, Hercule devine simbolul Franței republicane, așa cum își dorea Billaud-Varennes pe 18 noiembrie 1793, la zece zile după propunerea lui David de a-i consacra o sculptură colosală. David ocupă, de altfel, un loc aparte în analiza lui Antoine de Baecque, care descoperă o legătură sugestivă cu modelul politic al lui Sieyès, ceea ce face din proiectul său de tablou *Jurământul jocului cu palma* o vizualizare a corpului politic regenerat (p. 239).

Conștient că omniprezența metaforei regenerării – simbolul nașterii unui om nou – nu poate fi citită fără a ține seama de imaginea sa opusă, autorul se apleacă și asupra metaforei monstruosului, fie că este vorba despre monstrul Iscariot (anagramă de la Aristocrat), fie despre imaginea bestială a Mariei Antoaneta, caricaturizată de Villeneuve ca o harpie, fie despre cele aproximativ șaptezeci de alte figuri monstruoase. Critica aristocrației și a regelui în caricaturi este doar un element ce a contribuit la nașterea unui nou model corporal. Celălalt element, adesea subliniat, este transparența care îi caracteriza pe revoluționari – transparență citită prin interzicerea carnavalurilor și a măștilor sau prin presa care glorifica delațiunea în numele „funcției sale de supraveghere". „Fenomenul de *dezgolire* a scenei politice" (p. 301) s-a realizat sub Teroare, când corpul rănit a devenit „una dintre ceremoniile necesare radicalismului discursului politic" (p. 348). Această reprezentare nu a avut totuși o viață foarte lungă. Atunci când, în timpul luptei contra dușmanilor interni și externi, corpul gigantic al suveranității populare sau al eroului luptător s-a acope-

rit de sânge, el a devenit un simbol înfricoșător. Se înțelege de ce, după 9 Thermidor, legislatorii și artiștii au căutat să se debaraseze de el, înlocuindu-l cu imaginea luminoasă a Libertății, asociată dorinței de siguranță, echilibru și înțelepciune. Istoria pe care ne-o propune autorul este astfel mai mult decât o istorie a metaforelor corporale; ea este și o istorie a principiilor născute din Revoluție, în jurul unui fir conducător: găsirea imaginii sau a imaginilor potrivite pentru a reprezenta națiunea modernă. Paradoxal, „sexul regelui" este punctul de plecare al acestei istorii care se îndreaptă apoi spre nașterea simbolului Libertății, traversând numeroase convulsii corporale.

Cartea nu are doar meritul de a da o nouă dimensiune semnificației metaforelor corporale în timpul Revoluției, utilizându-le pentru o lectură diferită a Revoluției. „Ne înșelăm – spune autorul – crezând că revoluționarii au fost oameni ai abstracțiunii, ar fi mai corect să spunem că au gândit abstracția prin metaforă" (p. 12). Chiar și cel mai filozofic sau juridic limbaj (cum este cazul textelor lui Sieyès) este încărcat de aceste imagini. Ele se află în centrul discursului revoluționar, „corpul" fiind un cuvânt-pivot într-un moment pivot al istoriei (p. 14). Atent la nuanțe, autorul ne avertizează totuși că discursul revoluționar a fost marcat de interpretări contradictorii ale acestei metafore și că omniprezența reprezentării corporale, precum și multitudinea registrelor sale, riscă să dizolve obiectul istoric studiat într-o infinitate de fragmente și de utilizări (p. 15). Pentru a evita această capcană, el se sprijină pe ceea ce numește o „istorie serială non-cantitativă": „serii eterogene de țesături contextuale cusute împreună prin privirea interpretativă care dă formă unui obiect istoric particular, singular, greu cuantificabil" (p. 32). Ne putem întreba în acest caz: cum să măsurăm, mai mult sau mai puțin precis, locul reprezentărilor corporale în raport cu alte metafore care au invadat și ele discursul revoluționar?

Datorită acestei cărți, noi întrebări vor anima cu siguranță analiza Revoluției. Subiect nou: metafora în istorie; lectură nouă a Revoluției, dar și o metodă și un stil care poartă amprenta originalității – iată ce oferă această carte al cărei autor, elev al lui Michel Vovelle, este un istoric talentat, făcând cinste școlii sale.

„Annales historiques de la Révolution française", nr. 297, 1994, p. 617-619

Politică și cultură în viața de zi cu zi a Revoluției Franceze

Lucrările lui Lynn Hunt au schimbat profund maniera de analiză a Revoluției Franceze, dar și alte subiecte istorice, devenind un model de gândire pentru mulți cercetători. În semn de recunoaștere, mai mulți dintre aceștia au dorit să îi aducă un omagiu, reunind studii care continuă și completează opera sa[98].

Una dintre direcțiile de cercetare deschise de istorica americană privește socializarea și politizarea spațiului public în timpul Revoluției. Încă din deschiderea volumului, Victoria E. Thompson explorează această temă analizând grădina Tuileries. Dacă sub Vechiul Regim ea era un simbol al ordinii și al prestigiului, între venirea familiei regale la Paris, în octombrie 1789, și căderea monarhiei, la 10 august 1792, locul își schimbă rolul și semnificația. La fel de originală este și reinterpretarea propusă de Suzanne Desan asupra celebrului marș al femeilor din Paris către Versailles. Ea scoate în evidență interacțiunea dintre mulțimea de femei și trupele armate – pe de o parte, Garda Națională, pe de

[98] Victoria E. Thompson, Bryant T. Ragan, and Suzanne Desan, eds, *Everyday Politics and Culture in Revolutionary France: Essays in Honor of Lynn Hunt*, Oxford University Studies in the Enlightenment, Liverpool, Liverpool University Press, 2024.

altă parte, Gărzile regale. Din această confruntare ia naștere un nou model de cetățenie masculină, „cetățeanul-soldat", și ideea unui patriotism masculin.

O altă perspectivă de analiză deschisă de Lynn Hunt constă în a muta privirea istoricilor de la evenimentele centrale către realitățile locale. Jeff Horn ilustrează acest unghi de vedere printr-un studiu despre decreștinare în 1793, analizând felul în care tensiunile locale – cum a fost revolta din satul Saint-Mards – au întâlnit „spiritul republican" adus din capitală de misionarul parizian Alexandre Rousselin, unul dintre cei apropiați de Danton.

În timp ce decreștinarea este bine cunoscută, dezincriminarea sodomiei în timpul Revoluției rămâne aproape uitată. Totuși, așa cum arată Bryant T. Ragan, *Codul penal* din 1791 a ales să ignore, cu discreție, pedepsele dure ale Vechiului Regim, fapt semnificativ pentru dilemele și prejudecățile epocii în privința raporturilor dintre sodomie, religie, drept natural și istorie.

Cartea lui Lynn Hunt despre timp și istorie (*Measuring Time, Making History*, 2007) și în special conceptul de „salt în viitor" a inspirat o reflecție remarcabilă semnată de William Max Nelson. El propune ideea unei proiecții simultane în trecut, prezent și viitor, scoțând la lumină o dimensiune mai puțin cunoscută a noțiunii de progres din epoca Luminilor și din Revoluție, în măsură să ofere o cheie pentru înțelegerea complexităților temporale ale procesului revoluționar.

Printre temele surprinzătoare din volum se află și jocul de cărți. (Ne putem aminti aici și expoziția organizată în 2021 la Muzeul Cărții de Joc din Issy-les-Moulineaux, unde au fost puse în valoare colecțiile istoricului Pierre Serna.) Jeffrey S. Ravel arată că, în timpul Revoluției, condițiile de producere a jocurilor de cărți s-au schimbat, aceste obiecte devenind o oglindă a transformărilor ideologice și vizuale.

Ultimele două studii nu se referă direct la perioada revoluționară, dar se leagă de ea în moduri subtile. Primul, semnat de Denise Z. Davidson, folosește *Notele și amintirile* lui Pierre Vitet despre tatăl său, medicul Louis Vitet, deputat girondin la Convenție. Ele arată cât de variate sunt memoriile Revoluției și cât de importantă este memoria familială în construirea istoriei oficiale. Al doilea, realizat de Jennifer J. Popiel, se îndepărtează și mai mult de subiect, analizând o mișcare culturală și religioasă din secolul al XIX-lea cu o dimensiune „feministă". Nu este însă această mișcare, se întreabă autoarea, o reacție la războiul purtat de Revoluția „masculină" împotriva Bisericii „feminine"?

Volumul se încheie cu un text semnat chiar de Lynn Hunt, care comentează fiecare dintre contribuții aduse ei în omagiu. Astfel, cea care a inspirat aceste cercetări este și cea care le dă un sens unitar, într-un dialog viu cu discipolii și colegii săi. Spre deosebire de multe volume omagiale, adesea convenționale, acesta se remarcă drept o lucrare de referință în istoriografia recentă, în deplină continuitate cu opera majoră a lui Lynn Hunt. Un omagiu pe deplin meritat, pe măsura unei personalități intelectuale de excepție.

„Dix-huitième siècle", 57, 1925, p. 743-745

Bacchus revoluționar

Evaluarea cercetărilor recente privind Revoluția Franceză reflectă schimbările de paradigmă vizibile în evoluția generală a istoriografiei. În continuarea directă a istoriei economice și sociale de altădată, apoi a istoriei culturale și a mentalităților, curiozitatea istoricilor s-a deplasat în ultima vreme spre emoțiile colective. După râsete și lacrimi, după groaza durerii – pentru a da doar câteva exemple – beția (în sensul propriu: ca expresie a alcoolismului!) reclamă și ea o analiză aparte. Aceasta este pro-

vocarea lansată de Michel Craplet, care, în așteptarea lucrărilor istoricilor, propune lectura sa de psihiatru și alcoolog[99].

Nu este pentru prima dată când revoluționarii sunt așezați astfel pe divanul expertizei psihologice. Natura specifică a acestei ultime contribuții face însă dificilă o analiză conformă exigențelor criticii istorice. Desigur, autorul, medic de profesie, nu le ignoră, după cum arată lucrările istorice pe care le citează. Cu toate acestea, perspectiva istorică a analizei sale ar merita uneori să fie mai nuanțată. Este în primul rând cazul ideii sale conform căreia lipsa vinului ar fi avut aceeași importanță pe care istoricii o acordă lipsei pâinii (p. 37). Ne gândim aici la lucrările magistrale ale lui Steven Kaplan, pentru care, pe bună dreptate, „nimic nu este mai urgent și mai comun decât obsesia pâinii zilnice", sursă de crize de subzistență, fantasme conspiraționiste și revolte sângeroase. Nu este vorba de a subestima alte produse precum zahărul sau cafeaua, pe care Robespierre nu ezita să le considere printre nevoile obișnuite ale societății timpului său. Dar este limpede că penuria lor nu a jucat același rol în revoltele populare ca „complotul făinii": dimpotrivă, dacă elixirul bacchic intervine în agitațiile revoluționare, nu este atât din cauza lipsei sale, cât din cauza efectelor dezinhibante ale consumului său abuziv.

Distincția între alcool ca produs de consum și factor de sociabilitate culturală și utilizarea sa abuzivă ar fi meritat, de asemenea, câteva reflecții pentru a face din beție o fațetă a acestei istorii aflate sub semnul lui Bacchus, ales drept laitmotiv al Revoluției. Construcția acestei fațete este la rândul său problematică. Folosind tehnica puzzle-ului de citate cu valoare de mărturie, înlănțuite într-un discurs prestabilit, Michel Craplet oferă imaginea caricaturală a unei societăți aflate într-o beție perpetuă.

---

[99] Michel Craplet, *L'Ivresse de la Révolution. Histoire secrète de l'alcool. 1789-1794,* Paris, Bernard Grasset, 2021.

Mai mulți protagoniști reține în mod deosebit atenția, începând cu Ludovic al XVI-lea, a cărui imagine de „mare băutor" ar fi fost, în opinia autorului, nedrept ascunsă în favoarea celei de „mare mâncău" (p. 132). Pentru clinicianul specializat în adicții, nu există nicio îndoială: palmaresul regelui la vânătoare – trei cerbi și 29 de „pise" [diverse vietăți] ucise între 4 și 7 iulie – s-ar încadra bine în „criteriile de definire a unei adicții în clasificările medicale actuale" (p. 129). Viciul alcoolic nu este însă privilegiul regelui sau al aristocrației. Autorul insistă mult și asupra revoluționarilor, precum „viteazul Hanriot", de obicei foarte sobru, care, „ieșit din fire" după un pahar de rachiu, și-a ratat misiunea (p. 217), spre deosebire de Incoruptibilul, care, stăpân pe sine, „nu ar fi acceptat un bețiv în cercul său apropiat" (p. 219).

Consumul excesiv de alcool reprezintă, potrivit acestei cărți, și fundalul unor evenimente majore ale Revoluției: cucerirea Bastiliei, cu șaizeci de incidente mai mult sau mai puțin violente, inclusiv jafurile din magazinele de vin (p. 77-78); orgia gărzilor de corp din 1 octombrie 1789 de la Versailles, urmată de celebrele zile de 5-6 octombrie 1789, dominate de spectacolul „precupețelor bete"; fuga regelui oprită la Varennes, „scandată de episoade alcoolizate, când regele, la masă, ba chiar beat și prăbușit, se lasă arestat, deși mai putea schimba soarta sa" (p. 106). Dezlănțuirea alcoolică devine inevitabilă în timpul masacrelor din septembrie 1792, a căror desfășurare, durată și intensitate violentă „se explică prin beția oamenilor și a martorilor" (p. 150). Autorul se miră că istoricii, de la Pierre Caron la Mona Ozouf, nu s-au interesat de acest aspect, și că istorica menționată îl consideră o „enigmatică redutabilă", în timp ce, din punctul său de vedere, ar fi „o enigmă explicabilă tocmai prin beția care declanșează un antrenament colectiv caracterizat prin spontaneitate, imprevizibilitate, solidaritate de grup" (p. 162).

Pasiunea autorului pentru subiectul său constituie o capcană care îl împiedică să evalueze corect acest factor în comparație cu

celelalte realități. Problema nu este doar veridicitatea anumitor scene – fie că e vorba despre „o trupă de soldați beți" (p. 82), sau o „sală plină cu femei ametite de rachiu" (p. 85) – mai ales atunci când cei care le descriu sunt cunoscuți pentru sentimentele lor contrarevoluționare. Ceea ce trebuie în primul rând luat în considerare este proporția acestor fapte în ansamblul mișcării căreia îi aparțin. Or, a ignora acest raport ar însemna să prezentăm marile mobilizări publice de astăzi doar prin devierile periferice ale vandalilor care le pătează imaginea.

Desigur, Michel Craplet nu ascunde dificultatea de a „studia cu luciditate cocktailul exploziv al alcoolului și Revoluției" (p. 35), mai ales când istoricii oferă interpretări contradictorii între un Taine, sever cu băutorii, și un Richard Cobb, plin de „empatie" față de aceștia. El crede că rezolvă dilema alegerii între viziunile lor afirmând că „amândoi [Taine și Cobb] pot atinge adevărul în acest punct și trebuie reuniți pentru o istoriografie fără tabuuri" (p. 37). Autorul dispunea însă de un alt reper istoriografic important: Georges Lefebvre, uitat când face bilanțul cercetărilor susceptibile să-i lumineze pașii, dar recunoscut la justa valoare când acceptă că „totul este spus simplu de acest mare istoric al Revoluției: dublul efect al alcoolului, liniștitor și dezinhibant" (p. 178). Aceasta este, aproape integral, teza pe care Michel Craplet o preia și o dezvoltă la rândul său.

Dar argumentele sale pentru a demonstra rolul alcoolului în timpul Revoluției se contrazic. Deși nu există date sigure în această privință, el estimează „că a existat o creștere a consumului de alcool în timpul Revoluției" (p. 209), după cum o exprimă această parafrazare din epocă: „A sosit ziua băuturii" (p. 9). Și, în același timp, adictologia constată că nivelul consumului de vin în ajunul Revoluției, conform studiului lui Lavoisier, nu diferă prea mult de cel de astăzi: „În 2021, ne aflăm aproape de cifra indicată de Lavoisier, dar după o scădere foarte importantă în ultimii cincizeci de

ani" (p. 59). Ce concluzii se pot trage din aceste date? Autorul insistă – și pe bună dreptate – asupra mutației observate în consumul de vin: acesta trece de la convivialitatea aristocratică din Vechiul Regim la sociabilitatea populară din timpul Revoluției, marcată de toasturi patriotice, de sensul „băutului împreună revoluționar", sau al băutului „la preț just", cum o proclamă câteva cântece.

Observațiile făcute asupra rolului alcoolului în dinamica revoluționară, în special în timpul violențelor revoluționare, nu permit în cele din urmă înțelegerea „plusvalorii" aduse de interpretarea prin prisma adictologiei alcoolice (p. 249). Dimpotrivă, analiza ridică mai multe întrebări decât cele formulate de autor: se poate pune „pasiunea alcoolică" pe același plan cu „pasiunea revoluționară"? Și ce să spunem despre această analiză a lui Benjamin Rush, pionier al studiilor despre adicție, conform căreia „consumul de alcool care înstrăinează nu poate duce la o adevărată revoltă" (p. 277) Ridicând astfel de întrebări, cartea are totuși meritul de a servi drept punct de plecare pentru cercetări mai aprofundate.

„Annales historiques de la Révolution française",
vol. 407, nr. 1, 2022, p. 241-266

1793 în presa Revoluției Franceze

O retrospectivă jurnalistică a Revoluției Franceze doar în anul 1793[100] are darul de a surprinde, fie că este vorba de cititori avizați sau de publicul larg interesat de Revoluția Franceză. Alegerea acestui an ca reper cronologic ar fi putut părea temerară, întrucât, după opinia comună, nu era considerat a fi cel mai fertil pentru presa revoluționară. Se credea că, odată cu restrângerea libertății de

[100] Christophe Cave, Reynaud Denis et Willemart Danièle (dir.), *1793. L'Esprit des journaux*, Paris, Classiques Garnier, 2023, 349 p. (collection „Lire le dix-huitième siècle", nr. 10).

exprimare și cu instaurarea treptată a Terorii, ziarele își pierduseră vigoarea și impactul din primii ani ai Revoluției. „Este adevărat – notează editorii de la bun început – că din presa începuturilor nu mai rămâne mare lucru și că multe dintre gazetele născute odată cu Republica nu vor supraviețui verii. Totuși, numeroase periodice anterioare lui 1789 continuă să apară, iar în 1793 iau naștere încă o sută de publicații, mai mult de jumătate după 2 iunie. Istoria presei nu se reduce, așadar, în acel an, la o inexorabilă sărăcire, la o epurare metodică: dacă varietatea e mai restrânsă toamna decât primăvara, ea nu dispare; se transformă" (p. 7). Această teză este susținută de textele reunite în volum, organizate în succesiunea lunilor.

Într-un an de răscruce al procesului revoluționar, presa rămâne cronica vie a unei societăți în fierbere, amestecând anecdota cu marile evenimente. Uneori ea oferă perspective diferite de cele oficiale asupra momentelor politice decisive: detaliile execuției regelui, apoi a Mariei-Antoaneta, trecute sub tăcere de unele gazete, sunt relatate de altele, în timp ce moartea Charlottei Corday stârnește chiar admirația unor autori pentru curajul, frumusețea și „forța de suflet și de caracter a acestei fete extraordinare" (p. 193).

Lectura presei din 1793 dezvăluie și un interes constant pentru inovații surprinzătoare, semn al unei imaginații debordante în contact cu actualitatea: „panopticul", conceput pentru a preveni evadările din închisori prin „capacitatea de a vedea dintr-o singură privire tot ce se petrece" (p. 30); un procedeu de obținere a rachiului din cartofi (p. 71); o „fabrică de pene" pentru a scrie la fel de repede precum se vorbește, destinată mai ales „confortului celor care urmăresc Convenția" (p. 104); o țesătură menită să apere soldații de lovituri de sabie și de gloanțe (p. 150); „telegrafonul" lui Claude Chappe, capabil să transmită o depeșă de la Valenciennes la Paris în numai „treisprezece minute" (p. 217).

Totodată, ziarele continuă să-și distreze publicul cu știri insolite: cazul unui ofițer francez prizonier care dă naștere unui băiat,

spre uluirea adversarilor, dezvăluind astfel prezența unor femei deghizate în bărbați printre combatanți (p. 34) sau descoperirea unui preot de sex feminin (p. 284). În ciuda atmosferei violente, unii gazetari păstrează gustul pentru umor și pentru propuneri năstrușnice: posibilitatea ca un bărbat să aibă patru soții, pentru a compensa pierderile de pe front (p. 87), ori alcătuirea unei liste de ținute adaptate diverselor împrejurări, de la „vremuri liniștite" la „zile de bătălie" sau „zile de execuții" (p. 100).

Această oglindă a societății revoluționare din 1793 include și informații meteorologice, lună de lună, cu accent pe canicula din iulie, când cititorilor li se recomandă să facă băi pentru a o suporta mai bine – exact contextul în care Marat își găsește sfârșitul.

Pentru toate aceste detalii, volumul are un interes incontestabil. El invită la explorarea unei surse esențiale pentru înțelegerea Revoluției Franceze, chiar și în tumultul anului 1793. Editorii însoțesc selecția de texte cu o prezentare introductivă concisă și luminoasă, precum și cu anexe utile, între care un index al gazetelor citate și un index tematic.

„Dix-huitième siècle", 57, 2025, p. 615-616

Pentru o istorie meteorică

Înrădăcinat în imaginarul colectiv ca dată simbolică a Revoluției, anul 1789 eclipsează anii care i-au urmat, antrenați în același torent istoric. Totuși, mai multe încercări au urmărit să le ofere o relevanță mai mare. *Anul 93* al lui Victor Hugo a devenit romanul emblematic al perioadei Teroarei. Anul 1792 s-a impus ca acela al *Căderii monarhiei (La chute de la royauté)*, reluând titlul lucrării clasice a lui Marcel Reinhard publicată în colecția Gallimard dedicată marilor date care „au făcut Franța" (1969). Mai recent, *Nouăzeci și cinci (Quatre-vingt-quinze)* al istoricului Loris Chavanette (2017) anunța „un nou început al Revoluției",

fiind deopotrivă prevestitor al posibilei sale încheieri. Aceste lucrări reflectă deplasarea considerabilă a interesului în istoriografia Revoluției: după ce mult timp au fost privilegiate originile și începuturile sale, atenția se îndreaptă tot mai mult către perioada următoare, cea a Directoratului și a unei societăți care aspiră să încheie Revoluția și să regăsească stabilitatea, fără a ști totuși în ce direcție să meargă.

În această perioadă se înscrie anul 1797, căruia Anouchka Vasak îi consacră o carte pasionantă, menită să-l scoată din „banalitate", ba chiar din umbra pe care luarea cu asalt a Bastiliei a aruncat-o asupra evenimentelor ulterioare[101]. Pentru aceasta – și este unul dintre aspectele cele mai originale ale contribuției sale – autoarea nu se oprește asupra faptelor cele mai cunoscute, precum execuția lui Babeuf, aflat la extrema stângă a spectrului politic sau represiunea regalistă, la dreapta. Dimpotrivă, ea își culege „mierea" studiului ei din expresiile uneori impenetrabile ale sensibilității, căutându-le semnificații comune care să explice originalitatea acestui an dintr-o altă perspectivă: aceea a unei frontiere „între două ape" în cursul istoriei, prin felul de a gândi omul și lumea, cultura și natura.

Descifrarea acestor sensuri, adesea bine ascunse, reprezintă scopul major al demersului și metodei propuse de Anouchka Vasak – ceea ce explică și titlul lucrării sale: „A gândi meteoric – scrie ea, în prelungirea cercetărilor lui Emanuele Coccia – înseamnă a recunoaște acel aproape nimic, fugar și mobil. Înseamnă a percepe legăturile, rețelele, ceea ce se întâmplă între ele. Este, ca atunci când contempli norii, sensibil la *transformările tăcute*" (p. 17). Aceasta este ideea centrală care străbate cartea sa, începând cu primul capitol, dedicat copilului sălbatic din Aveyron, subiectul frumoasei cărți a lui Jean-Luc Chappey (*Sauvagerie et civilisation*.

[101] Anouchka Vasak, *1797. Pour une histoire météore*, Paris, Anamosa, 2022.

Une histoire politique de Victor de l'Aveyron, Fayard, 2016), care subliniază importanța episodului în controversele epocii privind definirea umanului și granițele antropologice între Bestie și Om. Tratatul medical al lui Pinel, *Nosographie philosophique*, dedicat clasificării bolilor mintale și apărut în 1797, precum și primele cercetări ale lui Lamarck asupra clasificării norilor, tot în același an, oferă interpretări similare, conducând, în ciuda diferențelor dintre domeniile abordate (medicina și meteorologia), către explorarea unor margini opuse: de la „universul" eului la „spectacolul cerului".

Este imposibil să menționăm aici varietatea subiectelor pe care le abordează Anouchka Vasak pentru a ilustra incertitudinile unei lumi în recompoziție sub Revoluție: ambiguitatea situației femeilor care, urmând exemplul doamnei Germaine de Staël, au ieșit din spațiul privat; pasiunile confuze ale lui Stendhal între matematică și desen, exprimate în simbolism și sublimare artistică; ceața cu „mii de picături" din jurnalul de călătorie al lui Goethe, ce lasă să se întrevadă reflecția sa asupra continuității dintre natură și cultură etc. Înseși granițele Revoluției sunt inevitabil puse în discuție – „Este sau nu terminată în '97?" – pornind de la metafora furtunii, care relevă „o nouă relație cu timpul, uneori inconștientă, între conștiința acută a prezentului, tentația de a privi spre trecut și dorința de viitor" (p. 175).

Dincolo de acest mozaic de fire împletite într-o țesătură complexă pentru a atrage atenția asupra acestui an, cartea este o frumoasă ilustrare a unei anumite poetici a istoriei, așa cum a definit-o Jacques Rancière. Se înțelege astfel fascinația autoarei pentru caligrafia chineză, al cărei scop nu este „să reprezinte formele și culorile lucrurilor, ci să reproducă prin gest ritmurile și mișcările lumii". Sensibilă la acest model de scriitură, ea navighează cu ușurință în interpretarea textelor literare – domeniul ei privilegiat – dar și a lucrărilor științifice sau filozofice, pentru a

descoperi în ele amprentele unei lumi în profundă transformare, „precum cele lăsate de inuiți pe teritoriul lor" (p. 23).

Privirea autoarei asupra unor opere de artă aduce în discuție alte sugestii pline de semnificație. Este cazul portretului deputatului negru din Saint-Domingue, Jean-Baptiste Belley, finalizat în 1797 de Girodet. Înscris tematic în dezbaterile epocii dintre aboliționiști și partizanii sclaviei și marcând o inovație în limbajul pictural prin promovarea negrului – tradițional o non-culoare – alături de albul considerat „înălțător", portretul reflectă, în opinia autoarei, atât politic, cât și pictural, imaginea unui an „între două ape" (p. 207).

Reluând și dezvoltând interpretările istoricilor de artă precum Jean Clair, Anouchka Vasak nu face doar o multiplicare a perspectivelor analizei sale. Ea caută mai ales să le apropie în jurul acelorași concluzii posibile și să facă astfel un pas esențial: schimbările aduse de Turner sau Tiepolo în reprezentarea figurii umane sau în perspectivele deschise spre înălțimile cerului sau interioarele peisajelor nu sunt doar imagini noi care „invită la un alt mod de percepție" a sinelui și a lumii (p. 231). Oricât de discrete ar fi, aceste „derapaje" în istoria picturii își au locul în același parcurs „care se străduiește să inventarieze ceea ce, precum apariția copilului sălbatic din Aveyron în pădurile din La Caune, devine eveniment fără a da vreun semn de avertizare" (p. 241).

Acest tip de eveniment ocupă un loc esențial în anatomia cărții sale. El se află în centrul mai multor capitole: cele dedicate copilului sălbatic din Aveyron, eliberării lui Sade și redeschiderii ospiciului Charenton, marii comemorări a lui Rousseau la Geneva, apariției inovațiilor tehnice în pictură „anticipând în moduri diverse invenția cinematografului" (p. 213), ultimei călătorii a lui Goethe în Elveția etc. Aceste evenimente sunt prezente și într-un mod „meteoric" pe tot parcursul lucrării, completând reflecția și servind drept punct de plecare pentru viitoare studii. Este interesant să descoperim,

datorită acestei cărți, câte alte lucruri încărcate de un sens apropiat – anunțând schimbările viitoare – se întâlnesc în același an: apariția, poate pentru prima dată, a cuvântului *Historismus* sub condeiul lui Friedrich Schlegel – semn al unei noi conștiințe istorice marcate de Revoluție (p. 81); inventarea expresiei *clasă de mijloc* (*classe mitoyenne*), prevestind „nașterea claselor mijlocii" (cel puțin conceptual) și sfârșitul „oamenilor iluștri" (p. 299).

Trebuie, așadar, să concluzionăm din aceste reflecții că anul 1797 constituie o altă dată care merită să iasă din anonimatul anilor mai puțin cunoscuți ai Revoluției? Alte mărturii pot fi menționate în același sens, indicând o schimbare în aerul vremii: de exemplu, impresiile doamnei de Chastenay, o tânără nobilă din Burgundia, închisă în timpul Teroarei, care scria că „nicio iarnă nu a fost mai veselă la Paris" decât cea din 1796-1797, când „regimul revoluționar era absolut terminat" și „nu se mai vorbea […] despre denunțători sau jandarmi". Dar acest tip de lectură, care constă în a privilegia anumite detalii pentru a trage concluzii generale, ar putea fi aplicat și altor ani, mai ales în perioada Directoratului. De altfel, autoarea este departe de a supraestima importanța lui 1797, recunoscând că nu vrea „să se limiteze la punctul precis, la data exactă, ci să privească „alături", în colțuri, în vecinătate" (p. 23-24). Astfel, ea își permite să recunoască în tablourile *Celor Patru Anotimpuri* de Carmontelle (1798) o nouă reprezentare a lumii (p. 108) sau să evoce alte granițe care „se estompează" și în anul 1800 (p. 217).

Esențialul contribuției Anouchkăi Vasak constă în final în provocarea metodologică pe care o asumă. Din acest punct de vedere, istoria meteorică este un model de analiză al cărei interes depășește cu mult anul în cauză. Scriitura sa vie, imaginativă, susținută prin jocul metaforei sau al culorii, nu are mai puțină rigoare, în ciuda temerii autoarei de a dezamăgi „toți specialiștii". Dimpotrivă, a îmbrățișa dintr-o singură privire domenii atât de variate precum literatura, istoria psihiatriei, istoria limbajului, istoria peisajului,

istoria femeilor, istoria Revoluției sau pur și simplu istoria, a revendica fără ezitare o „abordare neconvențională" (p. 302) și alegeri subiective (p. 417) înseamnă – așa cum arată Françoise Waquet (*Une histoire émotionnelle du savoir. XVIIe-XXIe siècle*, CNRS Éditions, 2022, p. 379-381) – a combate vechiul ideal al cercetătorului științific, simbol al raționalității și impersonalității.

Pentru Anouchka Vasak, istoric literar formată în spiritul lui Emmanuel Le Roy Ladurie și Alain Corbin, 1797 apare astfel ca „o poartă care se deschide, o intruziune în reprezentări" (p. 57) și în sensibilități, care poate duce spre multe alte epoci dincolo de acest singur an. Cartea invită la reflecție asupra unor noi piste de analiză a istoriei sensibilității individuale sau colective și contribuie la o mai bună înțelegere a unor întregi capitole din istoria culturală, zugrăvind tabloul tranziției lente și ambigue în care o lume veche dispare, iar una nouă, a romantismului și modernității, își face apariția.

„Revue d'histoire culturelle" [Online], 5 | 2022, publicat: 15 octombrie 2022, ultima accesare: 27 februarie 2025.
URL: http://journals.openedition.org/rhc/2878;
DOI: https://doi.org/10.4000/rhc.2878

Istoria unei cărți de istorie: *Istoria Franței* de Victor Duruy

Dacă istoria cărții este un domeniu destul de bine explorat, atunci când e vorba de studiul cărților în general, este mai puțin cazul pentru istoria unei cărți anume. Lucrarea magistrală a lui Robert Darnton despre *Enciclopedia* este o excepție, dar se referă la o carte de o factură specifică, ca însumare a cunoștințelor livreşti. Oricât de surprinzător ar părea, discipolii muzei Clio – autorii cărților de istorie – au manifestat destul de târziu interes pentru studiul trecutului propriei discipline și pentru ceea ce ar

putea constitui istoria cărților de istorie. Merită amintit că istoria istoriografiei rămâne o disciplină tânără, dacă ne gândim doar la momentul înființării Comisiei dedicate acestui domeniu, în cadrul Congresului Internațional de Științe Istorice desfășurat la București în 1980.

Această constatare permite o mai bună înțelegere a importanței contribuției lui Jean-Charles Geslot, universitar și cercetător remarcat prin lucrările sale despre istoria culturii și a istoriografiei. Contribuția sa se înscrie din capul locului într-un demers de pionierat, menit să ilustreze istoria unei cărți – și, mai precis, istoria unei cărți de istorie: *Istoria Franței* de Victor Duruy, apărută în 1858[102].

Opțiunea ar putea surprinde, având în vedere un titlu și un autor care nu mai spun mare lucru cititorilor de astăzi. Într-adevăr, catalogul Bibliotecii Naționale a Franței indică un decalaj clar între interesul pentru viața și opera sa – subiect al 17 titluri – și cel pentru contemporanul său Jules Michelet, evocat în aproximativ 175 de lucrări! Totuși, este de datoria cercetătorului să arate că buna cunoaștere a istoriografiei și a culturii unei epoci – în acest caz, a secolului al XIX-lea – este departe de a se rezuma doar la „geniile" sale recunoscute în timp. Sensul major al acestui studiu este de aceea tocmai acela de a face dreptate unei cărți de istorie astăzi uitate, dar care a jucat un rol esențial la vremea sa.

După monografia solidă *Victor Duruy, historien et ministre (1811-1894)*, apărută la Presses du Septentrion în 2010, Jean-Charles Geslot merge mai departe, alegând *Istoria Franței* a lui Duruy ca martor revelator al istoriografiei și civilizației cărții din Franța secolului al XIX-lea. Nicio fațetă a investigării acestui subiect nu scapă atenției sale: geneza cărții și etapele conceperii ei, producția editorială și tipografică, difuzarea și receptarea, precum și viziunea

[102] Jean-Charles Geslot, *Histoire d'un livre:* L'Histoire de France *de Victor Duruy*, Paris, CNRS Éditions, 2022.

autorului asupra istoriei Franței. Nu sunt uitate „prehistoria" cărții, precum și contextul cultural în care ea s-a născut. Se înțelege astfel de ce și cum, sub influența unui Michelet și într-un secol în care istoria Franței era subiectul unei formidabile producții editoriale, ideea de a scrie o astfel de lucrare a încolțit în mintea unui student de la École Normale Supérieure în jurul anului 1832-1833, precum Victor Duruy. Un student al cărui parcurs intelectual și profesional este marcat, sub influența tatălui său, de moștenirea revoluționară și de nostalgia Imperiului, înainte de a urma o carieră universitară sub Ludovic-Filip, apoi sub Napoleon al III-lea, care l-a ales drept consilier istoric și l-a numit ministru al Instrucțiunii Publice între 1863 și 1869.

După ce trasează portretul autorului, integrându-l în peisajul cultural al epocii sale, J.-Ch. Geslot reconstituie diferitele etape ale istoriei operei sale majore, *Istoria Franței*, începând cu sursele intelectuale probabile și reale ale inspirației sale, descoperite de Duruy în bibliotecile și arhivele pe care le-a frecventat. Aceasta îi permite să redea viață imaginii unui istoric din secolului al XIX-lea, cu detalii urmărite până în intimitatea biroului său, pentru a-l arăta așezat la masa de lucru, înainte ca lucrarea sa să se confrunte cu condițiile producerii editoriale și tipografice moderne.

Ceea ce reține însă în mod special atenția este viziunea lui Duruy despre istoria Franței. J.-Ch. Geslot scoate la lumină influența pedagogică pe care a avut-o această carte în epoca sa, contribuind mult mai mult decât opera lui Michelet la difuzarea cunoștințelor istorice. Ea se distinge prin interpretările sale originale: reabilitarea lui Carol cel Mare, de exemplu, desacralizat de Michelet; prezentarea nepărtinitoare a Ioanei d'Arc etc. Mai mult, *Istoria Franței* a lui Victor Duruy relevă – precizează autorul – capacitatea sa de a răspunde speranțelor unei întregi generații, „aceea care a crescut și a trăit cu sentimentul decăderii Franței și cu speranța de a vedea sfârșitul acestei situații" (p. 202).

Ilustrația bogată a cărții, semn al modernității sale în materie de comunicare, a contribuit de asemenea la succesul în rândul cititorilor. Combinând cu abilitate text și imagine, *Istoria Franței* de Victor Duruy are toate atuurile pentru a cuceri piața editorială din a doua jumătate a unui secol aflat sub semnul triumfător al lui Clio: cartea cunoaște numeroase reeditări (douăzeci și trei de ediții în cincizeci și cinci de ani), traduceri și atinge un tiraj spectaculos, demn de un bestseller al epocii sale (o sută douăzeci de mii de exemplare!).

Punctul culminant al succesului comercial al cărții, care l-ar fi putut face pe autor „de două ori milionar" (p. 281), este receptarea sa intelectuală: mai mică decât sintezele naționale ale lui Thiers sau Lamartine, dar de două ori mai mult decât cele ale lui Michelet sau Guizot (p. 313). Ne putem mira văzând această lucrare, destinată mai întâi fiilor burgheziei și unui public educat, ajungând în mâinile oamenilor de origine socială modestă, inclusiv sexului feminin, printre care soția unui agricultor din valea Azergues (evocată ca posibilă cititoare), și mai ales ale fiului unui tâmplar și al unei împletitoare de scaune din Orléans, care avea să devină o figură de prim rang în republica literelor: Charles Péguy. Nu este singurul cititor ilustru al acestei cărți. În capitolul pasionant dedicat receptării, îl descoperim pe Colette sau pe Paul Hazard, care își amintește compunerile de școală îmbogățite „cu câteva fraze din Duruy" (p. 329).

Oricât de exemplare ar fi aceste mărturii, Jean-Charles Geslot, mereu riguros în analizele sale, evită să exagereze influența cărții asupra cititorilor săi, insistând în schimb asupra „rolului său de punte, atât între două momente istoriografice, cât și între două niveluri de publicație: între, pe de o parte, marile texte fondatoare ale istoriei romantice și liberale a Franței, publicate în anii 1820-1840, și, pe de altă parte, manualele școlare, secundare și primare, ale celei de-a Treia Republici" (p. 337-338).

Specialiștii în istoria culturii din secolul al XIX-lea vor aprecia (unii deja au făcut-o) importanța acestei contribuții. Este totuși necesar să subliniem modelul de analiză pe care aceasta îl reprezintă, mult dincolo de granițele acestui secol. Animat de ambiția sa de exhaustivitate și de rigoarea în explorarea surselor până în cele mai mici detalii, autorul nu respinge modelul de analiză clasic, ba chiar monografic. Dar, respectând această exigență tradițională, el aduce o remarcabilă prospețime, atât conceptuală, cât și metodologică, care transformă cartea într-un adevărat ghid capabil să lumineze și să inspire cercetările viitoare. Talentul cu care autorul dă viață rigurozității erudiției participă și el la originalitatea cărții, construită ca un adevărat roman – potrivit titlului sugestiv al introducerii: *Deținutul, sabotierul și pârâul* – al cărui fir este condus cu măiestrie și pasiune până la final.

„Revue française d'histoire du livre",
nr. 144, noiembrie 2023, p. 163-166

Cuprins

Prefață 5

Istorici şi istoriografie 11

Biruit-au gândul 11
Cunoaștere de sine și integrare 15
Istorie și conștiință națională 18
Tradiție și inovație în istoriografia actuală 23
Restituirea scrisului istoric 29
Ediția critică Ion Neculce 33
Pe urmele lui Gheorghe Șincai 37
Pe urmele lui Samuil Micu-Clain 41
N. Bălcescu – datoriile restituției 42
Românii supt Mihai Voevod Viteazul 46
Popularizarea istoriei 49
Istoriografia română postpașoptistă 51
Redescoperirea istoriei prin monumente 54
De la istoria critică la criticism 58
A.D. Xenopol: un ambasador al istoriografiei românești 61
Exegeza pârvaniană 64
Semnificația unei restituiri 69
Vasile Pârvan: *Scrieri* 74
Pe urmele lui Vasile Pârvan 76
Iorga: rostul sintezei 80
Iorga: ultimul jurnal 83
David Prodan: cultivarea adevărului istoric 91
Alexandru Zub: *Chemarea istoriei* 94

De la cărțile populare la umanism și Lumini 99

Cărți populare și cultură românească 99
Cartea pentru „toată semințiа românească” 102
Barocul literar românesc 105
Umanismul românesc în actualitate 106
Reîntoarcerea Inorogului 110
O nouă ediție a *Divanului* lui Cantemir. Manuscrisul inedit al ieromonahului Ghenadie 116
Cunoașterea „Luminilor” 123
Lumini bănățene și convergențe sud-est europene 126
Societatea română în Epoca Luminilor 130
Interferențe iluministe europene 135
Școala Ardeleană 139
Elementa linguae daco-romanae sive valachicae 145
Introducere în opera lui Ion Budai-Deleanu 146
Lazăr-Leon Asachi în cultura română 148
Damaschin Bojincă: de la idealul luminării la idealul național 153

Literatură, mentalități și istoria culturii 157

Mentalități și cunoaștere de sine 157
Sensibilitatea și istoria 161
Fragmente pentru o istorie a timpului 164
Muzică, putere și… sensibilitate 166
Literatura în limba greacă din Principatele Române 172
Bucovina: elemente de istorie politică și culturală 175
Limba presei românești în secolul al XIX-lea 181
N. Iorga: *Istoria literaturii române în veacul al XIX-lea* 183
Istoria în *Istoria literaturii române…* de G. Călinescu 186
Limbă și cultură germană în România interbelică 191

Societate și istorie 197

O sinteză franceză a istoriei românilor 197
Iașii marilor uniri 201
„Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»” din Iași: rolul unei reviste de istorie a românilor 205

Istoria pădurii românești 208
De la Burebista la Decebal 212
Basarab I Întemeietorul 214
Țara Românească a Moldovei 216
Petru Rareș 219
Țările Române în epoca lui Mihai Viteazul 223
Nasc și în Moldova… femei 228
Secolul XVIII: Realități și aspirații 230
Constantin Mavrocordat 234
Jurnal ieșean la sfârșit de veac 236
La granița a trei imperii 238
Societate și devenire 239
„Meșteșugul doftoriei" 242
Supplex Libellus Valachorum 245
Ideea de națiune 248
„Lipicioasa boală" de la începutul sec. XIX 250
O ușă deschisă spre viața femeii în secolul al XIX-lea 255
Epoca modernă: Analiză și sinteză 257
Originile revoluției române 261
Goleștii – o familie ilustră a României moderne 264

Între Balcani și Occident: călătorii, legături, interferențe 269

Călători străini despre țările române (sec. XVII) 269
Alți călători străini despre țările române (sec. XVIII) 274
Conexiuni balcanice 276
Intelectuali din Balcani în România 279
Din Basarabia la Muntele Athos 282
Modernizarea societăților sud-est europene 287
Relațiile româno-engleze: noi perspective istoriografice 289
O bibliografie engleză despre România 292

Înnoiri istoriografice franceze 295

Noua istorie 295
Pentru istorie 304
Alphonse Dupront: *Mitul Cruciadei* 306
Lecțiile de istorie ale lui Emmanuel Le Roy Ladurie 308

O viață cu istoria: Emmanuel Le Roy Ladurie 310
Străfundurile inconștientului în istorie 312
Infamia: istorie și metamorfoze 316
Copilul venit din noaptea istoriei 319
Cinci copii în vremuri de război 324
Identitatea Franței 332
Montaillou în fața noii istorii 336
Un sat care a cucerit lumea: *Montaillou…* după 33 de ani 338
Emmanuel Le Roy Ladurie: *Civilizația rurală* 342
Franța modernă 344
Augsburg: orașul coabitării între protestanți și catolici 349
O istorie conectată: Imperiul Otoman, lumea slavă
și Occidentul (secolele XVI-XVIII) 351
Crinul și Semiluna 357
Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea 360
Secolul Luminilor într-o nouă lectură 362
François II Rákóczi: *Mărturisirea unui păcătos* 366
De la *Memoriile* Ecaterinei a II-a la Ecaterina,
fiica lui Dimitrie Cantemir 369
Aventura *Enciclopediei* 372
Fabre d'Églantine: memoriul unei aventuri din 1777 375
Manuscrisul unui suicidar (1785) 378
Corpul istoriei 380
Politică și cultură în viața de zi cu zi a Revoluției Franceze 383
Bacchus revoluționar 385
1793 în presa Revoluției Franceze 389
Pentru o istorie meteorică 391
Istoria unei cărți de istorie: *Istoria Franței*
de Victor Duruy 396